

Кудряченко Андрій Іванович – історик, політолог-міжнародник, дипломат, фахівець у галузі всесвітньої історії новітнього часу. Заслужений діяч науки і техніки України (2012), директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», доктор історичних наук (1995), професор (1997), член-кореспондент Національної академії наук України (2018). А також дійсний член Міжнародної кадрової академії, Академії вищої школи України, Академії політичних наук України, член Правління Наукового Товариства дослідження історії та культури Північно-Східної Європи (м. Геттінген, ФРН), член Наглядової Ради музейної історії Австрії (м. Відень, м. Грац); член Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Народився на Кіровоградщині, працював на науковій і викладацькій роботі, а також головним науковим консультантом Адміністрації Президента України, радником у МЗС України, радником-посланником Посольства України у ФРН (1998-2000). Автор та співавтор 450 наукових публікацій, зокрема понад 20 монографій та підручників, з яких у п'яти монографіях та двох підручниках є керівником авторського колективу. Пріоритетами наукової діяльності є історія європейських країн та міжнародних відносин повосенного періоду, дослідження геополітичних перспектив України, культурно-цивілізаційна взаємодія країн і народів в епоху глобалізації, історія повосенної Німеччини, німецької меншини в Україні, українсько-німецькі відносини, голодомор. Публікувався в країнах ближнього і дальнього зарубіжжя; під його керівництвом підготовлено більше 20 кандидатів та докторів історичних і політичних наук.

Лауреат премії НАН України ім. Д. І. Чижевського, нагороджений знаками МОН України «Відмінник освіти України» та «Василь Сухомлинський», відзнакою НАН України «За професійні здобутки», орденом «За заслуги» III ступеня, пам'ятною відзнакою на честь 100-річчя НАН України.

**ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНА:
засади демократичного сходження**

Кудряченко А.І.

Кудряченко А.І.

**ФЕДЕРАТИВНА
РЕСПУБЛІКА
НІМЕЧЧИНА:
засади
демократичного
сходження**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

А.І. Кудряченко

**Федеративна
Республіка Німеччина:
засади демократичного
сходження**

Монографія
Серія: країни успішних перетворень

Київ 2020

УДК 94:327.5+623.454.8
К-50

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 5 від 4 липня 2019 р.)

Рецензенти:

Мартинюк А.Ю. — доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)

Чекаленко Л.Д. — доктор політичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Кудряченко А.І.

К-50 **Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження : монографія / А. І. Кудряченко.** — ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». — Київ : Фенікс, 2020. — 656 с.

ISBN 978-966-02-8948-2

У монографії на основі узагальнення багаторічних досліджень автора, викладених у кількох десятках опублікованих праць, проаналізовано особливості повоєнного розвитку Німеччини, суперечливого виникнення та розв'язання німецького питання в його політико-територіальних вимірах, витлумачено конституційно-правові засади демократичного поступу ФРН. З'ясовано сутнісні складові партійно-політичної системи, сходження представницької демократії, розкрито шляхи утвердження політичного лідерства за системи «канцлерської демократії». Досліджено взаємозв'язок заходів економічного піднесення з консолідацією суспільства задля демократичних перетворень повоєнного періоду, показано їх значення у наповненні змістом соціальної держави і громадянського суспільства в подальшому. Розкрито етапи спокотування тягара вини та подолання нацистського і тоталітарного минулого, проаналізовано засади формування нової стратегії державної національної політики у контексті сучасних викликів та імперативів.

УДК 94:327.5+623.454.8

Передрук можливий в разі посилання на автора і видання.

© Кудряченко А.І., 2020
© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2020

ISBN 978-966-02-8948-2

ЗМІСТ

Умовні скорочення	4
Попереднє слово	17
I. Теоретико-методологічні засади та історіографія ..	23
II. Німецьке питання в повоєнній Європі	46
III. Конституційно-правові засади демократичного поступу	106
IV. Особливості німецького змагального федералізму	166
V. Партійно-політична система і утвердження представницької демократії	226
VI. Загальнонаціональні інтереси та політичне лідерство у вимірах «канцлерської демократії»	285
VII. «Економічне диво» і подальший розвиток складових соціальної держави	347
VIII. Сходження громадянського суспільства за «сприяючої держави»	407
IX. Тягар вини та етапи подолання нацистського і тоталітарного минулого	449
X. Національна політика та утвердження сучасної політичної культури	503
Висновки	567
Додатки	580
Примітки	604
Література	642

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ООН – Організація Об'єднаних Націй
НБСЕ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
США – Сполучені Штати Америки
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
НДР – Німецька Демократична Республіка
СКР – Союзна контрольна рада
НАТО – Північно-Атлантичний союз
ОВД – Організація Варшавського договору
ОЕСЕ – Організація європейського економічного співробітництва
ЄОВС – Європейське об'єднання вугілля і сталі
РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
ЄС – Європейський Союз
ОПН – Об'єднання профспілок Німеччини
АдН – Альтернатива для Німеччини
ВДП – Вільна демократична партія
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПН – Комуністична партія Німеччини
НКП – Німецька комуністична партія
НСДАП – Націонал-соціалістична німецька робітничая партія
ПДС – Партія демократичного соціалізму
СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини
СЄПН – Соціалістична єдина партія Німеччини
«Союз 90/зелені» – партія зелених
ХДС – Християнсько-демократичний союз
ХСС – Християнсько-соціальний союз
ННС – Німецький народний союз
ПР – Партія республіканців

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ИНСТИТУТ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ НАН УКРАИНЫ»

А.И. Кудряченко

**Федеративная
Республика Германия:
принципы демократического
восхождения**

Монография
Серия: страны успешных трансформаций

Киев 2020

УДК 94:327.5+623.454.8
К-50

Рекомендовано к печати Ученым советом Государственного учреждения «Институт всемирной истории НАН Украины» (Протокол № 5 от 4 июля 2019 г.)

Рецензенты:

Мартынов А.Ю. – доктор исторических наук, профессор
(Институт истории Украины НАН Украины)

Чекаленко Л.Д. – доктор политических наук, профессор
(Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко)

Кудряченко А.И.

К-50 **Федеративная Республика Германия: принципы демократического восхождения : монография / А. И. Кудряченко – ГУ «Институт всемирной истории НАН Украины». – Киев : Феникс, 2020. – 656 с.**

ISBN 978-966-02-8948-2

В монографии на основе обобщения многолетних исследований автора, изложенных в нескольких десятках опубликованных работ, проанализированы особенности послевоенного развития Германии, противоречивого возникновения и решения германского вопроса в его политико-территориальных измерениях, истолковано конституционно-правовые основы демократического развития ФРГ. Выявлено сущностные составляющие партийно-политической системы, восхождение представительской демократии, раскрыты пути утверждения политического лидерства в рамках системы «канцлерской демократии». Исследована взаимосвязь и значение мер экономического подъема с консолидацией общества для демократических преобразований послевоенного периода, показана их роль в наполнении содержанием социального государства и гражданского общества в дальнейшем. Раскрыты этапы искупления бремени вины и преодоления нацистского и тоталитарного прошлого, проанализированы принципы формирования новой стратегии государственной национальной политики в контексте современных вызовов и императивов.

УДК 94:327.5+623.454.8

Перепечатывание возможно в случае ссылки на автора и издание.

© Кудряченко А.И., 2020
© Государственное учреждение
«Институт всемирной истории
НАН Украины», 2020

ISBN 978-966-02-8948-2

СОДЕРЖАНИЕ

Условные сокращения	8
Вступительное слово	17
I. Теоретико-методологические основы и историография	23
II. Немецкий вопрос в послевоенной Европе	46
III. Конституционно-правовые основы демократического развития	106
IV. Особенности немецкого соревновательного федерализма	166
V. Партийно-политическая система и утверждение представительской демократии	226
VI. Общенациональные интересы и политическое лидерство в условиях «канцлерской демократии»	285
VII. «Экономическое чудо» и дальнейшее развитие составляющих социального государства	347
VIII. Восхождение гражданского общества в условиях «способствующего государства»	407
IX. Бремя вины и этапы преодоления нацистского и тоталитарного прошлого	449
X. Национальная политика и утверждение современной политической культуры	503
Выводы	567
Приложения	580
Примечания	604
Литература	642

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

- ООН – Организация Объединенных Наций
СБСЕ – Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе
США – Соединенные Штаты Америки
СССР – Союз Советских Социалистических Республик
ФРГ – Федеративная Республика Германия
ГДР – Германская Демократическая Республика
СКР – Союзный контрольный совет
НАТО – Североатлантический союз
ОВД – Организация Варшавского договора
ОЕЭС – Организация европейского экономического сотрудничества
ЕОУС – Европейское объединение угля и стали
СЭВ – Совет экономической взаимопомощи
ЕС – Европейский Союз
ОПГ – Объединение профсоюзов Германии
АдГ – Альтернатива для Германии
СвДП – Свободная демократическая партия
КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза
КПГ – Коммунистическая партия Германии
ГКП – Германская коммунистическая партия
НСДАП – Национал-социалистическая немецкая рабочая партия
ПДС – Партия демократического социализма
СДПГ – Социал-демократическая партия Германии
СЕПГ – Социалистическая единая партия Германии
«Союз 90/зеленые» – партия зеленых
ХДС – Христианско-демократический союз
ХСС – Христианско-социальный союз
ННС – Немецкий народный союз
ПР – Партия республиканцев

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
STATE INSTITUTION «INSTITUTE OF WORLD HISTORY OF THE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

Andrij I. Kudriachenko

**Federal
Republic of Germany:
the Basics of the Rise
of Democracy**

Monograph

Series: Countries of Successful Transformation

Kyiv 2020

UDC 94:327.5+623.454.8
K-50

Recommended for publication
by the Academic Council of the State Institution «Institute of World
History of the National Academy of Sciences of Ukraine»
(Protocol № 5, July 4, 2019)

Reviewers:

Martynov Andrij Yu. – Doctor of Historical Sciences, Professor
(Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of
Ukraine)

Chekalenko Lyudmyla D. – Doctor of Political Sciences, Professor
(Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Kudriachenko Andrij I.

K-50 **Federal Republic of Germany: the Basics of the Rise of Democracy:**
monograph / State Institution «Institute of World History of the National
Academy of Sciences of Ukraine». – Kyiv : Fenix, 2020. – 656 p.

ISBN 978-966-02-8948-2

On the base of the author's previous research that partly was presented in dozens of articles, the monograph analyzes the main features of postwar development of Germany and the contradictions of the German issue in its political and territorial contexts, explains constitutional and legal basics of the rise of democracy in the FRG. The essential components of party political system and the process of implementation of representative democracy are clarified, as well as the ways of establishment of political leadership under the «Chancellor democracy». The book studies the relationship between measures of economic growth and consolidation of the society for democratic transformations in postwar period. The author underlines its importance for further development of social state and civil society. The stages of overcoming the burden of war as a Nazi and totalitarian past are revealed, the basics of the new governmental strategy of national policy in the context of modern challenges and imperatives are analyzed.

UDC 94:327.5+623.454.8

Using materials from this book is permitted only with reference.

© Kudriachenko A.I., 2020
© State Institution «Institute of World
History of the National Academy of
Sciences of Ukraine», 2020

ISBN 978-966-02-8948-2

CONTENTS

Abbreviations	12
Preface	17
I. Theoretical and Methodological Basis, Historiography ..	23
II. German Issue in Postwar Europe	46
III. Constitutional and Legal Basics of the Rise of Democracy	106
IV. Features of German Competitive Federalism	166
V. Party Political System and Implementation of Representative Democracy	226
VI. Nationwide Interests and Political Leadership in the Context of «Chancellor Democracy»	285
VII. «Economic Miracle» and the Further Development of the Social State Components	347
VIII. Rise of Civil Society Under «Assisting State»	407
IX. Burden of War and the Stages of Overcoming Nazi and Totalitarian Past	449
X. National Policy and Establishment of Modern Political Culture	503
Conclusions	567
Appendix	580
Notes	604
References	642

ABBREVIATIONS

- UN – United Nations
- CSCE – Conference on Security and Co-operation in Europe
- USA – United States of America
- USSR – Soviet Union (Union of Soviet Socialist Republics)
- FRG – Federal Republic of Germany
- GDR – German Democratic Republic
- ACC – Allied Control Council
- NATO – North Atlantic Treaty Organization
- WTO – Warsaw Treaty Organization (Warsaw Pact)
- OEEC – Organisation for European Economic Cooperation
- ECSC – European Coal and Steel Community
- CMEA – Council for Mutual Economic Assistance
- EU – European Union
- GTUC – German Trade Union Confederation
- AfG – Alternative for Germany
- FDP – Free Democratic Party
- CPSU – Communist Party of the Soviet Union
- CPG – Communist Party of Germany
- GCP – German Communist Party
- NSDAP (Nazi Party) – National Socialist German Workers’ Party
- PDS – Party of Democratic Socialism
- SDPG – Social Democratic Party of Germany
- SUPG – Socialist Unity Party of Germany
- Alliance 90/The Greens – green political party
- CDU – Christian Democratic Union of Germany
- CSU – Christian Social Union
- GPU – German People’s Union
- REP – Republicans, political party

NATIONALE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER UKRAINE
STAATLICHE INSTITUTION «INSTITUT FÜR WELTGESCHICHTE DER
NATIONALEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
DER UKRAINE»

Andrij I. Kudrjatschenko

**Bundesrepublik
Deutschland:
Grundlagen des
demokratischen Aufstiegs**

Monographie
Die Reihe: Länder erfolgreicher Transformationen

Kyiv 2020

UZK 94:327.5+623.454.8
K-50

Empfohlen für die Veröffentlichung von dem Akademischen Rat
der Staatlichen Institution «Institut für Weltgeschichte der Nationalen Akademie der
Wissenschaften der Ukraine»
(Protokol № 5 vom 4. Juli 2019)

Rezensenten:

Andrij J. Martynow – Doktor der Geschichte, Professor
(Institut für Geschichte der Ukraine der Nationalen Akademie der Wissenschaften der
Ukraine)

Lyudmyla D. Tschekalenko – Doktor der Politologie, Professor
(Nationale Taras Schewtschenko Universität Kyiv)

Kudrjatschenko Andrij I.

**K-50 Bundesrepublik Deutschland: Grundlagen des demokratischen Aufstiegs:
Monographie/ Staatliche Institution «Institut für Weltgeschichte der Nationalen
Akademie der Wissenschaften der Ukraine. Kyiv : Fenix, 2020. 656 S.**

ISBN 978-966-02-8948-2

Die Monographie, die die langjährige und in ein paar dutzend Werken vorliegende Forschung des Autors zusammenfasst, analysiert die Merkmale der Nachkriegsentwicklung Deutschlands sowie die widersprüchliche Entstehung und Lösung der Deutschen Frage in ihren politischen und territorialen Dimensionen. Ebenso werden die verfassungsmäßigen und rechtlichen Grundlagen des demokratischen Fortschritts der BRD gedeutet. Die Monographie widmet sich folgenden Aspekten: dem parteipolitischen System, der Entwicklung der repräsentativen Demokratie, den Möglichkeiten zur Etablierung einer politischen Führung unter dem System der «Kanzlerdemokratie», den Maßnahmen des wirtschaftlichen Aufstiegs und deren Zusammenhang mit der Konsolidierung der Gesellschaft und den demokratischen Transformationen der Nachkriegszeit. Es wird deren Bedeutung für die Aufrechterhaltung des beitragenden Staates und der Zivilgesellschaft für die Zukunft aufgezeigt. In der Publikation werden die Phasen der Versöhnung und Überwindung der nationalsozialistischen und totalitären Vergangenheit sowie die Prinzipien der Bildung einer neuen Strategie der staatlichen Nationalpolitik im Kontext moderner Herausforderungen aufgedeckt und analysiert.

UZK 94:327.5+623.454.8

Nachdruck ist möglich bei Verweis auf den Autor und die Ausgabe.

- © Kudrjatschenko A.I., 2020
- © Staatliche Institution «Institut für Weltgeschichte der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine», 2020

ISBN 978-966-02-8948-2

INHALT

Abkürzungen	16
Vorwort	17
I. Theoretisch-methodologische Grundlagen und Historiographie	23
II. Deutsche Frage im Europa der Nachkriegszeit	46
III. Konstitutionelle und rechtliche Grundsätze des demokratischen Fortschritts	106
IV. Merkmale des deutschen Wettbewerbsföderalismus ..	166
V. Parteipolitisches System und Zustimmung der repräsentativen Demokratie	226
VI. Gesamtnationale Interessen und politische Führung unter Bedingungen der «Kanzlerdemokratie»	285
VII. «Wirtschaftswunder» und weitere Entwicklung der Bestandteile des Sozialstaates	347
VIII. Entwicklung der Zivilgesellschaft im beitragenden Staat	407
IX. Schuldbewusstsein und Stationen der Bewältigung der nationalsozialistischen und totalitären Vergangenheit	449
X. Nationale Politik und Behauptung der modernen politischen Kultur	503
Fazit	567
Anhänge	580
Anmerkungen	604
Literaturverzeichnis	642

ABKÜRZUNGEN

- UNO – Organisation der Vereinten Nationen
KSZE – Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa
USA – Vereinigte Staaten von Amerika
UdSSR – Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken
BRD – Bundesrepublik Deutschland
DDR – Deutsche Demokratische Republik
AKR – Alliiertes Kontrollrat
NATO – Nordatlantik – Bündnis
OWV – Organisation des Warschauer Vertrags
OEEC – Organisation für europäische wirtschaftliche Zusammenarbeit (OEEC – Organisation for European Economic Cooperation)
EGKS – Europäische Gemeinschaft für Kohle und Stahl
RGW – Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe
EU – Europäische Union
DGB – Deutscher Gewerkschaftsbund
AfD – Alternative für Deutschland
FDP – Freie Demokratische Partei
KPdSU – Kommunistische Partei der Sowjetunion
KPD – Kommunistische Partei Deutschlands
NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
PDS – Partei des demokratischen Sozialismus
SPD – Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
Partei «Union 90/Grüne»
CDU – Christlich-Demokratische Union
CSU – Christlich-Sozialeunion
DVU – Deutsche Volksunion
RED – Republikanische Partei Deutschlands

*Зі щирою вдячністю моїй сім'ї за терпіння
та всім колегам, які сприяли підготовці
цієї монографії*

ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО

Федеративна Республіка Німеччина була і залишається на осяжну перспективу дієвим локомотивом не лише європейського, але і світового історичного поступу. Відзначивши 2019 року своє 70-річчя, досягши величезних успіхів у найрізноманітніших сферах, ФРН долає складні нинішні проблеми, докладає більших зусиль щодо оновлення та утвердження фактично постнаціональної демократії в добу кризи ліберального проєкту глобалізації та викликів національній ідентичності. Тож у запропонованій монографії: «Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження» розкрито проблему історичного розвитку демократичної повоєнної Німеччини.

Впродовж віків «німецьке питання» було суттєвим чинником на вирішальних етапах європейської історії. Потужна Німеччина навіювала страх сусідам перспективою встановлення своєї гегемонії на континенті. Натомість надмірно слабка Німеччина провокувала тенденцію до національного поділу і одночасного поділу Європи. З позицій історіософських узагальнень слушним є висновок про те, що саме в повоєнний період переможена Німеччина була місцем протистояння і віддзеркаленням протиріч та протиборства між двома соціально-політичними системами. Тому мирне і демократичне волевиявлення та розв'язання «німецького пи-

тання» стало доленосною подією в історії Європи і світу. Збільшена ФРН зростає однією із провідних демократій євроатлантичного ареалу, вона уособлює сьогодишню Німеччину, яка стала притягальним і бажаним партнером для багатьох держав світу.

Сумнозвісний розкол німецької нації на дві держави із різними політичними устроями став не лише наслідком протистояння двох наддержав СРСР і США в роки двополюсного світоустрою, але і своєрідною «історичною лабораторією» засвоєння національних уроків історії «західними і східними німцями». Їм необхідно було «пережити» травматичний досвід поразки в Другій світовій війні, аби переосмислити місце і роль нації двох німецьких держав у Європі і світі. Соціально-економічна, політико-ідеологічна та культурна конкуренції ФРН і НДР наглядно демонстрували вади і переваги обох суспільно-політичних систем, а змагання за майбутнє нації довело значно більшу життєздатність Федеративної Республіки Німеччина.

Маючи суттєві внутрішні та зовнішні аспекти, подолання розколу німецького народу стало можливим лише за допомогою творення нової Європи в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. та відмови від двополюсного протистояння у світі. Державне об'єднання німців 1990 р. відбулося цілком свідомо за допомогою досягнення демократичного консенсусу всередині країни відносно остаточної території та кордонів. Характерною в ході об'єднувчого процесу ФРН та НДР стала відмова їх від земель Східної Пруссії, Судет, а також підтвердження непорушності кордону по Одеру–Нейсе тощо. Таке територіально-державне визначення – це головна подія, узагальнюючий підсумок всього попереднього розвитку для німців у ХХ ст. Об'єднання завершило процес просторової і територіальної легітимації Німеччини як держави і нації, розпочатий ще Отто фон Бісмарком у ХІХ ст.

Досить важливо, що паралельно з процесом відновлення державної єдності німців 12 вересня 1990 р. у Москві за

формулою «два плюс чотири», тобто ФРН, НДР та США, СРСР, Великобританією і Францією було підписано Договір щодо остаточного врегулювання стосовно Німеччини, в якому визнавалося право німців на самовизначення. І основним підсумком стало визнання того, що існуючі зовнішні кордони двох німецьких держав ФРН і НДР є остаточними зовнішніми кордонами нової Федеративної Республіки Німеччина, яка не має і в майбутньому не буде висувати ніяких територіальних претензій. А союзники по Другій світовій війні більше не володіють ніякими правами по відношенню до Німеччини. У Договорі зазначається, що у відповідності з цим об'єднана Німеччина набуває повного суверенітету над своїми внутрішніми і зовнішніми справами. Тим самим була підведена остаточна риска під Другою світовою війною.

На основі глибокого переосмислення повоєнного розвитку Німеччини та використання новітніх теоретико-методологічних засад, критичного ставлення до праць попередників і сучасників, автор пропонує власну концепцію історіософського осмислення досвіду утвердження німецької соціально-політичної моделі. При цьому підкреслюється, що запорукою успіху демократичного розвитку ФРН було виведення належних уроків із періоду Веймарської республіки як першої і недосконалої демократії, а також максимальне використання шляхів і методів вестернізації суспільства та інтеграції його до євроатлантичного кола держав. Бонн однозначно віддавав перевагу західній інтеграції, у тому числі у військовій структурі. Цьому передувала ґрунтовна зміна національного курсу та ціннісних орієнтацій Західної Німеччини, відмова її від особливого шляху та нейтрального статусу.

Загалом, повоєнна Німеччина пройшла довгий шлях спокути, каяття і розколу. Давалося це не просто. Але головним було те, що німецький народ, його кращі представники зуміли піднятися до рівня переосмислення національних цінностей і цілей. Вони пішли на радикальний розрив з низкою багатовікових національних традицій. Тим самим було суттєво

оновлено суспільство, досягнута відмова від тих засад, які ускладнювали відносини Німеччини з сусідніми державами і народами.

Отже дана робота присвячена аналізу становлення та реалізації державно-політичного механізму ФРН в контексті з'ясування особливостей повоєнного розвитку Німеччини, розгляду конституційно-правових засад її демократичного поступу. З цією метою розглядаються сутнісні складові державної та партійно-політичної системи, особливості сходження представницької демократії, розкриваються національні шляхи утвердження політичного лідерства за системи «канцлерської демократії». Автор досліджує взаємозв'язок заходів економічного піднесення з консолідацією суспільства як надійних умов демократичних перетворень повоєнного періоду, доводить їх значення у наповненні змістом соціальної держави і громадянського суспільства. Наголошується, що так зване «німецьке економічне диво» уможливило за лічені роки країні піднятися з руїн і стати заможною. Саме неухильне економічне зростання ФРН, притягальність її соціальних і демократичних засад були дієвими спонуками прагнень громадян східнонімецьких земель до возз'єднання, вони служать основою вирішення проблем на сучасному етапі, після досягнення державної єдності Німеччини.

У монографії проаналізовано етапи спокутування німцями вини та подолання нацистського і тоталітарного минулого. Цей процес помітно впливав і впливає на осмислену діяльність держави і суспільства повоєнних десятиліть та шляхів утвердження сучасної демократичної системи. Поряд із цим, автором з'ясовані засади формування офіційним Берліном нової стратегії державної національної політики у контексті інтеграційних викликів та імперативів глобалізації, наголошується на значенні зміцнення сучасних політичної культури та німецької національної ідентичності.

У ході підготовки монографії автор прагне відійти від усталених у недалекому минулому схем і оцінок подій попе-

редньої історичної доби, дати науково зважену і об'єктивну характеристику історико-політичних і соціально-економічних процесів, а також по-новому висвітлити низку важливих подій і явищ, які до цього ігнорувалися або спотворювалися. З цією метою залучено значний масив документів, свідчень учасників подій та солідний доробок зарубіжної і вітчизняної наукової літератури, статистичні дані, відповідні економічні розрахунки. Також ґрунтовному аналізу піддано законодавчу базу і політико-правове буття повоєнного німецького суспільства з позицій досягнень та сучасних викликів демократичного розвитку.

Утвердження розвинутої правової системи – одна із важливих умов неухильного поступу (західно)німецького суспільства. Багатогранний досвід ФРН у цьому напрямі викликає підвищений інтерес у нашій державі, так само, як і у більшості країн молодій демократії у зв'язку з глибокими змінами їх соціально-економічних та політичних структур й державно-правових інститутів. Особливий інтерес для вітчизняних істориків та представників інших суспільствознавчих дисциплін, для політико-юридичної практики має Конституція ФРН – Основний закон та суміжне законодавство ФРН стосовно демократичних принципів держави, прав і свобод людини та розвитку інститутів громадянського суспільства.

З огляду на історичні умови, традиції й вимоги оновлення суспільства (західно)німецьке законодавство дало відповіді на питання, які протягом новітньої історичної доби час від часу гостро дискутуються і широко обговорюються в нашій країні: конституційний поділ та дієва рівновага гілок влади, подолання тоталітарної спадщини і формування правової держави, адміністративно-територіальне облаштування, місце політичних партій у державному механізмі, конституційний контроль, забезпечення прав і свобод громадян, консолідація різних верств населення, повага до своєї історії і місць пам'яті тощо.

Якщо раніше ФРН національні інтереси намагала-ся розчинити в загальноєвропейських перспективах, то з об'єднанням німців їх інтеграційні підходи надихають і стали панівними для більшості держав, у тому числі і молодій демократії. Адже протягом досить тривалого часу саме Німеччина сповідує засади не лише поглиблення, але й розширення географічних кордонів Європейського Союзу як нової спільноти континенту, який покликаний адекватно відповісти на неоднозначні виклики глобалізації.

Автора спонукали до вивчення та аналізу саме запропонованих ключових засад успішного розвитку розгромленої Німеччини гірка констатація нинішнього становища України, її таких бажаних перспектив зростання та розбудови оптимального державного і дієздатного суспільно-політичного устрою. Досить прикро, що існуючі на момент незалежності вітчизняні вигравні досягнення і потенційні можливості, які були незрівнянно кращими, аніж у розгромленої Німеччини, так і залишилися в переважній більшості потенційними. Натомість у ФРН її владні інститути та провідні партії спромоглися визначити не лише стратегічні засади соціально-економічного розвитку, але й досягти консолідації суспільства і за лічені роки отримати переконливі результати заможного суспільства та утримувати і в подальшому провідні позиції демократичної, соціальної і правової держави континенту.

Тож, запропоноване дослідження започатковує серію: країни успішних перетворень, окрім суто наукового, за баченням автора, має і практичне значення. А саме, з урахуванням імперативів вітчизняної практики, воно покликане зміцнити віру всіх громадян України в своє майбутнє, сприяти віднайденню шляхів вироблення національної стратегії розвитку та засад консолідації суспільства. І цьому може прислужитися дана праця, її головні ідеї, положення та висновки.

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Темою даного монографічного дослідження автор визначив засади демократичного сходження Федеративної Республіки Німеччина, яка заторкує важливі складові широкого кола проблем історичного поступу повоєнної Європи. Адже утвердження плюралістичної демократії на (західно)німецьких теренах стало вирішальним не лише для її народу, але й для подальшого сходження європейського континенту та всього світоустрою. Загальновідомо, що демократичні засади розвитку суспільства мають визначальне значення для будь-якої держави, особливо на етапах подолання попередніх тоталітарних режимів. У новітній історії нашого континенту Німеччина завжди посідала досить вагоме місце. Адже протягом минулого століття Німеччина розпочинала дві світові війни, німецькі землі у повоєнний період були теренами напруженого протиборства між двома різними соціально-політичними блоками держав. На становищі німецького народу, а відтак і на долі континенту та інших країн і народів, відбивався кожний зигзаг європейських відносин.

Автор даної праці поставив за мету не реконструювати чи переповідати «чисту історію» повоєнного перебігу подій у Західній Німеччині, – таке завдання в передбачуваних межах є складнодосяжним і приречене, а спробувати з'ясувати «головні особливості», риси та «основи структурних змін» повоєнної епохи німецької історії. Відповідно до цього монографія поділена на десять розділів з викладенням важливих аспектів не лише духу й інституційних та політико-правових нововве-

день, а також соціально-економічних перетворень, що мали важливе значення тоді та матимуть його в історичній перспективі. При цьому проведений аналіз тогочасних подій, відповідних рішень ключових дієвих осіб та наслідків діяльності у визначених царинах буття покликаний сприяти унаочненню характерних рис повоєнного демократичного сходження.

Переваги такого підходу проявляються в тому, що рушійні сили і конкретні умови та головні дієві особи тих подій постають у центр уваги дослідження, а переломні моменти та якісні тогочасні зміни стають тим, що у подальшому описують, згадують, про що можна розповідати як про минуле, зокрема для Федеративної республіки. Таким чином, провідники відповідних суттєвих зрушень, а у підсумку широкого соціально-економічного поступу країни, покликані слугувати основою усвідомлення історичних змін досліджуваної епохи.

Такий авторський підхід та актуальність теми дослідження визначають й наукову проблему: з'ясування особливостей розвитку Федеративної Республіки Німеччина на демократичних засадах та оцінки їх історичних результатів як основи утвердження країни в колі держав світової співдружності. Для широких наукових кіл та для тих політиків і громадськості, хто цікавиться тематикою модернізаційного спрямування, добре відомі визначення із повоєнної німецької історії такі як: «економічне диво», «епоха Аденауера», «нова східна політика», правова і соціальна держава та об'єднання німецького народу на конституційних принципах Основного закону ФРН. За цими стислими і образними термінами стоять роки й десятиліття трансформаційних перетворень у повоєнній (Західній) Німеччині, її поступового, але неухильного демократичного сходження, подолання повоєнних проблем та сучасних викликів. Саме притягальність прикладу ФРН, її потужного соціально-економічного і оновленого розвитку стали рушійними силами та дієвими спонуканнями, що надихали до свідомих чи несвідомих дій щодо входження до її складу для жителів тогочасної НДР.

Наукове завдання, яке вирішується в роботі, полягає у проведенні ґрунтовного аналізу й з'ясуванні інституційних змін та сутнісних складових процесів формування і розвитку багатьох складових внутрішньої політики ФРН повоєнної доби, яка не лише в умовах безпекових викликів давала свої результати, але й у період турбулентних змін міжнародного становища у 1989–1990 рр. сприяла відновленню державної єдності німецького народу та дотриманню і в сучасну історичну добу засад демократичного розвитку за якісно нового етапу німецької національної історії.

Метою монографічного дослідження є аналіз і концептуалізація процесів формування та практичного втілення демократичних засад внутрішнього розвитку Федеративної Республіки Німеччина під кутом зору досягнення суспільної консолідації національного розвитку як у повоєнний період, так і на етапі великих міжнародних змін на континенті та в сучасну історичну добу. За баченням автора, головним чинником великих досягнень було визнання пріоритету прав людини, формування дієвої корпоративно-солідаристської парадигми, яка спиралася на оновлену і виважену державну економічну та соціальну політику, сформовану демократичну державно-політичну систему з належними передумовами для розвитку громадянського суспільства.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють всю семидесятирічну історію ФРН від першого урядування Конрада Аденауера до сучасного періоду правління Ангели Меркель. Разом з тим автор у разі потреби свідомо виходив за нижню межу, зокрема, досліджуючи витoki федералізму, партійно-політичних складових або інших важливих проблем. Це уможливило більш повне з'ясування відповідних змін, аналіз цілісного процесу або явища та сформулювати слушні оцінки щодо сучасної німецької історії.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки **завдань**, які охоплюють як теоретико-методологічні принципи, конституційно-правові, федералістські й інсти-

туційні засади державного і політичного устрою, де панує верховенство права, так і вивірені принципи та шляхи формування загальнонаціональних інтересів за умов «канцлерської демократії», складові політики соціальної держави, політичної культури і політики подолання минулого та сучасної національної політики. Всі ці вузлові питання розглядаються в окремих розділах, які й визначають структуру монографії.

Об'єктом дослідження є головні засади внутрішньої політики та їх наповнення у Федеративній Республіці Німеччина як за умов існування двох німецьких держав – ФРН і НДР, так і в період відновленої державної єдності німецького народу. Саме політична і економічна свободи, правова і соціальна західнонімецька системи, високий рівень життєвих стандартів і соціальних гарантій її громадян стали спонукальними чинниками потягу до єдності у східних німців, для яких нестерпними стали тотальний контроль і одержавлення більшості царин суспільного життя.

Предметом дослідження виступають інституційні складові конституційно-правових засад державно-політичної системи представницької демократії, функціонування змагального федералізму, спектра стратегічно важливих сфер внутрішньої політики ФРН і їх наповнення конкретним змістом протягом останніх семидесяти років.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Ними в монографії постають закони діалектики з урахуванням принципу історизму і використання порівняльно-історичного та аналітичного методів наукового дослідження. Засадничим теоретичним положенням є твердження того, що вирішальними чинниками повоєнного оновлення та піднесення Західної Німеччини, на відмінну від Східної Німеччини, стали не лише критичне переосмислення національних цінностей, але й концептуалізація та втілення стратегічного курсу на довершення вестернізації країни і суспільства й імманентне сприйняття цінностей західної демократії. Діалектичний підхід до історичного поступу ФРН уможливив відхід від визначень

фатальної зумовленості розвитку, а її недавній чи сучасний стан розглядати як можливість багатоваріативності змін.

Теоретична база роботи відображена й у ході аналізу концептуальних засад та наукових дискусій між різними провідними школами теорії державного будівництва, її правового та соціального характеру, політики подолання минулого та формування національної ідентичності, зростання ролі національної держави у період глобалізації, лібералізації принципів національної і міграційної політики та щодо набуття громадянства країни тощо.

Методологічними засадами роботи стали системний підхід, принцип історизму, а також сукупність загальнонаукових та спеціальних методів теоретичного й емпіричного дослідження. Для виконання поставлених завдань автором було використано такі методи історичного дослідження як історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, а також застосовано структурно-функціональний аналіз, здійснено критичний огляд джерел та літератури. Поєднання цих наукових методів дало можливість всебічно і комплексно дослідити окреслені складові формування ефективної державно-політичної системи ФРН, внутрішньої політики та соціального розвитку країни і суспільства.

Суттєвим теоретико-методологічним підґрунтям вивчення історичного розвитку Федеративної республіки було врахування того становища, що вона постала після «німецької катастрофи», поразки гітлерівського рейху в Другій світовій війні, яка закінчилася падінням німецької національної держави (Фрідріх Майнеке). Автор враховував, що теоретичною парадигмою, якою дослідники повоєнної ФРН відмежовувалися від попередніх концепцій «особливого шляху» розвитку та «німецької обраності», стали теоретичні засади і установки «атлантичної солідарності» та напрацювань «політичної історії» з урахуванням позицій школи «Анналів» (Ганс Ротфельс), а з часом вихід на «історію повсякденнос-

ті», соціальну історію, гендерний, мікро- і макроісторичний підходи та застосування комплексних міждисциплінарних досліджень.

Зокрема, у монографії принципово заперечуються будь-які твердження і теоретичні побудови щодо зумовленості і фатальної ролі Пруссії для всієї Німеччини та так звані визначення й відповідна роль Ост-Ельбії. Територія останньої, за відповідних виокремлень і застережень прихильників концепції, відповідала території колишньої НДР. Згідно положень цієї концепції, поява Пруссії в 1525 р. й подальше її піднесення на німецьких теренах були чужорідним явищем для західних німців, це «було утворення, де розмовляли німецькою в оточені слов'ян Східної Європи». Той факт, що довгий період західні німці забезпечували Пруссію людськими та фінансовими й економічними ресурсами фатально позначився на долі німців та континенту. Це в 1870 р. уможливило підкорення Франції, а пізніше – спроби реалізувати прагнення до гегемонії в Європі й світі. За визначенням англійського історика Джеймса Хоуса, нині Східна Німеччина відрізняється від решти сьогоднішньої держави не тому, що у 1945–1989 рр. її окупували «росіяни». Все було навпаки. «Росіяни» окупували і утримували так довго цю територію тому, що вона завжди відрізнялася від всієї іншої частини країни... що й після об'єднання Німеччини 1990 р. західні німці, як і в попередні епохи, несуть основний тягар фінансових та ресурсних затрат задля піднесення східних земель [1].

Натомість автор монографії поділяє підходи німецьких провідних сучасних істориків, зокрема Гагена Шульце та Хайнріха Августа Вінклера стосовно того, що «успішна історія німецької інтеграції у західні союзи після Другої світової війни в поєднанні з «економічним дивом» зрештою дозволили Німеччині стати частиною Заходу». На користь саме такого твердження «...говорить не лише вагома стабільність демократичних інститутів, а й неупередженість, з якою німці оволоділи північно-атлантичною культурою... Навіть у су-

часній об'єднаній Німеччині ті, хто вороже протистоять парламентській демократії і мріють про особливий політичний, культурний та економічний шлях, становлять безперспективну у політичному сенсі меншість» [2]. Натомість перспективною тут стала не лише політико-інституційна інтеграція до «західноєвропейського світу», але й культурно-духовна пов'язаність німців із Заходом, тобто із євроатлантичною спільнотою [3].

У роботі проведено ґрунтовний аналіз процесу розробки та втілення конституційних принципів формування ФРН у якості другої демократичної держави, з виведенням уроків із періоду Веймарської республіки. Також з'ясовані складові державно-політичної системи, її динамічної рівноваги, яка пройшла випробовування часом; досліджено етапи політики подолання нацистського та тоталітарного минулого і становлення сучасної національної політики; розкрито основні виміри політичної культури та впливовості діяльності громадянського суспільства. Автор аналізує концептуально-теоретичні аспекти дослідження внутрішньої політики ФРН щодо широкого спектра поточних і стратегічно важливих напрямів розвитку.

Федеративна Республіка Німеччина вже довгий період є вельми притягальним прикладом соціально-економічних перетворень та впливовим полюсом інтеграційних процесів на європейському континенті. Офіційний Бонн (а з 1999 р. Берлін) завжди був прихильником спочатку західноєвропейської інтеграції, а потім й поширення цих процесів практично на всю Східну Європу. ФРН стала своєрідним локомотивом подальшого розвитку Європейського Союзу. Динаміка її поступу в повоєнні роки, а нині перетворень і сходження вже об'єднаної Німеччини вражає як її багатьох союзників, так і прискіпливих конкурентів. Сучасна зросла ФРН – це провідна економічна надпотуга Європи, якій притаманні демократичний, правовий і соціальний виміри та чіткі обриси громадянського суспільства.

У ході роботи над монографією автор прагнув подолати усталені в минулому оцінки подій, що аналізуються за допомогою науково виважених і об'єктивних характеристик тогочасних процесів і явищ, які до цього, зокрема у сучасній вітчизняній історіографії, ігнорувались або не знаходили належного висвітлення. Цьому сприяли залучене коло документів, оцінки учасників подій та напрацювання і здобутки науковців, актуальні статистичні дані, які розглядаються з позицій досягнень та сучасних шляхів демократичного розвитку об'єднаної держави.

Прагнення дослідити наукову проблему щодо з'ясування особливостей формування та реалізації основних засад демократичного сходження Федеративної Республіки Німеччина спонукало автора провести ґрунтовний аналіз ключових складових історичного поступу та перетворень, здійснених урядовими колами Бонна в 1949–1999 рр. й Берліна упродовж 1999–2019 рр. З'ясування цієї наукової та прикладної проблеми обумовило і визначення **концепції дослідження**: найвірогідніше шанси на успіх демократичних перетворень має та політична стратегія, яка базується на раціонально виважених національних інтересах, кращих історичних традиціях народу, спирається на сформовану дієву демократичну державно-політичну систему з відповідними інститутами та громадянським суспільством, які сповідують корпоративно-солідаристську парадигму в якості основи суспільної консолідації. За баченням дослідника, все це слугувало головними чинниками слухних демократичних перетворень та значних досягнень на шляху соціально-економічного розвитку ФРН.

Автором були з'ясовані основні пріоритети, прагматичні підходи, спонукальні мотиви та історико-правові засади формування демократичного устрою, правової та соціальної держави; досліджені концептуальні підходи соціально-економічних перетворень відповідно до тогочасних нових наукових поглядів; визначені особливості формування основних напрямів та етапів політики офіційного Бонна щодо

подолання нацистського минулого і консолідації суспільства; з'ясовано ступінь впливу різних політичних партій на формування соціальної політики відповідних періодів; запропоновано авторське трактування німецько-німецьких відносин у період від визнання НДР до об'єднання її земель з ФРН; досліджені проблеми формування демократичної політичної культури та національної ідентичності об'єднаної Німеччини у постконфронтаційній Європі; виявлено арсенал засобів, що їх використовує Берлін при формуванні національної політики в період глобалізації.

Дослідник намагається уникнути вад і помилок багатьох своїх попередників, які часто оцінювали політику Західної Німеччини однобічно або лише з контрверсійних позицій. Сама постановка і розробка авторської концепції щодо складових успіху демократичного сходження ФРН визначає новизну і теоретичне значення роботи.

З огляду на позитивні зміни, що відбулися в Європі, у дослідженні зроблена спроба з нових історичних позицій висвітлити важливу наукову і практичну проблему: об'єктивно проаналізувати зміст, форми, методи та засоби внутрішньополітичної діяльності боннських та берлінських урядових кіл у реалізації ними стратегії консолідації суспільства у переломні періоди повоєнної німецької історії на концептуальних засадах демократичного розвитку та раціонально-виважених загальносуспільних національних інтересах.

Автор при цьому прагнув, з одного боку, дати науково зважену і об'єктивну характеристику історичних процесів, подолати усталені підходи та оцінки тогочасного перебігу, а з іншого боку – по-новому висвітлити низку важливих подій і явищ, які до цього ігнорувалися або подавалися однобічно. З цією метою ретельно опрацьовано і використано відповідні документи, співставлено оцінки науковців та експертів щодо досліджуваних подій.

Зважаючи на особливо важливу роль, яку відігравала та нині відіграє Федеративна республіка в європейських та сві-

тових процесах, різні аспекти її національної історії постійно перебувають у полі зору багатьох дослідників із багатьох країн. Водночас найбільший інтерес становлять саморефлексії німецьких науковців, які створюють певні орієнтири в концептуальному осмисленні новітньої історії ФРН, дають підстави для ціннісного аналізу її складових.

З часу відновлення державної єдності Німеччини 3 жовтня 1990 р. розпочався якісно новий етап не лише німецької національної історії, а й її наукового осмислення, особливо повоєнного та сучасного періодів. Фактично лише з цього часу можна говорити про подолання сорокарічного поділу істориків на східнонімецьких та західнонімецьких, який існував протягом десятиліть холодної війни та жорсткого ідеологічного протистояння.

Поява нових теоретичних підходів у німецькій історіографії впродовж останніх десятиріч була іманентно пов'язана з поширенням досліджень соціальної історії, мікроісторії та макроісторичних зрізів, залучення досягнень різних соціогуманітарних наук та комплексних міждисциплінарних робіт з аналізу минулого. Останні, як відомо, стали слушним результатом подальшого синтезу науково-методологічних підходів серед дослідників всього спектра сучасних суспільних наук.

З плином часу теоретико-методологічні засади історичного аналізу теж зазнали відповідних змін. У першу чергу, це стосується перегляду ролі марксистського класового підходу у висвітленні національної німецької історії, особливо, у дослідників зі Східної Німеччини. Слід також врахувати, що даний підхід ще має певну поширеність серед прихильників неомарксистських концептуальних засад. Водночас пануючим стає плюралізм методологічних та концептуальних підходів до історичної проблематики. З досягненням державної національної єдності більшість істориків колишньої НДР, які виховувались на традиціях заперечення ідейного та методологічного плюралізму й сповідували принципи побудови

існування двох німецьких націй, залишилась поза межами наукового процесу.

Звичайно, при підготовці автором даної монографії було використано широке коло джерел та літератури – українською, російською, німецькою, англійською мовами. Вони різні за своєю політичною направленістю, науковою цінністю, методологією та методами дослідження, висновками та рекомендаціями. Це дає автору право наголосити, що наукова проблема, розв'язання якої він поставив перед собою за мету, не вирішувалась відповідним чином ні у вітчизняній, ні у науковій літературі ФРН та інших країн. Але велике коло наукової літератури і досліджень дали значний матеріал для ретельного з'ясування поставленої проблеми на новій основі.

У ході написання монографії автором проаналізовано, насамперед, широке коло документів внутрішньої політики Федеративної Республіки Німеччина. В їх числі Основний закон ФРН, низка законів соціально-економічного спрямування, політико-правові документи та коаліційні угоди правлячих урядів, матеріали і рішення з'їздів провідних партій, які торкаються висвітлюваної проблематики монографії. До них логічно приєднуються окремі документи НДР до об'єднання її з ФРН у жовтні 1990 року.

Особливе значення мають праці керівників держави і уряду ФРН, відповідних відомств з питань внутрішньої політики. Серед цієї великої кількості робіт відзначу праці: про діяльність К. Аденауера та його спогади; Л. Ерхарда – «Благосостояние для всех»; В. Брандта «Зустрічі й обличчя», «Воля до миру», «Без страху перед 1984 роком»; Г. Шмідта — «Люди й держави»; книгу «Гельмут Коль. Канцлер німецької єдності»; книгу Г. Шредера «Рішення. Моє життя в політиці»; праці з політичної біографії і про діяльність А. Меркель тощо [4].

Реалізації завдань і цілей монографії сприяло вивчення заяв урядових коаліцій, відповідних документів щодо нагальних проблем соціального розвитку, які друкувалися в інфор-

маційному бюлетені Федерального уряду, розміщувалися на урядовому веб-порталі та друкувалися в партійній пресі.

З метою поглибленого аналізу проблем демократичного сходження та підходів урядових коаліцій до відповідних ключових проблем вивчались програмні документи і рішення політичних партій, їх керівних органів. Концептуальні засади, нові підходи чи зміни позицій відображалися у заявах щодо конкретних внутрішньополітичних кроків, а також передвиборчих програмах політичних партій чи виступах їх керівників у Бундестазі, що виходили спеціальними випусками, друкувалися в періодичних виданнях. Також вагомим джерелом дослідження були офіційні заяви та повідомлення урядових кіл з Рейну, а згодом зі Шпреє щодо переломних рішень у той чи той період [5].

Значний фактичний матеріал про складові розвитку несуть відповідні інформаційні парламентські і урядові видання, історичні та інші суспільнополітичні часописи. У них містяться як офіційні підходи, так і оцінки політиків різних спрямувань. Про динаміку розвитку в економічній, соціальній і науково-технічній сферах, про зміни у імміграційних потоках автор почерпує дані зі статистичних щорічників, повідомлень Федерального статистичного управління, Федерального відомства з міграції та біженців, а також із низки інших видань [6].

Важливим джерелом були періодичні видання ФРН різної спрямованості та інших країн. На підставі довідково-статистичних матеріалів, соціологічних центрів та засобів масової інформації в додатку наведені таблиці чи порівняльні дані, що доповнюють дослідження, уточнюють його необхідними фактами. Все це покликане підтвердити позицію, яку обстоює автор дослідження.

Для орієнтації у досліджуваній проблематиці, а також для визначення місця даної праці в процесі наукового осмислення основних вітчизняних досліджень, аналізу відповідних концепцій автором використана різноманітна література.

Були прискіпливо розглянуті роботи провідних радянських, російських і українських германістів. Здобутки останніх дають підстави стверджувати, що існує і розвивається наша національна школа германістики, представлена ще в 1980-х рр. такими дослідниками як – Аппатов С. І., Бобильова С. Й., Власов С. М., Гулевич В. Н., Зав'ялов А. С., Кулінич І. М., Мирончук В. Д. [7]. Дану школу в незалежній Україні продовжили Кудряченко А. І., Мартинов А. Ю., Кривонос Р. А., Солошенко В. В., Кривець Н. В., Кондратюк С. В., Папенко Н. С. та інші [8].

Підтвердженням динамічного розвитку вітчизняної германістики є те становище, що за доби незалежності в Україні було видано десятки монографій, брошур та збірників наукових праць і лише в роки після 2000 р. захищено близько тридцяти дисертацій з історичної та політологічної проблематики повоєнної Німеччини. Публікації та дисертації фахівців-германістів України, окрім всього іншого, значною мірою сприяли визначенню концепції даного наукового пошуку.

Відтак, корисними для автора, для концептуального визначення ним окремих складових даної монографії були роботи вітчизняних дослідників: Мартинова А. Ю. – з ґрунтовного аналізу Боннського і Берлінського періодів ФРН, відповідної історіографії; Кривоноса Р. А. – з проблематики безпекової політики ФРН; Солошенко В. В. – з малодосліджених сторінок подолання нацистського спадку у сфері культури та інші [9].

Низка робіт, які містять історіографічний аналіз, представлені у певних дослідженнях науковців з інших країн, де він розглядається під кутом зору до поставлених завдань. Так, російські германісти провели значну роботу щодо відповідного вивчення різних питань історії ФРН, її становища в сучасному світі, особливостей зовнішньої та внутрішньої політики, культурно-цивілізаційних аспектів, а також відповідних узагальнень німецьких учених, які присвячені політичним, економічним та країнознавчим студіям історії Ні-

меччини новітньої історичної доби. Це роботи Абрасимова П. А., Ахтамзяна А. А., Ватліна О. Ю., Єжова В. Д., Кузьміна І. М., Максимичева І. Ф., Павлова Н. В., Патрушева О. І., Петеліна Б. В., Фаліна В. М., колективні – під редакцією Белова В. Б., Чепурненко А. Ю. та ін. [10].

Звичайно, що для автора важливе науково-теоретичне та методологічне значення мали колективні фундаментальні роботи з німецької багатомісячної історії [11], а також чисельні індивідуальні та колективні роботи німецьких авторів з історії створення і розвитку ФРН та дослідників із інших країн. Це ґрунтовні дослідження Томаса Ніппердія, Ернста Нольте, Гангена Шульце, Хайнріха Августа Вінклера, Ріхарда Льовенталя і Ханса-Петера Шварца, Юргена Вебера, Гельмута Кістлера, Антоні Ніколласа, Петера Меркла, Петера Пульцера, Данієля Гольдхагена, Стівена Озмента, колективна трьохтомна робота російських та німецьких істориків за загальною редакцією Бернда Бонвеча і Юрія Галактіонова та багато інших [12].

Їх вивчення надало можливість більш повно уявити історичні виклики, з якими стикалася Німеччина на різних історичних етапах, зокрема після нищівної поразки Третього рейху, міжнародний контекст складного повоєнного облаштування німецьких терен, відповідного поділу і сходження двох німецьких держав – із західних окупаційних зон Федеративної Республіки Німеччина, а зі східної окупаційної зони – відповідно Німецької Демократичної Республіки. Дані роботи також сприяли більш глибокому розумінню проблематики розбудови демократії у ФРН, її складових та відмінних рис від першої демократичної Веймарської республіки, чи від засад країн так званої народної демократії, якою позиціонувала себе НДР.

Окремо слід наголосити на тому, що каталог літератури з історії ФРН налічує величезний перелік робіт. Автор прагне виокремлювати видання, в яких розглядаються проблеми повоєнного розвитку після катастрофи 1945 р., окремо

всієї Німеччини, а також ФРН та НДР. Зокрема, передісторія створення двох німецьких держав, діяльність та вплив окупаційних адміністрацій, аналіз історичного розвитку під кутом зору виведення уроків із Веймарської доби та шлях від земельного облаштування, створення Бізонії і Тризонії до утвердження Федеративної республіки з'ясовували у своїх виданнях такі дослідники як: Й. Бекер, Т. Штамен, П. Вальдматт, В. Бенц, Т. Ешенбург, Ф. К. Фромме, Х. Оберройтер та ін. [13].

У ході підготовки монографії окремо розглянуті праці дослідників, в яких висвітлювалися питання умов та особливостей, за яких приймався Основний закон ФРН, роль і значущість Конрада Аденауера у прийнятті цього важливого документа та його вплив на утвердження так званої системи врядування як «канцлерська демократія». До цього кола досліджень автор монографії відносить як палких прихильників політики К. Аденауера – Ф. Барінга, Х.-П. Шварца, У. Венгста, так і авторів, які більш критично ставилися до нього та його урядової діяльності як засновника другої демократичної республіки на німецькій землі – Г. Шефер, К. Недельманн, В. Абендброт, К. Ніглауб [14]. Але ніхто із них не заперечував величезного впливу та авторитет цього державника Федеративної Республіки Німеччина.

Досить широкий спектр напрацювань німецьких науковців складають історіографію державно-політичного сходження ФРН повоєнних десятиліть. У цих роботах аналізуються не лише статус та діяльність відповідних державних органів влади федерального рівня, але й конституційні засади ліберальної демократії, політичний плюралізм, його становлення та перспективи, а також економічний та суспільний порядок. Окремі праці присвячені аналізу приходу до влади та практиці діяльності першої так званої великої урядової коаліції 1966–1969 рр., а потім соціал-ліберальної коаліції та наступним змінам і розстановкам політичних сил. Із широкого кола дослідників цієї проблематики слід вказати на видання

авторів: Й. Хессе і Є.-Т. Ельвайн, Е. Деннінгер, Г. Шефер і К. Недельманн, Х. Кремендаль, Х. Ламперт, Х. Г. Хоккерте, Х. Адам, К. Бойме і М.-К. Шмідт, Х. Шмоллінгер і П. Мюллер, К. Хільдебранд, А. Барінг і М. Гьортемакер, Ф. Бірке та ін.[15].

Також автором виділяється низка робіт із серії «Німеччина у ХХ столітті», що виходили великим накладом та відомих дослідників відповідних напрямів: В. Бенца, М. Уля, П. Кільмансега з проблематики повоєнного повсякдення німців та державного розколу, Ш. Кройцберга про інтеграційну політику К. Аденауера, Т. Брехенмакера щодо засад та успішного будівництва Боннської республіки, Д. Хоффманна про сорокарічну історію НДР від В. Ульбріхта до Е. Хонеккера, Х. Пьотцша щодо засад існування двох німецьких держав, М. Гьортемакера про перебіг подій у перші роки Берлінської республіки, а також узагальнюючі праці щодо функціонування політичної системи повоєнної і сучасної ФРН та про відродження Німеччини після її краху відповідно авторів К. Зонтхаймера та О. Ференбаха [16].

Із величезної кількості досить важливих праць німецьких істориків, слід вказати на значимість тих, які присвячені сучасній політичній та соціальній історії об'єднаної Німеччини. Автор залучає ті роботи, в яких подаються нові дослідження, тематика яких перебуває в центрі німецького історичного дискурсу та громадської думки. Слушним критерієм щодо врахування цього кола праць можуть слугувати як рецензії на них у провідних періодичних та наукових виданнях, так і перевидання та численні переклади цих видань на іноземні мови. Такий підхід відкриває можливість загального ознайомлення з основними тенденціями розвитку сучасної німецької історичної думки, її методологічним інструментарієм, предметним полем історичних досліджень новітніх політичних та соціальних процесів.

Звичайно, що відновлення державної єдності Німеччини в 1990 р. визначається більшістю дослідників та політичних

діячів як епохальна історична подія. Віддалення від доле-носного перебігу подій спонукало багатьох науковців до сучасного наукового осмислення з дистанції, що вимірюється навіть рамками короткого історичного періоду та за участю сучасників епохальних змін. Відтак, у цьому відношенні розмежувальна лінія між політичною історією та політологією стала досить розмитою. Обидві дисципліни частіше користуються методологічними підходами, а також теоретичним та концептуальним осмисленням одна одної.

Прикладами таких праць можуть слугувати публікації з проблематики теорії і практики подолання нацистського минулого та тоталітарного соціалізму. Зокрема, це книги дослідників Юргена Райфенберґера «Минуле. Управління. Подолання минулого»; Йобса Бітнера «Ковдра мовчання»; Хельмута Кеніґа «Майбутнє минулого. Націонал-соціалізм у політичній свідомості ФРН»; Еґберта Яна «Спирні політичні питання з точки зору сучасної історії» та ін. [17].

Також переконливим унаочненням саме такого підходу стало опрацювання та публікація різноманітних урядових документів, які зберігаються у Федеральному архіві і стосуються питань подолання німецького розколу та досягнення державної єдності Німеччини, Відомства преси та інформації Федерального уряду [18].

З погляду сучасного часу проведено аналіз політичних, соціокультурних та соціально-економічних процесів у колишній «першій соціалістичній державі на німецькій землі», розвиток яких поставив на порядок денний питання кризи цієї моделі соціалізму тоталітарного зразка, та відповідного перебігу подій на схилі існування Німецької Демократичної Республіки. Зокрема, це подано й у низці підбірок матеріалів у виданій історія НДР у документах [19]. Водночас слід зазначити, що відбір більшості архівних джерел та документів у цих двох збірках проведено під кутом однозначного доведення авторитарності режиму німецької моделі соціалістичної держави. Такі засади видаються, щонайменше, одномірним

спрощенням більш складної картини історичних складових тогочасної Східної Німеччини.

У даному контексті значно вирашним є більшість праць, в яких питання ідеологізації історичних досліджень не мають такої присутності й натомість їм характерні орієнтири й ціннісні конотації демократії та плюралізму думок [20]. Показовим прикладом такого підходу до історичних досліджень є узагальнюючі праці, присвячені новітній історії Німеччини та широке коло історико-політологічних довідкових видань. Вагомим і унаочненим підтвердженням цьому можна назвати чотирьохтомне видання «Історія німецької єдності» [21]. У цій роботі комплексно проаналізовано широке коло питань щодо історичних закономірностей відновлення державної єдності німецького народу на новому етапі світової історії, висвітлені основні виклики та труднощі німецько-німецьких відносин останнього періоду існування НДР, а також особливостей внутрішньополітичних, соціально-економічних і зовнішньополітичних вимірів процесу об'єднання двох німецьких держав на засадах Основного закону ФРН.

Слід наголосити, що у ФРН, як власне і в колишній НДР, до подій 1989–1990 рр. було чимало наукових та політичних напрацювань з питань німецько-німецьких відносин та складових проблематики німецької єдності. Відповідний інтерес при аналізі німецько-німецьких відносин автор виявив також до робіт авторів із колишньої НДР. Беручи до уваги заідеологізованість, властиву роботам Ф. Берга, Й. Данкера, В. Ерзіля, Г. Кайдерлінга, В. Мюнцера, В. Шмідта та інших, з них можна було використати чималий фактичний матеріал, дізнатися про підходи східнонімецької сторони до нагальних безпекових проблем [22]. Водночас у цих працях відбивався курс керівництва правлячої СЕПН на розмежування НДР з її західним сусідом.

Зрозуміло, що значно більший інтерес представляють роботи того періоду західнонімецьких фахівців. Водночас слід наголосити, що не всі вони рівноцінні, в них також трапля-

ються елементи упередженого підходу до подій, що аналізуються в монографії. Це відчутно проявлялося в роки холодної війни. Але без використання і аналізу цих джерел неможливо оцінювати ситуацію і співставити різні точки зору.

Наріжним критерієм, який відрізняв політичні концепції у ФРН, було ставлення до проблеми державного розколу німецької нації в повоєнному облаштуванні Європи і шляхів його подолання, а також підходи до безпеки країни, відносно останньої з державами протилежних суспільних систем. З огляду на це, автор вважає за доцільне розділити літературу на три основні групи: 1) радикальну, де обстоювались силові підходи досягнення державної єдності Німеччини і підпорядкованої цьому європейської політики Федеративної республіки; 2) компромісну, яка, з урахуванням розколу Європи, допускала пошук взаємоприйнятних рішень; 3) традиційну, автори якої ґрунтуючись на історичній традиції обстоювали доцільність збереження дводержавності німецької нації, вбачаючи в цьому одну із умов стабільності на континенті.

До першої групи політиків і дослідників можна віднести К. Аденауера, К. Шумахера, Т. Делера, Ф. Клінгера та інших [23]. Їх розрахунки в тій чи тій мірі ґрунтувались на необхідності такого військово-політичного, економічного і соціального розвитку ФРН, при якому вона могла б силовими методами та за допомогою атлантичної солідарності отримати зверхність над НДР й тим самим «перетягти» останню на свій бік.

Самою багаточисельною була друга група дослідників – В. Брунс, В. Венор, В. Зайферт, Г.-О. Лобенталь, Х. Рюдценклау, Я. Шедеви, Х. Шеер, М. Штюрмер, Т. Швайсфурт та деякі інші [24]. У підходах цих авторів відбивався широкий спектр ідей – від орієнтації на різні моделі німецької конфедерації, досягнення нейтрального статусу Німеччини, до синхронізації процесу об'єднання і створення нової системи безпеки в Європі.

Представники третього напрямку – К. Ф. Бойме, А. Кленне, Л. Пробст, Р. Майер, П. Глотц, Г. Хаймен [25] та інші ви-

ходили із засад збереження статус-кво. Вони обґрунтовували свої підходи, виходячи не з ідеологічних міркувань, а із бажання не піддавати німців можливному новому ризику міжнародного збройного конфлікту. Ці автори брали до уваги протидію об'єднанню багатьох держав, що була відчутна на початку торування шляху єдності Німеччини і викликала побоюваннями відродження минулого німецького експансіонізму і агресивності.

Серед використаної літератури були й праці, в яких аналізуються позиції партій та урядів з проблем взаємовідносин ФРН з НДР, їх погляди на перспективу досягнення єдності. Це роботи як партійних діячів, так і дослідників цих проблем: Е. Бара, Г.-Д. Геншера, В. Зайферта, Л. Г. Едгара, Л. Пробста, В. Пута, Я. Шмунде, Я. Шнаперца та інших [26].

Відаючи належне науковим розробкам стосовно пошуку шляхів досягнення німецької державної єдності в контексті загальноєвропейських процесів, автор вважає за доцільне наголосити, що у ФРН серед фахівців не існувало єдиного підходу щодо шляхів досягнення німецької єдності і пов'язаних з нею проблем. Це пояснюється не в останню чергу тим, що значення подій в двох німецьких державах далеко виходило за межі регіону. Автор підкреслює, що лише кардинальні зміни всієї ситуації в Європі і світі, добра воля чотирьох держав-переможниць і потяг двох німецьких держав, а також прихильність інших європейських країн зробили можливим подолання державного німецького розколу. Револьюційні події в экс-НДР, вибір її громадян зумовили необхідність термінового прийняття рішень. І саме соціально-економічна спроможність та відповідний дипломатичний такт і тиск керівництва ФРН, про що особливо наголошують сучасні дослідники, уможливили досягнення швидкого об'єднання в умовах глибокої трансформації системи європейських відносин [27].

При підготовці даної монографії автор, окрім класичних академічних праць, певною мірою, використав і вельми зміс-

товні довідкові видання. Прикладом цього є «Довідник німецької єдності», який декілька раз перевидавався і виходив під редакцією директора Центру прикладних політологічних досліджень у Мюнхені, відомого професора Вернера Вайденфельда. Це видання містить різноманітні тематично-довідкові матеріали. Таке солідне видання фактично є слушним узагальненням напрацювань з животрепної проблеми національної історії, якою переймається широке коло німецьких дослідників та громадський загал [28].

Практично аналогічний змістовний та науковий характер мають довідково-аналітичні випуски «Так працює німецький Бундестаг» [29] відповідного легіслатурного періоду та «Довідник політичної системи ФРН» [30], обсяг якого складає понад 1000 сторінок. Разом вони постають універсальними провідниками щодо історичних, політико-правових та соціально-політичних аспектів повоєнної та сучасної історії Федеративної Республіки Німеччини.

У німецькомовній історіографії розвитку ФРН як у 1949–1989 рр., так і у період об'єднаної Німеччини існує широкий пласт наукової літератури, яка стосується проблем політичної та соціальної історії країни. І якщо у повоєнний період поступу Федеративної республіки переважна більшість дослідників позитивно оцінювала партійно-політичну систему, поділяла та підтримувала конституційні засади її функціонування, то у сучасний період, тобто за об'єднаної Німеччини та її членства у Європейському Союзі, існує досить широкий спектр підходів щодо оцінки ефективності відповідних інститутів за нових викликів. У багатьох неупереджених науковців, як і серед політиків, постають питання щодо потреб та перспектив реформування політичної системи, меж федеративних земель об'єднаної Німеччини. Метою цих реформувань її прихильники бачать адаптацію політичної системи, її інститутів та територіально-економічного облаштування земель до сучасних імперативів європейської інтеграції та викликів глобалізації.

Переважна більшість німецьких науковців переконана у відповідності існуючої демократичної системи країни вимогам сучасності. Вони наполягають на обережних перетвореннях із збереженням національної ідентичності та демократичних цінностей, пов'язаних з усією історією національної держави. Аргументи на користь саме такого підходу вони виводять із відсутності принципових відмінностей так би мовити республік: Боннської (1949–1999 рр.) та Берлінської (з 1999 р. – часу переїзду уряду та інших державних структур до історичної столиці).

Загалом визначення «Берлінська республіка» з'явилося з подачі публіцистів і цей термін отримав поширення у історико-політологічній літературі [31]. Проте, якщо взяти до уваги незмінність головних конституційних засад Основного закону, прийнятого в Бонні (1949 р.), відповідно до положень якого й відбувся процес досягнення державної єдності, лише одного перенесення столиці до Берліна вочевидь недостатньо для номінування принципово відмінного періоду національної історії [32].

Певно, що вагомим додатковим аргументом на користь цього твердження є незмінність засад функціонування державно-політичної системи ФРН після приєднання до неї земель колишньої НДР.

Водночас у багатьох роботах, присвячених дослідженню загальних тенденцій політичного життя об'єднаної Німеччини, прослідковується думка щодо невідповідності старої партійно-політичної системи країни новим завданням, які стоять перед зростаючою ФРН [33]. Зокрема, мова йде про адаптацію демократичної політичної системи національної держави до імперативів європейських інтеграційних політичних структур та викликів періоду глобалізації. Передача багатьох владних повноважень на наднаціональний рівень ставить проблему ефективності, а то і виживання демократичних механізмів за сучасних умов наростаючої глобалізації [34].

Поряд з цим слід враховувати, що величезна ейфорія, яка була характерною після відновлення державної єдності у Західній і Східній Німеччині, з плином часу згасла. Натомість, окрім вказаних, додалися багато проблем економічного розвитку нових п'яти земель, зросла гострота соціального вирівнювання відповідних стандартів життя, позначилися і відмінності у політичній культурі громадян відповідних земель.

Тож при вивченні літератури, як власне і в самій монографії, автор зосередив увагу на вузлових аспектах досліджуваної теми та висвітленні її відповідних складових. Зокрема, і на темах, присвячених дослідженню ефективності діяльності провідних структур німецької державної та політичної системи, урядових коаліціях, засадах і практиці парламентаризму, виборчій системі, а також актуальних напрямках державної соціальної та економічної політики. Кожний із пропонованих розділів відповідною мірою доповнює джерельну базу та опрацьовану літературу з підготовки цього дослідження.

II. НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ У ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ

Федеративна Республіка Німеччина – держава, що уособлює одну із провідних демократій євроатлантичного ареалу і справляє значний вплив на ситуацію не лише на європейському континенті, а й у світі в цілому, є правонаступницею розгромленого Третього рейху. Слушним є твердження, що політичний клімат на європейському континенті та у світі загалом багато в чому залежав у попередні десятиріччя і залежить сьогодні саме від перебігу подій на німецьких теренах і реального змісту та наповнення політики ФРН.

Розглядаючи німецьке питання як взаємини між німецькими державами в минулому і як складову взаємовідносин німецького народу з іншими народами й державами континенту та світу, правомірним буде наголосити на тому, що державна організація життя німецького народу ніколи не була суто внутрішньою проблемою. Стан справ на німецькій землі значною мірою визначався політичним кліматом на європейському континенті, а в переломні періоди також залученням до подій на німецьких теренах провідних держав світу.

Історія становлення відносин Німеччини з народами Європи складна і суперечлива, їх визначали багатовікові переплетіння двох тенденцій у розвитку Німеччини – відцентрової і доцентрової. У віддаленому історичному минулому Німеччина об'єднувалась двічі: у 962 р. та у 1871 р. За першого об'єднання саксонський король Оттон I був коронований у Римі і став імператором держави, яка з 1155 р. отримала назву «Священна Римська імперія», а з 1486 р. з'явилося в назві доповнення «німецької нації». З часом ця імперія розпалася

на численні незалежні держави й міста. Протягом більшої частини Середніх віків і Нового часу Німеччина перебувала у стані феодальної роздробленості. Культурні, релігійні відмінності територіальних груп німців посилили розкол на католицький південь, що тяжів до Австрії, і протестантську північ, центром якої постала Пруссія [1].

Розкол та роздробленість Німеччини посилила Тридцятилітня війна (1618–1648) та умови Вестфальського мирного договору (1648). Тоді деякі території Німеччини відійшли до переможців у цій війні – Франції та Швеції, якими було визнано повну самостійність князів. Наслідком миру був вихід із імперії Швейцарії та Голландії. У цей час на території Німеччини з її населенням у 30 млн жителів склалося 297 самостійних держав-князівств, серед яких лише Австрія і Бранденбург були досить великими державними утвореннями. У 1701 р. одна з найбільших німецьких держав – Пруссія стала королівством Гогенцолернів зі своїм троном, що протягом наступних двох століть передавався у спадок. Ключ до успіху Пруссії, як слушно відзначав професор Гарвардського університету Стівен Озмент, лежав у династії королів, які жили довго і володіли рідкісними здібностями як завойовувати, так і будувати [2]. Зокрема, під час правління Фрідріха Великого (1740–1786) Пруссія перетворилася на одну з наймогутніших військових держав. Король як правитель Бранденбургу був одним із восьми германських князів, які обирали імператора Священної Римської імперії. Австрія і Пруссія територіально не належали до імперії і проводили європейську великодержавну політику, а їх суперництво зрештою зсунуло імператорську владу Німеччини від Габсбургів до Гогенцолернів і 6 серпня 1806 р. розчинило Священну Римську імперію, що базувалася в Австрії, залишивши останню лише з одним титулом.

За слушним твердженням відомого сучасного історика ФРН Х. А. Вінклера саме з цього часу питання досягнення «німецької єдності» у формі національної держави перетво-

рюється на актуальну проблему [3]. Вона з часом набирала не лише актуальні внутрішні, але й ускладнюючі зовнішні виміри. Прагнення Австрії та Пруссії задушити Велику французьку революцію силою не тільки провалилося, але й призвело до контрнаступу революційних армій. Франція змогла приєднати собі землі лівого берега Рейну, а з метою відшкодування збитків володарям завойованих територій за рахунок малих та духовних князівств провела величезне «землевпорядкування». Тоді близько 4 млн підданих змінили свого володаря, в результаті виграли середні держави. **У 1806 р. Священна Римська імперія німецької нації офіційно припинила своє існування.** Наполеон I Банопарт міг би взяти собі імператорську корону після того, як Франц II відмовився від неї 6 серпня. Однак Наполеон створив Рейнський союз під французьким протекторатом, до якого увійшла 21 німецька держава, а в 1807 р., після розгрому Пруссії, до цього союзу увійшли і всі західнонімецькі землі [4]. Через кілька років, після поразки наполеонівської Франції у Лейпцизькій битві 1813 р., розпався і Рейнський союз [5].

На Віденському конгресі в 1814–1815 рр. було констатовано Німецький союз, до якого увійшло 41 державне утворення. До нього входили імператорська Австрія, п'ять королівств – Пруссія, Баварія, Саксонія, Ганновер, Вюртемберг, курфюрство Гессен-Кассель, сім великих герцогств, десять малих герцогств, дванадцять князівств, одне ландграфство і чотири вільних міста [6]. Після революції 1848 р. Франкфуртські національні збори проголосили, але не забезпечили демократичні свободи і рівність для громадян державоутворень Німецького союзу. Водночас став назрівати конфлікт між Пруссією і Австрією, зокрема і за вплив на німецькі держави-князівства. Це призвело до війни 1866 р., в якій Пруссія здобула перемогу і приєднала низку німецьких князівств. Німецький союз припинив своє існування.

Об'єднання Німеччини «зверху» було здійснено в другій половині XIX ст. канцлером зміцнілої Пруссії Отто фон

Бісмарком, призначеним на цю посаду в 1861 р. королем Вільгельмом I. «Залізний» канцлер був «ковалем» нової імперії німців, яка стала прямою наступницею Священної Римської імперії німецької нації. Тим самим гору взяв так званий мало-німецький варіант об'єднання германських земель, тобто без Австрії. 1867 р. було створено Митний союз, що охоплював усю Німеччину і став економічною основою для наступного повного об'єднання країни. У результаті перемоги над Австрією до Пруссії приєдналися німецькі держави Ганновер, Кургессен, Нассау, Шлезвіг, Гольштейн. Понад 20 середніх і дрібних держав, що знаходилися північніше річки Майн, у 1868 р. були об'єднані в Північнонімецький союз на чолі з Пруссією. А чотири південно-німецьких держави – Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт – пов'язали себе з Пруссією таємним військовим союзом проти Франції.

Друге об'єднання та урочисте проголошення Німецької імперії відбулося 18 січня 1871 р. у Версальському палаці під Парижем, що стало наслідком переможної війни союзу німецьких держав над Францією (1870–1871). На основі цього союзу і з'явилася Німецька імперія в якості запізнілої національної держави. Вона утворилася як федеративне об'єднання у складі 22 монархій і вільних міст (Гамбург, Бремен і Любек), а також особливої імперської провінції Ельзас-Лотарингія. Першим кайзером став Вільгельм I (1871–1888), який відчутно впливав на законодавчу владу і був главою Союзної ради.

Створення Німецької імперії, в якій вивищувалася Пруссія, означало суттєві зміни на самому німецькому ландшафті. Південно-західна Німеччина, яка з початку нашої ери була складовою частиною Західної Європи, тепер опинилася під владою держави, що була створена всього триста п'ятдесят років тому. Тим самим силовий центр Європи перемістився на схід. За оцінкою Б. Дизраеля – сучасника тогочасних подій, який двічі був прем'єр-міністром Великобританії, такий перебіг подій означав «політичну подію значно важливішу, аніж Французька революція минулого століття». Під таким

кутом зору розглядає значущість політичних змін на континенті сучасний англійський історик Джеймс Хоус [7]. Відтак об'єднана Німеччина стала доволі сильною, щоб нав'язувати Європі свою волю.

Новоутворена імперія являла собою доволі своєрідне угруповання. Понад 8 млн чол., які до 1871 р. вважали себе німцями – в Австрії, Богемії і Моравії, – залишилися за її межами. Водночас відтепер на території німецької імперії проживали 3 млн поляків, а також чимало датчан і французів, які населяли Ельзас-Лотарингію і Шлезвіг-Гольштейн. Усі вони, звичайно, не мали наміру ставати німцями. Довгі роки зарубіжні спостерігачі називали цю державу «Пруссією-Німецьчиною» або просто Пруссією.

Прийнята в квітні 1871 р. ліберальна Конституція Німецької імперії закріпила провідне становище Пруссії, яка становила понад 60% населення і 55% території всієї імперії. В основу державного ладу покладалася Конституція північнонімецького союзу, яка закріпила в державі монархічну форму правління. За імперською конституцією законодавча влада в державі належала Союзній раді (Бундесрату) та парламенту (Рейхстагу). До Бундесрату входили представники всіх німецьких держав, яких призначали їхні уряди. Кайзер був верховним командувачем Збройних сил і представляв Німеччину на міжнародній арені. Лише армія Баварії в мирний час підкорялася своєму королю, але у випадку війни переходила під командування кайзера. Взагалі Баварія, увійшовши до складу Німецької імперії, зберегла при цьому автономію в дипломатичній, військовій, поштово-телеграфній, залізничній та податковій сферах [8].

Вибори до Рейхстагу здійснювалися на основі загального виборчого права для чоловіків. Але члени парламенту не могли змістити канцлера з його поста – таким правом володів лише імператор. Допоки Бісмарк користувався довірою Вільгельма, депутати могли тільки відхиляти закони і проекти бюджету, запропоновані канцлером, а то могли бути

нові вибори. О. Бісмарк підтримував видимість демократії, оскільки зумів зблизитися з націонал-лібералами, які мали найчисельніше представництво. Ця партія спиралася на підтримку Пруссії та дрібних протестантських держав. Саме націонал-ліберали стали відігравати ключову роль у політичній історії Німеччини після 1871 р.

Саме з об'єднанням країни було створено єдиний імперський банк, уведено в обіг єдину валюту – марку, зростала і впорядковувалася інфраструктура єдності. Все це сприяло значному піднесенню авторитарної німецько-пруської держави та зміцненню її могутності. За визначенням відомого історика, професора Гагена Шульце, тогочасний адміністративний апарат і, насамперед, армія залишалися вірними ідеології, яка була вищою за суперечності інтересів у суспільстві та представляла засади загального добробуту – докорінно антидемократичну, авторитарну ідею. А прагнення світової влади Вільгельмівської імперії «розглядалося як завершення і досягнення національної єдності» [9].

Тож між першою і другою датами політико-правового оформлення єдиної німецької державності простягнулося тисячоліття роздрібленості. Німеччина за своїм політичним становищем завжди була перехрестям не лише торгових шляхів, а й династичних зіткнень, воєнних кампаній, дипломатичних торгів. Приймаючи участь майже у всіх європейських подіях, Німеччина була то надто слабкою і ставала здобиччю своїх сусідів, то досить сильною і являла серйозну небезпеку для останніх. Це не могло не позначитись на розвитку національної самосвідомості. В офіційній ідеології, насамперед, Пруссії, з XVIII ст. центральне місце посідав культ сили, прославлення виняткової ролі Німеччини, «невгамовного тевтонського духу», уклінність подвигам давньнімецьких вождів Аріовісти і Армінія, завоюванням Оттона I і Фрідріха I Барбаросси.

Як відомо, прогресивний за своїм історичним змістом, але дещо запізнілий процес консолідації нації було завершено

за відомою формулою О. Бісмарка – «мечем і вогнем». І якщо прагматичний Бісмарк сповідував засади самообмеження у Європі, то з 1990 р. німецька політика прагнула стати світовою (Weltpolitik), як оцінював її Макс Вебер у своїй промові з нагоди призначення його на посаду професора Фрайбурзького університету в 1895 р. Її носіями була ліберальна і заможна буржуазія – наступниця німецького національного руху. Обмеження, скеровані лише на внутрішній простір, сприймалися зміцненою німецькою буржуазією як приниження, а порівняно із сусідніми державами – навіть як дискримінація [10].

Про поділ світу за рахунок колоній ще можна було домовлятися, як показала практика встановлення німецького протекторату в ряді регіонів Африки та відповідні договори з європейськими сусідами. Але більш дразливими і небезпечними стали інші складові німецької світової політики. По-перше, посилення німецької осі впливу через Відень і Південну Європу на територію Османської імперії аж до Месопотамії. Кульмінацією цього стала помпезна подорож Вільгельма II на Схід 1897 р., що провокувала і Росію, і Англію, а також будівництво Багдадської залізниці 1899 р. Тим самим торкнулися як амбіції Російської імперії на Балканах і Босфорі, так і Британські позиції на Середньому Сході і в Індії. По-друге, інші імперії непокоїла німецька політика щодо розвитку флоту. Адже курс було взято на розбудову могутнього німецького військово-морського флоту, що міг би протистояти найсильнішій морській державі, якою була тоді Англія. Тож всі ці вузли світової політики мали відбитися на становищі Європи і провідних держав світу.

Таким чином, на початку ХХ ст. у самому центрі Європи виникла мілітаристська держава, впевнена у своїй могутності, яка сповідувала ідеологію агресивного націоналізму. Звичайно, Німецька імперія була не єдиним осередком великодержавного націоналізму та експансіонізму, але саме вона порушувала баланс сил, рівновагу і заперечувала кордони не лише колоніальних володінь.

У 1914 р. Німеччина розпочала Першу світову війну, яка виявилася занадто важким тягарем для її економіки і народу й завершилася революцією. Імператор і князі без опору зреклися своїх престолів у листопаді 1918 р. Ніхто не став захищати монархію і Німеччина стала республікою. Результатом програної війни для німців стали: принизливий мир, репарації, тавро агресора, втрата майже п'ятої частини території, значні воєнні обмеження, тяжкі соціально-економічні наслідки. Влада перейшла до соціал-демократів, лідери яких були прихильні впорядковано створити нову державну форму, зберігаючи приватну власність. Водночас нова влада залучила у повному складі переважно антиреспубліканськи настроєний апарат чиновників та суддів, а кайзерівський офіцерський корпус зберіг командну владу в збройних силах [11].

На вибраних у січні 1919 р. Національних зборах, які відбулися в м. Веймар, була прийнята в серпні місяці нова імперська Конституція. **Веймарська республіка продовжила демократичні традиції Франкфуртських національних зборів 1848 р.** Республіка вперше надала жінкам право голосу, в результаті у новому парламенті Німеччини опинилася сорок одна жінка і відповідна відсоткова квота не була потім тривалий період часу перевершеною. Проте протягом 1920-х рр. у суспільстві та в парламенті міцніли сили, які все більше протистояли демократичній державі. Багаторічне внутрішньополітичне сум'яття, жорсткі суперечки – аж до кровопролитних вуличних боїв – між політичними противниками, а також масове безробіття, викликане світовою економічною кризою, підірвали довір'я до державної влади та її інститутів.

У 1933 р. до влади в країні прийшла націонал-соціалістська німецька робітничка партія (НСДАП) на чолі з Адольфом Гітлером. У основі її ідеології лежав войовничий расизм, антисемітизм та реваншизм за програш у Першій світовій війні. **Невідворотна логіка боротьби за переділ і нові позиції у світі призвели до розв'язання гітлерівською Німеччиною**

Другої світової війни, яка тривала шість років, принесла горе і страждання народам Європи і світу. У 1942 р. режим розпочав «остаточне вирішення єврейського питання», кидаючи мільйони ні в чому невинних людей цієї національності до таборів смерті.

Доля війни значною мірою вирішувалася на німецько-радянському фронті в 1941–1945 рр., де відбулися найзапекліші Московська, Сталінградська, Курська битви, а з часом переможні операції зі звільнення України, Білорусії та інших країн. Із 60 країн, що брали участь у війні, найбільші втрати поніс Радянський Союз і його республіки. Гітлер, незважаючи на тяжкі втрати, продовжував війну, аж поки вся територія імперії не була окупована переможцями. СРСР, його Червона армія звільнила повністю або частково територію десяти країн Європи загальною площею 1 млн квадратних кілометрів з населенням 113 млн осіб. Ця війна закінчилася для німців 8 травня 1945 р. беззастережною капітуляцією. Німеччина зазнала найбільшої поразки за всю свою історію. Були паралізовані економіка і транспорт, кілька мільйонів німців перебували в полоні, а понад десять мільйонів примусово виселених рятувалися втечею.

Рішення, прийняті в 1945 р. на Ялтинській, а потім й Потсдамській конференціях керівників країн-переможниць безпосередньо торкалися повоєнного облаштування Німеччини, європейського континенту та світу. Тоді три держави-переможниці (ще без участі Франції) домовилися про окупацію та повоєнне облаштування Німеччини. З 1945 р. у історіографії йде суперечка про справедливість рішень, прийнятих по відношенню до Німеччини в Ялті та Потсдамі. Але, в цьому контексті, перш ніж сперечатися про справедливість, треба брати до уваги те, що розв'язана гітлерівцями війна тривала шість років і забрала близько 60 млн життів. У концтаборах та інших місцях масового знищення було закатовано та знищено близько 12 млн осіб, з них у ході Голокосту – 6 млн євреїв (третина всього єврейського на-

роду). Близько 14 млн громадян європейських країн (в тому числі – понад 4 млн радянських) були насильно вивезені до Німеччини, де вони займалися примусовою, по суті рабською працею [12].

Небувалий розмах злочинів (для яких не було тоді – немає і сьогодні – ні виправдань, ні раціональних пояснень), в яких була замішана більшість дорослих німців, вимагав безпрецедентних рішень від переможців. Вони і були прийняті на міжнародних конференціях «Великої трійки» – лідерів СРСР, США та Великобританії у Ялті та в Потсдамі 1945 р. Доречно підкреслити, що по відношенню до головних союзників Німеччини – Італії та Японії – характер прийнятих рішень був зовсім іншим.

Окупація переможеної Німеччини була визнана необхідним заходом, що носить тимчасовий (але не обумовлений конкретними термінами) характер. Її головними цілями проголошувалися: повне роззброєння та демілітаризація Німеччини; знищення нацистської партії, її філіалів і підконтрольних організацій, скасування нацистських законів, заборона пропаганди нацизму і фашизму, мілітаризму; підготовка реконструкції німецького політичного життя на демократичній основі (дозвіл діяльності демократичних партій, профспілок і релігійних установ, створення органів місцевого самоврядування, дотримання свободи слова, друку тощо); децентралізація економіки. Тим самим були сформульовані принципи і завдання, які пізніше отримали назву політики «чотирьох Д»: «демілітаризація», «денацифікація», «демократизація» і «декартелізація». Це були колосальні завдання, які ніколи не ставили перед собою переможці всіх попередніх війн. Саме поняття «окупація» набуло якісно нового змісту [13].

Верховна влада в переможеній Німеччині спочатку формально належала уряду гросадмірала К. Денітца, та після підписання акту беззастережної капітуляції й арешту цього уряду переможці 5 червня 1945 р. оголосили про взяття на себе верховної влади в Німеччині. Практично верховна влада

здійснювалася головнокомандуючими Збройних сил СРСР, США, Англії та Франції. Причому в своїй зоні окупації кожен головнокомандувач діяв згідно інструкцій свого уряду. Питання стосовно Німеччини в цілому повинні були обговорюватися спільно. Для цього був створений спеціальний орган – Союзна Контрольна Рада (СКР), яка складалася з 4 головнокомандуючих [14].

Питання облаштування всієї Німеччини вирішувалися на Потсдамській конференції, яка, на відміну від Версальської, мала зовсім інший характер та вирішувала інші завдання. На конференції загалом не передбачалося створення умов мирного договору з Німеччиною та її союзниками, конференція підтвердила та конкретизувала Ялтинські домовленості переможців. Союзники окреслили спільні заходи поводження з розгромленою Німеччиною та відновлення її в якості демілітаризованої, денацифікованої, демократичної, але єдиної держави, якою управляла б союзна Контрольна рада у Берліні [15]. Щоправда, у роки війни поміж У. Черчіллем, Ф. Рузвельтом і Й. Сталіном велися розмови про розділ Німеччини. У. Черчіль, наприклад, розвивав романтичні ідеї про створення окремих Дунайської і Рейнської конфедерацій. Однак ці розмови не стали політичними рішеннями і перші кроки союзницької політики виходили із можливості існування єдиної Німеччини.

Дійсно, з моменту підписання акта беззастережної капітуляції 8 травня 1945 р. до осені 1949 р. на теренах Німеччини не існувало держави. Вся повнота влади була в руках воєнних адміністрацій союзників та Союзної контрольної ради (СКР). За цей період СКР прийняла сотні директив, інструкцій, звернень, видала десятки законів та наказів, що стосувалися всіх сторін життєдіяльності, які були чинними у чотирьох окупаційних зонах та обов'язковими до виконання. Із кола найважливіших слід назвати Закони 1945 р.: №1 від 20 вересня – «Про скасування нацистських законів»; №2 від 10 жовтня – «Про розпуск та ліквідацію НСДАП і «дочірних організацій»; №10

від 20 грудня – «Про покарання осіб, які здійснили воєнні злочини або злочини проти людяності». СКР 25 лютого 1947 р. прийняла Закон №46 – «Про ліквідацію Пруської держави», згідно якого території, що входили до її складу, отримали статус земель, або відійшли до інших земель [16].

Всі рішення СКР приймалися на засадах консенсусу, існувало право вето. Саме ним скористався представник Франції при обговоренні питання щодо створення центральних німецьких департаментів. З часом роль СКР зменшувалася, а 20 березня 1948 р. відбулося останнє її 82 засідання.

Проте наступні дії держав-переможниць, різне тлумачення укладених угод і логіка холодної війни, що набирала сили, призвели до утвердження біполярних підходів у світовій політиці, спричинили розкол Європи і відповідно Німеччини.

Шлях, який випав на долю німецького народу в повоєнні роки, був складним і неоднозначним. Окупація повинна була назавжди відбити у Німеччини потяг до світового панування після невдалих спроб у 1914 і 1939 рр. Планувалося заспокоїти на майбутнє тевтонський завойовницький дух, знищивши Прусію як оплот мілітаризму, виховати німецький народ у демократичному дусі. Держави-переможниці дійшли згоди на виселення німців з Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Переселені з цих країн та зі східних відторгнених територій розгромленої імперії понад 11 млн німців, які заплатили за злочини і страждання нанесені Третім рейхом. Було пересунуто на Захід польський кордон, до СРСР відійшли Кеннігсберг та Східні території міжвоєнної Польщі.

Здавалося, що з фактичним розчленуванням території Німеччини та столиці м. Берлін на чотири окупаційні зони вона не має майбутнього. Водночас було запроваджено широке коло заходів щодо унормування та оновлення буття на теренах переможеної і окупованої союзниками антигітлерівської коаліції Німеччини. Дієвими кроками союзних держав стали: засудження в Нюрнберзі Міжнародним військовим трибуналом у 1946 р. нацистських злочинців, а це означало,

що кримінальну відповідальність понесли винуватці і провідники людиноненависницької політики Третього рейху. Із 21 підсудних 12 злочинців отримали вирок про смертну кару, 6 обвинувачених отримали різні терміни ув'язнення, а 3 – були виправдані [17].

Заходи денацифікації стосувалися оновлення системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та всіх інших сфер. У той період у трьох західних окупаційних зонах, включно із визнаними винними Міжнародним трибуналом у Нюрнберґзі, було засуджено 5025 осіб за військові злочини і злочини проти людяності, виконано 486 смертних вироків. У радянській окупаційній зоні кількість засуджених, покарання яких часто виходило за межі правового простору, оцінюється в 45 тисяч осіб. Загальна кількість засуджених за кордоном за нацистські злочини становила близько 60 тисяч осіб [18].

Політика денацифікації, що була невід'ємним чинником оновлення Німеччини, у кожній з окупаційних зон проходила в різних формах, водночас вона торкнулася кожного дорослого німця. На самому початку найсуворішою ця політика була, за оцінками сучасних дослідників, у американській зоні, тому що американці самі проявляли особливу наполегливість. Колективно розглядаючи німців як нацистів, західні союзники спочатку навіть заперечували існування антифашистських груп і їх роль у відновленні країни. Такий підхід обернувся тим, що була упущена можливість якомога раніше почати розбудовувати німецьку демократію під проводом місцевого політичного керівництва.

Американці та британці запровадили анкети стосовно виявлення нацистів, в яких було понад 130 обов'язкових причин для відмови німцям у післявоєнній зайнятості. Для допитуваних існували чотири можливих категорії вини і тільки одна – виправдання. Такі підходи переможців, що здійснювалися в різних формах протягом тривалого часу, створювали бюрократичні ускладнення для одночасно нещасних і

винуватих і викликали неприйняття у репресованих німців. Досить часто практика комісій з денацифікації викликала протест чи заперечення навіть перевірених антифашистів. Через великий обсяг слідчої роботи спочатку розглядалися найпростіші справи. Проте, з початком загострення протистояння і холодної війни, зацікавленість до посилення денацифікації відчутно послабла. Наслідком стало те, що чимало обвинувачуваних у тяжких злочинах отримали асиметричні покарання. У силу даних причин, не дивлячись на початкові перевірки, значне число колишніх членів нацистської партії unikли належної кари, і питання власної відповідальності кожен німець вирішував сам зі своїм сумлінням [19].

Окупаційна влада в західних зонах майже не заважала політичній самоорганізації німецької еліти, відновленню традиційних профспілок. Важливими подіями політичного життя стали вибори в ландтаги в 1946 р., а потім – розробка і прийняття ландтагами конституцій земель та наступне об'єднання західних окупаційних зон. До цього додавалися заходи Вашингтона щодо надання економічної допомоги – за «планом Маршалла» і заперечення їх Москвою, а також посилення блокової стратегії наддержавами – США та СРСР, у відношенні Європи. Запроваджена західними союзниками 20 червня 1948 р. грошова реформа в їх окупаційних зонах та поширення її на Західні сектори Берліна спричинила блокаду Західного Берліна з боку радянських окупаційних військ. Берлін сприймався як фронтове місто, західні держави, використовуючи так званий повітряний міст, реально допомогли жителям міста вистояти в цей період. Берлінська криза 1948–1949 рр. уперше поставила колишніх союзників по антигітлерівській коаліції на межу «гарячої» війни й прискорила поділ Німеччини на дві частини [20].

Територіальний поділ, в остаточному підсумку, призвів й до формування в 1949 р. трьох самостійних державних утворень: Федеративної Республіки Німеччини (американська, французька й британська зони окупації), Німецької

Демократичної Республіки (територія радянської зони окупації) і Західного Берліна – «вільного» міста з особливим статусом. З того часу «німецьке питання» стало однією з гострих складових змагання двох військових блоків, очолюваних наддержавами – СРСР та США – у період холодної війни. Холодна війна перетворилась у визначальний чинник радянсько-американських відносин, протистояння охопило всі сфери взаємодії держав – політичну, дипломатичну, воєнну, економічну, ідеологічну і навіть психологічну. Конфронтаційність пронизувала всі види стосунків.

Протиріччя двох соціальних систем, воєнне протистояння найбільше відбилися на житті Німеччини. Взаємні звинувачення у відповідальності за розкол країни слабо привчували той факт, що два блоки поділили Європу на сфери впливу, при цьому фронтова смуга проходила через цю країну. Неприйняття кожною системою принципів та цінностей другої сторони було категоричним, протиборство інколи набирало крайніх форм, що загрожувало європейській безпеці [21].

Німецьке питання у вузькому плані – це проблема єдності німецької нації, а у широкому – проблема місця і взаємовідносин Німеччини в повоєнній Європі було викликом, який хвилював не одне покоління. Кожний поворот європейських відносин відбивався на німецькому питанні. Сам розкол Німеччини, й наступне невизнання з боку ФРН НДР як іншої країни німецького народу, були віддзеркаленням протиріч і протиборства між двома соціальними системами. Більше того, німецька територія стала головним плацдармом їх прямого протистояння. Повоєнні розколоти Німеччина та Європа перебували в такому становищі протиборства своїх сил, амбіцій та стратегічних планів, а за кращих умов – у стані співіснування, практично більше 40 років, аж до спроб побудови так званого спільного європейського дому та подолання дводержавності німецького народу.

Прорахунки обох сторін, обох блоків у німецькій політиці повоєнного періоду дорого обійшлися не одному поко-

лінню німців та європейців. Оцінюючи з висоти сьогоднішніх днів події навколо Німеччини і в ній самій, необхідно зазначити, що були допущені не лише прорахунки, а й невикористані реальні можливості запобігти такому довгостроковому і часто напруженому розколу німецького народу. Дійсно, курсу Конрада Аденауера, який свідомо проводив політику до поглиблення і зміцнення розколу, існувала альтернатива. Вона була вже в перші роки по війні і досить чітко проявилася як прагнення німців до єдності країни через єдність Європи. Відомі відповідні ідеї Вальтера Диркса щодо розбудови демократії, подібних позицій дотримувався пастор Мартін Німеллер. Серед видатних представників німецької соціал-демократії в цьому ряду був Ріхард Левенталь [22]. Усі вони пропагували ідею Європи як «третьої сили», що повинна була б пом'якшити конфлікт – Схід-Захід. Ключову роль у цьому могла б відіграти саме єдина Німеччина. Ідеї посередницької ролі німців в тогочасному конфлікті висловлювали й провідні представники ХДС, наприклад, голова ХДС радянської зони окупації Якоб Кайзер [23].

Однак К. Аденауер сильно звузив ці ідеї, звів їх до західноєвропейської інтеграції під егідою США. При цьому він використовував обґрунтування теоретика неолібералізму Вільгельма Рьопке. Останній був прихильником створення західнонімецької держави в рамках західного блоку з сильним віддаленням від Сходу. Цей курс став домінуючим, тому багато прихильників концепції «третьої сили» перейшли на його сторону. Причому варто наголосити, що перехід був спричинений не в останню чергу внаслідок подій, які відбувалися в Східній Європі наприкінці 40 років. Адже з висоти нинішніх історичних знань достеменно відомо, що завдяки жорстким та часом нелюдським засобам досягалися в країнах зони впливу СРСР далеко не беззастережні цілі. Події у Чехословаччині 1948 р., блокада Західного Берліна сприяли остаточному вирішенню результатів ідейної і політичної

боротьби в Західній Німеччині з питань загальнополітичної орієнтації та долі Німеччини, як і Європи [24].

У Кремлі в перші повоєнні роки була відчутна динаміка пошуків, підходів до вирішення німецького питання. Відомо, що весною 1952 р., намагаючись стримати процес включення ФРН до західних блоків, СРСР вийшов з пропозицією про проведення в Німеччині (ФРН і НДР) у найкоротший термін вільних виборів при спостереженні чотирьох держав-переможниць. І, як слушно зазначав свого часу західнонімецький професор Ессенського університету В. Лот, якби ці пропозиції були запропоновані хоча б на рік раніше, то Заходу, вчорашнім союзникам СРСР «неможливо було б уникнути серйозних переговорів щодо проекту нейтралізації Німеччини» [25].

Влітку 1953 р. у НДР прокотилася хвиля демонстрацій і страйків робітників, інтелігенції та інших верств населення, обурених нездібністю уряду раціонально організувати основи життя та діяльності в новоутвореній країні. Позиція СРСР у цей час, придушення радянськими танками широкого народного виступу в НДР не пройшли безслідно. Звичайно, що подоланню кризових ситуацій не сприяли і явно необачливі дії тих лідерів, які здійснювали тоді керівництво радянською наддержавою, її зовнішньою політикою. Наприклад, більш жорсткіша позиція на рубежі 1950–1960 років з боку М. Хрущова в питанні щодо Західного Берліна (вимога надання Західному Берліну статусу «вільного міста») неабияк вплинула на політичні сили Федеративної республіки. Завершаючим акордом цього курсу на жорсткість стало возведення Берлінської стіни 13 серпня 1961 р., за безпосередньої політичної підтримки з боку московського уряду керівництва НДР [26].

Для Радянського Союзу вступ у 1955 р. ФРН до НАТО, а потім НДР до Організації Варшавського Договору поклали початок затьмарення різним проектам воз'єднання Німеччини. По інерції, а можливо й по щирій надії, що ще не все втра-

чено, в СРСР деякий час продовжували говорити й писати про возз'єднання Німеччини. Потім німецьке питання було закритим, більше того – неіснуючим. Заради об'єктивності слід зазначити, що в НДР, СРСР та інших країнах ОВД до цієї проблеми підходили однобоко. Перш за все, основною засадою був класовий підхід і політична орієнтація. Формально все мало чинний вигляд: існувало дві країни на німецькій землі, два уряди з різними політичними уподобаннями. Проте, якщо виходити із загальнолюдських цінностей і бачити проблему не лише в рамках державності, а й духовної, етнічної, культурної єдності та родинних зв'язків, традицій, то проблем німецьке питання не могло уникнути. Інакше кажучи, у широкому плані, за сучасними соціальними вимірами – ця проблема існувала завжди. Інша справа, хто й як підходив до її вирішення, під яким політичним та ідеологічним критерієм подавав.

Німецьке питання повоєнного періоду – це проблема єдності, ролі і місця Німеччини в Європі та світі, відносин частин розколотої Німеччини одна з одною, зі своїми партнерами з військово-політичних блоків і з країнами, що входили до протилежного блоку. У роки протиборства систем та блокового протистояння німецький чинник був центральним питанням більшості західнонімецьких політиків повоєнного часу, наступних десятиріч.

З іншого боку, саме міжнародний вимір німецького питання справляв першочергове значення. Адже стан справ у повоєнній Європі залежав від системи стосунків між двома наддержавами або від ставлення однієї з них до конкретної ситуації. Експансіонізм, боротьба за сфери впливу були домінантою зовнішньої політики як США, так і Радянського Союзу. З боку СРСР були прямі або завуальовані домагання на розширення сфери свого впливу, примноження числа країн-сателітів. Кремль намагався виправдати ці домагання великими втратами народів СРСР у боротьбі з фашизмом. Друга ж наддержава – США, – яка до Другої світової війни не мала

інтересу до європейського театру політичних пристрастей, з моменту набуття статусу ядерної держави стала виявляти зацікавленість до зміцнення своїх позицій та відповідного альянсу в Європі [27].

Саме в таку площину інтересів Вашингтона слушним було повернути на свою сторону Західну Німеччину. І цьому прислужилася зовнішня політика новоутвореної ФРН, яка стала складовою як міжнародних відносин у світі, так і на європейському континенті. К. Аденауер виходив із урахування тогочасних реалій, враховуючи ставлення до переможеної Німеччини, яка розв'язала війну і сповідувала людиноненависницьку ідеологію. Тому ініціатива у перегляді принципів всієї системи внутрішньоєвропейських відносин належала, як відомо, не німцям. У перші повоєнні роки німці не були спроможні висунути її. Натомість у 1946 р., виступаючи в Цюрихському університеті, У. Черчіль закликав повернутися до ідеї Сполучених Штатів Європи, і, насамперед, до подолання франко-німецького антагонізму. За ініціативою ж французів було покладено початок утворенню Європейського об'єднання вугілля і сталі – первістка західноєвропейської інтеграції. Потім були інші кроки та інтеграційні заходи, спрямовані на здійснення багатовікової «європейської ідеї». Вони вимагали розриву з ідеологією націоналізму, яка визначала характер міжнародних відносин на європейському континенті з часів становлення національних держав. І цього могло би не статися, якби в суспільній свідомості європейських народів, у поглядах їх політичних лідерів не відбувся цей вирішальний перелом.

Як відомо, події в Східній Європі розвивалися в іншому напрямі. Тут набирала обертів «радянська» режимів, панування радянських підходів було домінантним для офіційних курсів країн так званої народної демократії. Спроби окремих країн чи їх лідерів дистанціюватися від лінії Москви натикалися на безпосередні впливи та отримували рішучу відсіч.

Перший наріжний камінь нової зовнішньої політики ФРН було закладено ще на початку існування цієї держави. З 1950 р. Федеративна республіка стає однією з активних прихильниць західноєвропейської інтеграції. ФРН поряд з іншими країнами постає засновником трьох об'єднань, що утворили в наступні роки єдине Європейське співтовариство. Проголошення європейської єдності пріоритетною національною метою являло собою фундаментальну зміну зовнішньої політики порівняно з усією попередньою історичною практикою німецької держави. К. Аденауер у той час підкреслював, що він є єдиним німецьким канцлером, який віддає перевагу єдності Європи (Західної – А. К.), а не єдності своєї батьківщини [28]. Шлях до єдності Німеччини пролягав через «примирення» із західним світом, інтеграцію країни спочатку в ньому, а потім у загальноєвропейських структурах, добровільне політичне, воєнне самообмеження Бонна, готовність підпорядкувати кожного свого солдата колективному атлантичному контролю. Без цього всього, як розумів К. Аденауер, не було б довіри і сприяння з боку західних держав реалізації національних інтересів німецького народу.

З висоти ж подолання 40-річного розколу Німеччини, як підкреслювали відомі німецькі історики Г.-П. Шварц і Т. Ольденбург, потрібно оцінювати далекозорість К. Аденауера. Адже на континенті втілені його задуми: єдина Німеччина живе у звільненій від комунізму Європі, по сусідству з країнами колишнього Варшавського блоку, які принципово відмінно від часів холодної війни визначають пріоритети своєї політики саме в дусі співробітництва [29]. Таким бачив К. Аденауер майбутній європейський порядок у ті роки, коли сталінський режим панував на просторах від Пекіна до Берліна, загрожуючи безпеці Європи.

Водночас слід наголосити, що **зовнішньополітичний курс, обраний за часів К. Аденауера, був неоднозначним і навіть суперечливим, проте історія підтвердила його**

стратегічну значимість. Кінцевою метою К. Аденауера поставив розбудову єдиної миролюбивої Німеччини в сім'ї європейських народів. А йшов він до цієї мети через розкол Німеччини, цементуючи рів, що розділяв країну, через інтеграцію ФРН до західного альянсу, через конфронтацію з СРСР і відхилення всіх його пропозицій стосовно возз'єднання і нейтралізації Німеччини, через переозброєння бундесверу. Це давало слушні приводи зображати канцлера як розкольника, реваншиста і мілітариста.

Такі підходи і оцінки виходили із самої складності німецького питання, що стало проблемою засобів досягнення єдності та ролі і місця Німеччини в Європі й світі. Дана проблема тісно ув'язувалася з відносинами частин розколотої Німеччини однієї з іншою, зі своїми партнерами з військово-політичних блоків і з країнами, що входили до протилежного блоку. Все це коло в якості німецького питання було центральним для більшості західнонімецьких політиків упродовж десятиріч.

Історія взаємовідносин ФРН і НДР була дуже непростою. Зі вступом ФРН до НАТО, за баченням К. Аденауера, повинно було б пришвидшитися возз'єднання Німеччини. Незважаючи на існування на німецькій землі двох держав, уряд ФРН, починаючи з К. Аденауера, претендував на одноосібне представництво інтересів всіх німців на міжнародній арені. З проголошенням 1955 р. «доктрини Хальштейна» Федеративна республіка взяла курс на повне ігнорування існування другої німецької держави [30]. Доктрина стверджувала, що встановлення дипломатичних відносин з НДР третіми країнами повинно розглядатися як «недружній акт» проти ФРН, і вона була діючою аж до 1969 р. Тим самим німецько-німецькі стосунки не були врегульовані, не існувало відповідної правової бази, відсутніми були контакти і переговори між політичними діячами обох країн.

Вже в перші роки існування двох німецьких держав стало вочевидь зрозумілим, що для багатьох політиків звернен-

ня до німецької тематики перетворилося скоріше на засіб досягнення внутрішніх політичних цілей. З поглибленням конфлікту між Сходом і Заходом та ремілітаризацією ФРН і НДР розкол Німеччини посилювався і питання про відновлення єдності було відсунуте на невизначений період. Так, як і багато інших політиків ФРН, Е. Бар – один із розробників майбутньої «нової східної політики» ще в 1950 р. прийшов до висновку, що «Аденауер, хоч і говорить постійно про возз'єднання, насправді не бажає його» [31].

Водночас слід брати до уваги, що розвиток ФРН і НДР продовжувався на різних соціально-економічних засадах. Віддалення Західної від Східної Німеччини набирало сили, охоплювало все ширше коло сфер. І в даному контексті слушним буде наведення роздумів з приводу можливого перебігу подій в майбутньому радянського експерта М. Сеніна. Виходячи із констатації існування в 1960-х роках двох німецьких держав ФРН і НДР, автор підкреслював наступне: «Ні одна із цих країн не може ігнорувати об'єктивну тенденцію, що відбивається у прагненні німців до відновлення своєї національно-державної єдності». Більше того, «...і ФРН, і НДР ведуть боротьбу за майбутнє німецькою народу. Результати цієї боротьби в значній мірі залежатимуть від того, яка німецька держава виявить свою значно більшу життєздатність і тим самим спричинить вирішальний вплив на розвиток нації». Вирішення німецької проблеми й умови досягнення єдності німецького народу М. Сенін багато в чому пов'язував із забезпеченням європейської безпеки [32]. Аналіз подій, історичний розвиток підтверджує, що більшу життєздатність виявила Федеративна Республіка Німеччина.

Окрім цього не варто залишати погляд й на те, що урядові кола ФРН часто тяжіли до проведення та підтримки дискримінаційної політики західними державами по відношенню до НДР. Протягом всього періоду з 1949 р. до 1969 р., коли уряд Західної Німеччини очолював ХДС, в основі політики Бонна було гасло «подолання статусу-кво», тобто ліквідації

існування НДР. Виходячи з цього, Федеративна Республіка Німеччина всіляко протидіяла прийняттю Німецької Демократичної Республіки в ООН, навіть ціною власної відмови від вступу в цю авторитетну міжнародну організацію.

Поки глибока недовіра до Радянського Союзу і його союзників домінувала у свідомості західнонімецьких політиків і громадськості, ніякі спроби Москви і Східного Берліна розпочати обговорення німецької проблеми не могли отримати позитивного відгуку. Навіть прогресивні соціал-демократи Західної Німеччини тривалий час дотримувалися не самих конструктивних переконань. Вони не вбачали доцільності в переговорах зі східнонімецькими комуністами, а вимога Східного Берліна «зібрати німецьких східних і західних політиків, за одним столом» – розцінювалась ними не інакше як пропагандистський засіб йти на контакти з НДР. Більшість не тільки в урядових колах ФРН, але й в СДПН, вважала, – це означало б надавати їй підтримку. А погодитись на радянські вимоги про пом'якшення напруженості тим самим означало б, на думку політиків, «підтримку статусу-кво, розколу Німеччини», тому про відмову від відносин з позиції сили не могло бути й мови [33].

Перегляд підходів до відносин ФРН з державами Східної Європи став неминучим. Тому чимало прогресивно мислячих представників політичної еліти Бонна вітали перші кроки до нормалізації відносин між Західною Німеччиною і СРСР. Проте була і очевидність того, що розраховувати на зміну радянської позиції в німецькому питанні не доводилося. Оскільки возз'єднання Німеччини силовим курсом виключалось і вирішення німецького питання вже не мислилось без розрядки, тому робити його каменем спотикання на шляху до розрядки, вважали політики від СДПН і ВДП, було б нераціональним. Хоч це й не означало для них відмову від мети возз'єднання, відновлення єдності Німеччини. Але такі підходи, оцінки вели неминуче до зміни акцентів, до нових висновків: «вирішення німецького питання більше неможли-

во було уявити як одноразовий акт, а лише тільки як історичний процес» [34].

У площину таких підходів мали лягти і ті набуті якості, яких вже досягла Федеративна республіка у зовнішньополітичній діяльності по відношенню до своїх західних союзників. **Відданість західноєвропейській інтеграції стала суттєвою передумовою виходу ФРН із стану ізоляції, входження її у світове співтовариство.** На цьому шляху Бонн набув довіри з боку партнерів, інших держав на європейській і світовій арені.

Власне, встановлення дипломатичних відносин Бонна з Москвою 1955 р. лягало у цю площину. Окрім іншого, наявність дипломатичних відносин ФРН з СРСР означала, що у Москві буде, окрім посольства НДР (з 1949 р.), і західнонімецьке. Це підтверджувало непряме визнання з боку Бонна існування іншої німецької держави. Але особливе значення для ФРН мали відносини із Францією. Стриманість реакцій Вашингтона на зміцнення позицій СРСР і Східного Берліна певною мірою компенсувалася наданням особливої ваги (західно)німецько-французьким відносинам. Значення і наповнення конкретними справами, підписаного у січні 1963 р. Єлисейського договору, схвалення якого тоді заперечував і В. Брандт, з часом набуло багатомірного сенсу.

Для демократичного позиціонування ФРН у світі також вагомий вплив мало започаткування в 1960 р. у Нью-Йорку федеральним канцлером К. Аденауером та прем'єр-міністром Ізраїлю Д. Бен-Гуріоном німецько-ізраїльського діалогу на найвищому державному рівні та встановлення дипломатичних відносин у травні 1965 р. між ФРН та Ізраїлем. Ці події мали принципово важливе значення для Бонна [35].

Наступники першого канцлера ФРН – Людвіг Ерхард та Георг Кізінгер офіційно не відмовлялися від доктрини Хальштейна як зовнішньополітичної концепції правлячих християнських демократів. Нові підходи зароджувалися у лавах соціал-демократів. У 1960 р. СДПН стала на бік західних

договорів й цей крок уможливив вступ соціал-демократів у якості молодшого партнера до уряду широкої коаліції 1966 р. Три роки потому уряд соціал-демократів та ліберальної партії на чолі з Віллі Брандтом запропонував «нову східну політику», яка дозволила Бонну зробити свій власний внесок у розрядку напруженості між Заходом і Сходом. Московський і Варшавський договори 1970 р., поставили відносини ФРН, завдяки визнанню кордону по Одеру-Нейсе, на нову основу та уможливили договірно врегулювати відносини з НДР. До цього додавалася Угода чотирьох держав щодо Західного Берліна, укладена 1971 р., яка стосувалася його статусу як окремої державної одиниці та відносин міста із Федеративною Республікою Німеччина.

Аналіз свідчить, що **справі вирішення німецького питання повоєнної епохи прислужилася «нова східна політика» ФРН**, яка далася її політикуму значно важче, ніж інтеграційний курс до західних демократій. Але в кінцевому рахунку це був вирішальний крок.

У лавах соціал-демократів у 1960 роки розроблялася концепція «до змін через зближення», у витоків якої стояли соціал-демократи і, насамперед, В. Брандт і Е. Бар. Ще будучи правлячим обербургмістром Західного Берліна, В. Брандт досить гостро відчував вади неврегульованості німецько-німецьких відносин. Відкриття соціал-демократів полягало в розумінні необхідності визнання існуючих реалій. Це не означало їх схвалення або юридичного визнання, вони, на відмінну від своїх попередників, загалом відкидали їх наміри прийти до вирішення проблем через загострення ситуації. Водночас для СДПН це не означало відмову від власної ідеології, – а вже тоді, – йшлося про деідеологізацію зовнішньої політики. Концепція «до змін через зближення» пропонувала шлях до зміни ситуації завдяки наполегливим «малим крокам».

Мова йшла про те, щоб знайти ті напрями, де можливим було досягнення позитивних спільних змін замість того, щоб

вимагати від іншої сторони односторонніх змін у поведінці, системі й т. п. як умову для зближення, тобто в пошуках можливостей співробітництва. Принципова установка полягала в тому, щоб ставитися до іншої сторони (у даному разі до НДР) не як до ворога, а як до політичного противника, з повагою і визнанням за ним права мати власні інтереси. А вбачати в особі супротивника-партнера, це наступний щабель розвитку, який вів до діалогу як єдиної продуктивної форми спілкування. Іншими словами, «хто хоче змінити статус-кво, той повинен, перш за все, його визнати» [36] – так вважали лідери СДПН ще до формування урядової коаліції.

Дещо пізніше таке ж слушне визначення нової західнонімецької політики щодо східнонімецької держави наводив професор П. Г. Клімансегт, автор однієї із фундаментальних робіт із повоєнної німецької історії: «подолати статус-кво можна було завдяки здійсненню кроків по його визнанню». Тобто, Бонн мав змінити політику відносно Східного Берліна, визнаючи факт того, що надії всіх попередніх років затримати розвиток НДР як незалежної держави і примусити її та Радянський Союз піти на поступки при допомозі конфронтації і холодної війни виявилися ілюзорними. Дійсно, НДР була тісно інтегрована в східноєвропейський блок, завжди спирався на його силу та могутність СРСР [37].

Як відомо, позиція уряду Віллі Брандта стосовно НДР мала певні суперечності. Так, в урядовій заяві від 28 жовтня 1969 р. з однієї сторони, визнавалось існування НДР і виявлялась готовність «співробітничати на договірній базі під час переговорів на урядовому рівні на основі рівних прав». З іншого боку, Бонн категорично відмовлявся визнати державний суверенітет НДР. Новий канцлер відзначав, що ФРН рахується з «фактом існування двох німецьких держав, хоча не може визнати НДР де-юре». І далі наголошував: «Про міжнародне правове визнання Східної Німеччини з боку Федеративної республіки не може бути й мови. Не дивлячись на існування двох держав у Німеччині, вони не є зарубіжжям по відношен-

ню одна до одної. Ці відносини можуть бути лише особливо-го роду – «особливі внутрішньо-німецькі відносини».

Така позиція стосовно існуючої НДР свідчила про те, що зміни у східній політиці давались Бонну не так легко, що урядовій коаліції належало ще долати шлях болісного визнання реальностей [38]. Непростим і для НДР був шлях до усвідомлення налагодження відносин із «західним сусідом». Попередні ініціативи щодо об'єднання німецьких держав чи створення конфедерації та наступних проєктів «Народного плану для Німеччини» і «Національного документа» долала концептуалізація політики перемоги соціалізму в НДР. Проте така симетричність відповідей на доктрину «Хальштейна» не давала очікуваних результатів.

Для вирішення тогочасних проблем нормалізації відносин між ФРН і НДР велике значення мали підготовка та укладання Договору про основи взаємовідносин поміж двома державами. Для вирішення цієї проблеми 21 грудня 1969 р. Східним Берліном було опубліковано проєкт Договору про встановлення рівноправних відносин між Німецькою Демократичною Республікою і Федеративною Республікою Німеччина.

У проєкті Договору Берлін пропонував установити з ФРН рівноправні відносини без жодної дискримінації на основі загальноновизнаних норм міжнародного права. Також пропонувалося визнати територіальне становище двох німецьких країн в існуючих кордонах, їх недоторканість, відмовитись від погроз їх зміни силою чи її застосуванням, натомість вирішувати всі суперечності і спірні питання мирним шляхом. НДР закликала ФРН поважати статус Західного Берліна як окремої політичної одиниці та пропонувала двом державам негайно подати заяви про їх прийняття до ООН як рівноправних членів.

Уряд В. Брандта – В. Шеєля, незважаючи на певну стриманість, позитивно сприйняв проєкт Договору і приступив до його уважного вивчення. Водночас Бонн виклав своє бачення

у виступі В. Брандта «Про становище нації» та продовжував виходити з того, що «НДР не є для ФРН якоюсь зарубіжною державою... Але укладені з НДР угоди повинні мати таку ж правову основу, як і договори з іншими державами. Переговори на цю тему мають проводитись на засадах суверенної рівності і без дискримінації».

Протягом 1970 р. відбулись дві зустрічі Голови Ради Міністрів НДР В. Штофа і канцлера ФРН В. Брандта відповідно у лютому в Ерфурті та в травні в Касселі. У ході цих зустрічей були обговорені принципові питання відносин між двома німецькими державами. На Ерфуртській зустрічі В. Штоф відхилив боннські тези про «єдність нації» і «особливі відносини» між двома німецькими державами. У свою чергу В. Брандт відхилив пропозиції НДР і запропонував як першочергові проблеми врегулювання договірним порядком технічних питань з «гуманітарних проблем». Не отримала підтримки пропозиція В. Штофа про встановлення дипломатичних відносин між НДР і ФРН на рівні послів.

Під час зустрічі в Касселі 21 травня 1970 р. канцлер ФРН В. Брандт виклав міркування Федерального уряду, які склались із 20 пунктів. Це були «принципи і елементи договору про врегулювання рівноправних відносин між ФРН і НДР». Визначаючи територіальну цілісність та кордони ФРН і НДР, їх незалежність, рівні права, відсутність дискримінації канцлер відзначав наступне: «ні НДР, ні ФРН не можуть діяти від імені іншої держави або презентувати її. Договір повинен виходити із наслідків Другої світової війни». Поряд з цим, федеральний канцлер членство НДР в ООН і розвиток її відносин з третіми країнами ставив у залежність від згоди Берліна на висунуті Бонном умови «особливих відносин» з ФРН [39].

Звичайно, процес консультацій і підготовки договору між двома німецькими державами натикався на опір опозиції у ФРН. З іншого боку, СРСР та інші союзники НДР по ОВД прийняли в Берліні в грудні 1970 р. на засіданні Політичного Консультативного Комітету спільну заяву з питань зміцнення

безпеки і мирного співробітництва на континенті. У цьому документі з метою підтримки позицій НДР наголошувалося наступне: «В Європі... без участі НДР не можливо звести будівлю міцного миру... Встановлення рівноправних відносин між НДР та іншими державами, які поки ще не встановили таких відносин, в тому числі, що ґрунтуються на загально-визнаних нормах міжнародного права між НДР і ФРН... є життєвими вимогами часу і стали б вагомим внеском у справу європейської і міжнародної безпеки» [40]. Певно, що дана Заява, так само як і хід переговорів та підписання договорів між ФРН з СРСР і ПНР у 1970 р. мали відповідне значення в справі еволюції позиції Бонну щодо нормалізації відносин з НДР. Своєю зацікавленістю у скорішому врегулюванні взаємин між двома німецькими державами проявив Радянський Союз у ході зустрічі на найвищому рівні ФРН і СРСР у Криму в жовтні 1971 р. і, як висловлювався тогочасний завзятий опозиціонер та лідер Баварії Ф.-Й. Штраус, у Криму було «остаточно скріплено визнання НДР».

Дипломатичний корпус ФРН, як власне і уряд в цілому, намагався підходити до практичного вирішення проблем розробки засад і підготовки Договору щодо відносин двох німецьких держав з урахуванням того досвіду, який було набуто в ході підготовки попередніх східних договорів. Це, перш за все, Московського договору ФРН – СРСР та Варшавського договору ФРН – ПНР, що були підписані відповідно в серпні та грудні 1970 р. Відтак, для обміну думками, узгодження позицій своїх урядів були залучені два статс-секретаря – Егон Бар (ФРН) і доктор Міхаель Коль (НДР). До цієї важливої місії вони приступили вже 27 листопада 1970 р. [41]. Але офіційні переговори могли розпочатись лише після підписання Чотирьохсторонньої угоди країн-переможниць по Західному Берліну.

Неофіційні переговори, підготовча робота велись дуже інтенсивно. Так, М. Коль і Е. Бар провели 50 зустрічей ще до початку офіційних переговорів про основи відносин між

ФРН і НДР. А через майже два роки, згідно з заявою Е. Бара при парафуванні Договору, дві делегації зустрічалися майже кожні десять днів. Відтак вирішення багатьох проблем взаємин потребувало значних зусиль та політичної волі. Каменем спотикання залишалось питання юридичного визнання НДР. Одна сторона – НДР – не допускала можливості «особливих відносин» і наполягала на дипломатичному представництві між Бонном і Берліном на рівні послів. Інша сторона – ФРН, – вимагала включити у Договір твердження про те, що зберігається єдність нації, домагалась того, щоб повноважний представник Бонна в НДР міг представляти й інтереси громадян Західного Берліна. Характерним було те, що і Бонн, і Берлін відкидали умови партнера як неприпустимі.

Переговори ускладнювались ще й тим, що майже кожне формулювання, позиція повинні були узгоджуватись з державами-переможцями у відповідності з їх правами у відношенні Німеччини. Як відзначав Е. Бар, ці переговори проходили більш напружено, аніж московські. Відмінністю від останніх було також і те, що союзником Бонна стало радянське керівництво. А до пропозицій останнього в Берліні, звичайно, уважно прислуховувалися. У деякій мірі зрушити проблеми допомогла дводенна поїздка Е. Бара до Москви в жовтні 1972 р.

На той час вже була досягнута Угода між урядом НДР і урядом ФРН з транзитного сполучення цивільних осіб і перевезення вантажів між Федеративною республікою і Західним Берліном у грудні 1971 р. Це стало першим успіхом на шляху до нормалізації. Однак, головною проблемою лишалось подолання недовіри між двома державами. Створити клімат довіри, вважав Е. Бар, було можливим за умови, коли люди на власному досвіді відчують, що угоди діють в їх життєвих інтересах.

Саме тому, паралельно з підготовкою договору про нормалізацію міждержавних відносин, нарощувалися зусилля по врегулюванню конкретних проблем і практичних питань

навколо Західного Берліна. 20 грудня 1971 р. відбулось підписання між урядом НДР і Сенатом угоди про поліпшення умов приватних поїздок і відвідувань. Одночасно була підписана домовленість між урядом НДР і Сенатом Західного Берліна про врегулювання питань анклавів за допомогою обміну територій. Укладання транзитної угоди – першої угоди між ФРН і НДР, яка мала міжнародно-правову зобов'язуючу силу, мало принципове значення. На її основі вже 26 травня 1972 р. було підписано Договір з цих питань – перший Договір між цими двома державами. У ньому дві сторони виходили із принципів суверенітету обох німецьких держав. Введення в дію указаних міжнародно-правових актів відкривало можливість для досягнення подальших домовленостей і угод між Бонном і Берліном і Чотирьохсторонньої угоди по Західному Берліну [42].

Аналізуючи весь комплекс питань, враховуючи всю політичну атмосферу, що впливала на хід міждержавних переговорів ФРН і НДР, важливо мати на увазі й наступне. Після ратифікації Московського і Варшавського договорів 1970 р., набрання чинності Чотирьохсторонньої угоди щодо Західного Берліна, в результаті підписання Заключного чотирьох-стороннього протоколу від 3 липня 1972 р., згідно якого, як відзначав Міністр закордонних справ СРСР А. Громико, передбачалося досягнення домовленості між Німецькою Демократичною Республікою і Сенатом Західного Берліна з важливих питань, що відносяться до їх компетенції, з усією очевидністю та беззаперечністю поставало питання про необхідність встановлення відносин між НДР і ФРН на загальноновизнаних засадах міжнародного права [43]. Дійсно, після ратифікації договорів СРСР і ПНР з ФРН, набрання чинності Чотирьохсторонньої угоди щодо Західного Берліна були підтвержені «у зобов'язуючій міжнародно-правовій формі законні інтереси й суверенні права НДР», вперше зафіксовано з боку США, Великобританії та Франції визнання НДР як «суверенної держави, а також й суверенні права в існуючих

кордонах». Відтепер відкривалася пряма дорога для встановлення нормальних взаємовідносин НДР і ФРН на принципах мирного співіснування.

У червні 1972 р. Бонн і Берлін приступили до безпосереднього обміну думками з питань, пов'язаних зі встановленням унормованих відносин і укладання необхідних для цього міжнародно-правових домовленостей. Показовим під час переговорів було зростання реалізму й врахування існуючого стану речей з обох сторін. Важливим було й те, що Федеральний уряд вже не заперечував ролі НДР як реального чинника міжнародного життя і не бажав відмовитись від регулювання через острах підвищення авторитету цієї держави на міжнародній арені. Укладена восени 1972 р. Угода про транспортне сполучення була важливим кроком, за оцінкою Е. Бара, до нормальних, добросусідських відносин між ФРН і НДР. Як безпосередній учасник переговорів, він вважав, що після підписання Угоди розпочнеться обмін думками щодо питань, які матимуть принципове і практичне значення не тільки для співіснування, але й для співробітництва обох держав і їх громадян.

У Договорі про основи відносин двох німецьких держав була головною проблемою нації, на відмінну від Московського договору, де такою проблемою були кордони. Саме в ході попередніх переговорів вдалося прийти до компромісної формули, яка пізніше увійшла в преамбулу Договору стосовно різних бачень Бонном і Берліном принципових питань, у тому числі національного питання [44]. Тим самим, НДР не заперечувала існування проблеми, а ФРН не акцентувала на ній увагу.

Договір про основи відносин ФРН і НДР був схвалений державами-переможницями й парафований 8 листопада 1972 р. Е. Баром і М. Колем. Важливо підкреслити, що під час переговорів ФРН і НДР, враховуючи прохання обох німецьких держав, уряди СРСР, США, Великобританії та Франції, представлені їх послами в ООН, 9 листопада 1972 р.

домовилися про підтримку заяви ФРН і НДР про членство в Організації Об'єднаних Націй. У заяві, яка була узгоджена на зустрічах представників чотирьох сторін у жовтні – листопаді 1972 р. і одночасно опублікованій в Москві, Лондоні, Парижі і Вашингтоні, відзначалося, що це членство жодним чином не повинно зачіпати права і відповідальність чотирьох держав і відповідно їх чотирьохсторонні угоди та існуючу практику.

Після напруженої боротьби між коаліційним соціально-ліберальним урядом і опозиційними силами 21 червня 1973 р. Берлінський договір між ФРН і НДР набув правочинності. Однак праві сили сприяли прийняттю застережливого рішення Конституційного суду ФРН. Проте спроба зірвати цей Договір, чи послабити його вплив була марною справою.

22 травня 1973 р. Рада Безпеки одноголосно рекомендувала прийняти ФРН і НДР в члени ООН. А **18 вересня 1973 р. на XXVII сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй ФРН і НДР були прийняті у якості її рівноправних членів.** Це була значуща історична подія для обох німецьких держав та їх союзників [45].

Таким чином, досягнення порозуміння та підписання Договору ФРН і НДР щодо двосторонніх відносин спиралися на головні принципи «нової східної політики» ФРН, договірне унормування відносин Бонна із Москвою та Варшавою. З підписанням Берлінського договору була розірвана дипломатична блокада НДР періоду холодної війни, адже він відкрив можливість для визнання НДР країнами Заходу. За рік після підписання Договору НДР визнали понад 40 країн і в кінці 1973 р. дипломатичні відносини Берлін підтримував зі 100 країнами світу [46]. У березні 1974 р., у відповідності з Договором було підписано протокол про обмін постійними представниками між ФРН і НДР, що мав дипломатичний статус.

Договір про основи відносин між ФРН і НДР складався з преамбули і десяти статей [47]. В преамбулі говорилося, що дві держави керуватимуться у своїх відносинах цілями і

принципами Статуту ООН і особливо принципами суверенної рівності, поваги, незалежності, самостійності та територіальної цілісності, права на самовизначення, дотримання прав людини. Історично важливою була констатація у преамбулі того, що «держави виходять із умов, що склалися історично і не дивлячись на відмінності в поглядах у принципових питаннях, у тому числі національному питанні» [48], сторони створюють передумови для співробітництва НДР і ФРН на благо людей. У Договорі зафіксовано непорушність повоєнних кордонів в Європі, в тому числі кордони між двома німецькими державами. Відносини між ФРН і НДР названі у договорі як нормальні, добросусідські, що ґрунтуються на засадах рівних прав сторін.

Договір зафіксував, що дві держави підтверджують «непорушність існуючого поміж ними кордону нині і в майбутньому». НДР і ФРН зобов'язалися вирішувати спірні питання виключно мирними засобами і утримуватися від загрози силою чи її застосуванням. Договір передбачав розвиток співробітництва у сфері економіки, науки, техніки, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, культури, спорту, навколишнього середовища тощо.

В день підписання Договору про основи відносин Е. Бар надіслав своєму партнеру по переговорах М. Колю «Лист про німецьку єдність». У цьому листі уряд ФРН мав честь констатувати, що **«Договір не вступає в протиріччя з політичною метою Федеративної Республіки Німеччина сприяти підтримці миру в Європі, в умовах якого німецький народ за допомогою вільного самовизначення знову досягне своєї єдності»** [49]. Тим самим соціал-демократи засвідчували про те, що вони не мали наміру жертвувати головною метою заради сьогоденних інтересів, але і не вважали собі можливим приносити в жертву високої мети інтереси цілого покоління.

Таким чином значення Берлінського договору ФРН – НДР полягало в тому, що він створив основу, фундамент для усунення напруженості в одній із самих складних сфер пово-

енної європейської політики. Концепція «до змін через зближення», проведена в життя, виявилась надзвичайно плідною. Виграш отримали всі – дві німецькі держави, їх громадяни, союзники ФРН і НДР, на сам кінець, СДПН, яка в 1972 р. отримала велику перемогу на виборах до Бундестагу.

«Берлінський договір про основи відносин між ФРН і НДР, – як писав набагато пізніше Е. Бар, – врегулював відносини між двома німецькими державами, без часових обмежень, тобто на всі часи, поки вони існують. Він відкрив шлях двом німецьким країнам до ООН і дав зелене світло Гельсінській нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі» [50].

Політика уряду В. Брандта започаткувала низку реформ, враховуючи той реальний стан справ, який склався на німецькій землі. Дане становище виступало імперативом для оновлення східної політики ФРН. На з'їзді СДПН у м. Ганновері В. Брандт підкреслював, що «коаліційний уряд суттєво змінив німецьку зовнішню і європейську політику, зводячи її до загального знаменника зміцнення миру» [51].

Наведений аналіз проведення переговорів і укладання ФРН Берлінського договору, як власне й інших договорів і угод Західної Німеччини зі східноєвропейськими країнами, свідчить, що це «не було простою справою для того, хто брав участь у них» – відзначав Міністр закордонних справ тогочасного СРСР А. Громико. Ці процеси «супроводжувалися ломкою, інколи болісною, уявлень, які склалися роками» [52]. Відтак трансформація політики ФРН у відношенні НДР, по суті своїй була одним із найвідчутніших зрушень, це була відмова від усього попереднього конфронтаційного курсу.

У 1973 р. В. Брандт наголошував: «Я не можу не сказати про те, що існує прямий обов'язок зберігати мир, який впливає із Основного закону, а також обов'язки, що стосуються Європи й єдності націй. Нам прийшлося розпрощатися з ілюзіями. Це був хворобливий процес, у тому числі й для багатьох із наших лав». Він вказував, що, витримуючи цей

курс, уряд, підкоряючись імперативу Основного закону, мав зберегти німецьку субстанцію в рамках можливого. «Ми не могли дозволити втопити останній шанс більш чи менш впорядкованого співжиття німців в обох державах однієї нації у водовороті надуманих юридичних застережень» [53].

У сьогоднішній стає зрозумілим, якою далекоглядною і такою необхідною була саме така політика. Для СДПН і ВДН робить честь та непохитність, з якою вони виступали за єдність нації. На відміну від попередніх урядів, саме коаліційний уряд **В. Брандта, відмовляючись від конфронтаційного підходу, закладав основи і реально зміцнював умови для нормального співіснування німецького етносу, нації як цілого, збереження прагнення до його духовної єдності.**

Берлінський договір ФРН – НДР можливо потрібно віднести до того кола документів, які засвідчують очевидну й одночасно важливу істину, що навіть найзаплутаніші й застарілі міжнародні проблеми можна й потрібно вирішувати політичними засобами. Як Бонн, так і Берлін від укладеного Договору винесли багато позитивного. Поряд з раніше підписаними договорами з СРСР, ПНР, договір з НДР сприяв зміцненню самостійності ФРН, розширяв поле її маневру в зовнішньополітичній сфері. Ці договори дозволили ФРН відігравати вже нову і більш активну роль у міжнародних справах.

Оформивши політико-правове співжиття ФРН з НДР, уряд у Бонні, в рамках можливого, забезпечував національні інтереси. Це дає підстави для висновку, що **саме з нових підходів 1970 років зовнішньої політики можна говорити про виважений курс ФРН на мирне досягнення єдності нації.**

Укладені і ратифіковані ФРН ці так звані східні та інші договори, визнаючи непорушність кордонів в Європі, що склалися після Другої світової війни, зробили вагомий внесок до політики розрядки у більш широкому контексті, уможливили прийняття масштабного і важливого в міжнародному вимірі Заключного акту наради в Гельсінках 1975 р. з питань

безпеки. Про слушність такого контексту оцінки свідчить і факт визнання журналом «Таймс» Віллі Брандта людиною 1970 року та удостоєння його Нобелівської премії миру в 1971 р. з промовистим формулюванням: «в знак визнання конкретних ініціатив, які призвели до послаблення напруженості між Сходом і Заходом».

Аналізуючи динаміку підходів щодо вирішення питання німецької єдності слід наголосити на наступному. Якщо в НДР і СРСР пошуки щодо засад розв'язання простежувалися протягом перших двох повоєнних десятиріч, то з підписанням ФРН «східних договорів» зрушень у підходах Москви і Східного Берліна до вирішення цієї проблеми практично не було. У НДР панівним стало офіційне твердження, що з початку 1970 рр. у цій країні склалася і розвивається нація нового типу – соціалістична, на протигагу ФРН, де продовжує існувати буржуазна нація. Концепцію науковців ФРН про єдину німецьку націю переважна більшість дослідників та й усі державні діячі НДР (і її союзники) сприймали лише як кон'юнктурну політику. Стверджувалося, що така концепція переслідує мету домогтися ізоляції НДР, підірвати і повалити державну владу. З того часу до майже кінця 1980 років для НДР «не існувало проблеми єдності німецького народу», а німецьке питання було «вирішене остаточно», східнонімецькі ідеологи оголосили його «закритим» [54].

Саме з таких позицій виходив, наприклад, директор Інституту міжнародної політики і економіки колишньої НДР професор М. Шмідт. Він стверджував, що німецька проблема «знята історією», що її «більше не існує». У дослідженнях науковців НДР і ФРН з різних позицій оцінювалася концепція СЄПН з німецького питання, згідно з якою «в німецькому питанні немає нічого відкритого».

У НДР та Союзі РСР ані в роки розрядки напруженості на континенті, ні в наступні періоди до самого початку німецького потягу єдності рубежа 1989–1990 рр. ніхто не розглядав питання, коли і яким чином буде досягнута єдність німець-

кого народу. Слід зазначити, що «архітектор перебудови» М. Горбачов у 1987 р. писав лише про «так зване німецьке питання» і відхилив будь-які натяки на можливість досягнення «німецької єдності». Він наголошував: «що буде через 100 років – вирішить історія, а поки що треба виходити із реалій, які склалися, і не займатися підбурювальними спекуляціями» [55]. Не менш рішуче і однозначно висловлювався східнонімецький лідер Е. Хонеккер, який заперечував будь-які перспективи єдності німців.

На відмінну ж від цих підходів у Західній Німеччині й після унормування німецько-німецьких відносин провідні політики і чимало дослідників виділяли складові проблеми подолання національного розколу, тут велися розробки концепцій досягнення цієї стратегічної мети. Водночас, віддаючи належне політичній далекоглядності та науковим розробкам щодо можливих шляхів досягнення німецької держаної єдності в контексті загальноєвропейських процесів, автор вважає доцільним наголосити, що **у ФРН серед фахівців не існувало єдиного підходу до шляхів досягнення німецької єдності і пов'язаних з нею проблем.** Це пояснюється не в останню чергу тим, що значення подій в німецьких державах далеко виходило за межі регіону.

Берлінський договір функціонував неповних двадцять років. Він, безсумнівно, відігравав значну роль у налагодженні конструктивного характеру відносин між двома німецькими державами. Однак, варто враховувати, що цей договір, як і наступний Заключний акт Ради з питань безпеки і співробітництва в Європі Бонн і Берлін використовували по-різному. Кожна сторона намагалася апелювати до цих документів, домагаючись своєї мети, діючи відповідно до свого тлумачення взятих зобов'язань, укладених угод. У науковій літературі колишнього СРСР та НДР оцінка позиції сторін давалася на вимогу політичним установам, натомість об'єктивного аналізу та зацікавленого вивчення з позиції інтересів досягнення єдності німецького народу не було. В НДР характерними

стали два взаємопов'язані напрями: прагнення до самоутвердження у світовому співтоваристві як суверенної держави, а також розвиток рівноправного співробітництва між двома німецькими державами.

У діяльності ФРН у цьому зв'язку паралельно розвивалися також два, але різних, напрями: використання результатів нормалізації відносин між ФРН і НДР, а другий – прагнення до єдності Німеччини як до ідеалу, яке, при всій щирості, носило скоріше ритуальний характер. Важливість першого напрямку діяльності Бонна очевидна не тільки з висоти наступних досягнень. Користь і значимість цього напрямку особлива, якщо виходити із цінності кожної людської особистості і кожного прожитого нею дня. Адже ще до досягнення єдності за період врегульованих відносин сотні тисяч людей, рідних і близьких по обидві сторони від німецько-німецького кордону, для яких він був трагедією, змогли скористатися можливостями і плодами нормальних відносин.

Спільним для Західної і Східної Німеччини було те, що на них лежить особлива відповідальність за збереження миру в Європі, тому за всієї важливості різноманітних проблем внутрішньонімецьких відносин вирішення їх мало відповідати інтересам миру й безпеки на континенті. З обох сторін протягом усього періоду після підписання Договору про основи відносин між ФРН і НДР висувалося чимало претензій однієї до іншої, але сформульоване поняття «спільної відповідальності» не піддавалося сумніву.

Взаємовідносини ФРН і НДР з плином часу набирали все більш вагомого і цивілізованого характеру. В ці роки регулярно проходили зустрічі керівників різних відомств німецьких країн, відбулися зустрічі у верхах. І кожна із них: федерального канцлера Г. Шмідта з Головою Державної ради НДР Е. Хонеккером в 1975 р. у Гельсінкі; переговори цих керівників 1981 р. у м. Вербеллінзее (НДР); офіційні зустрічі Г. Коля і Е. Хонеккера в Москві у 1984 і 1985 рр., а також офіційний візит останнього до ФРН у жовтні 1987 р. мали

вагоме значення для поліпшення відносин, надання їм динамізму [56].

Внеском у справу миру і безпеки в Європі, у реалізацію Берлінського договору й інших угод стали: чітка демаркація, фіксація 1978 р. всього біля 1400-кілометрового кордону між двома державами; підписані угоди з конкретних питань співробітництва в економічній і науково-технічній сферах, з транспортних і фінансових питань; завершення в 1982 р. будівництва нової автостради Західний Берлін – Гамбург тощо.

Аналізуючи відносини між ФРН і НДР тогочасних десятиріч, слід з усією однозначністю підкреслити, що для німців розрядка мала колосальне значення. **Від розрядки напруженості громадяни ФРН, НДР і Західного Берліна отримали значно більше, ніж хтось інший на континенті.** Звичайно, що офіційні кола у Бонні, як до, так і після наради у Гельсінкі 1975 р., підтримували твердження про правомірність для німців «мирної зміни кордонів». Г.-Д. Геншер – тогочасний Міністр закордонних справ ФРН, прагнув під час НБСЄ включення відповідного пункту в Заключний акт загальноєвропейської наради. «Поділ Німеччини, – далекоглядно вказував він, – не останнє слово історії... Воля нації до єдності зберігає свою історичну силу» [57].

Водночас загострення обстановки в Європі та й у світі неприйнятним було для ФРН саме тому, що воно зменшувало шанси для просування в даному напрямі. «Ми не можемо й не могли як німці отримати будь-якої користі від конфронтації в Європі». У силу цього «ми проводимо політику розрядки і співробітництва, виходячи із відповідальності перед світом й усвідомлення того, що саме німці, що живуть розділено в сусідніх державах, сильніше від усіх постраждали б від повернення до холодної війни» [58]. Так тоді обґрунтував позицію Федерального уряду Г.-Д. Геншер.

Однак, відносини ФРН і НДР мали і певні обтяжувальні чинники, рівень загальноєвропейського клімату давався взнаки. На погіршення відносин та коливання їх рівня

впливали рішення 1973 і 1980 рр. Конституційного суду Західної Німеччини. Згідно першого відроджувалася теза про «одноосібне представництво», а у відповідності з другим – чинність законів ФРН повинна розповсюджуватись і на територію НДР. У цьому рішенні вища судова інстанція зобов'язувала розглядати державну територію НДР як внутрішні землі ФРН [59].

Також у західнонімецьких колах не отримували підтримки окремі кроки Федерального уряду, що йшли в розріз з духом і буквою «нової східної політики», таких як, скажімо, участь Г. Коля і деяких міністрів ФРН у мітингах у Західному Берліні, що могли розцінюватися як реваншистськи спрямовані. Різку оцінку і невдоволення викликали спроби ФРН залучити Західний Берлін до участі у програмі СОІ [60].

Слід підкреслити, що поряд з реальним наповненням німецько-німецьких відносин у ФРН не припинялися дискусії, зіткнення полярних точок зору, вивчення громадської думки на предмет ставлення і перспектив подолання розколу німецької нації. За сорок років існування німецької дводержавності й після **написана велика кількість літератури з питань взаємовідносин двох німецьких держав у різних галузях, їх ролі в Європі й світі в цілому.**

Загалом дану літературу можна з певними застереженнями поділити на три основні групи. По-перше, групу праць радикальних підходів, особливо перших десятиліть, де обстоювалися силові підходи досягнення єдності Німеччини і підпорядкованої цьому європейської політики ФРН. Другу або компромісну літературу, яка, з урахуванням розколу Європи, допускала пошук взаємоприйнятних рішень. Та третю – традиційну, автори якої, ґрунтуючись на історичній традиції, обстоювали доцільність збереження дводержавності німецької нації, вбачаючи в цьому одну із умов стабільності в Європі.

До першої групи політиків і дослідників, як вказувалося раніше, слід віднести К. Аденауера, К. Шумахера, Т. Делера та інших [61]. Їх розрахунки тією чи тією мірою ґрунтува-

лись на необхідності такого військово-політичного, економічного і соціального розвитку ФРН, при якому вона могла б силовими методами та за допомогою атлантичної солідарності отримати зверхність над НДР й тим самим «перетягти» останню на свій бік.

Доволі багаточисельною була друга група дослідників – В. Брунс, В. Венор, В. Зайферт, Г.-О. Лобенталь, Х. Рюдценклау, Я. Шедеви, Х. Шеер, М. Штюрмер, Т. Швайсфурт та інші. У підходах цих авторів відбивався широкий спектр ідей – від орієнтації на різні моделі німецької конфедерації, досягнення нейтрального статусу Німеччини, до синхронізації процесу об'єднання і створення нової системи безпеки на континенті.

Зрештою, представники третього напрямку – К. Ф. Бойме, А. Кленне, Л. Пробст, Р. Майер, П. Глотц, Г. Хаймен та деякі інші виходили із засад збереження статусу-кво [62]. Для них було важливо, виходячи не з ідеологічних міркувань, а із бажання не піддавати німців можливому новому ризику міжнародного збройного конфлікту, зберегти великими зусиллями досягнуте прийнятне становище. Для цих дослідників було важливим імперативом враховувати історичні уроки і брати до уваги протидію об'єднанню багатьох держав, що була відчутна на початку торування шляху єдності Німеччини. Адже останнє ґрунтувалося серйозними побоюваннями відродження минулого німецького експансіонізму і агресивності.

Не знижуючи значення багатьох інших розробок, в яких досліджувався стан дводержавності, слушно виокремити солідні праці, написані до переломних подій 1989 р., які певною мірою підбивали підсумки в розвитку німецького питання та вказували на його еволюцію. До них слід віднести книги Е. Шульца «Німецьке питання і сусіди на Сході», В. Лота «Конфлікт Схід–Захід і німецьке питання», колективну роботу «Дві німецькі держави і європейська безпека». Так, Е. Шульц – заступник директора Інституту Німецького товариства зовнішньої політики, відомий вчений-міжнарод-

ник ФРН розглядав проблему єдності Німеччини в тісному зв'язку з подоланням розколу Європи, зі зміцненням безпеки на континенті. Він вважав державне об'єднання головним і безпосереднім завданням часу. «Єдність залежить від того, чи всі німці хочуть бути вільними і зможуть бути вільними». Можливість досягнення цього він пов'язував із засадами загальноєвропейського співробітництва і політики розрядки. Саме тому дослідник не без підстав констатував, що «той, хто проводить політику конфронтації – той підтримує керівництво СЄПН в його прагненні до розмежування, той діє їм на руку». Передбачаючи можливість змін, які внесуть перспективи до європейського ландшафту, Е. Шульц особливу увагу приділяв питанню союзницьких зносин ФРН. За його баченням, не виключено, що у колі питань відносин Європейського співтовариства неодмінно виникнуть протиріччя між правом німців на самовизначення, з одного боку, а з іншого – правом союзників і партнерів на безпеку. Автор розмежував у центрі німецького питання два його аспекти. «Один із них підіймають самі німці. Він визначається прагненням до свободи і безпеки всієї німецької нації». Інший аспект – це позиція політичних еліт у сусідніх державах. «Потреба надійно контролювати переважаючий німецький потенціал» – як засіб, необхідний для вирішення німецької проблеми з точки зору союзників і сусідів. Саме тому Е. Шульц вважав, що проблему безпеки сусідів не можливо відділяти від питання утворення надійної системи безпеки в цілому в Європі при досягненні німецької єдності [63].

У монографії професора В. Лота проведено аналіз етапів та напрямів, які були характерними в підходах до вирішення проблеми державної єдності в повоєнні роки, запропоновано кваліфікований аналіз французької позиції в німецькому питанні. Автор реалістично оцінював перспективи і можливості подолання конфлікту Схід – Захід. Саме на шляху зняття конфронтації він вбачав можливість для подолання розколу Німеччини [64]. Автори книг не зупинялися на аналізі мину-

лого, поточного стану проблеми, вони намагалися зазирнути в майбутнє. Е. Шульц і В. Лот послідовно обстоювали тезу про невід'ємність німецького питання, рамок його вирішення із загальноєвропейським процесом. «Існуюча до цього часу форма конфлікту Схід – Захід, яка знайома європейцям з кінця Другої світової війни, не буде більше домінувати в європейській політиці. Настає час глибоких роздумів для нових сил, що проявляють себе, над новими завданнями, які неодмінно можуть постати» [65].

Професор В. Бюль, доктор Я. Шмуде дещо по-іншому розглядали можливості вирішення німецької проблеми. В силу того, що «подвійна гегемонія» США і СРСР не скоро зникне, а буде лише послаблюватися, то за таких умов, – вважав 1985 р. професор В. Бюль із Мюнхена, – «постає непотрібною поляризація ФРН і НДР і взагалі вся конфронтація в Європі». На його думку, «розкол Німеччини був корисним тільки наддержавам». Тому політичний і лише один «шанс для німців, – наголошував автор, – бути в числі лідерів світового техніко-економічного розвитку. Будучи противником ототожнювання «німецького питання» з «загальноєвропейським», – професор В. Бюль стверджував, – що ніякої гармонії в Європі «без вирішення німецького питання бути не може». Вихід автор вбачав у прискореному переході до постіндустріального суспільства.

Доктор Я. Шмуде, позитивно оцінюючи нормалізацію відносин між двома німецькими державами, у середині 1980 рр. виходив із досягнутого зближення ФРН і НДР та з того, що воно принесло громадянам. Дослідник ставив питання: чи може в результаті розвитку контактів й зближення між ФРН і НДР статися непередбачене, тобто возз'єднання Німеччини без врахування інтересів воєнно-політичних блоків? Він намагався заспокоїти тих, хто був занепокоєний такою перспективою та усуненням недовіри до «нової політики» ФРН по відношенню до НДР, доводячи бажаність і доцільність цієї політики [66].

У своїй роботі доктор Я. Шмуде відрізняв державне і духовне возз'єднання. Про перше – про державне єднання двох німецьких країн він говорить дуже стримано навіть у видимо-му майбутньому. Автор має на увазі лише «духовне єднання, без порушення існуючого становища в Європі і змін державного та соціального ладу в ФРН і НДР». Така перспектива може видатись ілюзорною, вона ні в якому разі не викличе в інших народів занепокоєння з приводу того, що німці, розвиваючи свої відносини, «порушують спокій» і приведуть до розшатування «сфер вилливу», що склалися в Європі.

Великий інтерес представляє книга «Дві німецькі держави і європейська безпека» видавництва «Макміллан» у співробітництві з Нью-Йоркським Інститутом досліджень по безпеці між Сходом і Заходом. Збірник, авторами якого виступають фахівці із США, Західної Європи, НДР і Польщі, цікавий не лише з точки зору аналізу минулого, але й з висоти подальшої практики зрушень у вирішенні німецького питання.

У передмові президент Інституту Дж. Мроз підкреслював: «Майбутнє двох німецьких держав, їх відношення однієї з іншою і з рештою країн Європи є, можливо, головним питанням, яке буде визначати рамки і характер перспектив співробітництва між Сходом і Заходом в Європі». Відповідальний редактор, доктор С. Лерребі відзначав, що німецьке питання знову стає однією із найважливіших проблем у відношеннях між Сходом і Заходом у результаті інтенсивного розвитку міжнімецьких контактів. Разом з цим воно набуває і нового змісту, який тепер полягає в еволюції міжнімецьких відносин і їх впливу на європейську безпеку, а також у зворотному впливі змін у системі безпеки на політику ФРН і НДР.

Розглядаючи новий характер міжнімецьких відносин, С. Ларребі відзначав, що криза розрядки допомогла західним і східним німцям краще зрозуміти як поєднуючі зв'язки, так і розділяючі відмінності. В результаті у ФРН скоротилось число прихильників возз'єднання, а в той же час все ширше усвідомлюються спільні культурні та історичні корені [67].

Аналізуючи позицію Москви в німецькому питанні, дослідник підкреслював, що припущення того, що СРСР зможе погодитись на возз'єднання Німеччини в рамках утворення всеохопної системи безпеки в Європі, навряд чи обґрунтовані. Єдина Німеччина стала б домінуючою державою на континенті, до того ж нейтралітет її не може бути гарантованим. Подібна перспектива визвала б також серйозні застереження у Східній Європі і, перш за все, у Польщі. Питання безпеки, на думку С. Лерребі, все в більшій мірі стають пов'язаними з німецькою проблемою, тому зусилля дослідників й політиків у наступні 1990 роки повинні бути зосереджені не на питаннях возз'єднання, а на вивченні взаємовпливу політики німецьких держав і європейської безпеки.

Звертаючись до історії, французька дослідниця Р. Фрітш-Бурнацель доволі слушно стверджувала: «Німецьке питання завжди було питанням про те, до якої частини Європи належать німці: дивляться вони на Схід чи блукають між Сходом і Заходом, визнають своє центральне географічне розташування чи намагаються вирватися з нього». Французів, безсумнівно, дуже хвилювала проблема возз'єднання Німеччини, і про його небажаність вони говорили з належною відвертістю.

Західнонімецькі дослідники В. Бюль, Е. Шульп, В. Пфайлер справедливо зазначали, що «ключ» до розвитку міжнімецьких відносин знаходився в Москві. І події останнього етапу існування НДР саме це засвідчили. Аналізуючи стан німецької політики Кремля від Брест-Литовського договору до революції 1989 р. у НДР, професор В. Пфайлер зазначав важливу роль, яку відігравала Москва на кожному етапі розвитку відносин з Німеччиною, особливо у повоєнні та в 1970 рр., а в період революційних змін в Берліні, НДР ставлення Москви було вирішальним і полягало в тому, щоб події на німецькій землі «не викликали дестабілізації становища в Європі та світі».

Проте відносини ФРН з СРСР, зокрема між Г. Кодем і М. Горбачовим спочатку мали уразливий ґрунт. Західноні-

мецький лідер мав необережність вельми скептично сприйняти «нові концепти» радянського керівника в 1986 р. після розлогої розмови останнього на їх зустрічі. У інформаційному просторі поширилася вельми скептична оцінка Г. Колем «нового політичного мислення» в контексті пропагандистських засад нацистського міністра Й. Геббельса [68]. Тому соратнику Г. Коля Г.-Д. Геншеру довелося наполегливо доводити доцільність з'ясування та вираженої оцінки «перебудовчих» гасел Москви щодо можливої користі від них для ФРН та всіх німців.

На початку бурхливих подій ставлення тогочасного СРСР до німецького питання, до проблем можливого воз'єднання німецького народу було досить стриманим і кваліфікувалось не інакше як «так зване». Скажімо, навіть за перебудови звичайними були відповідні констатації в позиційних документах за результатами офіційного візиту канцлера ФРН Г. Коля у жовтні 1988 р. до Москви. У цих документах зазначалось, що «Г. Коля знову виклав відому концепцію уряду ФРН відносно взаємовідносин двох німецьких держав». І далі, що він говорив про «неприродний поділ німецької нації», можливості для німців подолання «розколу їх батьківщини мирним шляхом». Відповідаючи Г. Колю відносно «так званого німецького питання», М. Горбачов відзначав, що «нинішня ситуація – це підсумок історії. Спроби перевернути створене нею чи підштовхнути нереалістичною політикою – заняття непередбачуване і навіть небезпечне». Радянський лідер говорив про недопустимість і катастрофічність для Європи спроб розмити кордон між суверенними німецькими державами.

У той же час в німецько-німецьких відносинах за період розрядки і до кінця 1980 рр. відбулася значна еволюція. Згідно сучасної термінології, застосування «м'якої сили» з боку ФРН дало відповідні результати: влада НДР прийняла заходи щодо пом'якшення прикордонного режиму. Продовжилася практика «викупу» західнонімецькою стороною

східнонімецьких в'язнів, засуджених за антидержавну діяльність. Загалом по такій формулі до ФРН виїхало понад 30 тис. осіб. З 1977 р. «цінник» даної «категорії» людей визначався у майже 100 тис. марок ФРН. На законних підставах з часу існування Берлінського муру із НДР до Західної Німеччини виїхало 250 тис. чол. працездатного віку, а разом із пенсіонерами, для яких така можливість існувала ще раніше, загальна кількість сягнула 555 тис. осіб. [69]. Також пересічних громадян із НДР вельми спокушала введена практика надання кожному візитеру зі сходу «вітальних» виплат символічної суми в західній валюті – спочатку 30, а з 1987 р. – 100 марок ФРН.

Поряд з цим Федеративна республіка виступала в якості «трегера» східного сусіда, модифікуючи безмитний вихід товарів НДР у рамках «внутрішньонімецької торгівлі» на свій та ринки країн Європейського Економічного Співтовариства. Берлін поступався політичною уразливістю економічним перевагам. Статус «квазічлена» ЄЕС приносив йому щорічно приблизно 500 млн марок. НДР отримала солідні фінансові кредити від ФРН [70]. Все це дає підстави зробити переоцінку формули В. Брандта – «дві держави – одна нація» у контексті концептуалізації німецької єдності. **На даному історичному періоді під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників все більше проявлялись тенденції і процеси, які можна визначити як «зміни через зближення».**

У Західній Німеччині дослідники і більшість політичних діячів виходили із того, що з точки зору та вимірів духовної, етнічної, культурної єдності і родинних зв'язків, традицій німецьке питання не могло зникнути. У широкому плані ця проблема існувала завжди в двосторонніх взаєминах. Натомість у НДР прагнули зберегти і зміцнити статус-кво.

Зміни в СРСР, що були започатковані горбачовською перебудовою, у НДР не сприймалися, на відмінну від інших країн Східного блоку. У рік 40-річчя НДР, кілька місяців здавалося, що НДР, попри невдоволення населення, залишалася

непорушною скелею в стрімкому водовороті подій країн-сателітів СРСР. Так думала не лише група функціонерів на чолі з Е. Хонеккером, який не помічав руйнації усталених радянських підходів та системи, і вважав, що у Кремлі діють безхребетні політики, якщо не зрадники. У Західній Німеччині стежили за дедалі більшим занепокоєнням громадян НДР радше збентежено, а ніж з надією. Малоімовірним було припустити, що Москва відмовиться від свого західного форпосту, всі ще добре пам'ятали події, пов'язані із brutальним придушенням у НДР протестних акцій 17 червня 1953 р. та інші заходи кремлівського керівництва.

Влітку та восени 1989 р. у Дрездені, Берліні та Лейпцигу протестні демонстрації і марші відбувалися по вихідних. Люди виходили на вулиці і вимагали свободи та ґрунтовних політичних реформ. Виступи стали досить багаточисленними і наполегливими, щоб їх могла розігнати і зламати держава. Гаслами багатотисячних демонстрацій стали: «Ми – народ», з яких досить швидко народився заклик «Ми – єдиний народ». Така переміна засвідчувала зміни політичних цілей протестних акцій. Після підштовхування М. Горбачовим, Е. Хонеккер як голова Державної Ради НДР пішов у відставку і 18 жовтня 1989 р. був знятий з усіх посад.

Оновлене керівництво НДР на чолі з Е. Кренцом не отримало стверджувальної відповіді на неодноразові запити щодо підтримки Москвою можливих рішучих заходів. Трапилося небачене: радянські лідери відмовили своїм сателітам, тим самим Кремль визначав майбутню долю СЄПН, втрату нею провідної ролі в тогочасному суспільстві.

Водночас режим НДР отримав смертельний удар від угорських, а потім і від тогочасних чехословацьких партнерів, які відкрили кордон на Захід для більшого потоку біженців. Соратники Хонеккера увечері 9 листопада 1989 р. прийняли рішення щодо можливого відкриття переходів до Західного Берліну. Тим самим упав мур як символ, що уособлював цілу епоху. За слушною оцінкою професора Х. А. Вінклера, «коли

символ впав, наступив кінець східнонімецької держави» [71]. Об'єднання двох німецьких держав стало неминучим, воно імперативно складало порядок денний, але дивовижність полягала в тому, що возз'єднання було досягнуте практично за одинадцять місяців.

Загальновідомим був той факт, що від самого створення ФРН існувало Міністерство із загальнонімецьких питань, що розроблялися різні концепції (про них говорилося раніше), але плану проведення німецького возз'єднання не було. Навіть федеральний канцлер Г. Коль був заручником теорії двох держав і спочатку остерігався розмов про возз'єднання. У Парижі, Римі та Брюсселі дійсно побоювалися, що німецьке возз'єднання спроможне спричинити ризики для політичної стабільності в Європі. У цей час паризька «Figaro» констатувала наявність у німців «більш ніж тисячолітньої природної схильності до гегемонії», а отже, Франція має докорінно змінити свою політику стосовно Німеччини. У «Liberation» згадували про те, що «в історії німецької свідомості державна єдність була прелюдією до великих катастроф». Такі побоювання, навіть не висловлені прямо, відчувалися майже в усіх коментарях європейських сусідів стосовно майбутньої ролі Німеччини у Європі. Попри симпатію та глибоку повагу до мужності громадян НДР, котрі самостійно позбувалися тоталітарних пут, попри готовність іноземних спостерігачів не відмовити німцям у праві на самовизначення, не помітити занепокоєння було неможливо. Лише у США були відверто задоволені перспективою звільнення Східної Європи, а таким чином і Німеччини, від підлеглості Москві й тим самим розширенню західного стратегічного простору на Схід.

Вирішальне значення мало те, що американський президент Джордж Буш від самого початку робив ставку на німецьку єдність під проводом федерального канцлера Гельмута Коля. А президент Франції Франсуа Міттеран і голова британського уряду Маргарет Тетчер, які спочатку намагалися підтримати уряд НДР і відвернути неминучість німецької

єдності, не в останню чергу через тиск Вашингтона змінили свою позицію. Продуктивнішим видавалося сприяти майже неминучому німецькому об'єднанню, а не наздоганяти події. Процес німецько-німецького зближення досить швидко підтримали слідом за президентом США прем'єр-міністр Канади Брайан Малруні і прем'єр-міністр Іспанії Феліпе Гонсалес.

Перші ж ініціативи уряду НДР на чолі із Гансом Модровим підтверджували готовність Берліна йти далі Договору про основи відносин між двома німецькими державами, але при збереженні державного суверенітету східнонімецької держави. Програма Модрова від 6 листопада 1989 р. була спрямована на синхронізацію німецько-німецького зближення з розгортанням загальноєвропейського співробітництва в різних сферах. Це був рішучий крок уперед у міжнародних стосунках, але він не враховував всієї глибини і наслідків внутрішньої кризи НДР.

Слід наголосити, що підходи НДР щодо створення конфедерації зазнали невдачі. Це стало можливим із-за позиції радянського уряду. З самого початку в Москві відчувався брак стратегії, її позиція була двоїстою: радянські генерали і консервативні політики розглядали можливість військового удару, але отримали рішучу відмову від лідера Михайла Горбачова та Міністра закордонних справ Едуарда Шеварднадзе. Останні практично усвідомлювали імперативну близькість втрати впливу в країнах Східної Європи, жахливість економічної ситуації в СРСР. За таких умов уряд НДР пішов на чимало поступок опозиційним угрупованням та їх вимогам, зокрема східнонімецькій СДПН і Новому форуму, що також мінімізувало можливості влади.

Мирний процес відновлення єдності Німеччини в історичному плані не мав аналогів і вимагав значних національних та міжнародних зусиль. Досягнення державної єдності німецького народу стало швидким процесом у силу цілого ряду причин. І про тогочасний перебіг подій нині існує багато спеціальної літератури [72].

Певно, що мистецтво політики полягає в тому, щоб задалегідь бути готовим до будь-якого повороту подій, бажаного чи небажаного. Саме західнонімецька дипломатія виявила його, зробивши протягом двох десятиліть, що передували турбуленціям періоду 1989–1990 рр., все необхідне для того, щоб підготуватися самій і підготувати дві частини Європи – Західну і Східну та інших впливових акторів – до мирного об'єднання країн. Без цього хід подій не був би так швидко узгоджений колишніми антагоністами на Сході і Заході.

З іншого боку, зусиль лише однієї ФРН для досягнення такого стану було недостатньо. Безперечно, ні, якими б цілеспрямованими й ґрунтовними вони не були. Необхідні були докорінні зміни по всьому так би мовити колу взаємовідносин Схід – Захід на всьому європейському просторі.

Федеральний канцлер Г. Коль протягом довгого періоду стримувався і за кожної нагоди підкреслював, що уряд ФРН не зробить жодного кроку без європейських партнерів, не буде прагнути до німецької гегемонії. Проте 17 листопада 1989 р. у Бонні стало відомо, що радянський лідер М. Горбачов обмовився про возз'єднання Німеччини. Коль не хотів, щоб Москва йшла попереду Бонна. Через десять днів він приголомшив Бундестаг урядовою декларацією про німецьку єдність із десяти пунктів. Вона стала сміливим викладом перспектив у загальних контурах відновлення єдності нації за умов проведення вільних загальнонімецьких виборів, становлення загальних державних інституцій і, зрештою, голосування німців за об'єднання.

Таким кроком Г. Коль вирішував кілька важливих завдань. Він поставив себе на вершину політичних процесів у Німеччині і більше її не полишав. Тим самим західнонімецька сторона через 11 днів після програми Х. Модрова також передбачала, що «розвиток німецько-німецьких відносин залишиться нерозривно пов'язаним із загальноєвропейським процесом, з відносинами між Заходом і Сходом», що повна

підтримка НБСЄ доповнювалася «далекосяжними і енергійними кроками у справі роззброєння».

В кінці документа наголошувалося на намаганні врахувати інтереси усіх залучених у процес подолання розколу Німеччини сторін та надати йому сталий і виключно мирний характер. Констатація ж готовності ФРН лишитися в НАТО, інших західних союзах, більше інтегруватися в політичні й економічні процеси в Європі окреслювала коло союзників Бонна в справі німецько-німецького єднання.

Проте значну занепокоєність викликала відсутність у цьому програмному документі західнонімецьких гарантій стабільності існуючих кордонів з сусідами двох німецьких держав. Такий помітний всім хід навколо німецького об'єднання підкреслював особливе значення НАТО як гаранта стабільності в Західній і Центральній Європі. Це досить відчутно посилювало позиції США в німецько-німецькому зближенні і вело до обмеження впливу СРСР у політико-дипломатичному врегулюванні, до послаблення його участі в животрепних процесах на континенті.

Аналіз свідчить, що на психологічне сприйняття подій впливала і поведінка німців протягом 1990 рр., яка була не завжди раціональною, вони давали волю емоціям. У пресі ФРН піднімалися питання, що вже були вирішені і відійшли в минуле: польські кордони, німецькі переселенці та німецькі меншини в інших країнах. У партнерів по ЄС виникали сумніви відносно зацікавленості ФРН у зміцненні Співтовариства.

У Західній Німеччині тривали дискусії і точилася боротьба партій з питань умов, термінів і можливих наслідків об'єднання. Ряд дослідників, видних політичних діячів ФРН виступали за збереження статус-кво в німецькому питанні. Свої погляди вони обґрунтовували не з ідеологічних міркувань, а виходили із щирого бажання не піддавати німців, їх сусідів новим потрясінням. К. Ф. Бойме, Л. Пробст, П. Глотц, Г. Хайман та інші автори вказували і на протидію багатьох

країн, що була відчутна на початку німецького врегулювання. Опоненти возз'єднання нагадували про агресивність німців і експансіонізм у минулому, про факти екстремізму на теренах Німеччини (особливо її Східних земель) на рубежі 1990 років.

Президент ФРН Ріхард фон Вайцзеккер виходив із засад паритетних можливостей Бонна і Берліна на «поступове просування до державної єдності». Значно менше захоплення, ніж в урядовій коаліції, викликала перспектива єднання у соціал-демократів та партії «зелених» ФРН. Головний редактор газети «Цайт» доктор Тео Зоммер – один із найавторитетніших і найвпливовіших німецьких публіцистів, застерігав від активізації реваншизму. Він рішуче ставив питання про те, «чи можна довіряти возз'єднану Німеччину ХДС». Не знаючи можливості визнати остаточно західний кордон Польщі, ХДС тим самим «лє воду на млин усіх реваншистів». Авторитетні газети і часописи наводили огляди зарубіжних публікацій, міжнародну реакцію на проблему єдності та хід німецько-німецького врегулювання. Власне, на самому початку турбуленцій більшість громадян НДР висловлювалися за «демократичний соціалізм» та надавали перевагу «змішаній системі» господарського облаштування [73].

Досить показовим стали заперечення західнонімецьких лівих того перебігу подій, який розгорнувся на теренах двох німецьких держав. На початку 1990 рр. ставлення до кінця тогочасних НДР і реального соціалізму формувалося наступним чином: падіння Берлінського муру – це чудово, але воно не розв'яже «жодної із животрепних проблем, обумовлених специфікою західнонімецької системи» [74]. Скоріше, навіть утруднює їх вирішення, оскільки девальвація прогресивних ідей в колишній НДР і на Сході «буде пагубніше, ніж всі разом взяті утаємничені образи попередніх поколінь – прихильників антисемітських, викривлено-прагматичних, німецько-націоналістичних поглядів» [75]. Західнонімецькі ліві не лише не думали про єдність німецької нації, але й

дуже скептично ставилися до східних громадських і опозиційних рухів. Невдоволення зберігалось довго, воно знаходило вираження, в першу чергу, в термінології та асоціаціях. Об'єднання, стверджували вони, зводиться до побудови «великої ФРН», відбувається щось подібне на «холодний державний переворот», що над людьми знову «відбувається насилля зверху», що воно має «риси державного примусового об'єднання» і постає нічим іншим, як «запізнілою реалізацію воєнних цілей» [76].

Збори членів об'єднання «Зелений альтернативний список» у Гамбурзі 17 лютого 1990 р. прийняли резолюцію під промовистою назвою: «Прокинсь, Німеччина? – Краще не потрібно!». У ній вони оголошували тих, хто проголосує за об'єднання 18 березня «небезпечними противниками будь-якої прогресивної політики» [77]. Чимало лівих запитували щодо захоплюючого повідомлення газети «Більд» про перший виступ федерального канцлера в Дрездені: «чим це відрізняється від панегириків з приводу прибуття свого часу фюрера до Відня» [78] та відомого подальшого розвитку.

Слід також підкреслити, що серед критиків перебігу подій у НДР та відновлення державної єдності Німеччини були філософ і соціальний теоретик Юрген Хабермас та письменник і політичний активіст Гюнтер Грасс. Останній, зокрема, виступаючи проти возз'єднання Німеччини як нового аншлюсу (аншлюс – насильницьке включення Австрії до складу нацистської Німеччини), вважав, що знову об'єднана Німеччина спроможна буде в майбутньому підкорити Європу, як зробила після приєднання Австрії в березні 1938 р. За баченням Грасса Німеччина, з огляду на її жакливу історію, мала б залишатися розділеною, децентралізованою та аполітичною. Грасс ніколи не вживав терміна «возз'єднання», натомість завжди писав про «поглинання НДР» [79].

Висвітлюючи зміни на порозі 1990 рр. у східноєвропейському регіоні, слід наголосити, що «до непередбачуваних наслідків міг би призвести нерегульований процес злиття

НДР і ФРН». Два воєнних союзи, що стикалися саме тут, не були готові до такої межі ризику для континенту. ФРН мала всі підстави, щоб перехопити ініціативу і неодмінно скористалася цим. Розвиток подій у Німеччині на початку 1990 р. переконував, що зближення НДР і ФРН помітно випереджає розробку спільно узгоджених міжнародно-політичних рамок об'єднувального процесу. І вже в лютому місяці була узгоджена формула переговорного процесу, за якою обговорювалися зовнішньополітичні питання та умови досягнення державної єдності Німеччини.

Політичний розвиток у НДР набирив характеру швидкого зламу її державності. Звідусіль лунали заклики до згортання соціалізму і введення західнонімецької марки замість НДР-івської. Довкола проблематики грошової реформи розгорнулися палкі дебати фахівців. Президент Федерального банку Карл Отто Пьоль заявив про «непридатність і неможливість» валютного союзу. Проте, під тиском Коля, був змушений сформулювати слушну сентенцію: «якщо західнонімецька марка не прийде у Східну Німеччину, тоді східні німці прийдуть до нас». Тим самим федеральний канцлер остаточно домігся визнання його як провідного архітектора єдності.

Результати перших і останніх вільних виборів до Народної палати в НДР 18 березня 1990 р. приголомшили соціологів: понад 47% виборців віддали свої голоси за блок «Альянс за Німеччину» – консервативне об'єднання під проводом християнських демократів. Далі були вже конфедеративні відносини та перехід до об'єднаної Німеччини; 3 жовтня 1990 р. для Німеччини закінчився «рік змін», на бажання Народної палати НДР було включено до зони дії Основного закону ФРН у якості п'яти нових федеральних земель[80].

Однак трансформація Німеччини була справою не лише німців, можливо, насамперед, навіть справою не німців, а усіх держав-переможниць у Другій світовій війні та країн оновлюваної Європи. Адже обидві німецькі держави були лише обмежено суверенними: при обговоренні питань зо-

внішньої безпеки за столом переговорів неодмінно були присутні західні союзники ФРН, а у випадку з НДР – Радянський Союз, і за ними завжди було останнє слово.

Водночас, утримуючи ініціативу, Г. Коль, його уряд змушенні були уникати всього, що могло справляти враження самостійних дій. Після того, як спочатку британський і французький уряди, а потім лідер СРСР – передусім, як натхненник перебудови, – М. Горбачов, почали висловлювати різноманітні побоювання, було прийнято рішення щодо проведення конференцій у форматі «два плюс чотири», у яких брали участь дві німецькі держави та чотири країни-переможниці. Після копіткої роботи учасників німецького врегулювання та кількох раундів переговорів 12 вересня 1990 р. міністри закордонних справ країн-учасниць підписали в Москві «Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини» [81]. Цей договір також називають «Договір два плюс чотири», з яким пов'язують завершення спільної відповідальності чотирьох держав-переможниць за Німеччину як єдине ціле. **Тобто, досягнута німецька державна єдність у 1990 р. практично закрила повосенну епоху і разом із іншими подіями континенту започаткувала сучасний історичний етап поступу.**

Підкреслю, що у той час та й після державного об'єднання німців лунали закиди щодо можливостей взяти під контроль східнонімецьку ситуацію з боку СРСР. Але цей підхід з великою долею вірогідності мав би згубні наслідки. За таких засад необхідно було б використовувати радянську півмільйонну армію в НДР, щоб блокувати об'єднання. Між іншим, логіка такого розвороту подій змусила б задіяти війська не лише в Німеччині, а й інших країнах східного блоку. А це призвело б не до збройної конфронтації між Сходом і Заходом, а більш драматичного протистояння: СРСР – проти решти світу. Такий підхід суперечив лінії Москви, яка визнала право німецького, як і інших народів, на самовизначення.

З плином часу, навіть через майже тридцять років після того, як Берлінський мур поринув у небуття, неможливо

стверджувати, що усі проблеми, пов'язані із об'єднанням Німеччини, тепер вирішені. Досягнення внутрішньої єдності Східної і Західної Німеччини стало значно складнішим, ніж здавалося на самому початку. Звичайно, що багато проблем вже зняті і не викликають тривоги. Скажімо, до цього кола відносяться питання: щодо переведення Основного закону ФРН, який приймався в якості тимчасового на період до волевиявлення і вільного об'єднання усіх німців, у загальнонімецьку Конституцію; щодо сумнівів з факту перенесення столиці оновленої Німеччини із Бонна до Берліна, яке могло стати ознакою нової геополітичної орієнтації; щодо набору засобів та інструментів перетворень на теренах колишньої НДР після сорока років тоталітарного режиму. Усі ці та низка інших проблем уже успішно розв'язані. Проте на місцях постають нові проблеми і виклики. Цілком очевидно, що процес так би мовити «зростання» східнонімецьких терен, широких верств громадян та їх світосприйняття з підходами жителів західних земель очевидно не здійснити протягом короткого терміну.

Після падіння НДР з'ясувалося, що середня продуктивність праці в східних землях ледве відповідала приблизно половині продуктивності у ФРН, вартість німецької єдності зростала значно динамічніше, ніж розраховувалося за песимістичними оцінками. Соціально-економічний тягар возз'єднання довелося нести населенню на Сході, а фінансовий – переважно на Заході. Після «року захвату» – 1989/1990 – настав тверезий процес зближення з тривалою перспективою. Через те успіхи «відбудови Сходу», які почали поступово проявлятися, ще й досі не сприймаються адекватно.

До найнаочніших результатів «відбудови Сходу» належить санація міських житлових кварталів не лише таких міст як Дрезден, Лейпциг, Хемніц або Галле, що за часів НДР були приречені на поступове руйнування. Подальшими прикладами є телекомунікаційне забезпечення нових земель, яке стало найновішим у Європі, побудова конкурентоспроможної уні-

верситетської сфери, а також провідна в світовому масштабі позиція розташованих там нині підприємств сонячної та екологічних технологій. Також у галузі інфраструктури, охорони природи й довкілля, розвитку туризму і збереження культурних цінностей було докладено надзвичайних зусиль.

Але цьому протистоїть – хоч у порівнянні з першими роками єдності вже й менший – відтік, передусім, молоді зі Сходу на Захід і пов'язане з ним зменшення й більш відчутніше старіння населення в нових федеральних землях. З відтоком людей зі Сходу поєднується ще й трансфер коштів із Заходу, який за неповних тридцять років складав, за оцінкою експертів, понад 2 трлн євро [82]. Зусилля, докладені в процесі «відбудови Сходу», є певним мірилом національної солідарності, якої навіть не можна було собі уявити в політичній атмосфері, позначеній постнаціональними суперечками. За оцінкою директора Інституту демоскопії в місті Алленсбахені професорки Елізабет Нелле-Нойман, не сталося значної напруги між жителями західної і східної частини Німеччини навіть протягом перших критичних п'яти років після возз'єднання. Опитування громадської думки засвідчило швидке поліпшення умов життя східнонімецького населення, вирівнювання його з життєвим рівнем західних німців. Помітне збільшення доходів східних німців протистояло певному зниженню чи гальмуванню їх у західних співвітчизників. За результатами опитувань професорка Нелле-Нойман констатувала, що стурбованість можливістю вибуху між старими і новими землями знаходиться на передостанньому місці [83].

Зближення життєвого рівня на Сході й Заході залишається, попри увесь поступ, і в майбутньому першочерговою темою для досягнення внутрішньої єдності. Щорічний звіт Федерального уряду про стан німецької єдності також дає регулярний огляд динаміки розвитку, підтверджує, що на відновлення сходу країни із федерального бюджету йдуть надзвичайно великі суми. Як слушно стверджував Тео Зоммер, у рік десятиліття возз'єднання «невидима Берлінська стіна все

ще продовжує існувати в головах німецьких громадян» [84]. Звичайно, що і нині багато східних німців все ще не почувать себе у спільній державі, як удома. Вони менш задоволені демократією, аніж західні німці. Численні демоскопічні дослідження сигналізують про це досить чітко. Досягнута державна єдність німців 1990 р. потребуватиме, за оцінками багатьох дослідників, щонайменше життя і спільної напруженої діяльності протягом ще одного покоління. Доведення до закінченого результату «напівфабрикат» сучасної Німеччини потребуватиме ще декілька десятиліть. Але це справа політики, економіки і зусиль усіх верств громадян та часу, які, певно, покликані сприяти досягненню мети.

Усталена демократія, її провідні засади в Західній Німеччині, політична культура покликані відігравати важливу роль у межах усієї об'єднаної держави і суспільства. Всі ці складові спроможні закріпити досягнуті принципи, союзницьку і партнерську практику відносин сучасної ФРН у якості демократичної надпотуги Європи в епоху глобалізації та турбулентних змін на континенті і в світі.

III. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОСТУПУ

На сучасному історичному етапі перехідного періоду багато країн долають неоднозначний процес сходження до демократії, прагнуть будувати свій устрій на відповідних конституційних засадах. Для повоєнної Федеративної Республіки Німеччина на шляху до демократії були не менш складні проблеми і виклики. Вся повоєнна Німеччина переживала неймовірні складнощі відновлення життя після розгрому нацизму та нелегкі роки подолання тоталітарного минулого [1]. Проте, саме Західна Німеччина віднайшла свій оптимальний шлях конституційного демократичного розвитку і нині може слугувати певним мірилом політично і економічно розвинутої країни, якравим уособленням досягнень західної представницької демократії.

Дані досягнення стали можливими в силу не лише історичних умов сходження ФРН, але й тому, що були значною мірою враховані попередній німецький досвід та виведені із нього відповідні уроки. Німеччина як єдина національна держава була утворена у 1871 році. Показово, що за неповних 150 років були прийняті три загальнонімецькі конституції [2]. Розробка і прийняття кожної з них відповідали перехідним етапам в історії розвитку держави і суспільства, враховували історичні традиції та особливості розвитку. Перша конституція Німеччини, яка юридично закріпила об'єднання країни, була «дарована Імператором Вільгельмом I в 1871 р.». У ній, окрім іншого, були сформульовані тогочасні підходи щодо державного, федеративного устрою країни, зафіксовано важливе положення щодо обов'язку

держави дбати про підтримку «нужденним верствам» суспільства.

Після революційних потрясінь 1918 р., вже 6 лютого 1919 р. у м. Веймар Національні збори, обрані на підставі загальних виборів і наділені установчими повноваженнями, прийняли другу загальнонімецьку конституцію. Вона увійшла в історію як Веймарська, тобто за місцем проведення засідання Національних зборів. Це була одна з самих демократичних конституцій свого часу. Разом з тим, конструкцію державної влади, федеративні засади устрою, які були закріплені конституцією, певно, що не можна вважати вдалими. У цій першій республіці Німеччини великі повноваження мав глава держави – президент, а права парламенту та уряду були звужені. Разом із тривалим семирічним терміном повноважень президента, відсутність реальних «стримуючих» його противаг, зокрема в особі парламенту та земель, мали відомі уразливі наслідки. Реальна слабкість інститутів тогочасної «демократії без демократів» призвела до узурпації влади нацистами в 30 роках ХХ ст. легальним шляхом й тим самим – до загибелі Веймарської республіки [3].

Державний лад Третього рейху був навіть не авторитарним чи централізованим, де управління здійснювалося бюрократичною верхівкою, то була вождистська держава партії Гітлера, держава одноосібного панування і централізації надзвичайного гатунку. Центральним елементом її побудови став вождизм, підкореність всіх чільників і структур вождю та централізація всіх складових суспільства. Надмірна централізація влади часів нацизму не в останню чергу визначила актуальним напрям відновлення федералізму в Німеччині після 1945 р.

Після капітуляції Німеччини в 1945 р. уся повнота влади в країні перейшла до рук військових губернаторів у чотирьох окупаційних зонах, на які була поділена територія розгромленого Третього рейху. Пovoєнна Німеччина переживала глибинні системні трансформації, які проводили дер-

жави, що окупували її територію. Під час перехідного періоду (1945–1949 рр.) відновлення німецької державності було ускладнене як руйнівними наслідками війни, так і наростанням протиріч між колишніми союзниками з питань про майбутнє державно-політичного устрою Європи, в тому числі Німеччини. У результаті це призвело до розколу Німеччини і до встановлення на десятиліття відповідно обмеженого суверенітету посталих німецьких держав [4].

То ж після війни слід було заново зводити державність і формувати оновлені засади її будівництва, відійти від тоталітарного централізму поваленого режиму та ствердити демократичні відносини, знищені націонал-соціалізмом. У колі невідкладних задач стояли: побудова сучасної державності, а для цього, передусім, поставало завдання прийняття нової Конституції. Одночасно з правовими засадами трансформації в Німеччині в якості важливих базових елементів включалися економічні реформи.

Після розгрому нацизму західна частина країни була організована на засадах федералізму як Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Однак це означало не стільки свідомий поворот до історичної традиції, скільки підтримку окупаційною владою широких заходів щодо формування нової, нецентралізованої держави. Тоді це обумовлювалося цілою низкою причин. Головне, що найважливіший принцип: федеративна структура майбутньої ФРН, визначався союзниками – Великобританією, США, меншою мірою – Францією. Стояло завдання щодо запобігання новій «німецькій небезпеці», тобто мова могла йти про якомога більш широку децентралізацію країни.

Для західних союзників федералізм, розосередження центрів владного впливу стали інструментом створення в окупованих частинах країни ослабленої, «нешкідливої» німецької держави. Парламентаризм і федералізм з їх системою балансів та противаг протиставлявся централізму, акумуляції могутності і можливого зловживання нею в майбутньому.

Втім, щодо рівня федералізації ФРН, серед союзників не було єдності: Франція була прихильницею утворення м'якої конфедерації, Великобританія не заперечувала проти більш згуртованої спільності. За визначенням німецького авторитетного історика Томаса Ніппердея, фактично єдиним протагоністом федеративної системи у Німеччині був уряд США.

Німецька конституційна і, зокрема, федеративна традиція виростили з історії країни. І вже з початку XIX століття можна вести мову про федеративну складову в державному устрої Німеччини. Зазначу, що німецька конституційна доктрина чітко розмежовує союз держав (Staatenbund) і союзню державу (Bundesstaat), тобто конфедерації та федерації. Так, у рамках конфедерації суверенні держави об'єднуються на міжнародно-правовій основі, створюють союзні – федеральні органи, які виконують певні «партнерські» зобов'язання, залишаючись, однак, самостійними суб'єктами міжнародного права. Федерація ж носить державний характер, її суб'єкти підпорядковуються нормам загальної союзної конституції і можуть володіти міжнародною правосуб'єктністю лише в тій мірі, в якій це допускається конституцією [5].

Німецька форма держави у ФРН, відома нині, постала після капітуляції Німеччини у Другій світовій війні, причому вона стала значною мірою продуктом діяльності союзників. Тим самим, німецький державний устрій, у певному сенсі, є моделлю свідомих кроків з боку не лише німецьких чинників, але й діяльності переможців, окупаційної влади. Адже кінцевою метою своєї присутності на території західних окупаційних зон союзники вбачали створення ліберальної політичної та економічної держави.

Важливо, що затвердження федеративної системи у повоєнній Західній Німеччині пов'язане і з тим незаперечним фактом, що до 1948–1949 рр. землі вже існували, а значить, на більшій частині німецької території не було потреби організувати щось нове. Щоправда, кордони всіх земель, за винятком чотирьох (Баварії, Гамбурга, Бремена і Саксонії),

виявилися значно зміненими, що пояснювалося проблемою розв'язання антипруського комплексу. Ідея була проста і радикальна: у відповідності з рішеннями Потсдамської (1945 р.) конференції держав-переможниць у Другій світовій війні, Пруссія повинна і була знищена. Союзна Контрольна Рада (СКР) 25 лютого 1947 р. прийняла Закон № 46 – про ліквідацію Пруської держави, згідно якого терени, що входили до її складу, отримали статус земель, або відійшли до інших земель тогочасної Німеччини [6].

Національна німецька адміністрація спочатку створювалася на комунальному, а потім на земельному рівнях. Після проведення виборів в земельні парламенти (ландтаги) у 1946–1947 рр. були прийняті перші земельні конституції (наприклад, у Гессені – 1 грудня 1946 р.), що відображали прагнення до демократизації суспільно-політичного життя, подолання нацистського минулого.

У цей період імперативними завданнями союзників по антигітлерівській коаліції постали не лише спільно визначені задачі проведення політики денацифікації та демократизації Німеччини, але й формування нових конституційних засад розвитку оновлюваних держави та суспільства. Для сучасного аналізу важливим у цій справі є врахування зовнішніх та внутрішніх чинників становища повоєнної Німеччини. З посиленням протистояння Схід – Захід й так званої холодної війни, колишні союзники по антигітлерівській коаліції по різному вбачали місце німецької держави. [7].

Так, зростаюча конфронтація між СРСР і західними державами унеможлилювала відтворення єдиної німецької держави. На той час державам-переможцям, які окупували Німеччину, в силу політичних обставин, що склалися, не вдалося у ході багаточисельних конференцій дійти одностайної згоди щодо відновлення загальнонімецької державності. Провал наради міністрів закордонних справ чотирьох держав – США, СРСР, Великобританії і Франції у грудні 1947 р. підштовхнув США до підготовки створення західного воєнного

союзу. Ним став у 1949 р. Північноатлантичний блок НАТО. У цьому контексті важливу роль відігравало питання подальшої політики стосовно Німеччини. Американці усвідомили, що для відбудови Європи бажано долучити німецький промисловий потенціал. Тож західнонімецькі зони були включені до «плану Маршалла» з надання економічної допомоги. Окрім цього мова йшла про те, щоб у наростаючому конфлікті між Сходом і Заходом отримати в особі Західної Німеччини надійного союзника, який зміг би увійти до майбутнього військового союзу.

Водночас недоліки зонального управління і економічні труднощі спонукали до об'єднання трьох західних зон. Вашингтон на кінець 1947 р. визначився щодо сприяння утворенню німецької держави на тих територіях, які перебували під західним окупаційним контролем. Протягом 1945–1948 рр. західні зони консолідувалися за допомогою реформи адміністративного устрою, відновлення поділу на історичні землі, відродження земельних ландтагів і урядів під контролем військових властей. Об'єднання англійської та американської зон окупації (в т. зв. Бізонію) у грудні 1946 р. підвело до формування спільного органу влади і управління. Ним стала Економічна рада (травень 1947 р.), що обиралася ландтагами і була повноважна приймати загальні фінансово-економічні рішення.

У зв'язку з поширенням американського «плану Маршалла» на Німеччину ці рішення відігравали для західних зон все більш об'єднуюче значення. Одночасно проведення цього плану посилювало відокремлення східної зони, оскільки уряд СРСР відкинув його. У Бізонії оформилася Рада земель – свого роду друга урядова палата, а також Верховний суд; по суті, функції центральної адміністрації виконувала Адміністративна рада, підконтрольна Економічній раді і Раді земель. У 1948 р. до Бізонії зрештою долучається французька зона окупації і утворюється т. зв. «Тризонія». У червні 1948 р. у західнонімецьких землях була проведена власна грошова

реформа. 1 липня 1948 р. військові губернатори західних держав визначили умови створення Західнонімецької держави.

Нарада представників західних окупаційних держав за участю країн Бенілюксу в Лондоні в лютому – квітні 1948 р. розробила заходи, що вели до створення держави. Прийнятті «погоджені лондонські рекомендації», подальше їх схвалення урядами держав-учасниць наради доручали прем'єр-міністрам німецьких земель скликання установчих зборів для прийняття демократичної конституції.

Відносно виконання цього доручення прем'єр-міністрам земель трьох західних окупаційних зон не вдалося досягти єдності зі своїми колегами із радянської зони окупації. В силу цього прем'єр-міністри земель, підконтрольних західним союзникам, запропонували створити власний орган з розробки перехідної конституції для територій західних окупаційних зон. Цей орган отримав назву «Парламентська рада». Йому належало розробити засади спільного і одноподібного управління в західних зонах окупації Німеччини на перехідний період до завершення німецького об'єднання. Звичайно, що дані рішення, а також наступне введення в західних зонах Німеччини «Окупаційного статуту» порушували спільні попередні підходи, розроблені державами-переможницями на Потсдамській конференції.

Подальшими заходами окупаційних західних зон стала розробка губернаторами і вручення запрошеним у Франкфурт-на-Майні 1 липня 1948 р. всім прем'єр-міністрам західнонімецьких земель так званих трьох «Франкфуртських документів» [8]. Згідно першого із цих документів главам земельних урядів були надані повноваження скликати до 1 вересня 1948 р. Установчі збори для розробки «демократичної конституції федералістського типу». Інші документи стосувалися нового поділу на землі (німецькі політики цим положенням не скористалися) та основних положень «Окупаційного статуту».

Західнонімецькі політики були зацікавлені в отриманні автономії і можливо більших повноважень. На той час всі

партії, які діяли в Західній Німеччині, окрім Компартії, були прихильниками об'єднання західних зон у нову державу. Соціал-демократи сформулювали свою позицію в Ганновері на розширеному засіданні 20 квітня 1949 р. [9]. Західнонімецькі політики з самого початку були зацікавленні отримати якомога більшу автономію від окупаційної адміністрації, але як німці, вони не бажали виступати у ролі сприяючої сторони розколу переможеної Німеччини. За тієї ситуації вони скористалися словесною грою і заявили трьом воєнним губернаторам, не дивлячись на прагнення отримати якомога більшу автономію для німців, що нове державне формування має бути не повноцінною державою, а лише тимчасовою, оскільки охопить лише частину Німеччини. Тому, прагнучи мінімізувати в подальшому можливі закиди щодо розкольніцьких підходів, західнонімецькі політики відхилили лінію окупаційних структур щодо прийняття Конституції та форми її схвалення Установчими зборами чи Всенародним референдумом. Оскільки за таких умов це була би претензія на відображення волі всіх німців і такий підхід був спроможний спричинити значне загострення конфлікту із СРСР. Натомість прийнятним для них стало схвалення лише Основного закону в якості тимчасової конституції, що зберігало надію на приєднання в ближчому майбутньому до сепаратної держави і східної зони. Політики західнонімецьких земель віддали перевагу способу ухвалення Основного закону Парламентською радою після ратифікації його земельними ландтагами. Народне голосування вони вважали політично недоцільним, тобто бажали щоб демократична легітимація Основного закону нової держави стала якомога слабшою.

Тобто західнонімецькі політики тим самим відмовлялися від чітких настанов «Франкфуртських документів» союзників щодо прийняття конституції на референдумі. Західні союзники виказували розчарування таким малим ентузіазмом німецьких політиків. Але для останніх німецьке питання було головною політичною проблемою, тому ніхто із них не нава-

жувався власними руками викликати бажання до життя двох німецьких держав і тим самим здійснювати розкол Німеччини.

Зрештою союзники погодилися, що Парламентська рада обговорить Основний закон, що ратифікований він буде не народом, а парламентами земель. Проте союзники дали зрозуміти, що вони мають на увазі повноцінну Конституцію, навіть якщо вона буде називатися тимчасовою, допоки Національні збори не зможуть прийняти конституцію для всієї Німеччини. Було визначено м. Бонн, а не Франкфурт на Майні, майбутньою столицею тимчасової держави.

Таким чином, політики продемонстрували свою прихильність до створення загальнонімецької держави, але вони готові були взяти участь у формуванні західнонімецької сепаратної держави в якості тимчасової складової Німеччини. Тобто, виходячи із національних мотивів, вони погоджувались скористатись наданим союзниками правом створити тимчасову конституцію і лише на перехідний період часу. Становище, у якому найближчим часом опинилася Західна Німеччина, розкрило всю двоїстість німецької політики Бонна після 1949 р. З одного боку, необхідність не упустити шанс на самостійне політичне життя, а з другого – бажання все ж таки не робити незворотних кроків, що виключали б загальнонімецьке вирішення. Але реальний перебіг подій з усією силою зміцнював розкол.

Для обговорення запропонованих рекомендацій щодо конституції і вироблення німецької позиції земельні уряди провели низку нарад. Найбільш відома з них та, що відбулася в серпні 1948 р. на острові Херренхімзеє (Баварія), і вона отримала промовисту назву «конституційного конвенту». В ній взяли участь міністри юстиції всіх західнонімецьких земель, провідні експерти в галузі Конституційного права.

З метою вироблення проєкту Конституційного закону західнонімецької держави було прийнято рішення створити спеціальний орган, яким стала Парламентська рада. Напрацювання наради в Херренхімзеє склали основу для на-

ступних обговорень у Парламентській раді. До її складу увійшли депутати ландтагів всіх західнонімецьких земель пропорційно чисельності представлених у земельних парламентах політичних партій. До складу Ради увійшли 65 делегатів (крім того, в роботі брали участь 5 представників від Західного Берліна з дорадчим голосом). У складі Парламентської ради: по 27 мандатів мали ХДС-ХСС і СДПН, 5 місць – ВДП, по 2 місця – партія Центру, Німецька партія, а також КПН. Головою Парламентської ради був обраний К. Аденауер, лідер західнонімецької партії ХДС і майбутній канцлер ФРН [10].

Уперше Парламентська рада зібралася 1 вересня 1948 р. в Бонні, який згодом став столицею нової німецької держави. До роботи Парламентської ради, що проходила виключно в комітетах, залучалися знані німецькі фахівці в галузі Конституційного права. Підготовлені розділи документа спрямовувалися військовим губернаторам, які по суті їх затверджували. Головні конституційні засади були обумовлені союзниками: демократичний і федералістський характер та забезпечення прав людини. У решті напрямів німцям надавалася повна свобода напрацювань. Парламентській раді пропонувалися й інші проекти, але за основу було взято проект «конституційного конвенту». Обговорення проходили швидко, а розбіжності, які виникали, з огляду на установку тимчасовості Основного закону, уможлилювали виникаючим розбіжностям не ставати принциповими.

Значним спірним питанням у Парламентській раді були підходи щодо форми федералістського ладу, який пропонувалося створити, що двічі спонукало втручання окупаційних держав. Зрештою, стосовно федералізму був знайдений компроміс між централістськи орієнтованою федерацією – до якої були прихильні соціал-демократи, та формою федеративної держави, яка слугувала б своєрідним дахом над державною самостійністю земель, що обстоювали представники південнонімецьких християнських демократів.

Втручання окупаційної влади відбувалося у вигляді категоричного нагадування Парламентській раді, що при обговоренні визначених конституційних положень слід орієнтуватися на їх настанови, бо в іншому випадку їх згода на такий Основний закон не гарантується. Тим самим до розробників цього документа доводилося, що свої функції вони виконують не в силу власного суверенітету, а під протекторатом (хоч і м'яким) окупаційних держав. Від останніх залежало, в кінцевому рахунку, затвердження основного закону.

Окрім цього, на Основний закон розповсюджувалися обмеження, оголошені окупаційними державами у вересні Окупаційним статутом, вже після набрання чинності Конституційного закону. У перші роки існування ФРН зовнішньополітичні зносини, оборонна політика, а також зовнішня торгівля здійснювалися ще західними союзниками. Лише завдяки не в останню чергу майстерній політиці Конрада Аденауера і американській зацікавленості в новому німецькому озброєнні контроль окупаційних держав над Західною Німеччиною слабшав, поки в 1955 р. ФРН не отримала повний суверенітет.

Вже 8 травня 1949 р. Парламентська рада 53 голосами «за» (при 12 голосів «проти») затвердила весь текст Основного закону. 12 травня його схвалили військові губернатори, після чого він був переданий в ландтаги. Протягом тижня, з 16 по 22 травня 1949 р., ландтаги західнонімецьких земель схвалили текст документа, за винятком ландтагу Баварії. Останній 101 голосом (при 63 «проти» й 9 тих, хто «утрималися») відхилив Основний закон. Проте для прийняття тексту закону було достатньо схвалення більшістю земель. Відтак 23 травня Основний закон був опублікований і на наступний день набув чинності. Це стало конституюванням Федеративної Республіки Німеччина. Перспективною метою змісту цього Конституційного закону було те, що він номінально поширював свою дію і на громадян східної зони та адресувався до всього німецького народу з метою здійснення «єдності і свободи Німеччини» [11].

Згідно з Основним законом новопостала держава була відкрита для входження до її складу інших німецьких земель. Однак у радянській зоні окупації 7 жовтня 1949 р. була прийнята своя Конституція, створена за радянським зразком, і проголошена Німецька Демократична Республіка. Тим самим розпочався тривалий 40-річний період співіснування двох німецьких держав, який закінчився лише 3 жовтня 1990 р. приєднанням НДР до ФРН на основі ст. 23 Основного закону (після чого ця стаття втратила силу і потім була прийнята в новій редакції). З цього часу Основний закон став чинним для об'єднаної Німеччини.

Слід підкреслити, що багато німецьких дослідників відзначають величезну роль К. Аденауера у діяльності Парламентської ради, де він відстоював «демократичний дух» багатьох статей проєкту Основного закону. Саме Аденауер був активним прихильником федеративного устрою держави і виступав за надання якомога ширших прав землям, за дотримання балансу інтересів між землями і федерацією [12].

Прийняття Основного закону Федеративної Республіки Німеччина стало подією, яка мала величезні наслідки в конкретному політико-правовому сенсі та у широкому історико-географічному вимірі. У цьому документі були чітко сформульовані важливі демократичні принципи, а також засади соціальної, правової демократичної республіки та основні права і свободи її громадян як норми прямої дії. Основний закон історично стояв на одному рівні з усіма повоєнними конституціями великих західноєвропейських держав, зокрема з такими як конституції Франції та Італії, які були прийняті в 1940 роках. Показово, що всі вони – кожна по-своєму, відобразили процеси демократичного оновлення, пов'язані зі звільненням Європи від нацизму, і поверненням до засад парламентаризму. В Основному законі ФРН знайшли відображення традиційні риси німецького Конституційного права. При його розробці були враховані як досвід Веймарської доби, так і надбання інших держав,

тут з'явилися і нововведення, які вигідно відрізняють цей документ [13].

Основний закон створювався під безпосереднім контролем та впливом західних держав-переможниць. Цей документ для ФРН став своєрідним суспільно-політичним компромісом в умовах піднесення антифашистського та демократичного руху. Проголошені у ньому демократичні засади, соціальні, політичні права і свободи громадян стали опорою у діяльності всіх демократичних сил, вони надихали мільйони людей, ставали основою їх зацікавленості в оновленні країни.

Конституційно-правові засади ФРН досить чітко визначає Основний закон. У ньому знайшли відображення традиційні риси німецького, колись буржуазного, пізніше громадянського конституційного мислення, при його розробці були використані й переосмислені попередні державні національні складники. Водночас досвід Веймарської республіки, практика інших держав змусили авторів документа дещо по-іншому вирішити традиційні проблеми, а також ввести до Основного закону чимало нового. Задекларовані й добре прописані в ньому всі демократичні принципи, соціальні та політичні права і свободи громадян стали в подальшому солідною опорою в діяльності демократичних сил.

Підкреслю, що найважливіші положення Основного закону ФРН визначали союзники: він повинен був бути посправжньому демократичним і федералістським. Важливим було і те становище, що після ратифікації Конституційного закону контроль західних союзників над ФРН поступово послаблювався. Оскільки возз'єднання Німеччини не сталося так швидко, як це на початку уявлялося Парламентській раді, західні союзники і сформований згідно Основного закону державний уряд уклали в 1955 р. «Договір про Німеччину», який був опублікований у «Віснику федеральних законів» того ж року. Згідно абзацу 2 статті 1 цього Договору ФРН було передано «повновладдя суверенної держави у її внутрішніх

і зовнішніх справах», за виключенням прав, які залишили за собою західні союзники [14]. У результаті цього Основний закон у правовому відношенні став повноцінною Конституцією.

Важливо взяти до уваги й той факт, що Основний закон ФРН був розроблений і прийнятий у 1949 р. з метою формування в державі на «перехідний період» нового, республіканського, демократичного ладу. Цей закон був задуманий його творцями не як остаточна конституція, а як головний тимчасовий закон. За німецьким народом зберігалося право «у вільному самовизначенні досягнення єдності і свободи Німеччини». Згодом Основний закон виявився здатним нести навантаження фундаменту стабільного демократичного суспільства. Слід підкреслити, що під час урочистостей з приводу сорокалітнього ювілею Федеративної республіки 1989 р. Основний закон був визнаний найкращою і найвільнішою Конституцією, яка будь-коли існувала на німецькій землі. Його положення та норми стали дійсністю суспільства і держави. Основний закон увійшов у свідомість громадян і визнавався ними. Це сталося не в останню чергу й тому, що ним не лише проголошувалися, але й втілювалися засади нової сучасної демократичної, правової і соціальної держави, утверджувався республіканський і федеративний устрій. Досить важливо, що з Основним законом була народжена німецька держава, яка, на відмінну від її попередниць, орієнтована та інтегрована до ареалу західної демократії. Минулі десятиріччя зміцнили ФРН її державність, економічну і соціальну структури. [15].

Основні права. Надаючи особливого значення основним правам людини, творці Основного закону поставили їх на перше місце як систему цінностей та імперативів. При цьому, як зазначає доктор юридичних наук, професор В. Бергманн, Основний закон виходить із наявних у людини прав, які не створюються конституцією, а лише визнаються нею [16]. Тим самим вперше в історії конституцій Німеччини основні пра-

ва визначалися безпосередньо діючим правом, обов'язковим для всіх трьох гілок державної влади (законодавчої, виконавчої та судової).

Конституцією Веймарської республіки основні права визначалися діючими лише згідно законам, а у відповідності Основного закону ФРН, – навпаки, закони діють тільки в межах основних прав. Важливо враховувати, що після краху нацистського режиму німецькі законодавці прагнули створити конституційні засади з сильними гарантіями індивідуальних прав громадян і яскраво вираженим їх захистом цим Конституційним законом. Більше того, на цьому наполягали окупаційні адміністрації, до директив яких слід було прислухатися.

Захист людської гідності і загальне право на свободу, право на вільний розвиток особистості були свідомо поставлені на початок переліку основних прав у ст. 1, 2 Основного закону. Загальне право на свободу доповнюється переліченням специфічних прав: на життя, фізичну недоторканність, свободу віросповідання, свободу думки, свободу об'єднань і т. д. Цей каталог основних прав громадянина в Конституційному законі підкріплюється обов'язком держави поважати й захищати гідність людини. Дані права зосереджені у першому розділі та охоплюють положення 1–19 статей [17]. Гарантія поваги до людини та захисту її гідності доповнюється загальним правом на вільний розвиток особистості. Надається широкий захист від протиправних втручань держави. Обмеження прав і свобод потребує обґрунтування, яке саме виходить із Основного закону. Оскільки правами на свободу володіють всі рівною мірою, можливі колізії при їх втіленні, коли багато людей у різних формах посилаються на свої основні права. Тому використання прав на свободи обмежується там, де починається сфера прав іншої особи.

Права на свободи доповнюються правом на рівність. Й тут також, поряд із загальним принципом рівності, сформульованим у першому абзаці статті 3, наявні специфічні права, що забезпечують рівність, такі, наприклад, як рівність

прав громадян чоловічої та жіночої статі, рівні громадянські права і виборче право, закріплені відповідно в ст. 33 і 38. У ФРН виборче право є загальним, рівним і таємним, у виборах громадяни мають право брати участь розпочинаючи з 18-річного віку (на виборах до комун – з 16 років).

Права на свободи і рівність згідно абзацу четвертому статті 19, гарантуються судовим захистом. Основний закон передбачає п'ять видів судочинства: суди загальної юрисдикції (з цивільних і карних справ), адміністративні суди, суди з трудових спорів, фінансові суди та суди із соціальних питань. Якщо громадянин вважає, що рішення суду ввійшло у протиріччя з Основним законом, він може звернутися за вирішенням цього питання до Федерального конституційного суду. Загалом Основний закон створив передумови для всеохопного судового контролю за діями держави. З огляду на це Федеративна республіка має особливо розгалужену систему конституційної юрисдикції [18].

На поважання людської гідності і свободи особистості можуть посилатися в рівній мірі як німці, так і іноземці. До класичних прав, що їх називає Основний закон, належить свобода слова, включаючи свободу друку, і гарантія власності. Сюди належать також свобода мистецтва й науки, право політичних партій створювати коаліції, право захисту таємниці листування, поштових і телеграфних відправлень, принципівий захист від примусу і примусової роботи, недоторканість житла, а також право відмовлятися від військової служби з міркувань сумління та віри.

Громадянські права, що на противагу вищезазначеним стосуються лише німецьких громадян, торкаються переважно політичних прав співучасті і права вільної професійної діяльності. По суті до них належать: право на проведення зборів, право засновувати спілки і товариства, право вільно пересуватися територією Федеративної республіки (включаючи виїзд за її межі), право вибору професії і роботи за фахом, заборона видачі громадян країни іншим державам.

Поруч із правами свободи стоять права рівноправності. Основний закон конкретизує загальне положення про рівність усіх людей перед законом визначенням стосовно того, що ніхто не може зазнати обмежень або одержати перевагу з причин статі, походження, раси, мови, своєї батьківщини або країни прибуття, своєї віри або свого політичного світогляду. Накінець, Конституційний закон гарантує рівний доступ до державних посад.

Основні права стосуються і відношення окремого громадянина до таких соціальних інститутів як шлюб, сім'я, церква, школа, а також до держави. Вони частково гарантують громадянину безпосередні права на послуги з боку держави як, скажімо, на державне забезпечення.

Основним правом, що вже за своєю суттю стосується лише іноземців, є вперше гарантоване в (західно)німецькому Конституційному законі право притулку, яке дає політично переслідуваним іноземцям право на політичний притулок на території ФРН [19]. Окремі основні права можуть, згідно з конституційними положеннями, обмежуватися у конкретних межах безпосередньо законом або на підставі певного закону. Водночас ніколи ніякий закон не може змінювати сутнісного змісту основних прав. Суттєвою правовою нормою у ФРН стало положення про те, що основні права громадянина є безпосередньо діючим правом. Це одне з найважливіших нововведень Основного закону порівняно з попередніми конституціями. З прийняттям конституційних норм у федерації, її землях всі три державні влади – парламенти як законодавці, так само як і уряди, суди, адміністративні органи, поліція та Збройні сили зобов'язані суворо дотримуватися основних прав.

Кожний громадянин має право оскаржити рішення або дії держави у Федеральному конституційному суді, якщо він відчуває себе позбавленим одного з основних прав. Унаслідок приєднання до Європейської конвенції захисту прав людини і основних свобод 1952 р. Федеративна Республіка

Німеччина з 1955 р. визнала підлеглість міжнародному контролю за дотриманням прав людини. Стаття 25 цієї Конвенції дає право громадянам країн, що її підписали, на оскарження дій власної держави перед Європейською комісією і Європейською судовою палатою. 1973 р. ФРН ратифікувала також Міжнародні пакти прав людини, прийняті в Організації Об'єднаних Націй.

Основи державного ладу. П'ять принципів, які прописані у статті 20 Основного закону, визначили державний лад країни: ФРН є республікою, демократичною, федеративною, правовою й соціальною державою. За державним устроєм це Федеративна республіка, що складається із рівноправних земель, кожна з яких має свою конституцію, парламент і уряд. Найвища державна влада належить Федерації. Відповідні землі на федеральному рівні представлені Бундесратом, який бере участь у законодавчій діяльності Федерації.

Республіканська державна форма знаходить своє конституційне вираження передусім у самій назві «Федеративна Республіка Німеччина». Зовнішньо дана форма устрою виявляється у тому, що держава складається із рівноправних земель, що главою держави є федеральний президент, який обирається Федеральними зборами. Основою демократичного державного ладу є засади народного суверенітету. Основний закон наголошує, що вся державна влада виходить від народу, при цьому вона втілюється засобами представницької демократії. Це означає, що державна влада має визнаватися і схвалюватися народом, але вона, за виключенням виборів, не виконується безпосередньо завдяки рішенням народу. Розробники Основного закону свідомо відмовилися від положень плебісцитарного волевиявлення народу. Відповідно цьому Основний закон ґрунтується на чисто представницьких конституційних засадах [20]. Здійснення влади доручається відповідним органам законодавства виконавчої гілки та судочинства. Сам народ виконує належну йому державну владу переважно у виборах парламенту, що періодично повторюються.

Такі форми безпосередньої демократії як референдум або народна ініціатива, Основний закон, на відміну від конституцій деяких земель, передбачає лише у винятковому випадку. На рівні Федерації це стосується лише тих питань, коли йдеться про новий поділ території Федеративної Республіки Німеччина. Відносно включення плебісцитарних елементів до Основного закону ФРН після досягнення в 1990 р. державної єдності у Німеччині була гостра дискусія, яка, проте, у кінцевому рахунку, не привела до принципових змін конституційних положень [21].

Принцип соціальної держави є вельми важливим доповненням до традиційних засад правової держави. Він зобов'язує державу підтримувати соціально незабезпечених і постійно дбати про соціальну справедливість усіх верств країни. Соціальна держава проявляється у соціальному страхуванні з його пенсіями за віком та на випадок інвалідності, виплатами в разі хвороби та безробіття, у соціальній допомозі малозабезпеченим, у допомозі на утримання житла, у виплатах для сімей з дітьми (гроші на дітей), у праві на захист праці і права на робочий час тощо.

Слід звернути увагу й на наступне конституційне положення. В Основному законі не надається конкретного формулювання принципів соціально-економічного ладу. Щоправда, у розділі про основні права існує положення, що приватна власність повинна служити загальному благу (ст. 14). Наступна 15 ст. передбачає можливу соціалізацію землі, природних багатств і засобів виробництва. Ніяких однозначних формулювань, диференцій чи виразних зобов'язань щодо економічного ладу Основний закон не містить, він залишається економічно нейтральним. Проте свобода законодавця щодо розробки засад економічного ладу обмежується вимогами правової держави, а також основними правами на власність і правом на спадщину, а також правом свободи вибору професії.

Якщо порівнювати конституційні положення створюваної Другої демократії із Веймарською, то слід вказати, що у

Основному законі відсутнє положення (право) працюючих на проведення страйків. Як не дивно, але профспілкові діячі не лише не справляли масового тиску на розробників цього документу, але і не отримали дієвої підтримки від своїх однопідумців із соціал-демократичної партії. Водночас у СДПН вважали, що ці положення, як і визначення щодо соціального і економічного ладу мають бути включені лише у майбутню загальнонімецьку конституцію (прийняття якої бачилося їм у близькій перспективі) [22].

Натомість, в період розробки та прийняття Основного закону церква і чиновництво та судді справили вплив та добилися для себе належних підтримуючих у ньому положень. Католики та євангелісти (протестанти) добилися відповідного державного захисту і водночас залишилися незалежними від держави. До цього ж вони реалізували свій вплив на формування прав, зокрема у сфері шлюбу та сім'ї.

Чиновники домоглися для себе гарантій свого становища в якості захищеного корпусу професіоналів. Тим самим, завдяки закріпленню усталених принципів, які чиновництво випрацьовувало віками, було утруднено впровадження у державне управління нових ідей та структур. Їм вдалося внести до Основного закону статті про повагу, як там зазначено, «традиційних принципів професійного чиновництва».

Вирішальним для усього комплексу відновлення ролі чиновництва стали ті положення, на яких базувалася ст. 131 Основного закону. Більшість державних службовців періоду до 1945 р. змогли після 1949 р. обійняти посади в державних структурах. Відтак всеохопного персонального змінення у німецькому корпусі чиновництва і судійському загалом не сталося.

В Основному законі утверджена концепція «конкуруючої демократії». І тут було враховано практику Веймарської республіки, яка не витримала натиску радикальних антиконституційних партій. Основною засадою такої демократії є те, що вільна гра політичних сил мусить припинитися там, де

демократія може бути усунена засобами демократії. Тому, як зазначав пізніше професор К. Зонтхаймер, Основний закон передбачав можливість через Федеральний конституційний суд заборонити такі партії, які хочуть заподіяти шкоду демократичному ладу або зовсім усунути його. Розробники конституційних положень виходили також із того, що демократія, федералізм і соціальна правова держава не підлягають ніяким змінам.

Дійсно, що новим напрямом у сучасній історії конституцій стають різні напрацювання та приписи щодо захисту від антидемократичного розвитку ситуації в країні. Зокрема, в Основному законі ФРН закріплені недопустимість змін найважливіших конституційних засад, а також можливість заборони антиконституційних об'єднань і партій [23]. Німецький Федеральний конституційний суд охарактеризував ці положення як «прихильність до демократії, що здібна до самозахисту».

Слід враховувати конституційну важливість запровадженого повоєнного оновленого німецького федералізму, який став реальним і дієвим складником демократичного ладу держави. Проте, якщо попередній федералізм, розвиток якого було перервано нацизмом, спирався на примат традиції та історичну самоідентифікацію, то повоєнний, нинішній федералізм є федералізмом функціональним. Він одночасно відповідає сучасним реаліям та конструює їх. Федералізм земель разом із буттям громадян у Федерації роблять свій внесок у те, щоб жителі всіх земель в більшій чи меншій мірі відчували себе не тільки мешканцями своєї землі, але й громадянами Федерації, громадянами спільної держави.

Конституційне надання переваги федеральному устрою держави означає, що не лише Федерації, а й окремим федеральним землям надається правовий статус держав. Тому вони мають власну, обмежену на певні царини, верховну владу, яку землі здійснюють власним законодавством, виконавчою владою й судочинством. Після розподілу державних завдань

і компетенцій між Федерацією і землями центр ваги законодавства лягає переважно на центральну державну владу, на Федерацію. Водночас до компетенції земель належить передусім урядування, тобто виконання законів. Цей розподіл завдань є суттєвим елементом системи Основного закону щодо поділу влади та її балансу.

Поділ влади є ядром принципу правової держави, як це закріплено в Основному законі. Функції державної влади доручаються незалежним один від одного органам законодавства, виконавчій гілці й судочинству. Згідно конституційним засадам у ФРН закріплено п'ять постійно діючих конституційних органів: федеральний президент, Федеральний уряд (виконавчий), Бундесрат, Бундестаг (законодавчі), Федеральний конституційний суд (судовий). Основне навантаження щодо управління на загальнодержавному рівні несуть федеральні міністерства.

Значення розподілу компетенцій полягає у стримуванні державної влади за допомогою обопільного контролю і обмежень. Такий підхід реально слугує захисту свободи кожного громадянина. Іншим суттєвим принципом правової держави є непорушна чинність закону для всієї державної діяльності. Цей принцип законності управління передбачає, що виконавча влада не може порушувати діюче право, особливо Основний закон та інші закони (перевага закону). Далі, втручання у сферу прав і свобод окремої особи вимагає формальної підстави закону (застереження закону). Усі дії державної влади можуть перевірятися незалежними суддями щодо їх відповідності праву, якщо потерпілий їх оскаржує.

Важливим є розподіл компетенцій між суб'єктами: Федерацією та землями на засадах федералізму. До них відноситься як принцип «кооперативного федералізму», «політика переплетення», так і принцип «конкуруючого законодавства», або компетенцій між Федерацією та землями. Практика німецького федералізму, окрім іншого, передбачає істотну роль переговорів, за допомогою яких інтереси різних акторів, з

одного боку, позиціонуються, а з іншого – повинні бути адаптовані з вигодою для всіх. Це, безумовно, сильна сторона німецького федералізму і демократії, яку іноді називають «переговорною демократією» [24].

У ФРН суб'єкти Федерації – федеральні землі – це у відповідній мірі держави, що самостійно реалізують всю повноту державної влади за межами повноважень Федерації. Важливо, що федеральні землі реалізують ті владні повноваження, які не є похідними від Федерації, але конституційно визнані нею. Вкрай важливо, що земельний законодавець твердо знає, що може «творити» в цій сфері лише поки вона не охоплена Федерацією. З іншого боку, федералізм служить інструментом розмежування компетенцій здебільшого на користь Федерації в силу гарантії «однаковості життєвих умов» за Основним законом. Конституційно передбачено, що виконавча влада на федеральному рівні закріплена за Федеральним урядом, на чолі якого стоїть федеральний канцлер. Главою органів виконавчої влади на рівні суб'єктів Федерації є прем'єр-міністри (або бургомістр федеральної землі-міста). Федеральними і земельними адміністраціями керують міністри, які очолюють адміністративні органи [25].

Зміни Основного закону відбувалися досить часто і без особливих ускладнень: в усіх випадках, коли прийняття необхідного нового закону могло увійти у протиріччя з конституційними засадами 1949 р., приймалися відповідні зміни, за допомогою отримання вотуму кваліфікованої більшості. Остання вимагала лише дві третини голосів депутатів Бундстагу і членів Бундесрату ФРН. Із 146 статей первинного тексту Основного закону ФРН до входження колишньої НДР до її складу були скасовані, доповнені або змінені близько 70, більше 30 статей були включені заново. До Основного закону було введено три нові розділи [26]. Діапазон конституційних змін був досить широким: він вбирав від незначних уточнень процедурного характеру до глибоких втручань, співмірних перегляду досить важливих конституційних по-

ложень. До числа останніх німецький професор В. Бергманн відносить ті, які викликали політичні дебати та суперечки. Доволі спірними були: поправки 1956 р., які встановлювали конституційні умови формування Бундесверу; поправки 1968 р. відносно дії закону на випадок виникнення надзвичайного стану чи оголошення стану оборони у країні; поправки 1969 р., що заторкували фінансові питання [27].

Досить вагомими зміни характеризував процес добровільного об'єднання колишньої східнонімецької держави – НДР з ФРН на засадах ст. 23 Основного закону. Після цього остання була змінена на принципові положення, що стосуються участі об'єднаної Німеччини в розвитку Європейського Союзу, прихильного принципам демократії, соціальної і федеративної держави, а також, який забезпечує захист основних прав людини, по суті аналогічний діючому Основному закону ФРН. За майже 30-річний період після досягнення німецької державної єдності до Основного закону об'єднаної Німеччини було внесено також десятки відповідних змін. Чимало із них мають принципове значення, про них йтиме мова далі.

Проте головні засади та конституційні принципи Основного закону ФРН, що забезпечують демократичний розвиток і відбивають суспільно-політичні реалії цієї держави, залишалися без змін. До них належить принцип поділу влади, система державного правління, засади федералізму, реалізовані у своєрідних формах, що відповідають історичним умовам і практичним потребам державно-політичної системи країни.

Досить важливим для об'єднаної Німеччини був і залишається підхід щодо пришвидшення інтеграції країни та «вирівнювання» розвитку всіх федеральних земель після відновлення державної єдності в 1990 р. Для всіх федеральних урядів була і залишається стратегічна мета, яку доповнюють дещо відмінні тактичні засади кожного із урядів. Так, у 1991 р. уряд ФРН на чолі з Г. Колем ухвалив програму розвитку східних земель «відновлення Сходу», а 1993 р. у державі для фінансування німецької єдності було введено додатковий

«податок солідарності». Щорічно у східні землі спрямовувалось загалом близько 150 млрд євро. Цю політику, основану на конституційних засадах, на принципах «корпоративного федералізму» продовжують всі наступні урядові коаліції. За оцінками різних фахівців загальні фінансові вливання у розвиток п'яти східних земель ФРН за майже тридцятирічний період складають від 1,3 до 1,8 білліона євро [28].

Вищі органи державної влади ФРН та їх засади конституційно-правового становища чітко впливають із головних положень Основного закону. У відповідності з державно-політичною ієрархією до вищих владних державних органів слід віднести наступні: інститут федерального президента, Бундестаг і Бундесрат, Федеральний уряд та Федеральний конституційний суд.

Вищими конституційними органами з переважно легіслативними (законодавчими) завданнями є Бундестаг і Бундесрат. Виконавчі завдання, усю державно-розпорядчу діяльність здійснюють, передусім, Федеральний уряд на чолі з федеральним канцлером і федеральний президент. Функція судочинства на конституційному рівні знаходиться у веденні Федерального конституційного суду.

Федеральний президент. Главою держави у Федеративній Республіці Німеччина є федеральний президент. Автори Основного закону, розробляючи конституційні повноваження глави держави, також враховували сумний досвід Веймарської республіки, рейхспрезидент якої був, продовжуючи конституційні традиції кайзерівського режиму, не лише вищим представником державної влади, але й посадовцем, який мав широку повноту влади. Він був головнокомандувачем всіма збройними силами країни, призначав рейхсканцлера, а в умовах надзвичайного стану був також і законодавцем. Вибраний народом на термін семи років, президент Німеччини періоду Веймарської республіки міг законно розраховувати на довгий, демократично легітимізований термін перебування на цьому посту.

Повоєнна Парламентська рада враховувала зловісну роль, яку відіграв у кінцевій фазі Веймарської республіки другий рейхспрезидент генерал-фельдмаршал фон Гінденбург. Тому в Основному законі відмовилися від попередньої практики, а визначені головні засади становища федерального президента загалом відповідають функціям монарха в урядовій системі Великобританії. Відтак Парламентська рада відмовилася від народних виборів глави держави, тобто від плебісцитарної його легітимації. Федеральний президент, у протилежність рейхспрезиденту, не міг відправити уряд у відставку, а наділявся лише невеликими владними повноваженнями. Він обирається строком на п'ять років Федеральними зборами – конституційним органом, який скликається лише з цією метою і складається з депутатів Бундестагу, а також рівної їм кількості делегатів, що обираються парламентами земель. Часом до Федеральних зборів висувуються видатні і заслужені особи, які не належать до парламенту землі. Федеральний президент обирається більшістю голосів Федеральних зборів строком на п'ять років. Дозволяються одноразові перевибори [29].

Президент стоїть поза партійно-політичною боротьбою і суперечками навколо політичної влади: він покликаний символізувати єдність держави. Закріплені за ним державно-політичні функції носять здебільшого формальний характер. Вони, проте, набувають політичної значимості у критичних ситуаціях конституційного життя. При призначенні канцлера президент може вплинути тільки у досить складній ситуації, ознак такої ще не траплялося в історії ФРН. Підписуючи закони або вручаючи чиновникам грамоти про призначення, він здійснює волю інших державних органів. У прямому впливі федерального президента на канцлера Основним законом відмовлено. Проте він має право на отримання інформації, а статс-секретар його відомства бере участь у засіданнях урядового кабінету.

Федеральний президент не є ключовою фігурою в силовому полі Федеративної республіки. Порівняльний аналіз

діяльності попередніх 11 президентів доводить, що навіть у вузьких конституційно-правових рамках залишається чималий простір для вираження на даному посту своїх особистих здібностей і набуття авторитету державної ваги.

Головні конституційні засади обрання президентів у ФРН можна проілюструвати практикою проведення останніх – дванадцятих виборів президента держави, які відбулися 12 лютого 2017 р. Для цього були скликані федеральні збори колегії-виборців, що проходили в Берліні, у залі засідань Бундестагу. До їх складу входило 630 депутатів Бундестагу і така ж кількість делегатів, яких за принципом пропорційності обирали земельні парламенти. Взяли участь у голосуванні 1239 депутатів-виборців. Засідання з обрання президента проводив тогочасний голова Бундестагу Норберт Ламмерт. Головним претендентом був Франк-Вальтер Штайнмайер, але разом з ним балотувалися ще чотири претенденти.

За ст. 54 Основного закону кандидат у президенти Німеччини повинен обов'язково мати громадянство цієї держави та бути не молодшим сорока років. За період з 1949 до 2017 р. було одинадцять президентів. З 23 березня 2012 р. посаду федерального президента Німеччини обіймав Йоахім Гаук. Він у липні 2016 р. заявив, що не висуватиме свою кандидатуру на другий термін (на переобрання).

16 листопада 2016 р. Ангела Меркель представила 60-річного Франка-Вальтера Штайнмайера у якості єдиного кандидата на посаду президента ФРН від двох провідних політичних сил – від правлячої коаліції Християнсько-демократичного союзу, Християнсько-соціального союзу (ХДС/ХСС) і Соціал-демократичної партії (СДПН). З огляду на це Штайнмаєр 27 січня 2017 р. пішов достроково з посади глави МЗС Німеччини.

Соціал-демократ Франк-Вальтер Штайнмайер прогнозовано переміг у першому турі (з можливих трьох). За нього проголосували 931 із 1239 членів колегії виборців (75,1%),

що брали участь у голосуванні за необхідних 631. Інші чотири претендента набрали від 1% до 10% [30].

Федеральний президент представляє Федеративну Республіку Німеччина на міжнародному рівні. Він укладає від імені Федерації договори з іноземними державами, акредитує і приймає послів. Сама зовнішня політика є справою Федерального уряду.

Федеральний президент призначає і звільняє федеральних суддів, урядовців федеральних установ, офіцерів і унтер-офіцерів. Він може милувати засуджених. Президент як владний державний інститут перевіряє конституційне ухвалення законів, після чого вони публікуються у Віснику Федеральних законів.

Виходячи із парламентсько-президентської системи правління федеральний президент пропонує Бундестагу (з урахуванням співвідношення більшості) кандидатуру на посаду федерального канцлера та призначає і звільняє за пропозицією канцлера федеральних міністрів. Якщо заява федерального канцлера про виявлення йому довіри не має згоди Бундестагу, то федеральний президент за пропозицією канцлера може розпустити Бундестаг. У 1972, 1983 і 2005 рр. у такий спосіб були спричинені дострокові вибори. Федеральний президент відповідно уособлює єдність політичного устрою держави. Він стоїть над партійними інтересами і символізує все те, що єднає державу, конституційний лад країни. Попри його переважно представницькі функції федеральний президент як урівноважуюча нейтральна сила над політичною боротьбою в країні може здобути великий особистий авторитет. Завдяки принциповим позиціям щодо потреб суспільства він спроможний поза щоденними політичними справами встановити суспільно значимі межі для політичної і модальної орієнтації громадян держави. Політико-правове становище федерального президента у системі державного правління ФРН передбачає необхідність того, що переважна більшість актів президента повинна бути контрасигнована головою

уряду або відповідними міністрами, які несуть за них відповідальність.

Реальні виміри німецького парламентаризму ствердив Основний закон ФРН. Враховуючи уроки Веймарської конституції та уразливість тогочасної так званої саморуйнівної демократії, законодавець ввів потужні запобіжні засади системи правління прямої дії та демократичні противаги. З урахуванням федеративного устрою політична система держави ділиться на два рівні: федеральний і регіональний. На вищому, тобто на федеральному рівні приймаються загальнодержавні та рішення міжнародного значення. А на регіональному рівні вирішуються завдання федеральних земель. Кожен рівень має власні органи виконавчої, законодавчої і судової влади.

Парламентська демократія у ФРН проявляється в широкому спектрі політичного життя держави. Це стосується як класичного поділу влади поміж різних її гілок, практики діяльності двох палат законодавчого органу – Бундестагу та Бундесрату, так і динамічного балансу політичних сил, фракційної згуртованості депутатів Бундестагу, прийнятих шляхів пошуку загальнонаціонального консенсусу із різних животрепних питань, а також усталених демократичних традицій, політичної культури тощо.

Бундестаг і Бундесрат здійснюють законодавчі функції держави на федеральному рівні, причому, перший із них є парламентом, а другий – органом представництва земель. Тільки ці палати парламенту уповноважені більшістю голосів у дві третини в кожному з органів вносити зміни до Основного закону. На регіональному рівні законотворчість здійснюється парламентами земель, які ухвалюють закони, що діють у межах земель. ФРН за формою правління – парламентська республіка. Такий конституційний лад, на відміну від інших, акцентує увагу на ролі парламенту в системі органів державної влади.

Бундесрат – це Рада федерації ФРН. Характерною рисою є те, що у німецькій правовій літературі не існує єдиної

точки зору щодо правового становища цього державного органу. Окремі німецькі вчені розглядають Бундесрат у якості другої чи верхньої палати парламенту. Головним аргументом їх тверджень є те, що саме таку в дійсності роль відіграє на практиці цей орган. Інші ж вчені на протипагу цьому вважають Бундесрат окремим конституційним органом.

До складу Бундесрату входять члени урядів федеральних земель, тобто лише ті особи, які мають право голосу в уряді відповідної землі. Ними можуть бути: міністри, бургомістри, сенатори тощо. Члени Бундесрату делегуються та відкликаються безпосередньо урядами земель. Також може бути призначений заступник представника, який тимчасово виконуватиме його функції.

У складі Бундесрату ФРН до об'єднання з НДР були представлені 45 делегатів із всіх західнонімецьких земель, а також спостерігачі із Західного Берліна, які не брали участі в голосуванні. У грудні 1990 р. після об'єднання країни кількість місць у Бундесраті було збільшено до 69. Федеральні землі з населенням понад сім млн осіб посилають у Бундесрат по шість делегатів кожна; землі з чисельністю жителів від шести до семи млн осіб – по 5 делегатів; від двох до чотирьох млн – по 4 делегати, до двох млн – по 3 делегати [31].

Фактично Бундесрат є «вічним органом», оскільки він оновлюється щоразу, коли проводяться вибори до парламентів окремих земель, які відбуваються в різний час. Таке конституційно-правове рішення дуже вдало усуває проблему перервності в діяльності державних органів.

Організаційна структура Бундесрату в цілому схожа на структуру Бундестагу, хоча й має певні особливості, зумовлені спеціальним статусом цього органу. Структура Бундесрату включає: президента та президію; Постійну консультативну Раду; директора і секретаріат; Європейську палату; комісії; посередницьку комісію. Делегація, що представляє ту чи ту федеральну землю, голосує в Бундесраті відповідно до інструкцій земельного уряду, але повним складом.

Згідно конституційних засад та багатолітньої практики роботи, якщо проведений через Бундестаг закон заторкує інтереси федеральних німецьких земель, він має бути схвалений Бундесратом. Питання, що стосуються суверенних прав федеральних земель, особливо фінансові й адміністративні, звичайно є предметом дискусій і політичних дебатів. Бундесрат має право сформулювати негативний висновок щодо будь-якого із законопроектів. Проте практика свідчить, що лише невелика їх кількість не отримує схвалення у верхній палаті.

Враховуючи те, що діяльність Бундесрату фінансується 16 земельними урядами і залежить від їх підтримки, то стає зрозуміло, що земельні уряди є важливими гравцями у загальнодержавній політиці. Цій обставині прем'єр-міністри як голови земельних урядів завдячують своєю значимістю далеко поза межами їх земель. З вересня 2006 р. проводиться реформа федералізму, мета якої полягає у підвищенні дієздатності влади, а також у більш чіткому визначенні політичної відповідальності Федерації і земель [32].

Бундестаг функціонує як нижня палата парламенту ФРН. Серед структур вищої державної влади саме Бундестаг – це єдиний орган, який обирається безпосередньо народом. Адже ні федеральний президент, ані федеральний канцлер, ані жоден інший орган вищої державної влади не отримують політичних повноважень безпосередньо від народу [33].

Вибори депутатів Бундестагу проводяться кожних чотирьох років за змішаною системою: половина депутатів обирається в одномандатних виборчих округах за мажоритарною системою відносної більшості, а друга половина – в багатомандатних виборчих округах (землях) за пропорційною системою. Кожен виборець отримує два бюлетені і має право на два голоси [34].

Підкреслюю, що центр політичного життя і впливів згідно конституційних положень зосереджується саме у Бундестазі. Це вищий орган влади, який здійснює представництво

німецького народу та має значні законодавчі повноваження. Бундестаг є найвищим демократичним органом ФРН. Він відіграє ключову роль у системі органів державної влади і формуванні політичної волі. Саме тут висловлюється багато різних, часто протилежних позицій, ведуться дебати з найбільш актуальних питань. Основне призначення парламенту, за словами самих німецьких експертів, – бути «форумом нації». Тут, на федеральному рівні парламентська більшість та меншість (опозиційна) обговорюють й ухвалюють не лише стратегічні засади розвитку, але й конкретні шляхи їх втілення.

В організації своєї діяльності Бундестаг керується власним Регламентом та «неписаними принципами», або усталеними традиційними підходами. Структура Бундестагу включає: Раду старійшин (президент, віце-президенти, депутати), комісії (комітети), фракції, робочі групи. Не пізніше ніж на тридцятий день після проведення виборів депутати збираються на установче засідання з метою затвердження регламенту (Основний закон передбачає право парламенту самому визначати порядок своєї діяльності, тому цей документ приймається кожним наступним скликанням Бундестагу на термін своїх повноважень), обрання президента та його заступників.

Президент Бундестагу є другою вищою посадовою особою в державі після федерального президента країни. Президент Бундестагу та віце-президенти обираються більшістю голосів за допомогою таємного голосування на весь період легіслатури і утворюють Президію Бундестагу. З часів Веймарської республіки кандидатура на цю посаду пропонується, як правило, найчисленнішою фракцією. Друга за чисельністю фракція пропонує кандидатуру першого заступника. Президент і його заступники не втрачають свого статусу депутатів.

Одним з найважливіших завдань Бундестагу є обрання федерального канцлера й підтримка його на цій посаді, схвалення урядової політики. **Федеральний канцлер (бун-**

десканцлер) є головою виконавчої влади. Як правило, канцлером стає заздалегідь визначений лідер тієї з політичних партій, яка отримала найбільшу кількість голосів на загальнонаціональних виборах. Основний закон ФРН визначає федерального канцлера главою уряду. Хоча в ст. 62 лапідарно зазначається: Федеральний уряд складається із федерального канцлера і федеральних міністерств (що підкреслює колегіальний характер роботи цього уряду). Інші положення Основного закону забезпечують главі уряду дійсно визначальний вплив у тому сенсі, що канцлер є не лише «першим серед рівних», а й має реальні функції керівника. І про це детальніше мова буде далі.

Другим після обрання федерального канцлера важливим завданням Бундестагу є законотворчість. З 1949 р. за 70 років цей парламент провів понад 4200 пленарних засідань, прийняв 64078 законів. Переважно це були поправки до законів. Найбільше законопроектів було подано урядом і невелика кількість проектів пропонується парламентом або Бундесратом [35]. І в цьому він схожий на парламенти інших парламентських демократій, оскільки приймає переважно закони, запропоновані Федеральним урядом. Проте Бундестаг уособлює тип «дебатувального» парламенту меншою мірою, ніж це властиве британській парламентській традиції. Він скоріше відповідає типу робочого парламенту. Профільні комітети Бундестагу дуже інтенсивно та професійно розглядають внесені до парламенту законопроекти.

Третім важливим завданням Бундестагу є контроль за діяльністю уряду. Прозорий для громадськості парламентський контроль завжди здійснює парламентська опозиція. Помітнішу, але не менш дієву частину контрольної функції беруть на себе депутати від урядових партій, адресуючи критичні запитання своїм представникам в уряді за зачиненими дверима зали засідань.

Уже кілька скликань Бундестаг закріплює в Регламенті положення про те, що кожна фракція повинна мати одне

місце в президії. Однак у нинішньому складі Бундестагу 19 скликання до складу Президії від партійної фракції Альтернатива для Німеччини (АдН) не було затверджено її представника [36]. Реально Президія Бундестагу як колегіальний орган майже не наділена повноваженнями. На противагу цьому існує інший реально діючий орган – Президія засідання, до складу якої входить президент і два секретарі (один з опозиційної фракції, другий – з коаліційної). Бундестаг сам визначає кількість секретарів, яку необхідно обрати. Секретарі уповноважені підраховувати результати голосування.

Голосування у Бундестазі здійснюється: поіменно (проводиться на вимогу фракції лише з найважливіших питань), таємно (використовується лише для обрання посадових осіб і не застосовується для голосування по законах чи пропозиціях). Окремо слід вказати на процедуру роздільного голосування (нім. «Hammelsprung» – дослівно «стрибок барана»). Це традиційний для Німеччини спосіб голосування, який сформувався ще в Рейхстазі, і застосовується у випадку, коли у Президії засідання виникають сумніви щодо результатів голосування, здійсненого за допомогою підняття рук чи вставання з крісел. У випадку «Hammelsprung» всі депутати виходять у колуари і заходять до зали засідань через троє різних дверей, відповідно позначені «за», «проти», «утримався». Секретарі стоять біля дверей і рахують депутатів, після закінчення процедури оголошуються результати голосування. Зазначена процедура застосовується також, якщо у депутатів виникають сумніви щодо наявності у залі засідань необхідного кворуму.

Найважливішим міжфракційним органом, який спрямовує роботу Бундестагу, є Рада старійшин. Вона складається з президента Бундестагу, його заступників та ще 24 депутатів, які висуваються фракціями і парламентськими групами відповідно до їх чисельності. Під час сесії Рада збирається на початку кожного тижня. До її компетенції входять питання внутрішньої організації діяльності Бундестагу. Надаючи до-

помогу президенту, парламенту, вона забезпечує узгодження інтересів фракцій під час складання планів роботи Бундестагу, розподілу посад голів комітетів та їх заступників. На практиці на Раді старійшин обговорюються будь-які питання, які запропоновані хоча б одним депутатом, висловлюються претензії депутатів щодо поведінки членів певних фракцій, виконання обов'язків президентом Бундестагу, спірних питань Регламенту тощо. Рада старійшин не приймає самостійних рішень, вона відіграє роль арбітра, виконує функцію механізму, за допомогою якого узгоджуються позиції та діяльність фракцій.

Важливими структурними підрозділами Бундестагу, що створюють умови для його ефективного функціонування, є комітети. Законодавство і парламентська діяльність дають змогу виділити постійні, спеціальні та слідчі комітети. Слід зауважити, що діяльність слідчих комітетів, які визначені в Основному законі, не регламентується Бундестагом.

Найважливішу роль відіграють постійні комітети, основне завдання яких – участь у підготовці законопроектів. Ці комітети формуються Бундестагом з урахуванням розподілу в ньому партійних сил за допомогою системи пропорційного представництва. Кандидати на посади голів комітетів та їх заступників висуваються фракціями і призначаються за згодою Ради старійшин таким чином, щоб найбільші фракції отримали місця голів у найважливіших комітетах. Майже завжди фракціям вдається досягти згоди щодо розподілу керівних посад у комітетах. Інколи для розподілу між фракціями посад голів комітетів використовується певна процедура заміщення вакантних посад: усі фракції по черзі, починаючи з найчисленнішої, називають комітети (у межах квоти місць), на головування в яких вони претендують.

Кожен депутат може бути членом лише одного комітету. Питання входження депутата до певного комітету повністю залежить від фракції, яка здійснює призначення і має право відкликати депутатів та замінювати їх.

У сучасному Бундестазі існування фракцій політичних партій не передбачено Основним законом. Вони легалізуються лише Регламентом Бундестагу, який (починаючи з редакції від 1952 р.) визначає фракцію як об'єднання, що належить до однієї партії і включає не менше від 5% депутатів Бундестагу. Фракцію можуть створити також представники кількох партій одного політичного спрямування, що не конкурують між собою у жодній із земель. Це застереження внесено в 1956 р. під впливом двох партій: ХДС та ХСС. Саме фракція цих партій була найвпливовішою у Бундестазі під час усіх виборів, крім виборів 1969–1980 рр. та у період 1998–2002 рр., коли ця роль перейшла до СДПН.

Бундестаг ФРН – це головна палата парламенту, його діяльність є публічною. Протягом всього повоєнного часу він практично жодного разу не скористався правом проведення закритого засідання. Також важливо, що за кожен чотирирічний термін повноважень Бундестагу в його стінах в середньому буває близько 1 млн відвідувачів, у тому числі й з іноземних країн. Щорічно понад 20 тис. громадян користуються правом подання петицій, тобто протягом усього терміну повноважень Бундестагу до нього звертається кожен тисячний громадянин Німеччини.

Федеральний канцлер є главою уряду і за Основним законом постає найвпливовішим державним діячем, головним політичним актором ФРН. За нової для (Західної) Німеччини системи правління головною політичною постаттю країни і найдієвішою особою уряду є федеральний канцлер. Про потужне владне становище свідчать наступні конституційні положення про права та функції федерального канцлера.

1) Він має право пропонувати федеральному президенту федеральних міністрів для їх призначення і зняття; тобто, він може визначати персональний склад своєї урядової команди. Однак при цьому канцлер доволі сильно залежить від побажань урядових фракцій.

2) Канцлер визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики і несе за це відповідальність. Компетенція канцлера давати директиви забезпечує йому пріоритет в прийнятті рішень з усіх основних проблем урядової політики. Він може в колі членів уряду обговорювати такі директиви зі своїми колегами, але він не зобов'язаний враховувати їх міркування.

3) Лише сам канцлер як глава уряду є адресатом вотуму недовіри, який виносить парламент; тільки канцлер може просити парламент про вотум довіри. Таким чином, формальна відповідальність перед парламентом (включаючи всі її наслідки) лежить тільки на канцлерові. Якщо його відсторонили (скинули) або він йде у відставку, разом з ним йдуть і всі його міністри [37].

Конституційно-правова база владного становища федерального канцлера однозначно закладена в його директивній компетентності. Вона – інструмент дисциплінування кабінету, склад якого він, проте, не зовсім вільно визначає сам. Хоча федеральний канцлер може за певних умов вмілим підбором сформувавши кабінет таким чином, що в ньому буде мало суперництва і максимум співпраці, у виборі міністрів він вимушений рахуватися з багатьма вимогами фракцій, сильних союзів, інтересами, що висувуються при формуванні уряду.

Однак, федеральний канцлер – це єдиний член Федерального уряду, якого обирає Бундестаг та якому Основний закон надає право вибрати міністрів і керівників найважливіших політичних установ, а також визначати кількість міністерств і їх повноваження. Він має директивні компетенції, тобто право визначати основні напрями діяльності уряду. Завдяки цим повноваженням канцлер ФРН має цілий арсенал керівних інструментів, що можна порівняти з владними повноваженнями президента в президентських республіках.

При формуванні уряду виникає, як правило, певна ієрархія імперативів, які повинен врахувати федеральний канцлер. До них слід віднести такі:

1) Канцлер разом із партнером по коаліції має принципово визначитися в кількісному відношенні: скільки саме міністерських місць буде віддано провідній фракції і скільки – коаліційним партнерам. При цьому молодший партнер по коаліції має реальний шанс бути сильніше представленим у кабінеті ніж в парламенті.

2) Після цього федеральний канцлер ініціює розподіл поміж міністрами відомств відповідно до їх важливості. Причому в більшості випадків так званим класичним міністерствам (закордонних і внутрішніх справ, оборони, юстиції, фінансів), а також міністерству економіки надається вагоміше значення, ніж іншим.

3) Федеральний канцлер повинен, зрештою, при формуванні свого кабінету дотриматися відповідного конфесійного і регіонального розподілу міністерських посад. Він вимушений потурбуватися й про те, щоб розподіл відомств, відповідно орієнтованих на інтереси окремих груп (наприклад, сільського господарства, економіки, праці і соціальних питань) не викликав образ у найважливіших союзів інтересів.

Парламентська рада, яка прийняла в 1949 р. Основний закон, взяла за взірць для федерального канцлера владне становище прем'єр-міністра Великобританії. Він має такі ж засоби влади, як і канцлер, проте влада останнього насправді відчутно менша, ніж в англійського прем'єра. І це впливає із того, що у парламентській системі Великої Британії владу має тільки одна партія, оскільки британська мажоритарна система підтримує лише найсильнішу партію. У Бундестазі, як правило, жодна партія не має більшості, тому, з метою обрання федерального канцлера, зазвичай необхідна коаліція.

Вибір федеральним канцлером кандидатур на посади міністрів доволі непростий і має чимало суперечливих складових. У лавах кожної фракції зазвичай існує невелика група керівних осіб, які вважаються спроможними обійняти посаду міністра. Проте критерії для цього не можуть бути до кінця визначеними та прозорими. Із цієї групи депутатів і має ви-

бирати канцлер, якщо тільки інтереси різних груп і союзів взагалі залишають йому простір для можливості вибору. У силу всіх цих причин кабінет, як правило, не стає якісною елітою керівних політичних діячів. Інколи в інтересах самого федерального канцлера висувати міністрами слабких, але особисто відданих йому політиків. Власна здібність глави уряду керувати кабінетом в німецькій системі менше відбивається при виборі міністра, ніж при повсякденній роботі уряду. Останнє стосується, перш за все, здійснення федерального канцлером своєї директивної компетенції.

Термін «директиви уряду» точному визначенню не піддається. Їх можна тлумачити як керівні та спрямовуючі лінії політики, свого роду загальний план, який федеральний канцлер разом зі своїм кабінетом хоче втілити в життя. Міністри уряду зобов'язані підкорятися цим директивам, тобто визначальним меседжам урядової політики. Зрозуміло, що вони не є результатом самовизначень федерального канцлера, а постають із політичної взаємодії його та партійної передвиборчої програми, коаліційної угоди, тобто є продуктом волі урядових партій та їх фракцій у парламенті. Директиви виходять із урядової заяви, яку кожен новий глава кабінету робить в Бундестазі при вступі на свій пост. Водночас у повсякденній роботі уряду саме федеральний канцлер з огляду на свою директивну компетентність може розставляти відповідні акценти, а в силу своїх повноважень – визначати основні лінії урядової політики, справляти вплив на своїх міністрів та «диригувати» ними. Директивна компетентність є, таким чином, засобом, який дозволяє йому однозначно брати на себе політичне керівництво урядом.

Для здійснення директивної компетентності потрібен відповідний організаційний урядовий апарат. Ним у повсякденній ФРН є Відомство федерального канцлера – головний координуючий орган кабінету, який є інституційним зосередженням виконавчої влади, а чинним центром його – сам канцлер. Відомство служить канцлеру для втілення в життя

його директив, оскільки таким чином у одній установі найкраще координується вся інформація із міністерств та для міністерств, а також готуються проекти кабінету та узагальнюються необхідні планові розробки.

Як свідчить аналіз, відомство федерального канцлера, яким довгі роки керував статс-секретар, з 1969 р. – спеціальний міністр, з кінця 1972 р. – знову статс-секретар, а з кінця 1982 р. знову очолює міністр, постійно збільшувалось. Воно найкраще функціонує тоді, коли його глава безкорисно прагне надати канцлеру потрібну допомогу в підготовці та прийнятті рішень, а його співробітники підтримують достатньо тісні зв'язки з окремими міністерствами, тим самим забезпечуючи належну координацію урядової роботи.

Запровадження національної системи врядування, що отримала загальновідоме визначення «канцлерської демократії», стало можливим в силу виведення уроків з численних урядових криз двадцятип'ятирічної практики Веймарської республіки. Адже в той період відбулася зміна 20 урядових кабінетів за 12 канцлерів, уряди були малоефективними, їх легко було «повалити». Стабілізуючим чинником для ФРН стало впровадження інституту «конструктивного вотуму недовіри». Із запровадженням цієї системи відставка федерального канцлера можлива не більшістю голосів «проти» нього, а за умови призначення нової особи, за наявності більшості депутатських голосів «за» не пізніше, ніж протягом 48 годин з часу висловлення чинному главі уряду недовіри.

Федеральний конституційний суд (ФКС) ФРН посідає вагомe місце в системі поділу державної влади. Важливість ФКС впливає як з огляду на цей принцип, так і в силу його ролі у тлумаченні Основного закону та інших законодавчих положень, а також у врегулюванні протиріч чи розбіжностей у підходах Федерації та земель. Історично було так, що до 1919 р. розбіжності між державами – суб'єктами федерації – у Німеччині вирішувалися Бундесратом. Веймарська конституція заснувала спеціальний Найвищий державний суд. Піс-

ля 1949 р. усі суперечки між Федерацією і землями вирішуються через Федеральний конституційний суд. Федеральний уряд може апелювати до ФКС у випадках перевищення влади і компетенції землями, їх вторгнення в компетенцію Федерації; федеральні землі ж, у свою чергу, володіють правом звертатися до цього суду за захистом проти дій Федерації. Вони звертаються до ФКС, як правило, з метою захистити свої виняткові законодавчі компетенції в області культури, освіти, ЗМІ. Звернення до ФКС – явище непересічне, хоча і не надто рідкісне. Федеральний конституційний суд у ФРН, таким чином, виступає свого роду гарантом як вищої законодавчої сили, так і гарантом федералізму.

Слід зазначити, що Федеральний конституційний суд опікується виключно проблемами дотримання Основного закону. Водночас до верховних органів правосуддя відноситься Федеральний суд у Карлсруе, Федеральний громадський суд і Федеральний фінансовий суд в Мюнхені. Більша частина судових справ знаходиться у віденні земель. Федеральні суди в основному переймаються переглядом справ і перевіряють рішення судів земель на предмет формальної законності.

Особливості «канцлерської демократії» у ФРН. Досить суттєвим для демократичного поступу Західної Німеччини раніше й тепер у об'єднаній німецькій державі є система формування коаліційного уряду і так звана «канцлерська демократія». Партія, яка перемагає на федеральних виборах, ініціює створення коаліційного уряду з політичним партнером, що сповідує споріднені, чи досить близькі засадничні принципи і підходи до вирішення актуальних питань соціально-економічного розвитку. Утворенню такого уряду передують розробка і підписання коаліційної угоди двох (або й більше) партій. Важливим є і таке положення, що менша партія має досить відчутний вплив на домінуючого партнера по коаліції, вона не втрачає свого політичного профілю і прагне, як і її партнер, реалізувати свою передвиборчу програму, положення коаліційної угоди тощо.

Зазначу, що виборчі програми, коаліційна угода – це документи, які не кладуться під сукно, про які згадують лише в окремих випадках, чи на передодні чергових федеральних виборів. У силу того, що раз у раз відбуваються земельні вибори, урядові партії змушені дбати про своє реноме. Адже те чи те упущення, збій на федеральному рівні відразу ж даються взнаки на земельних виборах, на результатах виборів до Європарламенту тощо.

Працюючи в Посольстві України у ФРН у Бонні і Берліні автору доводилося не лише спостерігати, але й прискіпливо аналізувати, а пізніше й писати про перебіг подій під час зміни урядової коаліції в 1998 р. та в ході інших виборів. Скажімо, переконлива перемога у вересні 1998 р. соціал-демократів і «зелених» у наступному році не скрізь була зміцнена із 6 виборчих кампаній різного рівня. У той же час політичні опоненти – ХДС/ХСС децю зміцнили свої позиції в кількох землях. Але єдиною партією, яка на кожних із 5 земельних виборів та на виборах до Європарламенту збільшила тоді підтримку виборців, була ПДС.

Також прикладом того, які наслідки мали ускладнення в економічному житті Берліна, говорять красномовно результати жовтневих 2001 р. виборів до ландтагу цієї землі. СДПН та ПДС значно прибавили мандатів, а їх опоненти, перш за все, християнські демократи змушені були поступитися десятирічною першістю і урядовими посадами переможцям. Соціал-демократи з того часу очолюють уряд землі Берлін. За підсумками виборчої кампанії 2016 р. стало можливим утворення в оновленій столиці ФРН «червоно-червоно-зеленої» коаліції, соціал-демократ Міхаель Мюллер зберіг за собою посаду правлячого бургомістра. З 1990 р. земельний уряд у Бранденбурзі незмінно очолюють соціал-демократи, а з 1998 р. – у землі Мекленбург-Передня Померанія. У грудні 2015 р. створену коаліцію та земельний уряд Тюрінгії за участю соціал-демократів, «лівих» і «зелених» очолив представник Лівой партії Бодо Рамелов [38].

Аналізуючи практику «канцлерської демократії», варто завжди брати до уваги те, що головною дієвою особою Федерального уряду, політичною постаттю країни є федеральний канцлер. Йому належить вирішальне слово: саме він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави, він її значною мірою уособлює, корегує та втілює, несе за цю політику відповідальність. Чималий позитивний досвід саме такої демократії сприяв й тому, що ці засади державно-політичної системи навіть не піддавалися сумнівам у ході входження земель колишньої НДР до складу Західної Німеччини й на її конституційних принципах.

Підкреслюю, що у відповідності до конституційних положень ФРН, федеральний канцлер обирається Бундестагом за пропозицією президента країни, і останній офіційно призначає канцлера. Показовим у цьому відношенні є практика формування загальнонімецького урядового кабінету. Члени уряду призначаються федеральним президентом саме за пропозицією канцлера. Згідно букви закону члени уряду не повинні бути обов'язково членами парламенту, але за існуючою практикою вони здебільшого завжди є такими.

Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед Бундестагом. Але суттєвим є те становище, що федеральний канцлер і загалом уряд спираються на парламентську більшість. Тому провести своє рішення, наполягти на власному підході уряд має завжди таку можливість. Виходячи з цього, нескладно спрогнозувати прийняття того чи того рішення німецьким парламентом з питань, законопроектів, що ініціює уряд. Скажімо, не легко далися рішення Бундестагу щодо участі військових підрозділів ФРН у «приборканні гуманітарної катастрофи в Косово» 1999 р., проте, зовсім передбачуваним стало відповідне рішення парламенту щодо підтримки США в боротьбі із тероризмом і про відправку військового контингенту до Афганістану в 2001 р. Досить переконливим було також ухвалення закону в січні 2002 р. Бундестагом ФРН щодо поетапного

виведення із експлуатації 19 атомних електростанцій країни. Підтвердженням дієвості «канцлерської демократії» також була підтримка позиції федерального канцлера Г. Шредера з боку німецького Бундестагу в питанні війни США проти Іраку в 2003 р. та неучасті підрозділів Бундесверу в після саддамівському Іраку вже далекого 2004 р. [39].

Слід також відзначити положення щодо зміцнення позиції глави і всього уряду ФРН завдяки принципу конструктивного вотуму недовіри. Цей принцип означає, що конструктивність недовіри канцлеру полягає в одночасній наявності підтримки більшості депутатів Бундестагу новому кандидату на цю посаду. Згідно конституційних положень та вимог, цей важливий принцип означає принципову ускладненість повалення канцлера. Для досягнення цього новий кандидат на дану посаду має спиратися на нову парламентську більшість, інакше діючий федеральний канцлер залишиться на своїй посаді. Наголосимо, що даним положенням автори Основного закону втілили виведені уроки з досвіду першої демократичної практики Німеччини, що зазнала невдачі. У період Веймарської республіки постійно утворювалися парламентські більшості, які мали на меті повалити владу глави уряду. Водночас ті ж самі партії досить довго і часто не могли домовитися про те, хто ж повинен очолити новий уряд. Конструктивний вотум недовіри, навпаки, постає гарантом стабільності. Протягом всієї семидесятирічної історії ФРН до нього вдавалися лише двічі: у 1972 р., коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу скинути В. Брандта, а в друге через 10 років у 1982 р., коли Г. Коль – цього разу успішно, змінив на посту тогочасного федерального канцлера Г. Шмідта [40].

Федеральний уряд Німеччини працює на засадах колегіальності, але кожен міністр несе особисту відповідальність за свою сферу, за відповідну ділянку. Однак федеральний міністр не може бути звільнений парламентом, а тільки федеральним канцлером. Парламент Німеччини має право лише щодо несхвалення діяльності того чи того міністра, або ж

вимагати його відставки. Право приймати кадрове рішення залишається конституційною прерогативою канцлера. Все це також є гарантією того, що уряд загалом більш впевнено може виконувати свої функції. Прикладом такої впевненої діяльності «червоно-зеленого» уряду Г. Шрьодера – Й. Фішера з часів його першого формування у 1998 р. можуть слугувати: тверда позиція і діяльність федерального канцлера щодо підтримки фінансово-економічного становища одного із найбільших німецьких будівельних концернів (відбанкрутства), а також перебування на своїх посадах федеральних міністрів – О. Лафонтена, Б. Гомбаха, Г. Айхеля, Р. Шарпінга та інших, незважаючи на шалену критику і вимоги опозиційних фракцій Бундестагу їх відставки у той чи той період діяльності уряду. Дійсно, що у відставку міністри йдуть добровільно чи за рішенням федерального канцлера, як у випадку з О. Лафонтемом та Р. Шарпінгом, або уряд їх делегує навіть на підвищення до європейських інституцій, як у випадку з Б. Гомбахом, Г. Фергойгеном.

Аналогічно можна навести приклади відставки федеральних міністрів за канцлерства А. Меркель. Зокрема, військового міністра К.-Т. Гуттенберга, міністра освіти А. Шаван, які виявилися фігурантами скандалів, пов'язаних з плагіатом у своїх дисертаціях [41].

Незважаючи на розбіжності в позиціях міністрів, рішення ухвалюються від імені всього уряду, згідно принципу колегіальності. Тільки так, у відповідності з Основним законом, забезпечується єдність політики уряду. Щоправда, дійсність і конституційна норма тут різко розходяться: у спірних випадках рішення приймає спочатку і здебільшого сам глава уряду. Після цього своє вагоме слово повинна також сказати фракція його партії у парламенті й, звичайно, партнер по коаліції. Останній у подібних випадках намагається здебільшого показати свій норів, свою значущість.

Перебуваючи на дипломатичній службі в Посольстві України у ФРН, неодноразово доводилося спостерігати та

аналізувати такий перебіг подій. Прикладами тих років можуть слугувати наступні. По-перше, – це рішення федерального канцлера щодо участі підрозділів Бундесверу у війсьній операції НАТО в «приборканні гуманітарної катастрофи у Косово» навесні 1999 р. Наслідком цього у відставку з усіх постів пішов О. Лафонтен – найбільш впливова після канцлера Г. Шрьодера постать у Федеральному уряді та партії соціал-демократів. Першопричиною такого кроку О.Лафонтена, як з'ясувалося пізніше, стала невідтримка цього рішення міністром, у якого «серце б'ється зліва». Далі, свій норів «зелені» проявляли неодноразово, а наприкінці 2001 р., коли обговорювалося питання щодо відправки німецьких військових до Афганістану для боротьби з міжнародним тероризмом, позиція молодшого партнера соціал-демократів по урядовій коаліції змусила Федерального канцлера поставити навіть питання щодо вотуму довіри до глави уряду. Тобто принцип колегіальності справді високий і зобов'язуючий, але керуватися ним у політичній практиці буває не так-то просто.

Показово, що обранню федерального канцлера після чергових парламентських виборів передують докладні консультації між партіями, які хочуть правити разом. При цьому в деталях обговорюється, які міністерства розподілятимуться поміж партіями, які міністерства будуть збережені, а які мають бути створені наново. За найсильнішою партією в урядовій коаліції визнається право запропонувати кандидатуру федерального канцлера. Потім партії домовляються про проєкти, які вони виконуватимуть у наступні роки. Результати цих коаліційних переговорів записуються в Коаліційному договорі. Лише після цього обирається федеральний канцлер.

Після кожних парламентських виборів чимало часу йде на можливий вибір партнерів до урядової коаліції, а також на узгодження їх Коаліційної угоди (Договору). Це можна добре прослідкувати за підсумками виборів до Бундестагу як попередніх періодів: 2005, 2009 рр., так і у 2013 р. та у 2017 р. [42]. Так, перемігши на виборах 22 вересня 2013 р.,

А. Меркель змогла сформувати новий коаліційний уряд лише майже через три місяці – 17 грудня 2013 р. Цьому передували довготривалі переговори, дискусії та письмове голосування в лавах партнера по коаліції – у СДПН. Після того, як стали відомі 14 грудня результати своєрідного референдуму соціал-демократів, коли більшість із них підтвердили згоду на входження у Велику коаліцію з християнськими партіями, лише тоді 16 грудня лідери трьох німецьких партій – ХДС, ХСС і СДПН – підписали Коаліційний договір. І лише наступного дня Меркель була обрана федеральним канцлером на третій термін підряд, а міністри її кабінету склали присягу [43].

Варто наголосити, що цим подіям передували не лише переговори партнерів по коаліції, але й глибокий аналіз та прогностичні розрахунки соціал-демократів. Низька їх підтримка була несподіваною для всього політикуму. Тому, що: по-перше, СДПН і консерватори в особі ХДС/ХСС – вічні політичні опоненти; по-друге, практика попередньої Великої коаліції 2005–2009 рр. для соціал-демократів була прогративною, вони опинилися в тіні впливового канцлера Меркель і не змогли реалізувати своїх передвиборних обіцянок; по-третє, вибори 2009 і 2013 рр. були відчутно уразливими, не набравши навіть 30% голосів у 2013 р., становище партії взагалі похитнулося. Зігмар Габріель, обраний головою СДПН у складному для партії 2009-му, зрозумів: ще один опозиційний термін може взагалі зруйнувати партію, не кажучи вже про електоральну підтримку. Тому з самого початку він був палким прихильником Великої коаліції, незважаючи на ідеологічну несумісність, традиційне протистояння, жорстке заперечення ідеї з боку ліворадикального крила. Та й істотна різниця в підтримці виборців жодним чином не посилювала шансів. Проте, з позиції другої за величиною парламентської партії, Габріель зважився на політичний компроміс і зумів скористатися ним максимально в інтересах партії. Зі слабшого учасника соціал-демократи перетворилися на рівноправного партнера по коаліції, а сама партія після участі у

прямому волевиявленні внутрішньо зміцніла. Хоч задум цей видавався досить ризикованим, він став потужним чинником. До останнього дня підрахунку голосів (14 грудня) ніхто не міг з упевненістю передбачити результат голосування. І якби результат виявився негативним, сам Габріель мусив би розпрощатися із політикою надовго, коли не назавжди. У разі ж масового «так», очільник партії отримав багато козирів надалі – і в партії, і у Великій коаліції. Як виявилось, більшість партійних низів почула аргументи лідера. Про це свідчили результати своєрідного референдуму СДПН: три четверті із 475 тисяч членів партії взяли участь і 76% із них підтвердили згоду на входження в коаліцію з християнськими партіями. На прохання соціал-демократів, два інших партнери по коаліції – Християнсько-демократичний і Християнсько-соціально-союзи – не оголошували до 14 грудня імен майбутніх міністрів, щоб члени СДПН не вирішили, що торг іде по персоналіях, а не за узгодження програм. Однак було відомо, що лідери коаліції поділили кабінет за квотами: з 14 міністерських позицій шість відходили СДПН, п'ять – ХДС, три – ХСС. Плюс глава уряду від ХДС – незмінна Меркель.

Тому тільки 16 грудня кожна з коаліційних партій оприлюднила імена майбутніх міністрів. Головний розрахунок лідера СДПН виявився вірним. Зігмар Габріель не тільки став віце-канцлером, а й обійняв посаду керівника розширеного Міністерства економіки та енергетики. Таким чином, нове відомство майже зрівнялося за вагою з Міністерством фінансів, яким Меркель не поступилася партнерам. Водночас Міністерство економіки та енергетики стало спроможним проводити економічну політику з урахуванням потужної енергетичної складової. Із «впливових» міністерств соціал-демократи отримали зовнішньополітичне відомство, яке очолив досвідчений Франк-Вальтер Штайнмайер. Однак, вирішальне слово в зовнішній політиці тепер зберігалося за федеральним канцлером. Крім цих «важковаговиків», у новий уряд СДПН делегувала нові жіночі обличчя. Зокрема,

Міністерство праці та соціальних справ очолила 43-річна Андреа Налес, досить впливова представниця лівого крила партії, у 2005–2009 рр. була генеральним секретарем СДПН. Наймолодшим міністром стала Мануела Швезіг – у 39 років вона очолила Міністерство у справах сім'ї, пристарілих, жінок та молоді. Барбара Хендрікс, відтоді уже колишній партійний скарбник, стала керувати Міністерством довкілля, охорони природи, будівництва та безпеки ядерних реакторів. Айдан Озогуз, туркеня за походженням, стала Державним міністром із питань міграції, біженців та інтеграції у відомстві федерального канцлера і уособлювала один із нових вимірів уряду. Міністерство юстиції, яке покликане захищати і права споживачів, очолив 47-річний юрист Хайко Мас, що перед тим обіймав посаду заступника прем'єр-міністра федеральної землі Саарланд.

Християнським демократам, як виявилось, було не просто заповнити свою квоту на п'ять міністерських крісел. Без заперечень і обговорень проходила лише постать авторитетної в країні людини – 71-річного Вольфганга Шойбле – міністра фінансів, одного з найближчих політичних соратників Федерального канцлера А. Меркель. Лише він і канцлер повністю зберегли в новому уряді свої колишні широкі повноваження. Міністерство освіти і наукових досліджень очолила Йоханна Ванка (61 рік), вихідець із колишньої НДР, закінчила Лейпцизький університет. Вона математик за освітою, доктор наук, у минулому – ректор університету, а з 2000 р. – міністр науки в урядах різних федеральних земель. Її попередниця Аннете Шаван виявилася фігурантом скандалу про плагіат у своїй дисертації.

Томас де Мезьєр, що керував раніше Міністерством оборони, тепер очолив МВС. Силові відомства канцлер воліла контролювати особисто. Як і СДПН, партія ХДС делегувала в уряд свого генсека Германа Грее, – він очолив Міністерство охорони здоров'я. Найнесподіваніше призначення у тогочасному кабінеті – Урсула фон дер Ляйєн. Вона перша жінка, що

у ФРН стала міністром оборони. Їй було 55 років, вона мала сімох дітей, вона ж – дочка колишнього прем'єр-міністра федеральної землі Нижня Саксонія, і вона ж тогочасна, друга після Меркель, популярна та впливова жінка ХДС. В попередніх урядах Меркель вона була міністром у справах сім'ї та міністром із питань праці.

Баварський Християнсько-соціальний союз, ідеологічний партнер ХДС у коаліційному уряді був представлений трьома міністрами. До квоти ХСС прогнозовано відійшло Міністерство сільського господарства, оскільки партія вважає себе відповідальною за захист прав баварських селян – головних своїх виборців. Аграрне відомство очолив 56-річний Ганс-Петер Фрідріх. Він доктор права й економіст, 40 років – у лавах ХСС. У попередньому уряді два останні роки обіймав посаду міністра внутрішніх справ. Міністерство транспорту ввійшло також до квоти ХСС. Його очолив колишній генеральний секретар ХСС Александер Добріндт, а до транспортних питань додалася опіка над цифровою інфраструктурою всієї Німеччини. Міністерство з питань економічного співробітництва й розвитку очолив член ХСС Герд Мюллер (тезка легендарного нападника з мюнхенської «Баварії»), людина абсолютно нова в уряді [44].

Таким чином, третій уряд ФРН на чолі з А. Меркель, за підсумками виборів 2013 р., мав свої особливості формування. Звернімо увагу на те, що далеко не всі цим становищем були задоволені. За призначення Меркель федеральним канцлером проголосували 462 із 631 депутата Бундестагу, проти – 150 осіб. При цьому, серед них – понад 20 членів із партій коаліції [45]. І навіть у самому ХДС її критикували за надмірні компроміси при створенні Великої коаліції. Але прихильники Меркель свідомі того, що вона лідер і стала майстерним менеджером, якому притаманні наполегливість та раціональна тактика «малих кроків», чим вона неодмінно скористається як при вирішенні політичних, так і економічних проблем та викликів.

Вельми непростою склалася ситуація після виборів 24 вересня 2017 р. За підсумками голосування до складу німецького Бундестагу 19 каденції було обрано 709 депутатів, що найбільше за всю його історію. Будучи лідером симпатій виборців, переможцем прогнозовано став альянс сестринських ХДС/ХСС на чолі з федеральним канцлером Ангелою Меркель (хоча результат її партії був набагато гіршим, ніж чотири роки тому), а соціал-демократи Мартіна Шульца показали один із найгірших результатів у історії партії. На третє місце вийшла праворадикальна молода партія «Альтернатива для Німеччини» (АдН) [46].

Аналіз виборів засвідчив, що рівень підтримки великих партій відчутно знизився, у порівнянні з попередніми парламентськими виборами, а от малі партії помітно прибавили своїх прихильників, також вільні демократи знову повернулися до Бундестагу. У нинішньому його складі представлені вже сім партій, що підтверджує тенденцію до зниження впливу великих партій.

СДПН після виборів відразу ж оголосила, що виходить з Великої коаліції з ХДС/ХСС (яка існувала в періоди з 2005 по 2009 рр. та з 2013 по 2017 рр.). Керівництво партії вважало електоральні втрати саме із-за того, що перебуваючи в урядовій коаліції, втрачався профіль соціал-демократів. Лідери виборчих перегонів за таких умов розраховували на доволі реалістичний варіант створення коаліції у складі ХДС/ХСС та вільних демократів і «зелених» (так званна «Ямайка» згідно подібності кольорів партій кольорам державного прапора названої країни). Тобто необхідна депутатська більшість нового складу Бундестагу для обрання федерального канцлера потребувала щонайменше 355 депутатів, а ці три вірогідні коаліціанти набирали понад 390 мандатів.

Але домовитися в колі цих партій з різними уподобаннями було досить складно. Тож більше чотирьох місяців, після вересневих виборів 2017 р., А. Меркель вела переговори про коаліцію. Спочатку в форматі так званої Ямайки, але лібера-

ли з Вільної демократичної партії перервали їх у листопаді, стверджуючи, що «не можуть знайти спільні ідеї» з Меркель для коаліційного уряду. Після цього Меркель звернулася за підтримкою до Соціал-демократичної партії Німеччини, очолюваної тоді ще її суперником на виборах Мартіном Шульцом. СДПН спочатку відмовилася від можливого продовження коаліції.

Вперше після війни у ФРН так довго не вдавалося узгодити підходи щодо майбутнього уряду із-за провалу консультацій до створення коаліції. Політична криза, несформованість коаліції імперативно вели до повторних виборів або формування уряду меншості, наприклад, ХДС/ХСС у коаліції з «зеленими». Останнє означало б, що уряд Меркель був би змушений шукати загальну підтримку депутатів по кожному голосуванню. А це – серйозні виклики для політика, яка звикла керувати в умовах потужної коаліції. Велику коаліцію можливо сформувати лише за участю СДПН, однак там вже неодноразово відкидали такий варіант.

Зрозуміло, що ймовірним варіантом могли би стати нові вибори. Їх за таких обставин має призначити федеральний президент Франк-Вальтер Штайнмаєр і відбувалися б вони за довгою процедурою, що тривала б кілька місяців. З огляду на електоральні позиції за повторного голосування по виборам Бундестагу (а такого ще не було в історії ФРН) вірогідного поліпшення результатів могла б очікувати нова політична сила «Альтернатива для Німеччини», а не великі партії. Нинішнім партіям-переможцям така перспектива видавалася вкрай небезпечною.

Зусилля федерального президента Ф.-В. Штайнмаєра, в.о. канцлера А. Меркель та керівництва СДПН (голова партії М. Шульц склав з себе високі повноваження) вдалося знайти порозуміння щодо імперативу відновлення на новий легіслатурний період Великої коаліції. З лідерами соціал-демократів Меркель вдалося на початку січня досягти угоди про новий кабінет за допомогою поступок кількох ключових посад в

майбутньому уряді (зокрема, міністра фінансів і закордонних справ).

Але ослаблене становище соціал-демократів змушувало партію провести спочатку 21 січня 2018 р. позачерговий з'їзд, а потім й голосування членів партії. Тобто керівництву СДПН потрібно було заручитися підтримкою курсу на коаліцію з боку партійного базису. Цього вимагала й ситуація, гострі дебати в лавах СДПН. На позачерговому зїзді соціал-демократи із понад 600 делегатів більшістю голосів (56,4%) ухвалили позитивне рішення щодо майбутньої Великої коаліції [47]. Проте в лавах партії продовжувалися суперечки: лінію керівництва СДПН щодо створення коаліції заперечувало радикальне молодіжне крило. Однак письмове голосування, як і у 2013 р., показало, що 66% членів партії виступили за відновлення коаліції. Такі результати були схвально сприйняті не лише в СДПН, але й А. Меркель привітала з цим рішенням нинішньо-майбутніх партнерів.

Напружені коаліційні переговори блоку ХДС/ХСС та СДПН досягли узгодження позицій з принципових питань щодо оподаткування, медичного страхування, а також обсягів прийому емігрантів, що прибувають до ФРН. Все це знайшло відображення в Коаліційному договорі партнерів: ХДС, ХСС і СДПН, підписаному 12 березня 2018 р. [48]. Досягнення згоди сталося завдяки політичній волі в подоланні розбіжностей з ключових проблем та усвідомлення відповідальності провідних політичних партій щодо імперативної необхідності подолання урядової кризи, що так затягнулася. Домовленості політикам далися нелегко, виклики суспільно-політичного перебігу подій давалися взнаки. Але з досягненням принципової згоди щодо формування урядової коаліції політико-правові складові перемістилися у практичну площину.

14 березня 2018 р. А. Меркель під час голосування щодо обрання її в Бундестазі на посаду федерального канцлера підтримали 364 депутати, «проти» проголосували 315 парла-

ментарів, 9 депутатів утрималися, а 4 бюлетені були недійсними. Разом консерватори і соціал-демократи, що вирішили відновити Велику коаліцію, мають у Бундестазі 399 мандатів. Це означало, що біля 10% депутатів урядової коаліції усе-таки не підтримали обрання Ангели Меркель Федеральним канцлером Німеччини вчетверте [49]. І це був промовистий сигнал. У той же день відбулася церемонія, під час якої федеральний президент Франк-Вальтер Штайнмайер офіційно оголосив у палаці Бельвю про призначення Меркель Федеральним канцлером. Після цього новообраний канцлер повернулася до Бундестагу і була приведена до присяги.

Попередні узгодження та нелегкі домовленості партнерів по коаліції уможливили відносно швидко визначитися федеральному канцлеру стосовно персонального складу урядового кабінету та затвердити його. Четвертий Федеральний уряд Ангели Меркель було швидко сформовано на основі домовленостей та гендерної рівності. Узявши за основу міжпартійні домовленості кожен із партнерів висунув на ключові міністерські посади по три чоловіки і по три жінки [50]. Нові та відомі обличчя представляли в уряді соціал-демократів. міністром фінансів став виконуючий обов'язки глави СДПН Олаф Шольц, а міністром закордонних справ – Гайко Маас. Останній обіймав посаду міністра юстиції у попередньому уряді. Заступник керівника фракції соціал-демократів Губертус Гайль очолив Міністерство праці та соціальних питань. Катаріна Барлі, яка донедавна обіймала посаду очільника Міністерства у справах сім'ї, очолила Міністерство юстиції. На посаду керівника Відомства із захисту довкілля було призначено генерального секретаря СДПН у федеральній землі Північний Рейн-Вестфалія Свеню Шульце. Наймолодшою серед міністрів у новому німецькому уряді стала 39-річна Франціска Гіффей. Вона очолила Міністерство у справах сім'ї.

По-іншому поступала А. Меркель, висуваючи претендентів свого четвертого кабінету від очолюваної нею партії. Як-

що у 2013 р. до оприлюднення голосування у СДПН стосовно коаліції з ХДС/ХСС християнські демократи не номінували своїх кандидатів до уряду, то у 2018 р. поступили навпаки. Меркель оголосила про персональний склад тієї частини уряду, що номінується ХДС на з'їзді партії в Берліні, за тиждень до оприлюднення результатів голосування щодо коаліції серед соціал-демократів. Таким чином Меркель неформально спонукала рядових соціал-демократів в плані підтримки нового-старого альянсу.

До нового кабінету великої коаліції ХДС делегувала як перевірених висококласних фахівців, так і порівняно нові для політичного Берліна обличчя. Так, урядова команда ХДС стала ще більш жіночою: п'ять з восьми номінованих християнськими демократами міністрів є жінками. До того ж, ця частина кабінету значно помолодшала – в порівнянні з його попереднім складом, середній вік міністрів знизився на 15 років.

З іншого боку, попередні діячі, наближені особисто до Меркель, зберегли свій вплив. Перш за все, Петер Альтмайер, чинний керівник Відомства канцлера та в. о. міністра фінансів був номінований першим з 1966 р. християнським демократом на чолі Міністерства економіки. Він опікуватиметься мегаміністерством, у віданні якого не лише економічна політика, але й енергетика. В останній частині йому знадобиться досвід керівництва Міністерством екології в 2012–2013 рр.

Іншою представницею попередньої команди стала міністр оборони Урсула фон дер Ляйен, яка зберегла свою посаду та вплив. Її впродовж довгого часу вважали мало не потенційною наступницею Ангели Меркель або новим заступником генсека НАТО. Молодого 37-річного Єнса Шпана, представника консервативного крила ХДС, було висунуто на посаду голови Міністерства охорони здоров'я. Шпан з 2014 р. належить до президії ХДС та відомий критичним ставленням до голови партії. Він критикував голову ХДС за відмову встановлювати рамкові умови для прийняття біженців. Ни-

ні ж Шпан виступає на підтримку законодавчого обмеження прийому біженців та встановлення вимог з інтеграції до суспільства в якості передумов до перебування на теренах ФРН.

Водночас до уряду ХДС висунув і низку авторитетних нових фігур: на посаду міністра продовольства і сільського господарства номінували Юлію Кльокнер, на міністра освіти і досліджень – Аню Карлічек, державним секретарем у Відомстві канцлера з питань міграції, біженців та інтеграції – Аннетте Віддманн-Мауц. Відомство федерального канцлера очолив Хельге Браун.

Також важливі постаті від ХСС обійняли по-своєму вагомій посади в четвертому уряді Меркель. Перш за все, голова сестринської партії Хорст Зеєхофер очолив Міністерство внутрішніх справ, Міністерство транспорту та інфраструктури – Андреас Шоєр, а Міністерство економічної співпраці та розвитку – Герд Мюллер.

Проте всім догодити Меркель не вдалося: одні вважають, що поступки її партії доволі великі, а інші, що вони – занадто малі. Про невдоволення не тільки соратників по партії, а й значної частини суспільства не варто казати. Чи не найбільшою інтригою у призначенні міністрів була посада міністра закордонних справ, котра у ФРН вважається ключовою. Тож Зігмара Габріеля, якого соціал-демократи не захотіли більше бачити на цій посаді, як і в партії загалом, замінив Гайко Маас. Про нього було відомо, що він колишній міністр юстиції й не має досвіду у міжнародній політиці, але водночас «дуже сильно орієнтований на державні засади права». За визначенням часопису *Die Zeit*, його кандидатура – несподіванка для нового кабінету, але він прагне перейняти спадщину провідних дипломатів соціал-демократів Німеччини Франка-Вальтера Штайнмаєра і Зігмара Габріеля.

Меркель змушена була піти на цілу низку поступок при розподілі урядових посад в кабінеті, який складається із 15 осіб. ХДС як переможцю парламентських перегонів довелося віддати найважливіші з міністерств партнерам по коа-

ліції, котрі посіли усе-таки друге місце на виборах. А також Меркель пішла на інші поступки заради того, аби Велика коаліція все ж склалася.

Розглянувши конкретний перебіг подій при формуванні кабінету Федерального уряду після парламентських виборів 2013 та 2017 рр., значно легше уявити політичні тонкощі та конституційні засади і збагнути реальну практику формування загальнонімецького урядового кабінету. Цим самим з'ясовано, що формальній процедурі призначення уряду федеральним президентом за пропозицією канцлера передуює складна, напружена робота по узгодженню позицій партій, які спроможні і які формують урядову коаліцію.

Згідно законодавчих вимог члени уряду не обов'язково мають бути членами парламенту, але за існуючою практикою вони здебільшого завжди є такими. Основний закон визначив, що члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед Бундестагом. Суттєвим є й те, що федеральний канцлер і уряд спираються на парламентську більшість. Тому уряд завжди має можливість провести своє рішення, наполягти на власному підході.

Також важливими чинниками формування та діяльності Федерального уряду та інших владних структур Федерації і земель, які виходять не лише з урахування німецького досвіду, але й інших демократій, є чітке дотримання законів, процедур і взагалі демократичних засад та цінностей всіма владними структурами. Однак історія знає різні приклади нехтування високих вимог закону, конституційних засад як з боку влади, так і її носіїв. І це стосувалося не лише окремих політиків, але й міністрів та навіть президентів ФРН. За порушення законів пішов у відставку не один міністр чи високоранговий посадовець, за порушення правил дорожнього руху несуть відповідальність всі: від пересічного громадянина до високорангованого чиновника.

У дотриманні конституційно-правових засад, як і у всій системі державного правління ФРН, особлива роль відво-

диться **політичним партіям**. У повоєнному розвитку Федеративної Республіки більшість із них відігравали конститутивне значення в становленні та утвердженні демократії, вони конкурують між собою здебільшого на засадах толерантності. Основний закон ФРН ствердив ґрунтовні конституційно-правові норми щодо діяльності політичних партій і громадянського суспільства, які постали ключовими складниками плюралістичної демократії і важливими чинниками зміцнення суспільної злагоди західнонімецького суспільства та запорукою його динамічного розвитку. З огляду на ці особливості партійної системи, у окремому розділі пропонується розгляд її функціонування.

Аналізуючи практику діяльності Бундестагу у визначальні періоди, слід наголосити, що вона для молоді демократії була вельми затребувана. Це особливо важливо підкреслити з огляду подолання тоталітарної спадщини, формування відповідної політичної культури та структурування й належного утвердження політичної визначеності парламенту країни. Важливо, що структурні підрозділи, місця і посади в профільних комітетах, парламентських групах чітко розподіляються у відповідності до мандатів, отриманих на федеральних виборах. Цей підхід здійснюється згідно з регламентом Бундестагу, причому й малі фракції отримують свої місця як заступника голови Бундестагу, так і у комітетах та парламентських групах. Досить вагомий вплив має робота партійних фракцій Бундестагу. В них відбувається формування політичної волі, відповідної позиції із значущих питань.

Однак заради об'єктивності і з огляду на реальний стан конституційно-правового розвитку, деякі німецькі експерти і науковці слушно вказують, що класичний поділ влади у ФРН дещо «стерся». Адже фракції правлячих партій не без підстав вважаються допоміжним ресурсом, «своєю рукою – владиною» правлячих кіл. Тим самим їхні функції контролю в політичній практиці проявляються все менше, якщо взагалі знаходять свій реальний прояв. Проте опозиція, сильні

опозиційні фракції та відповідні засоби масової інформації цим правом користуються сповна. Ще одним чинником, який ускладнює дієвість парламентського контролю за діяльністю уряду, є зростаюча залежність парламентарів від бюрократії, яких славетний К. Н. Паркінсон називав «мілітаристами паперової війни».

Враховуючи це, а також знаючи про продуктивність діяльності німецького парламенту не із вторинних джерел, хочу наголосити про наступне. Пленум німецького Бундестагу досить часто називають «форумом нації», на якому публічно дискутуються політичні підходи різних політичних сил щодо тієї чи тієї проблеми суспільного розвитку. Але обговорення, фаховий аналіз цих проблем здійснюється ще й на засіданні відповідної комісії парламенту. А це вже є те місце, де, власне, з'ясовується суть означеної державної проблеми. Тут до найдрібніших деталей можуть ще раз перевіритися законопроекти, внесені Федеральним урядом, іншими політичними силами, які досить часто зазнають істотних змін. Все це зазвичай проходить здебільшого в діловій атмосфері, позначеній здоровим глуздом, виваженістю і толерантністю.

Для здійснення права контролю депутати мають у своєму розпорядженні доволі широкий інструментарій, наприклад, годину запитань та відповідей, під час якої вони в усній чи письмовій формі можуть вимагати від членів уряду необхідну інформацію. Крім того, вони мають можливість робити «малі» й «великі запити», причому останні часто стають приводом для широких і гострих парламентських дебатів. Досить популярним є й такий засіб, як «актуальна година». Вона може бути включена в порядок денний за вимогою однієї з фракцій ще до початку парламентського засідання для обговорення тієї чи тієї актуальної теми. Скажімо, на денному 136 засіданні Бундестагу 18 грудня 2019 р. на питання годину відповідала федеральний канцлер А. Меркель. Їй було поставлено 20 запитань з самих різних сфер. При цьому депутати із опозиційних фракцій мали відповідний пріоритет

[51]. До цього додаю, що публічні слухання мають, як правило, на меті залучення зовнішніх експертів для оцінки роботи парламенту.

Варто особливо наголосити, що політична культура, високий професіоналізм більшості депутатів, чіткий регламент роботи Бундестагу та інші чинники уможливають здебільшого плідну і конструктивну законотворчу діяльність німецького парламенту.

Підсумовуючи наш розгляд конституційно-правових засад демократичного поступу ФРН, слід наголосити на наступному. Суспільно-політичний устрій Федеративної Республіки Німеччина є типовим як представницької демократії, парламентської республіки. Федеративний устрій держави є непорушним конституційним принципом функціонування ФРН. У повоєнній державі Західної Німеччини, а з 1990 р. і у возз'єднаній Німеччині є традиційний розподіл повноважень і компетенцій поміж трьома гілками влади. Водночас особливістю діяльності законодавчої гілки постає досить сильний вплив і провідне становище так званої «канцлерської демократії», урядової партійної коаліції.

Парламентаризм, як засадничий принцип пронизує більшість царин суспільного життя ФРН, розподіл повноважень між гілками влади доповнюється системою їх ефективної взаємодії. Все це створює надійні основи функціонування державно-політичної системи, в якій здебільшого не губляться інтереси громадян і суспільства, а навпаки – вони постають головною складовою програмних цілей і діяльності політичних партій, державних органів та громадянського суспільства.

У сучасній Німеччині функціонує державна система, яка довела свою життєздатність і демократизм, дієвість та стійкість. Цій системі досі не стали на заваді ні зміни політичних сил і коаліцій на владному олімпі, ні розширення її географічних меж, ані нові виклики глобалізаційного поступу.

IV. ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОГО ЗМАГАЛЬНОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ

Для багатьох німецьких і зарубіжних дослідників історії Федеративної Республіки Німеччина атрибутивним є прихильність до її політичної системи, якій притаманний федеративний принцип. Водночас показово, що за всю повоєнну семидесятирічну історію саме німецький федералізм характеризується двома аспектами. З одного боку, він оцінюється як успішна модель державного устрою ФРН, а з іншого – окремі його компоненти, такі як фінансові та законодавчі, піддаються постійній критиці.

Зазначу, що сам термін «федералізм» має походження від латинського поняття «foedus», тобто «союз», «договір». Сучасне реальне розуміння та наповнення федеративних відносин отримало розвиток після Великої французької революції кінця XVIII ст. Відтоді даним терміном стали користуватися для обґрунтування засад побудови відповідного суспільства, яке практично складалося із кількох держав. Такого смислового наповнення термін «федералізм» набув й із закінченням війни за незалежність Сполучених Штатів Америки. Тоді його застосували в якості компромісного визначення єдності прихильників як союзу держав (конфедерації), так і «федералістів», які обстоювали нинішні засади та форму державного устрою США, що отримала закріплення у Конституції в 1787 р. [1]. Відповідні підходи обстоює низка політиків та експертів стосовно майбутнього Європейського Союзу.

Проте на історичні умови формування саме німецького федералізму звертають увагу дослідники ФРН та інших кра-

їн. В їх числі Томас Ніппирдей, Артур Бенц, Герхард Лембрух, Томас Дорінг, Лауфер Хайнц, Урсула Мюнх, Зигфрид Вайхляйн, Йоахим Центхофер та інші [2]. Вони вказують як на етапи і особливості його функціонування в попередні епохи, так і в умовах сходження Федеративної республіки. Причому, якщо повоєнний федералізм мав «скритий» характер, то з часом унітарна федеративна держава все більше перебирала на себе особливі повноваження за рахунок своїх суб'єктів. На порядок денний з часом виходять проблеми ефективності повоєнної моделі німецького федералізму.

Також слід враховувати, що нині громадяни вирішують більшість своїх проблем через земельні органи в силу панування принципу субсидіарності в об'єднаній Німеччині. Проте, формально федеративний устрій у ФРН має два рівні: Федерація як цілісна держава та землі як члени цієї держави. Але ж в реальності існує й «третій», неформальний рівень відносин Федерації та земель – «корпоративний федералізм». Тобто, разом із горизонтальною самокоординацією земель склалася практика вертикальної координації по осі Федерація – землі: участь Федерації у земельному фінансуванні. У рамках вертикальної координації створюються комісії із представників Федерації та земель для розв'язання відповідних проблем.

Федерація виступає у ФРН формою державного устрою, коли частини держави – землі, постають державними формуваннями, які мають відповідну політичну, юридичну та господарську самостійність в рамках Федерації. Для ФРН за всю її історію характерна наявність державно-територіальних формувань – суб'єктів федерації, які зазвичай не володіють державним суверенітетом, але мають доволі широкі повноваження у внутрішній політиці. Тобто, при створенні Федеративної республіки бралися до уваги історичні передумови, територіальні ознаки, конституційні визначення щодо відповідної централізації держави на відміну, скажімо, від децентралізованої Швейцарії.

У переможеній 1945 р. Німеччині питання державного устрою мало велике значення, перш за все, для держав-переможниць Великої трійки, а потім і Франції, яка долучилася до перейняття верховної влади на теренах розгромленого Третього рейху і отримала відповідну окупаційну зону. Не занурюючись у тонкощі підходів лідерів цих держав, зазначу, що окремі із них обстоювали підходи децентралізації та розчленування Німеччини на кілька ослаблених країн, або створення Рейнської федерації тощо. Формування сучасної німецької держави стало результатом поразки нацизму у Другій світовій війні. Вже 5 червня 1945 р. у Берліні було підписано Декларацію про поразку Німеччини і взяття на себе верховної влади щодо Німеччини урядами СРСР, США, Англії та Тимчасовим урядом Франції, а 6 червня було опубліковано короткий виклад укладених раніше угод: про зони окупації і про контрольний механізм в Німеччині. Формально режим союзного управління протримався до 1949 р., коли стався розкол країни й утворилися дві німецьких держави: Федеративна Республіка Німеччина та Німецька Демократична Республіка, яка проіснувала до 3 жовтня 1990 р. і ввійшла до складу ФРН [3].

Однак, обрання західними державами-переможницями засад федералізму для Західної Німеччини далось непросто, але воно спиралося і на історичні традиції німецького народу. Відомо, що тривалий період своєї історії Німеччина була роздроблена, на її території діяло чимало різних державоутворень. Протягом віків політична карта Німеччини суттєво мінялася. Після розпаду в 1806 р. Священної Римської імперії німецької нації, яка поставала свого роду квазіфедерацією, було здійснено кілька спроб організаційно згуртувати Німеччину на федералістських засадах. Основними завданнями німецького федералізму поставали: по-перше, збереження самобутності та регіональної специфіки історичного розвитку, скажімо, таких державних утворень як Баварія чи Пруссія, а по-друге, забезпечення засад їхньої спільної діяльності щодо німецької національної єдності.

У 1806 р. у **Рейнському союзі** – конфедерації, створеній під протекторатом Наполеона I Бонапарта, була об'єднана 21 німецька держава, а у 1807 р., після розгрому Пруссії, до цього союзу увійшли і всі західнонімецькі землі [4]. До 1811 р. до них приєдналися ще 20 німецьких формувань. Федералістські зв'язки, проте, обмежувалися лише воєнною підтримкою французького імператора. Через кілька років, після поразки наполеонівської Франції у Лейпцизькій битві 1813 р., розпався і Рейнський союз [5].

На Віденському конгресі в 1814–1815 рр. було підтримано створення **Німецького союзу**, до якого увійшло 41 державне формування. До нього входили імператорська Австрія, п'ять королівств – Пруссія, Баварія, Саксонія, Ганновер, Вюртемберг, кюрфюрство Гессен-Кассель, сімнадцять герцогств, дванадцять князівств, одне ландграфство і чотири вільних міста [6]. Після революції 1848 р. Франкфуртські національні збори проголосили, але не забезпечили демократичні свободи і рівність для громадян державоутворень Німецького союзу. Проте союз був не вправі втручатися у внутрішні справи своїх держав-членів. У ході буржуазно-демократичної революції 1948 р. Національними зборами було підготовлено Конституцію, практично, федеративної держави. Тоді державні повноваження передбачалося розподілити поміж рейхом та державами-учасницями Німецького союзу. Однак, дана система влади зазнала фіаско в силу відмови пруського короля отримувати корону від німецького народу.

Після прусько-австрійської війни в 1866 р. Німецький союз формально було розпущено, а у 1867 р. створено **Північнонімецький союз** під проводом Пруссії. Цей союз став прообразом федеративної держави. Його важливим органом став Бундесрат, який складався із представників об'єднаних у союз держав. Бундесрат спільно із вибраним Рейхстагом приймав закони і номінував федерального канцлера. У подальшому конституційна структура Північнонімецького союзу стала основою для утворення Німецької імперії.

Порівняно із іншими державами Німеччина доволі пізно стала на шлях формування національної держави – лише після перемоги над Францією в 1871 р. Тоді була створена **Німецька імперія**, в якій домінуючі позиції посідала Пруссія. У Другому рейху 16 квітня 1871 р. була прийнята Конституція, що «дарована Імператором» та яка проголошувала Німецьку імперію федеративною державою [7].

Суб'єкти федерації зберігали потужні конституційні та політичні права. Проте Пруське королівство складало 65% території та 62% населення рейху. Тому німецька імперія перетворилася у державу, в якій Пруссія виступала в якості держави-гегемона, до інтересів якої були пристосовані Федеральний уряд та імперія. Важливим федеральним органом став Бундесрат як представництво раніше незалежних держав-членів. Він був формальним носієм і уособленням суверенітету та складався із 58 представників урядів – членів федерації, із яких лише одна Пруссія мала 17 місць, решта відчутно менше. Бундесрат володів абсолютним правом вето, брав участь у нагляді за суб'єктами федерації та за потреби мав затверджувати оголошення війни. Для зміни конституції вимагаласть його згода більшістю у $\frac{3}{4}$ голосів. Рейхсканцлер, якого назначав кайзер, головував у Бундесраті та вів його справи. У Німецькій імперії сформувалися дві моделі самоуправління: північнонімецька та південнонімецька [8].

Після поразки Другого рейху в Першій світовій війні в суспільній думці Німеччини посилилося прагнення до створення єдиної централізованої держави. Зі скликанням Національних зборів у Веймарі в 1919 р. гору взяли унітаристські, централістські сили. Нова Конституція стала фундаментом відповідного федералізму Веймарської республіки. Він виражався у тому, що статус колишніх німецьких держав було знижено до земель, а їх повноваження відчутно зменшені. Законодавча компетенція імперії була значно розширена за рахунок обмежень компетенції земель; федеральна виконавча влада отримала значно більші повноваження; місце Бундес-

рату зайняв Рейхсрат, у якому землі були представлені пропорційно чисельності населення членами уряду або уповноваженими. У сфері законодавства Рейхсрат володів меншими можливостями, ніж попередній Бундесрат. І, не дивлячись на те, що він мав право вето, воно легко могло бути подоланим і регулярно долалося [9].

До законодавчої та інституційної слабкості федералізму Веймарської республіки поступово додавалося політичне безсилля земельних урядів за виключенням Пруссії. Уряд останньої був політичним «важковаговиком» і нерідко виступав опонентом центральній виконавчій владі. Коли, на кінець, між рейхом і Пруссією розгорівся конфлікт, рейхспрезидент розпустив урядовий кабінет найбільшої землі. І рейхсканцлер був призначений імперським комісаром у справах Пруссії. Верховний державний суд, який виступив у конфлікті арбітром, не дивлячись на осуд усунення пруського уряду, по суті, вирішив справу на користь рейху. Це стало сигналом щодо початку кінця федералізму у Веймарській республіці, який досить швидко був практично повністю знищений з приходом до влади А. Гітлера.

Конституції Німецької імперії (1871–1918 рр.) та створення після Першої світової війни Веймарської республіки (1919–1933 рр.) враховували досвід історичного розвитку Німеччини і надавали землям право участі в управлінні. Вже в цих загальнонаціональних конституціях були відчутними засади реального федеративного устрою країни. Проте з 1933 р. Націонал-соціалістична робітничка партія узурпувала державну владу в Німеччині, розпочала цілеспрямовано викорінювати федералізм, натомість стверджувати теоретичні постулати вождизму, унітарну однопартійну державу всезагального підкорення їй громадян. Весною 1933 р. у землях, де ще не було нацистського уряду, – введено інститут рейхскомісарів. Голосування у Рейхсраті визначалося виключно націонал-соціалістами. Закон про реорганізацію рейху від 30 січня 1934 р. передавав права земель, які ще залишали-

ся у них, до центральної влади. Земельні парламенти були розпущені, а земельні уряди перетворилися у послушних виконавців центральної імперської виконавчої влади. Закон від 14 лютого 1934 р. розпустив Рейхсрат, а введення партійних округів та посад гауляйтерів підвело останню риску в руйнуванні конституційності держави, її федеративного устрою [10].

Тому, у повоєнні роки в Західній Німеччині окупаційні держави та законодавець виходили із того, що федеративний державний лад мав чималу конституційну традицію, яка була фактично перервана лише державністю націонал-соціалістів у 1933–1945 рр. Адже, не дивлячись на те, що формально в цей період землі існували, у часи Третього рейху фактично домінувала унітарна держава, яка поповнилася створеними на приєднаних територіях з німецьким населенням рейхсгау (імперських округів), що перебували під жорстким безпосереднім управлінням «Великонімецької імперії» (1944р.).

Землі первісної території Західнонімецької федерації були відновлені або створені після 1945 р. З крахом Третього рейху Німеччина була окупована військами чотирьох держав і верховну владу та управління взяла на себе Контрольна рада представників цих держав-переможниць. Частина території Третього рейху, який визнав беззастережну капітуляцію, була відторгнена й передана СРСР і Польщі, а решта – поділена на чотири зони окупації. На окупованих територіях із дозволу воєнної окупаційної влади були відновлені або перерозподілені після 1945 р. землі – як одиниці по забезпеченню територіально-адміністративної організації та відновлення життєдіяльності німецького народу. У радянській зоні окупації було створено п'ять земель: Бранденбург, Мекленбург, Саксонія, Саксонія-Ангальт та Тюрінгія [11]. Відповідно у західних зонах – були сформовані землі та окремий статус отримав Берлін. Так, вже 19 вересня 1945 р. в американській зоні були проголошені три державні утворення: Великий Гессен (з 1946 р. – земля Гессен); Вюртемберг-Баден та Баварія.

Остання складала більшу частину «Вільної держави Баварія», створеної на засадах Конституції, яка набрала чинності 8 грудня 1946 р. У британській окупаційній зоні, згідно прийнятого СКР 25 лютого 1947 р. Закону №46, – було ліквідовано Пруську державу[12]. Водночас на її тогочасних провінціях проголошувалося створення трьох земель: Шлезвіг-Гольштейн, Ганновер та Північний Рейн-Вестфалія. Бремен зберіг статус землі, що було підтверджено рішенням 1947 р. Також кілька одиниць були об'єднані в землю Нижня Саксонія. Гамбург зберіг свій статус вільного міста й окремої землі. У французькій зоні в 1945 р. були утворені три землі: Південний Баден (з 1947 р. – земля Баден), Вюртемберг-Гогенцоллерн і Рейнланд-Пфальц [13].

Берлін спочатку отримав особливий чотирьохсторонній статус й тут управління здійснювалося військовими адміністраціями від чотирьох держав. Але з часом поділ пройшовся й у цьому місті: три західні окупаційні зони отримали статус землі, яка не входила до ФРН, але мала право дорадчого голосу. Східна ж частина міста невдовзі стала столицею Східнонімецької держави. Саарська область, що входила спочатку до французької зони, у 1947 р. була виведена із управління Контрольною радою й отримала власну конституцію у якості протекторату Франції. Іншими словами, під час повоєнного формування земель традиційна спільність й історично існуючі кордони враховувалися далеко не завжди, а кордони земель досить часто визначалися межами зон окупації.

У 1949 р. десять земель, сформованих у американській, британській та французькій зонах окупації увійшли до Федеративної Республіки Німеччина. Західний Берлін не був складовою Федерації, але постійно отримував її солідну підтримку (фінансову). На п'яти землях радянської окупаційної зони у відповідь на створення ФРН була проголошена Німецька Демократична Республіка. Проте вже в 1952 р. землі НДР скасовані і створені округи у складі унітарної держави. У ФРН в 1952 р. землі Вюртемберг-Баден, Баден й Вюртем-

берг-Гогенцоллерн були об'єднанні у єдину земельну одиницю Баден-Вюртемберг. У 1956 р. за наслідками проведеного референдуму та підписання Люксембургського договору з Францією до складу ФРН перейшла Саарська область (яка практично десять повоєнних років знаходилася під французьким протекторатом) у якості десятої землі Саарланд. Офіційно ж Саар після референдуму 1955 р. став безпосередньою складовою частиною ФРН лише з 1 січня 1957 р. [14].

Підсумовуючи тогочасний перебіг подій, слід наголосити на трьох суттєвих складових заснування Західної Німеччини як федерації. По-перше, німецькі землі існували на період заснування ФРН. По-друге, враховувалася історична традиція федералізму в попередніх варіаціях як прийнятна форма державності. Завдання німецького федералізму полягало в тому, щоб зберегти різноманіття окремих держав, будь то Пруссія, Баварія або Гессен, що зростало історично, і разом з тим домогтися їхньої загальної взаємодії у всіх питаннях національної єдності. По-третє, західні союзники запобігали відновленню потужної централізованої держави за допомогою створення сильних земель. Тим самим німецький федералізм був легітимізований у першу чергу історично, а вже другою чергою – політично. Однак ця історична основа німецького федералізму була мінімізована в результаті уніфікації земель націонал-соціалізмом і новим переформатуванням земель окупаційними державами.

У порівнянні з історичним втіленням німецького федералізму в 1871–1918 роки й в 1919–1933 роки, після Другої світової війни було здійснено значно більшою мірою зовсім новий поділ західнонімецької території на землі й зроблено це – владними рішеннями окупаційних держав [15]. За винятком Баварії й ганзейських міст Гамбурга та Бремена, всі інші землі (їх території) тогочасної Федеративної республіки – це знову створені землі, у яких у територіальних межах здебільшого відсутня як історична традиція, так і виразна ознака

етнічних відмінностей їхніх жителів. Переміщення більше 10 млн біженців і переселенців після 1945 р. та пов'язана з розвитком індустріального суспільства соціальна мобільність населення, хоча й не усунули етнічних розходжень німецьких провінцій, але усе-таки відчутно сильно стерли їх. Таким чином, у сформованих по війні німецьких федеральних землях з відповідними застереженнями можна бачити особливі державні утворення.

У самій назві держави «Федеративна Республіка Німеччина» знаходить підтвердження її федеративна структура. Ця держава складається із земель – суб'єктів Федерації. У Конституційному праві Німеччини наголошується, що землі не є адміністративними одиницями федеративного устрою, що може впливати із Федерації. Німецьке діюче законодавство визначає це навпаки: сама ФРН є об'єднанням земель. Землі постають тут суб'єктами конституційного права, а також володіють обмеженою міжнародною правосуб'єктністю та несуть «державну відповідальність».

Принципи федеративного устрою відносяться до основних засад державного ладу ФРН, який зафіксовано в конституційному законі. Федеративний характер держави традиційний для Німеччини. Ця форма організації державної єдності пройшла доволі складний шлях від домінуючого, або «гегемоністського федералізму», до нинішньої моделі «кооперативної федерації», якій притаманні принципи змагальності з землями [16]. Досить важливо, що ФРН є державою, в якій конституційно чітко оформлено співробітництво Федерації і земель, а також земель між собою. В Основному законі, по суті, немає жодного розділу, який не використовував би цей засадничий принцип в тому чи іншому зв'язку. Такі ж розділи як: II (Федерація і землі), IV (Бундесрат), VII (Законодавство Федерації), VIII (Виконання федеральних законів і федеральна адміністрація) повністю або значною мірою присвячені проблемам конституційного наповнення засад федеративного принципу.

Згідно конституційних визначень, суб'єкти Федерації мають власні територію, конституції і органи влади, які в межах наданих їм прав мають високу міру незалежності. Основний закон ФРН включає в предмет ведення Федерації найважливіші питання державного життя: оборону країни, зовнішню політику, фінанси, оподаткування, організацію найвищих органів влади, вирішення конфліктів між суб'єктами Федерації, регулювання торгівлі, розвиток транспорту і комунікацій тощо.

За положеннями Основного закону у ведення суб'єктів Федерації входить ширше коло питань, але це в основному ті, що не вимагають однакового регулювання. У їх числі: організація місцевих органів влади, громадський порядок і охорона довкілля, суспільно необхідні роботи і служби. Натомість у розділі VII – «Законодавство Федерації» виділяється доволі широка сфера, регульована виключно законами Федерації та сфера так званого конкуруючого законодавства: цивільне і кримінальне право, судоустрій та судочинство, право спілок і зборів тощо (ст. 74); сфера «рамкового» законодавства: правове становище осіб, які перебувають на державній службі та сфера законодавчих повноважень земель, «в тій мірі, в якій законодавча... влада не надана Федерації» (ст. 70, п.1).

Подальшим визначенням та правовою основою розподілу повноважень й прерогатив Федерації і федеративних земель є ст. 70–91 Основного закону. В них чітко проводиться розмежування законодавчих компетенцій між Федерацією і землями. Федеральним землям надаються законодавчі компетенції в областях, які взагалі не згадані в Основному законі, а також там, де Федерація не користується своїми повноваженнями.

Аналіз Основного закону чітко орієнтує стосовно предмета **виключного ведення Федерації і відповідних її компетенцій**. До них відносяться наступні:

- 1) зовнішні зносини, а також оборона, включаючи захист цивільного населення;
- 2) громадянство Федерації;

3) свобода пересування, паспортна справа, еміграція й імміграція, видача осіб іншим державам;

4) валюта, грошовий оборот, чеканка монет, еталони мір, ваги, вирахування часу;

5) єдність митної і торговельної території, договори про торгівлю і судноплавство, свобода товарообігу, товарообіг і розрахунки з закордоном, включаючи митну і прикордонну охорону;

6) повітряне сполучення; залізничне сполучення по дорогам, що є повністю або в значній мірі власністю Федерації (Федеральні залізничні дороги), будівництво, утримання і експлуатація рельсових шляхів федеральної залізниці, а також отримання плати за користування рельсовими дорогами;

7) пошта і телекомунікації;

8) правове становище осіб, які перебувають на службі Федерації і в корпораціях публічного права, що безпосередньо підпорядковуються Федерації;

9) правова охорона промислової власності, авторське і видавниче право;

10) взаємодія Федерації і земель у питаннях: діяльності кримінальної поліції; охорони засад вільного демократичного ладу, існування і безпеки Федерації, або земель (охорона конституцій) і захисту від маючих місце на території Федерації прагнень, що ставлять під загрозу зовнішні інтереси Федеративної Республіки Німеччина за допомогою застосування сили або спрямованих на таке застосування підготовчих дій. До цього додається також створення Федерального відомства кримінальної поліції і боротьба з міжнародною злочинністю;

11) статистика для потреб Федерації [17].

Розмежування компетенцій Федерації і земель визначається згідно положень Основного закону, який визначає сфери виключної і конкуруючої або змагальної законодавчої компетенції Федерації і відповідно земель. Скажімо, відносини з іноземними державами віднесені ст. 32 до ведення Федерації, проте якщо укладається міжнародний договір,

що зачіпає чутливі відносини будь-якої землі, ця земля повинна бути своєчасно вислухана. Втім, в межах своєї законодавчої компетенції і з дозволу Федерального уряду землі і самі можуть укладати договори з іноземними державами. Прикладом є укладений Баварією в 1965 р. конкордат з Ватиканом [18].

У сфері виключної законодавчої компетенції Федерації землі можуть володіти законодавчими повноваженнями лише тоді й настільки, коли і наскільки вони спеціально уповноважені на це федеральним законом. Сфера виключного законодавства Федерації з часом розширювалася.

По іншому, ніж у Веймарській конституції, у ФРН трактується принцип конкуруючого законодавства. За Основним законом Федерації надається право приймати законодавчі акти, навіть якщо раніше був прийнятий з цього питання земельний закон. Тут діє принцип: «федеральне право зламає право земель», тобто вивисшується роль права загальнодержавного рівня [19].

В Основному законі компетентність Федерації визначається в залежності від того, чи повинні бути врегулювання єдиними для всіх земель або бажано залишити землям їх власну конститутивну сферу. У сфері конкуруючого законодавства землі мають законодавче право тільки в тому випадку, якщо Федерація ті ж самі складові буття не врегулювала відповідним законом. Таке дозволяється тільки тоді, коли існує особлива потреба у єдиному для Федерації врегулюванні.

До сфер конкуруючого законодавства відносяться, зокрема, цивільне і кримінальне право, господарське і атомне енергетичне законодавство, трудове і земельне право, а також законодавство в питаннях іноземних громадян, житлове господарство, судноплавство і вуличний рух, утилізація відходів, нагляд за чистотою повітря і боротьба з шумом. Конституційна практика показала, що за цими напрямками здебільшого потрібно мати єдині правила чи норми.

Німецький федералізм змінювався протягом повоєнних десятиліть. Як відзначають дослідники Фріц Шарпф, Артур Бенц і Герхард Лембрух, у Західній Німеччині з самого початку федералізм містив відповідні кооперативні й унітарні елементи та поле конкуруючого законодавства. На першому етапі з 1949 р. до 1960 р. чимало проблем післявоєнного періоду ефективно вирішувалися на земельному рівні. Також зміцнювалася політична єдність повоєнного західнонімецького суспільства, чому сприяла діяльність Федерації та земель.

У період 1960–1970 рр. відчутно зміцнювалася центральна влада та загалом Федерація. Якщо Основний закон спочатку покладав більшу частину законодавчих повноважень на федеральні землі, то з часом відбулися істотні зміни. Цьому сприяли зміцнення суверенітету ФРН, створення Бундесверу, відкриття нових напрямів загальнодержавної політики, таких як ядерна енергетика, екологічна політика тощо. Уніфікації розмаїтості держав-членів ФРН значною мірою сприяло також властиве соціальній державі законодавство Федерації. Цей етап отримав визначення кооперативного федералізму, який скорочував диференціацію земель, сповідуючи принципу соціальної справедливості й рівності.

Відповідну консенсусну роль у цьому відіграла Велика коаліція 1966–1969 рр. та проведена фінансова реформа відносин між Федерацією і землями, що відбулася у 1969 р. Ця реформа розширила можливості для відповідного узгодження та вирівнювання фінансово-економічного розвитку земель [20]. А за визначенням професора Ф. Шарпфа, велике значення мало й те становище, що федералізм цих років став доповнюючим чинником «політичної інтеграції» федерального та земельного рівнів [21].

Нові виклики та критика кооперативного федералізму стали ознакою третього етапу його розвитку з середини 1980 рр. і до сучасного періоду. Нові, критичні оцінки та підходи проявилися особливо після приєднання п'яти східно-

німецьких земель у 1990 р. За оцінками науковців Г. Абромейта і У. Вафендорфер-Шмідта німецька федеративна держава на рубежі ХХ–ХХІ ст. перетворилася на своєрідну «замасковану унітарну державу» [22]. Цьому сприяли всюдисущі унітаріальні тенденції та існуючий розподіл компетенцій за зонами відповідальності. Федеральний уряд несе головну відповідальність за законодавство, але правозастосування та реалізація законів покладені практично виключно на землічлени Федерації. І згідно зі ст. 37 Основного закону, Федеральний уряд за згоди Бундесрату може прийняти будь-які заходи, щоб спонукати землю до виконання цих обов'язків.

Порівнюючи текст Основного закону ФРН і, скажімо, Конституції землі Гессен, «Вільної держави Баварія» можна виявити певні розбіжності. Багато положень Основного закону не відтворюються в конституціях цих та інших земель, а у деяких випадках навіть входять з ними у певне протиріччя. Це стосується, наприклад, статей щодо принципів власності (земля Гессен) та щодо неодмінного винесення на референдум можливого рішення ландтагу Баварії про зміни в її Конституції. Однак це зовсім не результат пасивності земельного законодавця, а пряме дотримання принципу ст. 31 Основного закону. Згідно з вимогами останнього, саме його положення мають перевагу над нормами конституцій земель, навіть якщо згадані положення не відтворюються конституційними нормами земель. Водночас тут однозначно виражений принцип єдиного правового статусу громадян на усій території Федерації [23]. З іншого боку, слід брати до уваги, що більшість конституцій західних земель приймалися до затвердження Основного закону ФРН у 1949 р.

Державний устрій земель згідно зі ст. 20 Основного закону ФРН, має відповідати «основним принципам республіканської, демократичної і соціальної, правової держави в дусі чинного Основного закону». У землях, округах і громадах народ повинен мати представництво на підставі загальних, прямих, вільних, рівних і таємних виборів.

Поряд з Основним законом, земельними конституціями і законами важливе значення серед правових джерел сучасної ФРН мають постанови, видані центральним урядом Федерації й урядами земель. Федеральні землі – це складники Федерації як великої держави. Принцип федеративної держави належить до недоторканих конституційних засад.

Згідно із положеннями Основного закону та у відповідності до федеративного державного устрою кожна федеральна земля, ще до входження до складу Федерації, прийняла власну Конституцію, у кожній землі функціонує виборний законодавчий орган – ландтаг, а також уряд, який здійснює свою роботу на чолі з прем'єр-міністром та судова гілка влади.

Одним з основних джерел права після Основного закону ФРН у правовій системі ФРН є рішення **Федерального конституційного суду** (ФКС) країни. За юридичною силою вони відповідні звичайним законам. Що ж стосується тлумачення ФКС парламентських законів, то вони навіть перевищують за юридичною силою останні. Рішення ФКС стосовно конституційності чи неконституційності законів є вирішальними для подальшої долі цих нормативно-правових актів і є обов'язковими для всіх без винятку державних органів, у тому числі й для судів [24].

Федеративний характер Німеччини відображає її правова система. У ФРН вона складається з норм, що містяться в актах федеральних органів, і нормативних актів, виданих державними органами окремих земель. Важливо, що у кожній федеральній землі існує й свій орган конституційного контролю. Таким органом у землях постає Конституційний суд, який інколи має назву Конституційної судової палати.

Організація влади в землях Основним законом не регулювалася раніше і не регулюється з досягненням державної єдності в 1990 р. Тому ці питання визначаються в конституціях земель, між якими в даному контексті спостерігається досить значна подібність, хоча є, зрозуміло, і більш-менш істотні відмінності, про що вже вказувалося вище.

Слід підкреслити принцип «кооперативного федералізму», «політики переплетення», так і засади «конкуруючого законодавства», або компетенцій між Федерацією та землями таять в собі деякі «пастки».

По-перше, в науковій англійській літературі термін «кооперативний федералізм» часто використовується для опису не моделі німецького федералізму, а для оцінки відомого періоду його розвитку, а саме: з середини 1960-х до середини 1970 років.

По-друге, навіть коли цей термін використовується для характеристики моделі як такої, потрібно мати на увазі, що це не суто німецький винахід. Німецька наукова думка запозичила його із американських дебатів. Спочатку термін звучав виключно по-англійськи (cooperative federalism). Згодом термін набув і німецького перекладу: вказуючи, як правило, на дворівневу систему, де кожен рівень відділений один від одного і має елементи самостійності. «Кооперативний федералізм», окрім іншого, передбачає істотну роль переговорів, за допомогою яких інтереси різних акторів, з одного боку, позиціонуються, а з іншого – повинні бути адаптовані з вигодою для всіх. Це, безумовно, сильна сторона німецького федералізму і німецької демократії, яку іноді називають «переговорною демократією».

Законодавчу владу в землях здійснюють представницькі органи, іменовані в більшості земель ландтагами, а в землях-містах вони називаються громадянськими зборами у Бремені і Гамбурзі та палатою депутатів у Берліні. Функції та повноваження, внутрішня організація і процедура народних представництв земель в основних своїх рисах схожі з тими, які притаманні Бундестагу. У містах-землях ці органи виконують також функції і здійснюють широкі повноваження місцевого міського самоврядування.

Вибори в усі народні представництва є загальними, прямими, вільними, рівними і таємними. Право обирати має кожен німець, якому виповнилося 16 років. Попередніх вибо-

рів немає, кандидати для обрання висуваються відповідними партіями.

Уряди земель іменуються нерідко кабінетом або державним урядом, в Берліні та Гамбурзі – сенатом. Власне уряд складається з міністра-президента (в Берліні, Бремені, Гамбурзі – правлячого або першого бургомістра), який обирається представницьким органом і виконує також повноваження глави землі, багато в чому аналогічні повноваженням федерального президента. До урядів входять міністри, що призначаються за пропозицією міністра-президента відповідним земельним народним представництвом. Статус уряду і його глави, їх відносини з представницьким органом в основних рисах аналогічні статусу Федерального уряду і федерального канцлера та їх відносинам з Бундестагом. Проте сенат Гамбурга обирає зі свого складу першого і другого бургомістрів терміном на один рік.

З огляду на економічну складову федеративного устрою ФРН, слід зазначити, що у більшості федеративних держав механізми регулювання економіки мають відчутні централізовані форми. У багатьох сферах економічного життя центральні органи стверджують за собою виняткові права, відтісняючи суб'єкти Федерації на другий план. У веденні останніх залишаються регулювання малого бізнесу, сільсько-го господарства, розробка природних ресурсів для внутрішнього ринку і т.п.

Бюджети Федерації і земель незалежні один від одного, проте Федерація і землі мають у своєму бюджетному господарстві враховувати потреби загальноекономічної рівноваги. Досить докладно ці питання розкриті в Основному законі: «Федерація і землі повинні враховувати при веденні свого бюджетного господарства вимоги загального економічного балансу». Водночас конституційним є актуальне положення стосовно того, що «Федерація може надавати землям фінансову допомогу для покриття особливо важливих витрат земель і громад (об'єднань громад), які необхідні для того,

щоб уникнути порушення загальної економічної рівноваги або щоб компенсувати можливі економічні відмінності на території Федерації» [25].

Яскравим прикладом повоєнного економічного піднесення земель може слугувати стрімкий розвиток Баварії та інших земель у Західній Німеччині. До 1950 р. основною галуззю виробництва в Баварії було сільське господарство. Проте протягом наступних десятиліть цей колись аграрний регіон став сучасним краєм з високорозвинутими промисловістю та сферою послуг. Останні роки саме на виробничий сектор припадає понад 40% валового національного продукту землі, а більше половини – на сферу послуг.

Столицю Баварії – старовинне місто Мюнхен, наприклад, знають не лише завдяки культурним та науковим досягненням університету ім. Людвіга Максиміліана, Інституту фізики плазми ім. Макса Планка, досліджень на експериментальному реакторі та багатьох інших наукових інституцій. Тут зосереджені заводи автомобілебудування, підприємства електротехнічної промисловості та електроніки, страхові компанії та видавничі комплекси. Столиця Баварії разом із містами-близнюками Нюрнберг і Фюрт, які були з'єднані першою в Німеччині залізницею, уособлюють сучасну промислову агломерацію, де зосереджується потужна електротехнічна промисловість, машинне і автомобілебудування, широке виробництво пластмас, а також харчової індустрії. Регенсбург, в якому зберігся середньовічний центр, має сучасні підприємства автомобільної, текстильної, деревообробної та машинобудівної галузей. Тут успішно працює великий дунайський порт. У Інгольштадті постали автомобілебудівні підприємства та нафтопереробні заводи. Вюрцбург має не лише відомі винокурні заводи Баварії, але й сучасні виробничі потужності поліграфічного устаткування, електротехнічну та харчову промисловість [26].

Звичайно, що у ФРН єдність стосовно головних принципів засад доповнюють відповідні земельні особливості та їх державницькі традиції, що зберігаються в історично ціліс-

них землях. Однією із таких є «вільна держава Баварія». Так, у федеральній землі Баварія протягом довгого періоду, а саме – з 1946 до 1999 рр. діяв, на відміну від інших земель, – двопалатний парламент. Баварський сенат (верхня палата) формувався на основі представництва десяти груп населення: соціальних, господарських, культурних і громадських корпорацій. Тут сенатори обиралися на шість років, і кожні два роки сенат оновлювався на третину. Але проведена реформа скасувала у Баварії в 1999 р. верхню палату, залишивши лише ландтаг «вільної держави Баварія».

У всіх землях обираються парламенти в ході земельних виборів, які відбуваються здебільшого раз на чотири чи п'ять років. У парламентах всіх земель представлено різну кількість депутатів. Ці законодавчі земельні органи мають відмінні найменування – ландтаг, громадянські збори, палата депутатів. Більшість парламентів можуть саморозпускатися на основі рішення, прийнятого більшістю голосів, або в результаті проведеного референдуму.

Організаційно земельні парламенти схожі з устроєм Німецького Бундестагу: мають президію, фракції, комісії тощо. Земельні уряди опікуються, в першу чергу, розробкою земельних законопроектів і наглядом за виконанням закону після його затвердження ландтагом. Однак уряди земель відповідальні і за проведення в життя федеральних законів, як, наприклад, у сфері оподаткування, залізничних шляхів, повітряного сполучення тощо.

Нерідко для земель виникає потреба відрегулювати за однаковими принципами питання, які належать до їхньої компетенції. У цих випадках спрацьовує інститут узгодження підходів на рівні міністрів земель або на рівні ландтагів. Іншою формою узгоджених підходів земель стало в подальшому розроблення ландтагами і схвалення у Бундесраті (палаті земель) відповідних проектів законопроектів. Останні потім бралися до уваги як землями, так і на федеральному рівні при остаточному схваленні законів [27].

В силу об'єктивних тенденцій зміцнення централізму, які неминуче породжуються індустріальним суспільством, вага Федерації стосовно земель з часом стала більшою, аніж передбачали автори Конституційного закону. Це призвело до свого роду політичного поділу влади між її суб'єктами. У цій своїй якості, завдяки Бундесрату, землі мають відчутно важливу вагу в конституційній системі Федеративної республіки.

Як свідчить аналіз і законодавча практика, передбачений Основним законом відносно однаковий за значенням поділ компетенцій між Федерацією й землями не зміг ефективно затримати процес внутрішнього вихолощування традиційного федералізму унітаризуючими тенденціями індустріального суспільства. Цей поділ компетенцій доволі часто був приводом для конфліктів між інтересами держави як цілого й інтересами земель, що воліють зберегти свої особливості. Причому, дані конфлікти, як правило, землі програвали федеративним органам. Більшість земель не змогли створити врівноважений новий адміністративний поділ території Федеративної республіки, запропонований ще 1948 р. західними окупаційними державами. Винятком тоді стало утворення південно-західної держави, створеної із земель Бадена й Вюртемберга.

Причому, варто підкреслити, що й із конституційно-правової точки зору цей підхід передбачено абзацем 1 ст. 29 Основного закону. У ній вказується, що «територіальний поділ Федерації може бути змінений з метою забезпечення того, щоб землі у відповідності зі своїми розмірами і можливостями могли ефективно виконувати покладені на них задачі». Інші положення цієї конституційної статі визначають умови проведення референдумів та всенародного опитування і послідовність дій стосовно можливих змін території федеральних земель.

Однак у ФРН існували маленькі й більші землі, фінансово сильні й слабкі, міста-держави й держави здебільшого сільськогосподарські, вони й нині продовжують існувати по-

руч одна з одною. Це пояснюється тим, що не вдалося створити федерацію з більш-менш рівновеликих й економічно співмірних федеральних земель, що було б оптимальним для федеративної структури новоствореної повоєнної республіки. Головною перешкодою тут була не лише специфічно земельна свідомість населення. Як слушно наголошує професор К. Зонтхаймер, вирішальними стали власні інтереси земельних політиків і бюрократів, а також зростаюча вага сформованої після 1945 р. традиції [28].

Практика німецького федералізму в сфері координації й кооперації здебільшого втілюється поза народних представництв. Здійснюваний федералізм – це переважно справа бюрократів; він значною мірою уникає парламентського контролю.

Вирівнювання економічного потенціалу членів федерації є доволі важливою умовою стабільності федеративних зв'язків земель і спирається на засади «кооперативного федералізму» та «політики переплетення». На відміну від інших держав у ФРН існує особливий тип розмежування законодавчих повноважень між Федерацією і землями. Дуалістична структура державної влади дає право землям на законодавчу діяльність в тій мірі, в якій Основний закон не закріплює дане право за Федерацією (ст. 30). Конституційний обов'язок держави по забезпеченню «правової єдності» і «однаковості життєвих умов» призводить до «політики переплетення». Вона стала не тільки можливою, але навіть неминучою завдяки надання землям фінансової підтримки. Це здійснюється за допомогою: а) перерозподілу податкових коштів; б) вертикального і горизонтального «фінансового вирівнювання» з метою виконання федеральних законів. Матеріальні дефіцити післявоєнних умов створювали для багатьох (однак не для всіх) земель додаткову мотивацію вдаватися до «фінансового вирівнювання». З огляду на те, що до повноважень земель входить виконання федеральних законів і адаптація їх до регіональних умов за рахунок власних коштів (яких часто-гус-

то не вистачало), Федерація була змушена надавати землям фінансову підтримку у вигляді централізованого перерозподілу податків.

Даний перерозподіл вирішував дуже важливе завдання скорочення регіональних відмінностей в бюджетних доходах на душу населення, з тим щоб доходи у всіх землях були не нижче 95% середнього (західно)німецького рівня. Для досягнення мети фінансового вирівнювання у ФРН був ухвалений Закон про фінансову взаємодопомогу Федерації і земель. Він зобов'язав більш розвинених в економічному відношенні членів Федерації надавати фінансову допомогу слабшим землям. Це відповідало політичній практиці у рамках концепції «кооперативного федералізму».

У роки діяльності Великої коаліції християнських і соціал-демократів 1966–1969 рр. у ФРН була проведена реформа Основного закону. Вона призвела до істотного розширення повноважень центральної влади за рахунок земельної. Питання щодо «існування необхідності» незмінно тлумачилося на користь Федерації. Це мав робити, зокрема, у своїх рішеннях, що мають силу правової норми, і Федеральний Конституційний суд стосовно повноважень уряду у випадку оголошення стану оборони. Іншими словами, виходило, що у надзвичайних умовах Федеративна республіка спроможна перетворитися на більш централізовану державу. Мотивація цих нововведень стає зрозумілою з огляду на радикалізм та відповідні вимоги студентських протестів того періоду.

У процесі забезпечення зазначеного «одноманіття» «кооперативна» форма вирішення фінансових завдань все частіше заміняла форму автономну. Необхідність співробітництва і узгодження в процесі прийняття рішень («політика переплетення») обумовлювалася і характером взаємовідносин між двома палатами німецького парламенту: Бундестагом (парламентом у власному розумінні) і Бундесратом (зборами представників урядів земель) [29].

Важливе регулювання міститься у включеному в Основний закон у 1969 р. розділі VIII-а. Ним передбачені форми співпраці Федерації і земель у соціально-економічній сфері. Згідно ст. 91-а, Федерація сприяє землям у виконанні їх завдань, якщо ці завдання мають значення для всього суспільства і участь Федерації необхідна для поліпшення умов життя. Це стосується й розвитку і будівництва вищих освітніх та лікарняних закладів, а також поліпшення структури господарства і захисту узбережжя.

Підтвердженням тези щодо посилення тенденцій централізму в практиці ФРН можуть слугувати відповідні зміни, які вносилися до Основного закону Федерації. Конституційні зміни ж відбувалися без особливих труднощів: в усіх випадках, коли необхідний новий закон міг увійти у протиріччя з Основним законом. Законодавець, передбачаючи таку можливість, обумовив прийняття конституційних змін за допомогою отримання вотуму кваліфікованої більшості, що вимагала наявності двох третин голосів депутатів Бундестагу і членів Бундесрату. Так, за перші чотири десятиліття існування ФРН було прийнято 35 законів щодо змін Основного закону. Дані закони привнесли більше 100 виправлень до конституційних положень [30].

Із 35 законів, які змінили Основний закон Західної Німеччини протягом повоєнних 40 років, 25 – безпосередньо стосувалися проблем федералізму, розширюючи повноваження Федерації. Влада Федерації не лише потужним чином використовувала свою виключну законодавчу компетенцію, але і розширювала свої повноваження за рахунок федеральних земель. Тим самим законодавство, що спирається на ідеї «кооперативного федералізму», обґрунтовувало пріоритет Федерації в податковій сфері й подальше підпорядкування адміністративних повноважень земель центральній урядовій владі. Тим самим виправдовував себе федералізм.

Принцип федералізму прислужився і в ході присудження колишньої Східної Німеччини – НДР до ФРН. Це був

доленосний перебіг подій для всієї Німеччини та німецького народу. Так, після перших вільних виборів у колишній НДР 18 березня 1990 р. парламентарії Народної палати ухвалили рішення про утворення п'яти нових федеральних земель, які існували до 1951 р. у Радянській зоні окупації. Саме 3 жовтня 1990 р. відновлені у НДР землі: Бранденбург, Мекленбург-Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт та Тюрингія приєдналися до ФРН. Одинадцять районів Східного Берліна об'єдналися з окремим анклавом Західного Берліна і утворили федеральну землю всього міста Берлін. Тобто і нові федеральні землі не стали провінціями, а – державами з власними атрибутами демократичної державної влади і рівноправними з первісними західнонімецькими землями суб'єктами Федерації. Нові землі також мають власні конституції, які відповідають всім засадам республіканської, демократичної і соціально-правової держави ФРН [31].

Таким чином, всі західні землі, що складала до об'єднання ФРН з НДР, стали неофіційно називатися «старими землями». П'ять східних земель, що складала в минулому територію НДР, після відновлення єдності, неофіційно називають «новими землями». Берлін не входить до цієї схеми поділу.

Досить суттєвим було те становище, що об'єднання НДР з ФРН, подолання розколу німецького народу в 1990 р. відбувалося згідно ст. 23 Основного закону Федеративної Республіки Німеччина. Тоді в 1990 р. східнонімецькі землі були спочатку відновлені, а потім вони приєдналися до дії Основного закону ФРН, ставши невід'ємною частиною Федеральної Республіки Німеччина.

Відтоді ФРН складається із 16 земель: первісних суб'єктів Федерації – Баварія, Баден-Вюртемберг, Бремен, Гамбург, Гесен, Нижня Саксонія, Рейланд-Пфальц, Саар, Північний Рейн-Вестфалія, Шлезвіг-Гольштейн та нових земель, утворених на теренах колишньої НДР, – Бранденбург, Мекленбург-Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Тю-

рингія та федеральна земля об'єданого м. Берлін. Ця остання в переліку федеральна земля стала містом-республікою, як і Гамбург та Бремен, які у далекому минулому входили до Ганзейського Союзу.

Федеральні землі вельми різняться за територією і кількістю населення. Найменша земля у ФРН – це Бремен (404 км² і 680 тис. мешканців). Найбільша за територією – Баварія (70,5 тис. км²), а найнаселеніша – Північний Рейн-Вестфалія (близько 18 млн мешканців). Однак федерацію у Німеччині неможливо вважати політично асиметричною, адже усі федеральні землі мають рівні права.

Показово, що Основний закон ФРН 1949 р. і розроблений в якості тимчасової конституції тільки для Західної Німеччини, з 3 жовтня 1990 р. став чинним для всієї Німеччини. З ратифікацією Договору про об'єднання між ФРН і НДР, підписаного 31 серпня 1990 р., і так званого Договору «два + чотири» від 12 вересня 1990 р., тобто НДР та ФРН з одного боку, а з іншого боку, – СРСР, США, Великобританії й Франції, припинялася дія прав і зобов'язань чотирьох держав-переможниць щодо Берліна та Німеччини, а повоєнна Німеччина в цілому отримала повний суверенітет [32].

Всі п'ять нових федеральних земель по чисельності населення й економічному потенціалу належать до числа невеликих. Навіть у середньотерміновій перспективі вони ще будуть потребувати належної допомоги Федерації й старих федеральних земель. Формальне урівнення нових східних земель зі старими служить слушною правовою передумовою передбачуваного Основним законом належного вирівнювання матеріальних умов життя й підтягування нових земель до рівня розвитку західних. Незважаючи на значні господарські, соціальні й матеріальні розходження між Сходом і Заходом Німеччини, установи німецького федералізму і після об'єднання країни себе виправдали. П'ять нових земель ФРН й возз'єднана столиця Берлін стали чільними складовими частинами державної структури.

Згідно конституційних положень, до компетенції всіх 16 земель входять законодавство і управління в галузі культури і освіти. В їх руках поліція, комунальне право, право земельного планування, регулювання і будівництва, дорожнє і водне право. Також здійснення державних повноважень і виконання державних завдань конституційно покладаються на землі, оскільки Основний закон не містить або не допускає іншого регулювання. Це своєрідна форма презумпції компетенції земель ФРН, яка свідчить про принципову децентралізованість Федерації.

Бундесрат – палата земель на рівні Федерації є також законодавчим органом поряд із німецьким Бундестагом. Проте Бундесрат існує в тіні Бундестагу. Хоча засідання його проходять регулярно, громадськість проявляє до його роботи менше інтересу, ніж до періодично гострих дебатів у Бундестазі. Причину цієї недостатньої популярності не слід шукати у його конституційному становищі в державному устрої Федеративної республіки. Звичайно, у законодавчому процесі Бундесрат не відіграє такої ролі, як Бундестаг. Але його конституційно-правове становище сильніше, ніж інших других палат (скажімо, в Англії або Франції), хоча й слабкіше, ніж американського сенату або німецького Бундесрату по Конституції 1871 р. Водночас нинішній Бундесрат на основі його впливу й діяльності фактично має набагато більшу політичну вагу, ніж це здається на перший погляд.

Функції й компетенції Бундесрату впливають зі сформульованого конституційного принципу, відповідно до якого він бере участь як у законодавчому процесі, так і в адміністративному управлінні Федерації: «через Бундесрат землі беруть участь у законодавстві й керуванні». Бундесрат як палата земель є їхнім загальним органом на федеральному рівні. Його першорядне завдання – домагатися врахування інтересів й адміністративного досвіду земель у законодавчих актах Федерації [33]. Це значить, що він може впливати на рішення Федерального уряду й Бундестагу засобами

як контролю, так і коректування. Всі дослідники та експерти сходяться в тому, що Бундесрат використовує це право вельми позитивно.

За його допомогою федеральні землі беруть участь у виробленні законопроектів та в управлінні Федерацією. Бундесрат виступає в якості сполучної ланки між Федерацією і землями та засобу впливу земель на останню. Через посередництво Бундесрату землі беруть участь в законодавстві й управлінні Федерацією. Відповідно ст. 80 та 83 Основного закону регулюють цю участь згідно затверджених регламентів. З урахуванням чисельності населення землі їх уряди делегують до Бундесрату від трьох до шести своїх представників. Так, землі із числом жителів більше 7 млн мають 6 членів, менше 2 млн – 3, а інші – 4–5 місць у Бундесраті. Оскільки члени його не мають вільного мандату, а діють по інструкції та згідно позиції своїх земельних урядів, голоси кожної землі можуть бути подані тільки спільно. Для схвалення рішення цим органом потрібно відповідно 35 голосів із 69. Якщо опозиція становить у Бундесраті більшість, то вона, зрозуміло, може значно більшою мірою впливати на законодавство, яке приймається на рівні Федерації. Головування в Бундесраті, яке приймає на себе глава уряду відповідної землі, змінюється в річному ритмі, так що всі прем'єр-міністри по чергово обіймають цю посаду [34].

У ФРН Бундесрат має свій характерний стиль проведення засідань, якому не притаманні надмірна драматичність і театральність. Однак і самі засідання Бундесрату є цікавими, на них доволі часто відбуваються активні дискусії з животрепних питань. Рішення попередньо ґрунтовно готується в комітетах, так що тривалих дебатів зазвичай не буває. Пленум Бундесрату служить в основному ратифікаційним органом. Вплив, який має Бундесрат на законодавчий процес, за деякими виключеннями, носить не стільки політичний, скільки адміністративно-правовий характер. Притому, що він мало помітний, однак, це не зменшує його практичної ваги та зна-

чення. Дійсна робота в Бундесраті ведеться штабом із чиновників земельних міністерств, які звичайно підтримують тісні контакти з міністерствами федеральними. У постійних комітетах виробляються готові для прийняття проекти рішень за сідань Бундесрату.

Федеральний уряд зобов'язаний направляти, насамперед, у Бундесрат всі свої законопроекти. Тільки потім, після закінчення чотирьохтижневого терміну, вони передаються в Бундестаг (перше подання). Всі прийняті Бундестагом закони повинні пройти Бундесрат (друге подання). Якщо закон заторкує інтереси земель (адміністративні компетенції), Бундесрат повинен виразити своє схвалення або відхилити його. По інших законам він може заявити протест, який Бундестаг має право більшістю голосів відхилити.

Бундесрат, як палата земель, відіграє важливу роль у політико-правовій сфері ФРН. Президент Бундесрату скликає та проводить засідання, виконує обов'язки федерального президента, відсутнього у відповідних випадках. Порядок заміщення цієї посади передбачено спеціальною угодою 1950 р., укладеною прем'єр-міністрами земель. Зазначу, що обрання першого президента Бундесрату спричинило тривалі політичні суперечності й воно було вирішено завдяки застосуванню принципу «рівного представництва». Даний принцип був покликаний відображати федеративний характер держави: щорічно черговий прем'єр-міністр іншої землі обіймає цю посаду.

Як земельна палата Бундесрат має такі самі функції, як і другі палати в інших федеративних державах. Бундесрат співпрацює з Бундестагом над ухваленням федеральних законів. Тобто Бундесрат володіє статусом рівноправного з Бундестагом законодавчого інституту. Розбіжності по законопроекту між двома палатами узгоджуються у спільних комісіях.

Якщо ж між Бундестагом і Бундесратом згоди досягти не вдається, будь-яка сторона може звернутися в узгоджуваль-

ний комітет, що складається з 16 представників Бундесрату й такого ж числа депутатів Бундестагу. Цей комітет має позитивний баланс своєї діяльності. Йому, в більшості випадків, вдається усунути розбіжності, що виникають між обома конституційними органами. При цьому, як зазначав професор К. Зонтхаймер, виявилось, що в більшості спірних випадків у комітеті брала гору точка зору Бундесрату, а не Бундестагу. Це не в останню чергу пов'язане з тим, що бюрократична ділова компетентність Бундесрату вища, а депутатам Бундестагу, через їхню недостатню компетентність, часто буває важко спростувати переконливо аргументовані посилання своїх опонентів на адміністративні проблеми. У суперечках же чисто політичного характеру, звичайно, виявляється сильнішим Бундестаг, однак ніякої закономірності тут не існує [35].

Цілком зрозуміло, що, завдяки своєму сильному становищу в процесі законодавства, Бундесрат теж став інструментом партійно-політичного впливу. У той час як Федеральний уряд і Бундестаг слідують зазвичай єдиній політичній лінії, оскільки кабінет має підтримку більшості парламенту, то Бундесрат (якщо його політичний склад інший) здатний протидіяти політиці Федерального уряду або, щонайменше, координувати її.

Парламентська опозиція, за умови що вона має більшість у Бундесраті, має спокусу кружним шляхом через цей інститут або блокувати політику уряду, або йти назустріч його підходам. Проте, Бундесрат як палата земель аж ніяк не якийсь квазі-орган для проведення політики парламентської опозиції. Його безперечна влада заснована саме не на здатності до самостійного формування державного порядку денного й впливу на нього, а на його контролі над Бундестагом і Федеральним урядом. І мова може йти не стільки про зміну політичного курсу, скільки про певні питання і про участь у законодавчому процесі. Бундесрат не може безупинно влаштовувати обструкцію уряду й дотепер робив це рідко.

Навіть при тому, що Бундесрат не в змозі стати реальним контрурядом, в інтересах урядових партій – володіти в ньому надійною більшістю, щоб заздалегідь уникати можливих конфліктів. Тісне переплетення політики земель і Федерації, яке уособлює Бундесрат, фактично привело до відчутного впливу центра на позицію земель. Прослідковується тенденція створення урядових коаліцій в землях у відповідності з моделлю Федерального уряду, як правило, наскільки це дозволяють результати земельних виборів.

Історична практика та політичний перебіг подій у ФРН свідчать, що земельні вибори не збігаються за часом із загальнонаціональними парламентськими. Тому розподіл сил між політичними силами у Бундестазі та Бундесраті, в силу цих та інших причин, досить часто буває різним.

У ФРН Бундесрат виконує наступні три найважливіші функції:

– захищає і відстоює інтереси земель перед Федерацією, а через неї і перед Європейським Союзом;

– привносе у законодавство і управління Федерації, а також у діяльність ЄС політичні ідеї і накопичений адміністрацією земель досвід;

– як і інші органи державної влади Федерації, несе загальнодержавну відповідальність за справи у всій країні.

Виконуючи ці обов'язки, Бундесрат постає, з одного боку, противагою Бундестагу і Федеральному уряду, а з іншої – об'єднуючою ланкою між землями і Федерацією. Як Федерація, так і федеральні землі покликані контролювати і обмежувати один одного, але в той же час взаємодіяти один з одним при взаємній повазі. При такому розподілі й здійсненні обов'язків федералізм в Німеччині відрізняється від усіх інших федеральних побудов, оскільки уряди тих, що входять у Федерацію земель (саме їх представники – в переважній більшості депутати ландтагів – є також членами Бундесрату) приймають участь безпосередню в прийнятті загальнодержавних рішень.

Участь Бундесрату в ухваленні законів має різну значущість залежно від того, до якого типу законів відноситься цей законопроект. Дуже сильні позиції Бундесрату, якщо йдеться про закони, в яких безпосередньо зачіпаються інтереси земель. Згода Бундесрату потрібна для наступних груп законів:

- законів, що змінюють Основний закон (для їх затвердження потрібно згода Бундесрату більшістю в 2/3 його членів);

- законів, що стосуються фінансових надходжень земель (до цієї групи відносяться передусім закони про податки, у зборі яких беруть участь землі і місцеві органи самоуправління);

- законів, що втручаються в адміністративний суверенітет земель.

Говорячи про розподіл та законодавчу взаємодію Федерації і земель, слід враховувати положення Основного закону, згідно яких вимагається схвалення Бундесратом усіх прийнятих законів, що стосуються бюджетів Федерації, видатків, що заторкують інтереси земель. Оскільки федеральні закони виконуються земельними адміністраціями, то найважливіші та найвитратніші закони завжди пов'язані з адміністративним суверенітетом земель. Від законів, що схвалюються, необхідно відрізнити «закони, що заперечуються». Їх Бундесрат може відхилити, але Бундестаг може скасувати це відхилення такою самою більшістю, як і Бундесрат, звичайною, абсолютною більшістю або більшістю в дві третини голосів.

Федеративну Республіку Німеччина є підства вважати унітарною федеральною державою і, перш за все, у сфері законодавства. І хоча під впливом окупаційної влади, що не бажала відродження сильної німецької централізованої держави, західнонімецьким землям була надана значна свобода дій, вона поступово урізалася і обмежувалась під відомим гаслом «кооперативного федералізму». У це гасло вкладався сенс у тому, що передбачався прояв між землями «солідарності», але ні в якому разі не конкуренція.

Фактично творці Основного закону, а надалі і його реформатори зробили так, що законодавча компетенція, конституційно розділена між Федерацією і землями, в значній мірі виявилася сконцентрована в руках першої, а ландтаги як законодавчі органи значно звузили спектр своєї законотворчості. Навпаки, виконання більшості федеральних законів і постанов, тобто адміністративне управління, а також організація правосуддя, у більшій мірі знаходиться у віданні земель. Таким чином, у своїй конституційній практиці ФРН поступово перетворилася в державу, в якій стали домінувати централізоване законодавство і федеративне управління. А втілюють його величезна кількість службовців, яка нині у державі сягає понад 4,5 млн працюючих (включаючи осіб з неповною зайнятістю).

Федерація з часом створила велику кількість центральних органів влади і установ для виконання конкретних завдань. Найважливіші із них – це федеральні відомства. Їх компетенція поширюється на всю територію ФРН, і вони безпосередньо підпорядковуються федеральним міністерствам. Із близько 100 таких центральних органів найбільш відомими є: Федеральне відомство по захисту Конституції, Федеральне управління з картелів, Федеральне статистичне управління, Федеральне агентство з охорони навколишнього середовища, Федеральне агентство з працевлаштування і т. ін. Найбільш сильною і розгалуженою є (цивільна) адміністрація Бундесверу, яка підпорядковується Федеральному міністерству оборони.

З цими відомствами пов'язані кількісно менші федеральні органи влади та установи, які в основному працюють в області науки і інформації, наприклад: Федеральне агентство з громадянської освіти, Федеральні архіви, Федеральний інститут медицини праці тощо. Діючи самостійно, всі ці органи мають свою зону відповідальності на всій території ФРН і знаходяться під егідою відповідних міністерств. Федеральне агентство з працевлаштування має власну мережу регіональ-

них управлінь і місцевих агентств за даним напрямом. Робота всіх структурних підрозділів федеральних відомств уніфікується у відповідності до вимог Федерації у всіх землях [36].

Ватро наголосити, що у ФРН неодноразово намагалися поліпшити дієвість реалізації засад федеративної державної системи. З внесенням змін до Основного закону в 1969 р. переплетення інтересів земель та федерального центру отримало нові виміри. Це стосувалося питань фінансування земель і Федерації, були визначені сфери «спільних завдань», які торкалися розширення існуючих і будівництва нових вищих навчальних закладів, поліпшення регіональної структури економіки, сільського господарства і охорони узбережжя. У силу цього землі втратили істотну частину свого «визначеного поля», але в якості компенсації посилили свої позиції через Бундесрат. І якщо в 1949 р. тільки 10% усіх законів вимагали схвалення з боку Бундесрату, то напередодені об'єднання Німеччини цей обсяг досяг половини законопроектів [37].

Перевірку на міцність федералізму ФРН пройшла після досягнення державної єдності. Це твердження відноситься не лише засад політичних та владних повноважень, але й економічних. Зокрема, це стосувалося положень та вимог Основного закону щодо загального економічного балансу держави й земель та можливостей територіального реформування. Показово, що перші імперативи стали доволі дієвими в ході багаторічної потужної фінансово-економічної підтримки розвитку східнонімецьких земель. Процес же перегляду (кордонів територій земель) є більш ускладненим і він поки що залишається в якості потенційних можливостей. І про ці напрями аналіз буде далі.

Досягнення економічної єдності та відповідного рівня розвитку земель об'єднаної Німеччини стало унікальним завданням, якого історія не знала дотепер. Цей процес передбачав перебудову планової економіки колишньої НДР у функціональну систему соціального ринкового господарства Федерації. Протягом лише перших п'яти років після відновлення

державної єдності із Західної до Східної Німеччини відбувся трансфер величезних фінансових потоків, економічної допомоги. Близько 850 мільярдів марок державних інвестицій надійшли до п'яти східних земель. Скажімо, протягом 1995 р. із 185 мільярдів надходжень були: від Федерації – 136, від земель та общини – 10, від системи пенсійного страхування – 16, а від Федерального відомства з питань праці – 16 та від Європейського Союзу – 6 мільярдів марок.

У перші роки відновлення державної єдності нові федеральні землі отримували фінансову допомогу із Фонду «Німецька єдність». З 1995 р. східні землі були залучені до фінансового балансування в Німеччині, тоді ж запроваджується додатковий податок у західних землях задля солідарності зі східними землями в розмірі 7,5% від податку на заробітну плату, на дохід та корпоративний податок. З 1 січня 1997 р. даний податок було зменшено відповідно до 6%, а з 1998 р. – до 5,5% [38].

Зрозуміло, що дане становище потребувало глибокого аналізу та пошуку оптимальних шляхів вирішення все зростаючих завдань вже єдиної країни. Водночас до економічних обтяжуючих чинників додавалися й проблеми політичного звучання. Із широкого кола проблем на перший план висувалося завдання оптимізації законодавчого процесу, зокрема зниження числа законопроектів, прийняття яких потребувало підтримки Бундесрату. Адже існуюча тенденція зростання цього числа федеральних законів на початку третього тисячоліття досягла свого піку: їх число виросло майже до 60%. Це значною мірою ускладнювало роботу коаліції партій СДПН і «Союз 90/зелені», враховуючи різнополюсний партійний склад урядів на федеральному і регіональному рівнях (до літа 2005 р. в 11 із 16 земель у владі перебував опозиційний блок ХДС/ХСС).

Звичайно, що прояв солідарності земель мав неабияке політичне значення у перші роки після відновлення в 1990 р. державної єдності Німеччини. І якщо він тоді не мав сер-

йозних заперечень у старих землях ФРН, то невдовзі після об'єднання становище помітно змінилося. Адже зросло не лише число реципієнтів фінансової допомоги в новій, що зросла, Федеративній республіці, але й коло проблем за нового становища держави.

Німецький федералізм покликаний був, як і раніше, відігравати суттєву роль у ефективному функціонуванні демократії та громадянського суспільства, консолідованій підтримці нових земель. Багата історія федералізму, про що вказувалося вище, спиралася на стару традицію самоуправління, вона має також власну доволі широку історіографію. У визначеному контексті дослідження слід звернути увагу на найбільш гучні публікації, присвячені стану федералізму в об'єднаній ФРН [39].

Приєднання НДР до ФРН на конституційних засадах останньої загострило проблему різного рівня соціально-економічного розвитку та спроможності для її громадян у «старих» та «нових» федеральних землях. Ця невідповідність то більшою, то меншою мірою відбивається на політичному перебігу і спонукає політиків різного рівня експлуатувати напругу на загальнофедеральному рівні, насамперед, в царині бюджетного федералізму. Найбагатші німецькі землі, такі як Баварія, Гессен з другої половини 1990 років стали наполягати на потребі перегляду системи федеральних фінансових трансфертів. До того ж з інтенсифікацією євроінтеграційних процесів на так би мовити «внутрішньо німецькі» федеральні проблеми стали постійно накладатися складнощі процесу федералізації на вищому рівні, що проходить у межах Європейського Союзу.

Як зазначалося, механізмом у справі вирішення німецьких федеральних проблем була і залишається взаємодія верхньої палати парламенту – Бундесрату з Федеральним урядом та Бундестагом. Але слід враховувати і національно-державну специфіку, адже на відміну, наприклад, від Австрії, де земельні вибори загалом співпадають із загальнонаціональни-

ми, у ФРН вони практично розведені у часі. За таких умов частою є політична ситуація, коли владу на федеральному рівні в Берліні контролюють одні політичні сили, а більшість у Бундесраті, завдяки перемогам на земельних виборах, мають інші. За такого становища політичного пату виникає небезпечний для нормального розвитку країни стан «блокованої демократії», коли рішення Федерального уряду, затвердженні Бундестагом, нижньою палатою парламенту, не отримують підтримки у Бундесраті. За баченням багатьох німецьких істориків і політиків цей недолік федеральної системи є відчутно уразливою вадою.

На рубежі ХХ–ХХІ стст. постало питання щодо реформування федеральних структур, коли чимало політиків ФРН та дослідників соціальних процесів країни стали обстоювати підходи з їх проведення. Прихильники таких засад, експерти вбачають, що одним із бажаних шляхів подолання становища наявності різних рівнів земель за соціально-економічними показниками покликані стати зміни меж федеральних земель та досягнення більшої співмірності за кількістю їхнього населення та виробничого потенціалу. Першою спробою в цьому плані була пропозиція об'єднати в одну землю Берлін та Бранденбург [40]. Однак ця ідея потерпіла фіаско, хоч конституційні положення Основного закону передбачають відповідні умови проведення зміни меж федеральних земель.

Крім того, політична історія окремих німецьких федеральних земель засвідчує, що шлях до цього погодження інтересів є дуже складним. Насамперед, причини полягають у різних партійних кольорах правлячих на рівні федеральних земель коаліцій. Так, у східнонімецькій землі Бранденбург з 1990 р. правлячу земельну коаліцію очолюють весь час соціал-демократи, у Мекленбург-Передній Померанії – вони з 1998 р. та у Берліні – з 2001 р. й до цього часу стоять на чолі відповідних земельних урядів. У грудні 2015 р. створену коаліцію та земельний уряд Тюрінгії за участю соціал-демокра-

тів, «лівих» і «зелених» очолив представник Лівої партії Бодо Рамелов. Про це становище вже вказувалося. За таких умов земельні провідні партії часто займають особливу політичну позицію. Подібне становище є природним для федеральних земель, коли на передній план виступають партійні інтереси. В умовах посилення диференціації та нестабільності політичних симпатій німецьких громадян окремі партії не можуть гарантувати собі перемогу на загальнонаціональному рівні і через певний час на земельному. Внаслідок цього процес погодження політичних інтересів суттєво ускладнюється.

Слід зазначити, що з огляду на уразливе становище новоприєднаних східних земель і труднощі об'єднаної столиці м. Берлін ще в 1993 р. Федерація і землі уклали так званий **«Пакт солідарності»** терміном на 10 років. У ньому містилися зобов'язання щорічно здійснювати трансферти в землі колишньої НДР у розмірі 20,6 млрд марок (10,3 млрд євро). За перші сім років у східнонімецьку економіку було інвестовано 94,5 млрд євро та навіть із завершенням дії пакту фінансові проблеми не закінчилися. Тому тогочасний уряд Г. Шредера – Й. Фішера запропонував, а з 2005 р. вступив у дію **«Пакт солідарності – II»** терміном до 2019 р. [41]. Даний документ зобов'язав поетапне виділення фінансових коштів на розвиток «нових» земель у розмірі 156 млрд євро, а з 2008 р. передбачав зменшення щорічних обсягів трансфертів. Фінанси розділялися по двох «кошиках»: перший, обсягом в 105 млрд євро, призначений в основному для інфраструктурних проєктів і зміцнення становища східнонімецьких муніципалітетів; фінанси з другого «кошика» у обсязі 51 млрд євро виділялися передусім для стимулювання регіональної економіки (11,6 млрд євро), для розвитку транспортної мережі (8 млрд євро), житлового і міського будівництва (6,2 млрд євро), наукових досліджень і освіти (7,8 млрд євро) і т. д.

Можна зрозуміти невдоволення південно- і західнонімецьких земель-донорів, до яких відносяться Гессен, Гамбург, Баден-Вюртемберг, Баварія, і Північний Рейн-

Вестфалія. Адже загальний обсяг коштів на «вирівнювання фінансових відмінностей» між «заможними» і «бідними» землями після включення в економіку країни «нових» східних земель виріс з приблизно 1,5 млрд євро в 1994 р. до більш ніж 6 млрд євро в 1996 р. і перевищив сумму в 8 млрд євро в 2000 р. Досить відчутно заторкувалися інтереси Баварії, внески якої на користь «бідних» зросли з 6 млн в 1993 р. до 2,3 млрд євро в 2001 р. Причому її спроба добитися фінансових послаблень за допомогою звернення до Федерального конституційного суду ФРН залишилася безрезультатною. Через рік рекорд Баварії обійшла земля Гессен, відправивши вже 2,4 млрд євро. У 2005 р. землі-донори переправили в інші 11 земель-одержувачів допомоги 6,9 млрд євро, з них 5,6 млрд пішли в землі колишньої НДР. Федерація виділила на ці ж цілі 14,6 млрд євро, з них 13,8 млрд були направлені на східні терени.

Згідно з аналізом, проведеним за дорученням Міністерства фінансів ФРН Інститутом економічних досліджень в Галле на предмет цільового використання бюджетних коштів у східних землях Німеччини, тільки Саксонія витратила їх за призначенням. Натомість не в цільовому порядку витрати у інших чотирьох землях складала більше половини. З'ясувалося, що здебільшого виділені кошти пішли на покриття бюджетних видатків – оплату чиновників, нарахування персональних пенсій і покриття старих земельних боргів. Вельми складна картина у цьому відношенні мала місце в столиці м. Берлін. Звичайно, що таке становище надто турбувало не один коаліційний уряд, починаючи із «червоно-зеленої» коаліції.

Проведення масштабної конституційної реформи федералізму постало імперативом перед Федеральним урядом. Це обґрунтовувалося як потребами економічного характеру, так і завданнями прискорення та спрощення політичних процесів у країні, бажанням зробити їх більш прозорими і зрозумілими для населення і менш залежними від поточних партійних уподобань. З легкої руки прем'єр-міністра Баварії

Е. Штойбера реформа федералізму дістала назву «матері усіх реформ».

Дана реформа покликана була розв'язати не лише проблеми економічного спрямування, але й перерозподілити повноваження між центром і суб'єктами Федерації, більш чітко розмежувати законодавчу відповідальність між Бундестагом і Бундесратом (включаючи рамкове законодавство). Нарешті, з проведенням реформи політики прагнули підвищити дієздатність держави. Скажімо, наслідком реформи питома вага законів, що вимагають обов'язкового схвалення Бундесрату, мала скоротитися до 35–40%, а за підрахунками експертів з науково-дослідної служби Бундестагу – навіть до 25%. Це планувалося зробити за рахунок вилучення законів, що містять правила адміністрування для земель, з механізму погодження з Бундесратом. Передбачалося, що у майбутньому землі зможуть більшою мірою відходити від федеральних установок, що передбачає наділення ландтагів більшою відповідальністю. Іншими словами, постала задача привнесення досить істотних змін, які мала надати реформа 2006 р. Адже саме її покликанням стало конституційне визначення шляхів та напрямів трансформації німецького федералізму [42].

Проведенню реформи передувала кількарічна дискусія в наукових і політичних колах. Посталі внутрішні проблеми спонукали до актуалізації обговорень і з огляду на задіяність до глобальних економічних змін. Суть претензій критиків зводилася до обґрунтування недостатнього інноваційного потенціалу діючої системи відносин, в якій була висока ступінь фінансової і політичної залежності земель від Федерації.

Цей тип федеральних відносин, як вказувалося вище, мав назву «кооперативного федералізму». Його противники виступали за політичну і фінансову емансипацію земель від Федерації, за співпрацю на партнерських, а не патерналістських засадах. Тобто, виступаючи за більшу незалежність земель і Федерації один від одного, вони сповідували засади нового типу відносин – саме «конкурентного» або «змагального»

федералізму. А оскільки політична і економічна конкуренція розглядалися в ринковій парадигмі як оптимальна умова для підтримки інноваційного розвитку, то, на думку критиків, характер німецького федералізму і повинен набути зміцнених «конкуруючих якостей», тобто стати реально змагальним.

Справі віднайдення спільних підходів щодо напрацювання відповідних пропозицій прислужилися інституційні заходи влади, започаткування у 2003 р. роботи дорадчого Конвенту з проблем федералізму. В ньому взяли участь глави земельних парламентів і керівники фракцій представлених в них політичних партій і в березні того ж року Конвентом була схвалена так звана «Любекська заява». У ній були зафіксовані як концептуальні основи, так і конкретні заходи щодо модернізації федеративної системи об'єднаної Німеччини. Тож 17 жовтня 2003 р. Бундестаг і Бундесрат прийняли відповідне рішення щодо створення Комісії з питань реформування федералізму. Її співголовами стали тодішній генеральний секретар СДПН Ф. Мюнтеферинг і голова ХСС – прем'єр-міністр Баварії Е. Штойбер. І вже до літа 2005 р. складові реформи в основному були розроблені. Але реалізація напрацювань комісії стала можливою лише з приходом до влади у ФРН у листопаді 2005 р. Великої коаліції, яка мала необхідну для цього більшість у 2/3 голосів у Бундестазі та Бундесраті. Мета реформування федералізму була закріплена в Коаліційній угоді, підписаній між ХДС/ХСС і СДПН 18 листопада 2005 р., і отримала назву «Разом за Німеччину – з мужністю і людяністю». В угоді фіксувалися конкретні пропозиції щодо більш чіткого розмежування відповідальності і повноважень між землями і Федерацією [43].

За підсумками інтенсивної піврічної роботи над поправками Бундестаг 30 червня 2006 р. схвалив конституційною більшістю поправки до Основного закону ФРН, які дістали умовну назву «**Реформа федералізму-І**». Загалом було відкориговано 25 статей Основного закону і внесено зміни до 21 федерального закону. Відповідно 7 липня 2006 р. за ре-

форму проголосував Бундесрат і 1 вересня того ж року вона набрала чинності [44].

Ухвалений пакет нововведень охоплював наступні сфери:

1. Освіту. Відтепер поточні питання освіти повністю відійшли до компетенції земель, їм же безпосередньо має перераховуватися й частина федеральних коштів, що виділяються на освіту. Загальнодержавні завдання в цій галузі передбачено вирішувати спільно центру з регіонами у рамках єдиної політики Євросоюзу.

2. Розподіл витрат. Віднині федеральні закони не можуть ставити перед містами і общинами коло завдань, що неодмінно вимагають від органів місцевого самоврядування додаткових матеріальних витрат. Федеральні землі, маючи власне законодавство, яке не дозволяє фінансово обтяжувати органи місцевого самоуправління, у пореформений період виконують федеральні закони, що втручаються у фінансову компетенцію земель, лише за умови обов'язкової згоди на це Бундесрату.

3. Вищу школу. Дана сфера практично повністю перейшла до компетенції земель. Федерація може брати участь тільки у фінансуванні наукових досліджень і тільки за згодою відповідних земель.

4. Охорону довкілля. За Федерацією залишилося право розробляти в цій сфері рамкове законодавство, але землі віднині можуть приймати рішення, відступаючи від загальнофедеральних правил. Щоправда, можливості земель невеликі, оскільки багато приписів з охорони довкілля зафіксовано в нормативних актах ЄС.

5. Бюджет. Передбачено введення в країні «Пакту стабільності» за прикладом ЄС. У разі порушення ФРН Маастрихтських критеріїв з боргів окремі землі змушені зважати на можливість введення проти них санкцій, якщо з їх боку буде перевищена установлена боргова планка. У цілому евентуальні боргові санкції на 65% лягатимуть навантаженням на Федерацію, а 35% – тягарем на федеральні землі.

6. Земельне законодавство. До сфери виключного законодавства федеральних земель відійшли такі питання як відбуття покарання ув'язненими, визначення часу роботи магазинів, нормування готельно-ресторанного сервісу. У компетенцію земель перейшли також житлове право, питання зборів, об'єднань і друку. Федеральні закони в цих сферах зберігають свою силу до часу поступової їх заміни земельними законодавчими актами.

7. Державна служба і заслін тероризму. До компетенції земель відтепер віднесені всі питання регулювання державної служби на земельному рівні, включаючи оплату праці чиновників. А за допомогою розширення компетенцій Федерального відомства карної поліції на федеральний рівень відноситься виняткова законодавча компетенція в сфері боротьби з міжнародним тероризмом. До федеральної компетенції переходять також сфери регулювання атомною енергетикою, реєстрація громадян і виготовлення посвідчень особи (раніше це було рамковою компетенцією), нотаріат, регулювання обігу зброї і вибухових речовин тощо.

З огляду на складність проблематики зі сфери фінансів, її розглядали окремо. Відносини у фінансовій сфері між Федерацією і землями були свідомо винесені за рамки «Реформи федералізму-I». Ці проблеми стали порядком денним «**Реформи федералізму-II**», за розв'язання якої Велика коаліція взялася вже пізніше.

Другий етап реформи федералізму у ФРН стартував 15 грудня 2006 р. Його реалізацію забезпечував уряд на чолі з А. Меркель. Бундестаг і Бундесрат прийняли рішення про створення на паритетних засадах спільної комісії (від кожного по 16 членів плюс 4 представники від ландтагів з правом дорадчого голосу), яка мала опрацювати вузлові теми і розробити пакет законопроектів у галузі фінансових взаємовідносин між землями, а також між землями і Федерацією. Всі напрацювання «Реформа федералізму-II» передбачалося реалізувати до кінця легіслатурного періоду в 2009 р.

Метою другого етапу реформи стало – запровадження нових засад фінансових взаємин по вертикалі і по горизонталі з орієнтиром на більш ефективну і конкурентноздатну модель федерального державного устрою. Мали бути вирішені питання різкого обмеження боргів земель і усунення невідповідностей у сфері фінансових стосунків «Федерація – землі» та між самими землями.

Підкреслюючи, що усі землі покликані виконувати одні й ті ж завдання, законодавці враховували, що фінансові можливості в них у всіх різні. Згідно засад Основного закону щодо «забезпечення співмірного вирівнювання відмінностей у фінансових можливостях земель та врахування при цьому фінансових можливостей і потреб громад (об'єднань громад) була опрацьована відповідна процедура. Вона передбачала вирівнювання бюджетної забезпеченості регіонів, згідно якої частина коштів «багатих» земель стала перерозподілятися на користь «бідних» земель.

Діючим законодавством ФРН визначено, що розмір щорічних нових запозичень окремо взятої землі (це правило торкається і самої Федерації) не повинен перевищувати суму коштів, щорічно спрямованих на інвестиції. Проте цей припис впродовж низки останніх років часто порушувався як Федерацією, так і більшістю земель. Недивно, що окремі успішні землі як, наприклад, Баварія, яка має бездефіцитний бюджет, і Саксонія, яка у 2007 р. впритул підійшла до бездефіцитності бюджету, – відмовлялися платити по боргах інших земель.

З огляду на всі ці та інші складнощі, землям, як розуміли законодавці, потрібна значно більша фінансова автономія, інакше усі реформи приречені на провал. Тогочасний прем'єр-міністр Баварії Е. Штойбер (ХСС), зокрема, запропонував ввести за аналогією з правилами ЄС верхню межу заборгованості розміром в 1% від ВВП і укласти національний «стабілізаційний пакт» для покриття боргів земель. Прем'єр-міністр Північного Рейна-Вестфалії Ю. Рютгерс

(ХДС) у свою чергу вимагав створення «стабілізаційної ради», перед якою звітували б і Федерація, і землі про динаміку розвитку своїх бюджетів (вони мають бути бездефіцитними), а сама рада надавала би консультаційну допомогу і мала б можливість винесення штрафних санкцій. Співголова комісії з «Реформи федералізму-II» прем'єр-міністр Баден-Вюртемберга Г. Еттингер висловився за створення окремого фонду, який прислужився б поетапному погашенню усіх державних боргів, передусім на земельному рівні.

Життя, щоправда, внесло свої корективи в плани німецьких політиків. Дещо загальмували здійснення окреслених напрямів та засад реформування впливи світової фінансово-економічної кризи 2008 р. Реформа федералізму, а саме – поправки до Основного закону, які регулюють фінансові відносини між федеральним урядом та землями, набула чинності 1 серпня 2009 р. Якщо пакет змін «Реформи – I» був спрямований на більш чіткий розподіл повноважень між Федерацією та землями, то **запроваджені зміни «Реформа федералізму – II»** – зосереджувалися на реформуванні фінансових відносин між цими суб'єктами держави по вертикалі та по горизонталі [45].

Зміни спрямовувалися на досягнення сталого розвитку державних бюджетів як Федерації, так і земель. Їх бюджети повинні бути збалансовані без запозичень. Винятки із цієї заборони дозволяються тільки за обмежених умов. Це стосується випадків економічного спаду, що відхиляється від нормальної ситуації. У даних випадках Федеральний уряд повинен створити контрольний рахунок для відповідної землі. Також у випадках стихійних лих або надзвичайних ситуацій можуть бути несбалансовані бюджети відповідної землі. Але передбачено, що нею одночасно розробляються необхідні умови та засоби погашення кредитів. І саме Бундестаг своєю більшістю визначає, чи існує таке становище. Для федерального бюджету також були визначені відповідні обмеження отримання запозичень, які пов'язувалися з обсягами інвес-

тування щорічно в розмірі до 0,35% валового внутрішнього продукту (ВВП).

Для земельних урядів передбачалися структурні заходи: з 2020 р. їм більше не дозволять покриття боргу, бюджетного дефіциту за рахунок надходження від позик. Самі федеральні землі повинні регламентувати деталі цього в рамках своїх конституційних повноважень. Водночас нововведення на обмеження боргу муніципалітетів здійснюється опосередковано. У межах відповідної конституційної компетенції федеральні землі мають відповідати разом із Федерацією за правильне управління бюджетом держави в цілому.

Запровадження цих нових положень передбачалося з 2011 фінансового року, а дотримання вимог збалансованого бюджету є обов'язковим для Федерального уряду з 2016 р., для земель – з 2020 р. згідно з перехідним регулюванням у ст. 143 Основного закону. Для п'яти фінансово найслабших земель: Бремен, Саарланд, Берлін, Саксонія-Ангальт та Шлезвіг-Гольштейн передбачена так звана «консолідована допомога» на суму 800 млн євро щорічно, тобто загалом 7,2 млрд євро. Нововведеннями передбачалося, що Федеральний уряд та федеральні землі мають фінансувати порівно передбачену допомогу. А умовою для надання допомоги було визначено дотримання консолідованого шляху, який вимагає збалансування зацікавленими землями своїх бюджетів не пізніше ніж за десять років до 2020 р.

Доречною стала сприятлива подальша економічна кон'юнктура. Вона дозволила федеративним землям і громадам вже через кілька років післякризового періоду значно наблизитися до бездефіцитних бюджетів. При цьому покращилися економічні показники бюджетів як федеративних земель, так і загалом усієї ФРН.

Як видно, до кола невідкладних і перспективних заходів на другому етапі реформування саме фінансових відносин у Федерації також увійшли питання запобігання і розв'язання можливих бюджетних криз. Окремим напрямом політики

стала боротьба з бюрократією та підвищення ефективності державних структур, зміцнення самостійності органів місцевого самоврядування. Цей перелік доповнювався і пошуком заходів у справі полегшення взаємодії та можливого добровільного об'єднання земель.

Водночас, як зазначають німецькі дослідники, останній пункт даного порядку денного найбільш проблематичний. Його прибічники аргументують це тим, що Німеччина, нібито, буде конкурентоспроможна тільки в разі радикального скорочення числа земель і формування нових адміністративно-територіальних об'єднань із солідною економічною та фінансовою базою. Іншими словами, структура нинішнього федералізму в Німеччині у післякризовий період все більше ставиться під сумнів. Згідно з опитуванням громадської думки, проведеному Лейпцигським інститутом вивчення ринку, 48% громадян ФРН вважали адміністративний та територіальний поділ країни на 16 земель таким, що не відповідає вимогам часу. З них на заході за укрупнення земель виступали 45%, на сході – 50%.

Питання щодо оптимальної кількості федеральних земель постало з перспективою близького відновлення німецької державної єдності. У період швидкої самоліквідації НДР обговорювалося питання земельної реорганізації східнонімецьких терен. Висловлювалися різні пропозиції: можливості формування із 15 НДР-івських округів різних моделей поділу: чотирьох, трьох і навіть двох земель. За основу бралися критерії щодо чисельності, площі, щільності населення та відповідно економічної ефективності й самодостатності [46]. Однак брак часу, врахування культурно-історичних та інших чинників детермінували відновлення п'ятиземельної моделі.

Як вже зазначалося, певним продовженням дискусії і спробою реалізації відповідних конституційних норм була **спроба об'єднання двох земель: Бранденбурга і м. Берлін як двох земель столичного регіону.** За всю історію ФРН

це була друга спроба щодо об'єднання земель. До цього у 1952 р. відбулося перше об'єднання земель. Про що мова вже йшла раніше. У 1996 р. була практична ініціатива щодо об'єднання земель столичного регіону, згідно прийнятих рішень обома земельними парламентами. Однак ця ініціатива отримала фіаско під час волевиявлення на референдумі 5 травня, який проходив одночасно у двох землях столичного регіону. Вирішальним став результат голосування у землі Бранденбург, де проти об'єднання проголосувало понад 62% із тих, хто взяв у них участь у цій землі [47]. Головним критерієм для його жителів стало нестримне зростання дефіциту в державній касі столиці м. Берлін. Прогнозована повторна спроба об'єднання Берліна і Бранденбурга була знята з порядку денного після вердикту Федерального конституційного суду з приводу столичних боргів. Бранденбуржці, природньо, не хотіли розплачуватися перед Федерацією за борги столиці, які сягали багатомільярдних сум. Чинovníки метрополії, однак, заперечували експлуатовану опонентами об'єднання тезу про те, що берлінці, мовляв, хочуть кращого життя за рахунок брандербуржців.

Черговий етап дискусії з теми об'єднання земель було започатковано гамбургським першим бургомістром О. фон Бойстом (ХДС) навесні 2005 р. Тоді він проголосив завдання об'єднання впродовж 12 років Гамбурга і Шлезвіг-Гольштейна. Відповідно тогочасний прем'єр-міністр землі Шлезвіг-Гольштейна П.-Х. Карстенсен підтримав свого колегу по партії, зазначивши, однак, що це – «завдання для наступного покоління». Проте нового звучання в політичному просторі набув запропонований колишній термін «Нордштат» («Північна держава» у сенсі «Північна земля»).

За можливість утворення «Північної землі» виступав і колишній перший бургомістр Гамбурга Х. Фошерау (СДПН), аргументуючи це тим, що ніде більше в Німеччині не існує таких диспропорцій між земельними межами і економічним простором. Від цього, на його думку, страждають промислова

інфраструктура, підприємства, системи постачання і утилізації, науковий і культурний ландшафти, створення робочих місць та фінансові потоки. Але також, як і у випадку з Берліном, не останнє місце серед аргументів проти об'єднання Гамбурга і Шлезвіг-Гольштейна займають міркування фінансового характеру.

За баченням Вернера Рутца, раціональний підхід, співмірне врахування і поділ за чисельністю населення та площею, а також урахування економічних можливостей уможливають здійснити перерозподіл федеративних територій за наявності восьми земель. Для унаочнення підходів щодо можливого такого поділу у додатках наведена відповідна таблиця з розрахунками площ і населення пропонуваніх восьми земель. Із цих даних виходить, що найбільша земля за чисельністю населення Північний-Рейн-Вестфалія (понад 16 млн жителів), а за площею – Баварія (понад 71 тис. км²). Найменша земля за такого поділу, – Північна земля з населенням у 6,3 млн чол., а за площею – Середній-Рейн-Гессен, у 35 тис. км² [48].

Не виключав у перспективі злиття східно- і західнонімецьких земель уповноважений уряду ФРН у справах східних земель, міністр транспорту В. Тифензеє (СДПН). Міністр фінансів Саксонії-Анхальт, заступник голови СДПН. Й. Бернзен виступив за скорочення суб'єктів Федерації до дев'яти. За його уявленням, було б доцільно об'єднати Саксонію-Анхальт, Саксонію і Тюрінгію в одну землю під назвою «Центральна Німеччина», Гамбург – з Мекленбургом-Передньою Померанією і Шлезвіг-Гольштейном в «Північну Німеччину», Берлін з Бранденбургом, Нижню Саксонію з Бременом і Саар з Рейнлад-Пфальцем. Пересічні громадяни, що відчують ностальгію по епохах, що давно пішли в минуле, пропонують, наприклад, відтворення Пруссії лише з земель м.Берліна, Бранденбурга і Мекленбург-Передньої Померанії. З точки зору місцевих експертів та обивателів, законсервованих з «земельних шматків» німецький федеральний килим дорого обходиться платникам податків [49].

Політична і наукова еліта, а також німецький виборець по різному реагують на ці пропозиції. Якщо Саксонія-Анхальт і Нижня Саксонія, при приблизній оцінці перспектив, висловилися за дискусію з цієї проблеми, то Гамбург, Мекленбург-Передня Померанія вважають, що є інші, більш актуальні за це проблеми.

Проявилися протиріччя в підходах двох інших федеральних земель – «прихильників на злиття», що постійно є предметом обговорення в інформаційному просторі – Саара і Рейнланд-Пфальца. Якщо тогочасний прем'єр-міністр Рейнланд-Пфальца Д. Бек (СДПН) бачив у такій перспективі виключно благо, то його колега – прем'єр-міністр Саара П. Мюллер (ХДС) рішуче заперечував такі конотації. Натомість, за переконанням останнього, «фінансові проблеми не вирішити за допомогою нового територіального облаштування земель». Однак наступниця П. Мюллера в землі Саарланд А. Крамп-Карренбауер, а нині голова партії християнських демократів, – виступила в 2014 р. з відвертою заявою щодо переваг і нагальності бажаного об'єднання цих двох, як і інших, федеральних земель. Стосовно схильності до об'єднання землі Саар, то вона аргументувала ускладненнями, пов'язаними із структурною перебудовою гірничо-добувної та інших галузей промисловості, складнощами щодо наповнення земельного бюджету із-за того, що частина жителів, які працюють у сусідніх країнах: Франції та Люксембурзі, вимушено оподатковуються за місцем праці, а не за місцем проживання. Подолання цих, як й інших, труднощів та завдань федеральними землями в напрямі вирівнювання ними фінансових можливостей у майбутньому, то голова уряду Саарланду пов'язувала саме з укрупненням земель. Більше того, стосовно всієї ФРН, то вона обстоювала підхід, що саме скорочення числа одиниць Федерації із 16 до 8 чи навіть до 6 суб'єктів спроможне принести належні дивіденди, підвищити життєдайність кожної із укрупнених земель Федерації [50].

Не проти об'єднання позиціонують і багаті землі (як, наприклад, Гессен і Баден-Вюртемберг), які передбачають стати ще багатшими. Вони розраховують при цьому на отримання фінансової допомоги від Федерації. Водночас сторону противників територіальних змін, конфігурації земель рішуче зайняли в особі керівників урядів земель Бремен, Саксонія-Анхальт та інші.

Експерти і аналітики вважають, що реформування федеральних і міжрегіональних територіально-адміністративних і фінансових відносин на тлі вирішення таких масштабних внутрішньоекономічних і соціальних проблем як реформа охорони здоров'я, зміна оподаткування підприємств, пенсійна реформа і т. д. можуть бути подібними нині, образно кажучи, «ремонту автомобіля на ходу». Невипадково співголова тогочасної комісії, керівник фракції СДПН у Бундестазі П. Штрук характеризував визначені реформаторами завдання такими, які фактично є невідомими за нинішніх умов. Однак він з оптимізмом дивиться в майбутнє, оскільки в результаті реформи не може бути ні програвших, ні тих, хто виграє.

Аналогічної думки дотримується Б. Рюруп – керівник групи експертів у галузі економіки – так званої п'ятірки мудреців, яка аналізувала фінансову складову взаємовідносин всередині Федерації. Він вбачає добрі шанси для проведення наступного етапу реформи федералізму, так як тут немає розбіжностей між провідними партіями. Інтереси земель об'єктивно відрізняються, але визначаються вони не кольором керівної партії. Якщо ввести чіткі межі по боргам земель, то, на його думку, необхідно буде, щоб землі отримали більш широку автономію в сфері оподаткування. Це передбачає послаблення зв'язків Федерація – землі, оскільки сьогодні фінансове становище земель багато в чому залежить від федерального податкового законодавства. З іншого боку, центр не може провести податкову реформу без згоди Бундесрату.

Аналіз свідчить, що проведені останніми роками реформи взаємовідносин по лінії Федерація – землі, хоч і не повніс-

тю досягли поставлених цілей, але стали важливим етапом розвитку держави. Вони у підсумку торкнулися повернення спектра відповідних повноважень до земель та скорочення можливостей Федерації втручатися в їх прерогативи. Реформа федералізму закріпила істотне розширення законодавчих повноважень земель. У порядку компенсації за скорочення їх участі в законодавчій діяльності на рівні Федерації вони отримали виняткові повноваження у сфері організації діяльності державних службовців, магазинів і кафе, а також місцевої преси. Крім того, землі отримали право на регулювання пенітенціарної системи, інвалідних будинків і будинків пристарілих. У сфері захисту навколишнього середовища у них з'явилася можливість приймати власні законодавчі акти, зміст яких може скасовувати розпорядження Федерації. Значно більше автономії виявилось у земель і у сфері освіти.

У силу того, що термін «конкуруючий федералізм» залишається спірним в політичних і наукових колах через його двозначність на тлі закріпленого в Основному законі пріоритету солідарності, було прийнято компромісне рішення ще в рамках роботи Комісії Бундесрату і Бундестагу в справі реформи федералізму про відмову від його використання і заміні на термін «творчий федералізм». Тобто принципи творчого або змагального федералізму мають сприяти формуванню більш дієздатних форм взаємовідносин по вертикалі та горизонталі. Адже солідаризм, кооперація та фінансова допомога східним землям, як і раніше, покликані продовжувати розв'язання крупної задачі загальнонаціонального масштабу подолання економічних і соціальних відмінностей між заходом і сходом Німеччини.

Реформування та удосконалення механізмів горизонтального і вертикального фінансового вирівнювання становища усіх 16 земель, що проходить протягом останніх років та яке має бути завершеним вже у найближчий період, має все більше прихильників. Йдеться, зокрема, і про особливий порядок розрахунку фінансових потоків для міст, які

мають статус земель: Бремен, Гамбург, Берлін та інших великих міст ФРН – Кельна, Мюнхена і їм подібних. Хоча процеси вирівнювання складових соціально-економічного становища східних і західних земель Німеччини ще не завершені, певно, що можна говорити про здобутки на нинішній час та початок нового етапу змін.

Так, увага та підтримка Федерацією східних земель країни, зберігаючи свою актуальність, принесла, за оцінкою експертів, досягнення важливих результатів. Цьому значною мірою сприяло те становище, що за тридцять років після падіння Берлінського муру фінансові вливання ФРН у нові федеральні землі склали за різними оцінками фахівців від 1,3 до 1,8 трлн євро. Фактичними донорами фінансових надходжень для нових земель в останні роки є Гессен, Баварія і Баден-Вюртемберг.

Протягом одного покоління після повалення Берлінської стіни на сході ФРН відбувалися динамічні зміни. За порівняно короткий час приватизовано промислові і сільськогосподарські підприємства, що стали розвиватися на ринкових засадах, модернізована і розширена вся інфраструктура, увага приділялася створенню малих та середніх підприємств, подоланню безробіття. У період до 2000 р. тут нараховувалося біля 530 тис. середніх і малих підприємств та осіб вільних професій, які надавали роботу для майже 3,5 млн працюючих. Були заново прокладені й корінним чином модернізовані 11 тис. км автодоріг федерального значення і 5,3 тис. км залізниць. Фірма «Дойче телеком АГ» створила понад 5,2 млн нових телефонних точок, а з 1997 р., після повного переведу на цифрову основу, східна Німеччина володіє більш сучасною телефонною мережею, а ніж західна. Досить показово, що на початок ХХІ ст. понад 1700 зарубіжних компаній із приблизно 50 країн інвестували тут власні кошти. В їх числі низка відомих на весь світ концернів, зокрема «Дженерал моторс», США (автомобільна промисловість), «Ельф аквітен», Франція (енергетика), «Доу кемікл», США (хімічна промис-

ловість), «Едванст майкρο дівайсез», США (виробництво комп'ютерів), «Самсунг», Південна Корея (електроніка) і «Квернер», Норвегія (судобудування) [51].

Відповідно завдяки цьому економіка східних федеральних земель швидко зростала. Прикладом може слугувати Саксонія, вартість всіх товарів і послуг, вироблених у цій Вільній державі, зросла після возз'єднання з 36 млрд євро до 126 млрд євро у 2018 р., що більше ніж в три рази. У Тюрінгії, Саксонії-Анхальт і Бранденбурзі валовий внутрішній продукт зростав майже такими ж швидкими темпами. Економічний випуск продукції в розрахунку на душу населення також наблизився до рівня західних земель. Якщо в 1991 р. у економічно слабких землях він становив менше 40% від загального рівня в Німеччині, то нині у північно-східних районах цей показник досяг 68% [52].

Проте на порядку денному постають якісні складові цих змін. Адже в нових землях відчувається нестача добре оплачуваних робочих місць. «Відсутність можливостей кар'єрного росту для кваліфікованих працівників є однією з основних причин слабого розвитку в східнонімецьких землях», – говорить Клаус-Хайнер Роль, економіст Інституту німецького бізнесу (IW). Хоча статистика показує, що між Балтійським морем і Тюрінгським лісом існує безліч малих і середніх підприємств, у них не так багато потужних підприємств цього штибу, як це характерно для Баден-Вюртемберга, Баварії чи частин Північного Рейну-Вестфалії.

Тільки 9% малих і середніх підприємств, що базуються в Саксонії-Анхальт, працюють на експорт. У Саксонії і Тюрінгії ця частка становить 17%, а в Бранденбурзі і Мекленбург-Передня Померанія вона також не набагато вища. Для порівняння: в Баварії і Баден-Вюртемберзі в 2018 р. кожна четверта компанія такого розміру продавала свої вироби і послуги за межі Німеччини. Ще серйозніша різниця у великих компаніях. Жодна із 30 великих компаній Німецького фондового індексу (Dax) не розташована на схід від Ельби. Єдиною

великою компанією на сході ФРН є високофахова з сучасними медичними технологіями в Йєні, «Carl Zeiss Meditec», в якій працюють близько 3200 осіб, а ринкова капіталізація становить вісім мільярдів євро.

Ставлячи під сумнів успіх «прориву на сході» з лише потужним «правильним фінансуванням», дослідники наголошують на важливості розвитку глобально активних підприємств, які мають значення і приносять більше процвітання західним землям Федерації. І така якісна характеристика «розриву між Сходом і Заходом все ще недооцінюється в суспільстві», – говорить Фелікс Рьосель, економіст Інституту Ifo в Дрездені. Нині завданням розвитку має стати більша дивергенція земель, поступу їх виробничих структур у даному напрямі. Зі слабоорієнтованим експортом продуктів та послуг експерти пов'язують і відсутність високооплачуваних робочих місць у східних землях. Цей чинник спонукає до відтоку їх населення. «Після воз'єднання мільйони східних німців покинули свої оселі», – пояснює Рєсель. Статистичні управління земель свідчать, що тільки на сході населення скоротилося більш ніж на два мільйони в період з 1991 до 2018 рр. У той же час число людей, що живуть в Західній Німеччині і Берліні, збільшилося більш ніж на п'ять мільйонів.

Дослідники наголошують, що навіть великі гроші не могли зупинити виснаження населення в сільській місцевості: «Існування структурно слабких регіонів не є німецьким явищем. Це характерно й для інших індустріальних країн», – вказує Олівер Холтемеллер, заступник президента Інституту економічних досліджень імені Лейбніца (IWH). Гранична корисність додаткової підтримки зменшується з наближенням до бажаного рівня. Коли справа доходить до регіонального фінансування, важливо звернути увагу на те, де найбільший ефект може бути досягнутий за допомогою субсидій. За його розрахунками, продуктивність сільських районів східної Німеччини відповідає приблизно 90–95% порівнюваних регіонів на заході.

З іншого боку, в східнонімецьких містах рівень продуктивності у порівнянні з відповідним рівнем західних міських громад не перевищує 75%. То ж слід приділяти більше уваги містам, – наголошує науковець. Підкреслимо, що «скорочення» цілих регіонів не є чисто східнонімецькою проблемою. На Заході, після скорочення видобутку вугілля і сталі, яка страждає від хронічної структурної слабкості, Саар втратив майже 8% свого населення з початку 1990 років. І навпаки, скорочення чисельності населення здебільшого припинилося в низці міських районів Сходу. «Такі міста як Магдебург, Галле, Лейпциг, Дрезден і Хемніц знову ростуть, хоча і помірно. Не може бути й мови про триваюче скорочення», – говорить Карл-Хайнц Паке, колишній міністр фінансів Саксонії-Ангальт і голова Фонду свободи Фрідріха Наумана. Для Паке мета «піднесення Сходу» досяжна. Він також покладається на цільове просування міст центральної та східної Німеччини. Навколо університетів і науково-дослідних інститутів, центрів мають облаштовуватися інноваційні галузі. «Якщо вдасться побудувати інноваційну промислову мережу міст, у Сходу немає причин скорочуватися в наступному десятилітті», – стверджує він [53]. Навпаки, ці землі могли б стати тим, чим Баварія стала після Другої світової війни в районі Великого Мюнхена, тобто регіоном динамічного піднесення.

Розглядаючи результати реформ і змін з точки зору збільшення законодавчих повноважень земельних парламентів і скорочення сфери неформального координування політики прийняття рішень представниками виконавчої влади, можна констатувати певну тенденцію в напрямку наділення земель зростаючим «змагальним потенціалом». Дійсно, законодавчий спектр земель збільшився в цілому на чимало сфер. Однак у експертному середовищі висловлюються сумніви щодо істотного зростання автономії земельних парламентів. Справа в тому, що кількість законопроектів земельних парламентів, що неухильно зростала в останні десятиліття, не врівноважується виключно поверненням повноважень. Повинна

бути зменшена функціональна роль неформального процесу прийняття рішень представниками виконавчої влади. Потребуваність «правової єдності» і «загальних стандартів» як інструментів Основного закону для забезпечення «однаковості життєвих умов» в сферах освіти, права, захисту природи, як і раніше, передбачає продовження політики узгодження та консенсусу, а значить, продовження «кооперативної моделі» співпраці. Як слушно вказує професор Фрітц Шарпф та доктор Ута Вахендорфер-Шмідт, в самій «архітектурі німецької федеральної системи» Федерація і землі відповідальні не стільки за окрему сферу політики (як у більшості федеральних систем), скільки за окремі функції при реалізації цієї державної політики [54].

Спроби скорочення участі Бундесрату відповідно в узгодженні федеральних законопроектів, на думку Ф. Шарпфа, будуть залишатися безперспективними до тих пір, доки всі федеральні закони будуть виконуватися землями на їх власні гроші, в той час, як податкові доходи будуть перебувати у віданні Федерації. В цьому випадку земельні уряди не зможуть зменшити своєї участі в федеральному законодавстві. Саме тому межі розвитку «конкурентного федералізму», а також рамкові умови виникнення переплетення повноважень і «кооперативного» типу управлінських моделей закладені і залишаються в статтях Основного закону. Дослідники слушно стверджують, що поки проблема про розмежування компетенцій між Федерацією і землями буде обговорюватися на тлі пріоритету «однаковості життєвих умов», прагнення до конкурентоспроможності одних земель щоразу може розглядатися як акт «недостатньої солідарності» по відношенню до інших федеральних земель.

Як для повоєнних десятиліть у ФРН, так і в добу об'єднаної Німеччини існуюча нерівномірність розвитку економіки земель породжує нерівність в економічному потенціалі суб'єктів Федерації і диспропорції в галузевій і функціональній структурі економіки. Меті більшого корегування

та необхідного вирівнювання цього розвитку нині у ФРН вимушено ще передбачена фінансова підтримка «слабким» або «бідним» землям за рахунок централізованих фінансових потоків. І в цьому виявляється специфіка та сила засад федералізму, які пронизують державність нинішньої Німеччини.

Таким чином, конституційно-правові засади федералізму ФРН становлять суттєву складову державно-політичного устрою держави. Німецька федеративна держава є життєздатним комплексним утворенням. Вона складається з загальнодержавного рівня Федерації та рівня 16 земель. Основний закон чітко встановлює коло повноважень, які стосуються Федерації, а які – федеральних земель. Цим федеративний устрій Німеччини схожий на устрій інших федеративних держав. Суспільне життя Німеччини регламентується переважно федеральними законами. Громадяни ж з більшістю нагальних проблем відповідно до принципу субсидіарності звертаються переважною мірою до земельних установ або комунальних управлінь, які діють за дорученням земель.

З огляду на те, що Основний закон вимагає співмірності умов життя по всій Німеччині, які великою мірою визначаються економічною та соціальною політикою, дану сферу регулюють переважно федеральні закони. Водночас саме в цьому контексті нинішня ФРН як держава тяжіє до унітарності. Проте землі контролюють переважну більшість функцій загальнодержавного управління. Отже, в німецькій системі правління переважають федералістські елементи. Земельні адміністрації виконують, з одного боку, що типово для федеративної держави, відповідні земельні закони, з іншого – ще й більшість федеральних законів. То ж федеративну державу ФРН можуть також характеризувати такі ознаки як «унітарна» або «прихована» федеративна держава.

За 70-річний період сходження складові федералізму повоєнної Німеччини пройшли кілька етапів і його засади зазнали відчутних змін. З огляду на конституційність вимог

відповідні зміни відбувалися за діяльності Федерального уряду Великої коаліції християнських та соціал-демократів відповідно у 1966–1969 рр. та у 2006 і 2009 рр. У першому випадку у ФРН зміни Основного закону спрямовувалися на помітне розширення повноважень центральної влади за рахунок прерогатив земельної. Це стосувалося різних соціально-економічних сфер та за наявності відповідних умов, зокрема у випадку оголошення стану оборони надавалися значні повноваження Федеральному уряду. У надзвичайних умовах ФРН спроможна була перетворитися на відчутно більш централізовану державу, проти чого, зокрема, спрямовувалися студентські протести того періоду.

Реформа федералізму в 2006 р. – першому його етапі, була спрямована на більш чіткий конституційний розподіл повноважень між Федерацією та землями, а зміни Основного закону 2009 р. – другому етапі, заторкували реформування системи фінансових відносин у державі. Останні – направлені на удосконалення принципів фінансових взаємин суб'єктів Федерації по вертикалі і по горизонталі з орієнтиром на більш ефективну та конкурентноздатну модель федеративного державного устрою. Внесені зміни 2006 і 2009 рр. до Основного закону уможливають розв'язання завдань підвищення дієздатності Федерації та земель, досягнення економічної спроможності земель та усунення невідповідностей у сфері фінансових стосунків «Федерація – землі» та між самими землями. Значному усуненню відмінностей між землями та врахування при цьому їх фінансових можливостей і потреб підпорядковано запровадження нових принципів та відповідних процедур. Вони були покликані до 2020 р. сприяти досягненню вирівнення бюджетної забезпеченості громад і регіонів. Даній меті підвладний новий механізм перерозподілу частини коштів «багатих» земель на користь «бідних». Нововведення до Основного закону та нові принципи взаємодії покликані сприяти як Федерації, так і землям, їх неухильному розвитку.

Отже, у сучасній Німеччині функціонує державна федеративна система, яка довела свою життєздатність і демократизм, дієвість та можливості внесення змін і доповнень у контексті сучасних викликів. Цій системі не стали на заваді ні зміни відповідних сил і коаліцій на владному Олімпі, ні розширення її географічних меж на територію колишньої НДР, а ні нові серйозні турбуленції інтеграційного та глобалізаційного поступу. Водночас прагнення до нарощування ефективності є дієвою спонукою до більшого розвитку змагальності та солідарності у поступі як Федерації, так і всіх федеральних земель. Запорукою даного успіху, як свідчить попередній досвід, може слугувати політична рівновага та неухильне економічне зростання. У цю площину лягає подолання сучасних викликів та проблем, з якими стикається Федеративна Республіка Німеччина.

V. ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І УТВЕРДЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Про партійну систему, складові сходження парламентаризму ФРН у повоєнні десятиліття та зміцнення сучасної представницької демократії як і про більшість політичних партій Західної, а з 1990 р. і вже об'єднаної Німеччини, написано чимало ґрунтовних досліджень. Всі вони несуть на собі відповідні узагальнення і унаочнення різних періодів її розвитку [1]. Окрім цього існує й ціла низка видань, які стосуються відповідно кожної політичної сили, особливо тих, які представлені у Бундестазі, дослідження щодо діяльності фракцій парламенту тощо. Експерти, оглядачі та науковці активно висвітлюють виборчі кампанії різних партій на земельному, федеральному рівні та й відповідні вибори до Європейського парламенту в останні десятиліття. З приєднанням земель Східної Німеччини з плином часу збільшується число досліджень процесів відновлення демократичної партійної системи в землях колишньої НДР, впливів на це переломних подій щодо шляхів об'єднання політичних партій східної й західної частин країни на конституційно-правових засадах Федеративної республіки. Також зростає кількість праць щодо з'ясування особливостей їх партійної боротьби за виборця у Федерації та відповідних землях на сучасному історичному етапі.

Серед цього величезного масиву літератури про політичні партії та партійну систему ФРН слід назвати такі важливі та узагальнюючі праці, чимало із яких витримали по кілька видань: історика і політолога, професора Курта Зонтхаймера

«Федеративна Республіка Німеччина сьогодні. Основні риси політичної системи», п'ятнадцяте видання якої було видруковане і російською мовою [2], дослідників Георга Ольцога та Генріха Лізе «Політичні партії Федеративної Республіки Німеччини» [3], Карла Тремпеля «Партії у ФРН. Основи. Функції. Історія. Програми. Організації», які кілька разів доповнювалися та перевидавалися [4], а також відповідні праці Адольфа Бірке, Клауса Бойме, Курта Клотцбаха, Петера Льюше, Тео Штаммена та ін.

Класична праця професора К. Зонтхаймера (1928–2005), який довгі роки завідував кафедрою політології університету в Мюнхені, нині представляє двоякий інтерес: вона допомагає краще зрозуміти не тільки Німеччину, але почасти й те, що в останні роки відбувалося в пострадянських країнах, зокрема в Україні. Адже наші країни порівняно недавно пройшли через жорсткі випробування тоталітаризмом. Мاستитий дослідник вважав, що за відсутності німецького «економічного дива» під великим питанням виявилася б підтримка німцями в Західній Німеччині представницької демократії. Давши короткі нариси повоєнного розвитку двох німецьких держав, автор робить глибокий систематизований історико-політологічний аналіз головних сфер життєдіяльності суспільства, держави і громадян ФРН, в тому числі: політичної системи, партій і спілок, ролі й діяльності органів державного управління, а також федеративного устрою, місцевого самоврядування тощо. Зонтхаймер довів змістовний виклад до возз'єднання країни і перших років так званої «нової Федеративної республіки». Докладно розглянувши ці зміни становища Німеччини, відомий дослідник узагальнює деякі підсумки розвитку політичної системи. Уваги заслуговує глава про розвиток німецької політичної культури. Відомий афоризм автора: «Страх перед кризами засів у мізках і самих політиків і відповідальних за політику органів, він є спадщиною німецького минулого». Прихильник демократії, професор Зонтхаймер виконав роботу, значення якої виходить далеко за рамки

тільки німецької історії і практики. Зроблені виважені оцінки та положення лягають у площину триваючого пошуку в світі найбільш ефективного поєднання демократичної свободи для індивіда і спільноти, продуктивності праці і соціальної справедливості, різноманіття духовного життя і єдиного загальнолюдського взаєморозуміння. Тож не випадково видані книги К. Зонтхаймера протягом кількох десятиліть служать навчальними посібниками у розгалуженій системі політичної освіти у ФРН.

Політичні партії в повоєнній Німеччині, як свідчить аналіз, відігравали конститутивне значення у відновленні відповідного широкого політичного ландшафту, в становленні та утвердженні демократії. Після того, як у західних окупаційних зонах було ослаблено заборони щодо політичної діяльності, тут стали виникати політичні партії та традиційні організації, що об'єднували людей за подібними інтересами. Однак, у порівнянні із Веймарською республікою, партійна система відчутно мінялася. Попередніх тісних зв'язків партій із відповідними класами та соціальними конфесіями вже не спостерігалось. Навпаки – нові партії, що створювалися або ті, що відновлювалися після тоталітарних гонінь та заборон, прагнули розширити коло своїх прихильників, власну соціальну базу. Звичайно, що у більшості партій прослідковувалися риси, які видавали їх походження із світоглядних і класових партій, однак членство в них та їх електоральні прихильники вже не обмежувалися попередніми рамками.

Характерними прикладами цих процесів постають новостворені Християнсько-демократичний та близький з ним Християнсько-соціальний союзи, відновлена Соціал-демократична партія Німеччини. ХДС як новий рух, що об'єднав у собі різні конфесії: католиків та протестантів-євангелістів (лютеран), спирався в основному на буржуазію і середній клас. Проте з часом, особливо з економічним піднесенням, зумів залучити на свій бік і частину робітничого класу. Ставши урядовою політичною партією, християнські демократи були

об'єднанням найважливіших усталених соціальних груп, що представляли часто протилежні інтереси, але спроможних мирно співіснувати в рамках цієї партії. Партія-союз, ХДС на відмінну від соціал-демократів, які були чітко організованою на ідейних принципах партією, завжди відрізнявся слабшою згуртованістю земельних союзів, політиків усіх рівнів і груп інтересів. Всі вони утримувалися в рамках партії не стільки спільною ідеологією, скільки своєю зацікавленістю у збереженні статус-кво, створеного повоєнного (західно)німецького суспільно-економічного ладу.

Християнсько-соціальний союз став земельно оформленим партією-союзом у Баварії із подібними світоглядними засадами. Водночас ХСС – це самостійна й організаційно зовсім незалежна від ХДС партія. Особливе становище баварської партії приносить їй відносно більше вигоди, перш за все, в середині фракційного об'єднання з ХДС у Бундестазі. У порівнянні з цією так званою сестринською партією, баварські соратники позиціонують себе більш консервативною політичною силою з багатьох питань німецької політики, але, завдяки своїй земляцькій згуртованості, мають виключний вплив усередині спільної фракції ХДС/ХСС.

Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) на противагу ХДС і ХСС була після 1945 р. не новоствореною, а відновленою партією, до керівництва якої прийшли соціал-демократичні політики веймарського періоду. Крах нацистського режиму уможливив зародження в лавах цієї партії, якою енергійно керував Курт Шумахер, надії про те, що саме СДПН є тією політичною силою, яка покликана сформувати нову Німеччину. Погляди (західно)німецьких соціал-демократів на нову організацію життя в Німеччині визначалися двома головними постулатами: створення реальної соціальної демократії за допомогою відповідного перетворення економічної структури та найскорішого оформлення національної незалежності завдяки проведенню політики на засадах національних інтересів. Відновлена СДПН через півтора року

після беззастережної капітуляції Третього рейху в трьох західних зонах і Берліні налічувала понад 630 тис. членів [5]. Будучи найчисельнішою партією, соціал-демократи мали своїх прихильників у робітничому середовищі, але з часом поширили вплив на представників середнього класу, зокрема протестантського віровчення. Також у цей період були відновлені Ліберальна, Комуністична та чимало інших партій.

У радянській зоні окупації в 1945 р. у дещо видозміненій формі були також відновлені старі і створені нові політичні сили, виник традиційний спектр партій. В їх числі – Комуністична, Соціал-демократична, Ліберальна партії, Християнсько-демократичний союз та інші. Однак вже через короткий час після повалення «коричневої диктатури» відбулася відчутна трансформація цих партій. За підтримки Москви вивищення отримала Соціалістична єдина партія Німеччини (СЕПН), яка постала у 1946 р. із об'єднання комуністів та соціал-демократів даної окупаційної зони [6]. Причому, провідні позиції у СЕПН посіли комуністи.

Після конституювання ФРН провідні партії, зростаючи із земельного рівня, стали функціонувати на загальних теренах Західної Німеччини та з часом вони почали здебільшого толерантно конкурувати між собою. Основний закон ствердив ґрунтовні конституційно-правові норми щодо діяльності політичних партій. Більшість цих партій постали ключовими складниками плюралістичної демократії і з часом важливими чинниками зміцнення суспільної злагоди західнонімецького суспільства та запорукою його динамічного розвитку.

Конституційно-правові особливості партійно-політичної системи ФРН. Як відомо, визначення партії, згідно латинського походження цього слова (*parte*), означає частину цілого. Таке тлумачення пояснює, що вони потребують доповнення іншими частинами, тобто також партіями. Тільки за таких умов партії складають відповідну цілісність, скажімо, політичний ландшафт тієї чи іншої держави, їх суспільства. За умов парламентської демократії партії є носіями плюра-

лізму, розмаїття ідей та підходів щодо розвитку країни. Зазначу, що поряд з іншими чинниками та інституційними засадами утвердження та функціонування демократії, вельми суттєвим чинником для успішних перетворень у ФРН була і залишається розвинута і стійка партійно-політична система, унормованість та демократичні процедури її діяльності. Тим самим, широка представницька демократія і відповідний партійний спектр щодо ідей та підходів суспільного розвитку все більше набували належного розвитку.

Надто важливим стало те, що в Основному законі ФРН чітко визначені конституційні засади формування та діяльності політичних партій. У цьому зв'язку були враховані сильні та уразливі сторони становища політичних партій доби Веймарської республіки. У роки першої (невдалої) демократичної системи урядування в Німеччині серед правників побутувало уявлення, що буцімто партії – це екстра конституційні установи, які стоять поза державністю і конституцією. Тоді вбачали протиріччя в тому, що партії пронизують все політичне життя, але про це нічого не було вказано у конституції. З тим, щоб уникнути типової німецької дилеми й визнати лише те, що неодмінно врегульовано з правової точки зору, партії були (на мові юристів) «конституалізовані». Зрозуміло, що даним підходом проблема визнання «партійної держави» стала юридично полегшеною, хоч ще й не вирішеною справою. Німецька конституційна юриспруденція в повоєнні роки підняла навколо цього нового правового факту велику дискусію. Деякі її представники на чолі з Герхардом Ляйбхольцем возвели на цьому теорію партійної держави. Остання стверджувала, що партії, які до цього часу були вільними асоціаціями суспільства, завдяки їх конституалізації піднялися у ранг конституційних органів співмірних з Федеральним урядом, Бундестагом тощо. Дані теоретичні підходи дійсно відіграли велику роль при винесенні конституційних рішень щодо політичних партій [7]. В іншому формула партійної держави не виражала нічого іншого, як очевидну істину, що сучасна

демократична держава управляється політичними партіями. Пануюча думка вбачає в політичних партіях вільні суспільні формування, які сповідують політичні цілі. Тож у ст. 21 Основного закону Федеративної республіки чітко визначалося, що «політичні партії вільно створюються», що їх «внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам», що саме «партії сприяють формуванню політичної волі народу». Партії, принаймні на повоєнному і нинішньому етапі розвитку суспільних відносин у ФРН, стали чинником безпосереднього втілення волі народу в його владу.

Досить важливим, як у зв'язку з прагненням не допустити помилок попередньої історичної доби, та в інтересах забезпечення демократії в новопосталій німецькій країні було запровадження конституційної норми щодо можливостей заборони окремих політичних партій. В Основному законі в частині 2 ст. 21 однозначно стверджується наступне положення: «Партії, які прагнуть, судячи по їх цілям або діям їх прихильників, нанести шкоду основам вільного демократичного ладу чи повалити його, або загрожують існуванню Федеративної Республіки Німеччина, є неконституційними». Водночас узаконювалося правило, що «питання щодо антиконституційності партій вирішує Федеральний конституційний суд». Деталі та характерні умови цієї конституційної норми регулюються відповідними федеральними законами [8].

Зрозуміло, що дані положення були детерміновані попередніми державними вадами Веймарської доби та виправданні, з огляду на виклики та завдання розбудови демократичного ладу і формування оновленого суспільства. Саме ґрунтуючись на цих засадах, у 1952 р. відповідно була припинена діяльність праворадикальної Соціалістичної імперської партії, а в 1956 р. ФКС заборонив Комуністичну партію Німеччини. Причому, два ці рішення були прийняті за поданням Федерального уряду.

Дослідники вказують, що перша із цих партій позиціонувала себе в якості неонацистської сили, мала антисемітську

направленість і у 1951 р. на земельних виборах у Нижній Саксонії отримала 11% голосів виборців та мала 16 депутатів у ландтазі. А про підтримку КПН у 1949 р. свідчить той факт, що у Бундестазі першого скликання комуністи мали 15 мандатів. Заборону КПН уряд обгрутовував тим, що ця партія заявляла себе у якості «партії нового типу», яка бореться за встановлення «диктатури пролетаріату» та виступала за повалення уряду Конрада Аденауера [9].

У порівнянні із партійною системою Веймарської республіки, яка була не останньою в колі причин загибелі першої німецької демократії, розвиток партійного життя у ФРН мав ту перевагу, що він концентрувався на виключно малій кількості числа партій з шансами переходу влади від однієї великої провідної партії до іншої. Переваги становища перш за все полягали у тому, що не було ні однієї важливої партії, яка перебувала би у принциповій опозиції до демократичної політичної системи.

Звичайно, що з урахуванням конституційних положень переважне число праворадикальних партій здебільшого намагалися дистанціюватися від націонал-соціалістичної ідеології. Це відносилось також і до Націонал-демократичної партії Німеччини (НДПН), що піднялася на хвилі студентських бунтів середини 1960 рр. та у зв'язку з першим економічним спадом. НДПН на виборах 1969 р., що поклали початок соціал-ліберальній коаліції, отримала навіть 4,3% голосів. Далі, лише через 12 років після заборони КПН була утворена Німецька комуністична партія (НКП), яка стала значною мірою наступницею попередньої комуністичної партії. НКП також, як її попередниця, орієнтувалася на пануючу в Східній Німеччині СЄПН, проте на виборах вона не отримала значної підтримки. Оскільки НКП була прихильницею політики нормалізації стосунків з СРСР і НДР, яку проводив уряд Віллі Брандта, останній піддався масованим атакам правих. Йому робили закиди партії парламентської меншості та навіть звинувачували у «м'якотілості» по відношенню до «ворогів демократії».

Саме враховуючи таке становище, в 1972 р. конференція земельних міністрів внутрішніх справ прийняла постанову про звільнення з державної служби осіб з радикальними поглядами. За невеликим винятком вжиті заходи практично торкнулися тільки комуністів і не заторкували праворадикальної Націонал-демократичної партії. І заборона КПП, і ці постанови, відомі як «заборони на професії», викликали широке засудження в країні і за кордоном. За визнанням влади, у ФРН були численні випадки «перегинів» у застосуванні даної постанови. У другій половині 1970 рр. у землях, керованих соціал-демократами, заборони фактично були скасовані. Заборона КПП до певної міри втратила актуальність з утворенням НКП, а потім з об'єднанням Німеччини. Адже тоді була створена Партія демократичного соціалізму (ПДС), яка стала спадкоємицею державної партії НДР, – Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

У той же час впливові у ФРН сили консервативного спрямування і сьогодні виступають прибічниками вказаних жорстких заходів. При цьому одні консервативні політики і юристи розцінюють їх як «більш чесні», відкриті і нелицемірні способи захисту демократичного ладу в порівнянні з практикою сусідніх західних країн. Інші діячі стверджують, що успіх подібних акцій доволі сумнівний. Практика свідчить, що вони не ліквідовують недемократичні партії, а витісняють їх у важко контрольований нелегальний простір. «Заборони на професії» на практиці значно ефективніші і тому в майбутньому заборони партій навряд чи практикуватимуться [10]. Останнє, втім, не відноситься до неонацистських партій. Принципи безумовної заборони їх діяльності, як і недопущення публічного поширення екстремістських ідей істотних політичних суперечок у ФРН не викликають. Державний контроль за дотриманням вказаних принципів здійснює спеціальне Федеральне відомство з охорони конституційного закону.

Не вдаючись до порівняльної оцінки ефективності заборони КПП і «заборон на професії», необхідно відзначити, що

дані заходи відчутно отруїли політичну атмосферу в країні, сприяли радикалізації лівих сил, вони утруднили і загальмували вкорінення такої демократичної добродетності як політична толерантність по відношенню до опонента. Досить сказати, що у кінці 1980 рр. у консервативному середовищі нерідко лунали голоси на користь оголошення «антиконституційної» діяльності партії «зелених».

Важливим висновком до дії при створенні та подальшому розвитку ФРН стало визнання того, що надмірне роздроблення електорату між безліччю дрібних партій робить політичну систему нестійкою. Тому західнонімецькі законодавці ввели положення про те, що партії, які не набрали на виборах 5% голосів, не проходять у Бундестаг і до парламентів земель – ландтаги. Натомість голоси, подані за них, розподіляються між тими партіями, що здолали цей бар'єр (пропорційно досягнутим результатам). Показово, що на перших виборах у Бундестаг (1949 р.) діяв закон, згідно з яким для проходження до парламенту будь-якій партії досить було набрати 5% голосів у одній із земель або завоювати один прямий мандат (тобто отримати більшість голосів у одному виборчому окрузі). Але і при цьому бар'єрі з тих, що брали участь у виборах 16 партій і 70 безпартійних кандидатів у Бундестаг пройшли тоді лише 10 партій і три безпартійних кандидати. На подальших виборах в ландтаги доля голосів, поданих за великі партії, ще більше знизилася, причому особливо постраждав від цього блок ХДС/ХСС. Тому в 1953 р. Бундестаг прийняв новий Федеральний закон про вибори. Відтепер уже треба було набрати не менше 5% голосів від усіх їх учасників або отримати один прямий мандат. У 1956 р. при збереженні 5% прохідного бар'єру на федеральному рівні ліміт необхідних прямих мандатів зріс до трьох. Ефективність такого електорального бар'єру проявилася в 1969 р., коли пронацистська НДП, що раніше потрапила до лав ландтагів, не змогла подолати цей бар'єр і потрапити у Бундестаг. Після цього вплив НДП став швидко падати і вона втратила усі місця в земельних парламентах.

Аналізуючи як повоєнну німецьку практику, так і подальші роки утвердження парламентської партійно-політичної системи у ФРН, необхідно зазначити наступне. Теоретично демократія можлива й без наявності партій, на практиці ж – певно, слід ствердити однозначно, що ні. Бо саме партії у сенсі конституційних положень покликані у сконцентрованому вигляді відбивати волю народу, його узагальнене бачення власного поступу. Партії плекають загальнонаціональні ідеї та помисли, надають їм відповідної політичної дієвості. Обрані на певний час до владних органів, партії виконують політичні завдання, вони відіграють значну роль у формуванні політики, керуванні державними справами і виконують контрольні функції. Відповідно з даними засадами та багатолітньою практикою в науковому дискурсі ФРН існує твердження того, що функціонування парламентської системи у їх країні співмірне з постійною легітимацією держави партій.

Професор Д. Лангевіше із Еберхард-Карл університету в м. Тюбінген слушно зазначає, що формування уряду більшості та його підзвітність парламенту, як і можливості зміни місцями влади і опозиції згідно результатам виборів, слугують підставовими чинниками цього визначення. Тому становлення і зміцнення партій, зокрема тих, що сповідують центристську ідеологію, є, з одного боку, важливим атрибутом формування демократії і парламентаризму, а з іншого – це постає віддзеркаленням їх успішного сходження [11].

Уявляється доцільним звернутися з аналізом до досвіду утвердження та функціонування нинішньої партійно-політичної системи у ФРН. Зазначу, що вагомим чинником поступу ФРН була і залишається розвинута, стійка партійно-політична система, законодавча унормованість та демократичні процедури діяльності партій. Так, за умов представницької демократії партії є носіями плюралізму, розмаїття відповідних ідей та засад розвитку країни. Розробники західнонімецького Основного закону при визначенні ролі і місця партій в політичній системі прагнули врахувати трагічний до-

свід національної історії, створити ефективні правові перешкоди встановленню диктаторського, тоталітарного режиму. У результаті вперше в історії (Західної) Німеччини роль політичних партій була детально прописана в Основному законі. Відповідно до конституційних засад ФРН Федеральний уряд може бути утворений тільки з діячів партій, представлених у Бундестазі. Плебісцити в масштабах країни не допускаються, тут рішуча перевага віддана принципу представницької демократії. Хоча раніше і нині деякі впливові політики і юристи виступали і виступають за її доповнення певними елементами демократії прямої дії. Проте, спроби такого роду почастишали після об'єднання країни, однак допоки вони не увінчалися успіхом.

Основний закон пред'являє низку принципових вимог до діючих партій. Так, окремі статті, визначаючи конституційний лад ФРН і становище партій та їх покликання для суспільства, однозначно прописують засадничий принцип діяльності їх – партійну демократію. Саме партії повинні сприяти політичному волевиявленню народу, тому існування різних поглядів припускає обов'язкове визнання принципу багатопартійності і широти варіацій допустимих у демократичному суспільстві різних політичних шляхів і цілей та законних засобів їх досягнення. Багатопартійність має на увазі визнання не лише різноманіття, але і співіснування партій. Їх протилежність не повинна розумітися як безкомпромісна ворожнеча.

Свобода створення партій включає свободу їх організаційної форми та співмірність із демократичними принципами. Дане положення, природно, викликало питання, за яких саме умов організація тієї чи тієї партії може вважатися демократичною. Дискусія проходила при широкому домінуванні розповсюджених тез, що партія тоді може вважатися демократичною, коли формування її волі проходить знизу вгору, й протилежної точки зору, що внутріпартійна демократія гарантована вже тоді, коли керівництво партії, як це прийнято

у представницькій демократії, несе відповідальність перед своїми членами, тобто обирається ними. Проте сам закон, що був прийнятий 1967 р., не зміг розв'язати ту теоретичну суперечку. Однак він прийняв деякі досить важливі формулювання, щоб втілити демократичні засади. Так, керівні органи партій мають отримувати легітимацію лише за допомогою внутрішньопартійних демократичних виборів та в окремих випадках за невеликої долі офіційно призначених осіб. Законодавці визначили те, що партійні третейські суди, які покликані розв'язувати суперечки між партією і її членами, задля забезпечення більшої незалежності суддів, не можуть мати у своєму складі членів правління чи функціонерів цих партій. Тим самим Закон «Про партії» став юридичним документом, який значно більше, ніж до цього, утруднював застосування партіями антидемократичних методів та дій. Закон «Про партії» вказує у п.3 § 15 і про захист прав меншості в їх складі. Згідно з ним, положення партійних статутів про внесення проєктів резолюцій мають бути викладені так, щоб меншість могла оголосити свої пропозиції [12].

Також важливим чинником постають положення про державну фінансову підтримку партій, які встановлені законодавчим шляхом. Зокрема, повинна відшкодовуватися частина їх витрат на виборчі кампанії – відповідно до витрат і досягнутих на виборах результатів. Проте державне фінансування партій до цього часу викликає у ФРН багато суперечок. Так, соціал-демократи тривалий час взагалі були проти нього. Але коли відповідний закон був все ж ухвалений, від державних грошей керівники СДПН не відмовилися, заявивши, що в умовах, що склалися, така відмова збільшила б нерівність їх шансів у порівнянні з конкурентами. Сьогодні за радикальну зміну умов фінансування партій виступають «зелені». На їх думку, існуючі умови вигідні передусім великим партіям і ставлять у несприятливі умови ініціаторів нових політичних утворень. Ці звинувачення небезпідставні. Так, у рік досягнення німецької державної єдності доля державних субсидій

в доходах СДПН складала майже половину, у ХДС – 43%, а у «зелених» – всього 15,3%. І величина фінансової підтримки залежить від результатів, досягнутих на парламентських виборах, більше того, партія, яка не долає виборчий бар'єр, втрачає державні кошти на виборчу кампанію.

Важливим підходом ФРН стало стримування можливо-го роздріблення електорату між безліччю дрібних партій, які виводять політичну систему на нестійкий шлях. Тому західнонімецькі законодавці, виходячи з попереднього досвіду, унормували положення щодо прохідного бар'єру в парламент. У Німеччині було раніше й існує нині кілька десятків різних політичних партій та півтора десятка партійних об'єднань, а на час виборів 24 вересня 2017 р. до Бундестагу 19 скликання зареєстроване їх число сягнуло 116. Для більш повного уявлення відзначу, що в парламентських виборах приймали участь: у 1949 р. – 16 партій, 1998 р. – 40, у 2013 р. – 34 та – 48 партій у вересневих виборах 2017 р. [13] Якщо до останніх виборів у парламенті було представлено 5 партій, то після – до них додалися «Альтернатива для Німеччини» (АдН), яка посіла третє місце, та знову стала парламентською Вільна демократична партія (ВДП). Тепер, поряд з сімома партіями Бундестагу, 13 партій представлено – в ландтагах та 13 – у європейському парламенті. Однак найбільш потужними є дві політичні сили, а саме – християнські демократи та соціал-демократи. Це підтверджується як їх чисельністю, так і відповідною підтримкою виборців протягом повоєнних десятиліть. Проте досить відчутні втрати цих провідних сил характерними стали під час останніх виборів до німецького парламенту 2013 та 2017 рр. [14].

Безпосереднім правом політичних партій Німеччини, що перемогли на виборах, є участь у формуванні уряду. Аналіз показує, що цим правом користувалися, перш за все, партії центристської орієнтації, які прагнуть до проведення зваженої політики з урахуванням інтересів більшості населення ФРН і на основі здебільшого суспільного консенсусу. Але

теоретично, згідно з конституційними положеннями, право брати участь у формуванні уряду відповідного рівня мають усі партії, що пройшли до Бундестагу та земельних парламентів, що мають свій дещо скромніший електорат.

Аналіз політичної практики семидесятирічної історії після утворення ФРН свідчить, що протягом усього періоду з 1949 р. партії центристської орієнтації забезпечували собі домінуюче становище на федеральному рівні, а також у більшості ландтагів, отримуючи відповідне число голосів виборців. Тобто, політичні партії, ідейно-політичний плюралізм у Німеччині стояли біля витоків та складають невід'ємну частину і засадничий принцип сучасної демократії, політичної взаємодії влади із конструктивними опозиційними силами. Становлення і зміцнення партій центристських засад є як атрибутом формування демократії, так постає підтвердженням їх успішного сходження в суспільстві. Дані партії складають основу політичної системи та політичних ціннісних орієнтирів німецького суспільства. Адже із 36 політичних партій, що висували своїх кандидатів на перші вибори до Бундестагу в 1949 р., лише чотирьом було під силу протягом 70 років стабільно долати під час виборів 5%-ий бар'єр. (ВДП у 2013 р. вперше за весь час не пододала 5%-ого бар'єру.) [15].

Притаманною особливістю партій постає те, що вони прагнуть здобути демократичним шляхом політичну владу та потім її здійснювати. Аби досягти цієї мети в умовах представницької, парламентської демократії, вони мають отримати підтримку якомога більшого числа виборців. Також важливим елементом розвиненої демократії є регульоване збалансування різних інтересів – не лише між партіями, але й у них самих. Тут також, як правило, досягається рівновага між об'єктивними та особистими інтересами. Така життєва внутрішньопартійна демократія іноді може суперечити вимозі максимально допустимої закритості партій. Однак це також свідчить про те, що партії якраз не є самоціллю,

а лише засобом здійснення інтересів. Партії центристського спрямування завжди складали (а нині, відповідно з певними застереженнями) міцність політичної системи німецького суспільства.

Етапи утвердження сучасної партійно-політичної системи у ФРН. У процесі сходження демократії у Федеративній республіці можна виділити п'ять етапів формування партійно-політичної системи, яка складає основу, базу суспільно-політичної системи і парламентської форми правління. Слід підкреслити, що кожний наступний із етапів демонстрував не лише відмінності від попередніх років, але й нові грані демократичної системи та відповідну роль партій в досягненні стійкого розвитку країни з відповідним запасом політичної міцності. Німецькі та вітчизняні дослідники виділяють наступні етапи.

Перший етап охоплює 1945–1949 рр. – це період організаційного оформлення центристських партій: Християнсько-демократичного союзу (ХДС), Християнсько-соціального союзу (ХСС), Вільної демократичної партії (ВДП), Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), а також партій іншого спрямування – спочатку на земельному, а потім і на федеральному рівнях.

Другий етап проходив упродовж 1949–1960 рр. Для нього було характерним зміцнення партій центристської орієнтації. Підтвердженням цьому є зростання числа голосів виборців на їх користь: в 1949 р. ХДС, ХСС, ВДП і СДПН разом набирали 72,1% голосів, а в 1961 р. – відповідно 94,3%. Це відбувалося одночасно з процесом вимивання малих партій. Дійсно, число мандатів в Бундестазі саме малих партій скоротилося з 80 у 1949 р. до 17 в 1957 р., а з 1961 р. дані партії вже були неспроможні подолати 5%-ий бар'єр.

Певно, що вирішальну роль відіграло те становище, коли великі партії почали відходити від вузьких ідеологічних позицій у бік більшого прагматизму. Між ними встановлюється, значною мірою, консенсус по фундаментальним

питанням суспільно-політичного устрою. Слід також підкреслити, що партії ХДС/ХСС започаткували єдиний партійно-політичний блок, причому Християнсько-соціальний союз як земельна партія Баварії став єдиним представником християнсько-політичних уподобань населення цієї землі. З 1957 р. дані сестринські партії в Бундестазі постають єдиною партійно-політичною фракцією – ХДС/ХСС.

Третій етап охоплює 1961–1982 рр. Це був етап утвердження на рівні парламенту трипартійної системи. У ці роки в Бундестазі все ширше постає представлення партій центристської орієнтації: християнських та християнсько-соціальних демократів, вільних демократів і соціал-демократів. Причому партійні фракції ХДС/ХСС і СДПН перетворилися у провідні політичні сили, які змінювали одна одну на урядовому олімпі в залежності від результатів виборів. Так, якщо 1957–1960 рр. діяла коаліція ХДС/ХСС і Німецької партії, в 1960–1961 – ХДС/ХСС; то в 1961–1966 рр. блок ХДС/ХСС – ВДП; 1966–1969 рр. – ХДС/ХСС – СДПН (тобто Велика коаліція); 1969–1982 рр. – коаліція СДПН і ВДП (тобто соціал-ліберальна). Іншими словами, ці два політичні об'єднання – християнські демократи і соціал-демократи – стали дійсними контрагентами, як при двопартійній системі. Водночас вони недостатньо сильні, щоб правити без маленької третьої партії – ВДП, яка із-за цього відіграє в системі непропорційно важливу роль при формуванні уряду. Всі партії цієї системи вважаються «опорою держави» і «лояльними до Основного закону».

Четвертий етап проходив у 1980 роки. Його започаткували формування у 1980 р. на хвилі зростаючих соціальних протестних рухів нової партії «зелених» у ФРН та входження її в 1983 р. до складу Бундестагу. Цей етап знаменував утворення вже чотирьохпартійної системи на загальнодержавному рівні. Поряд з даними подіями створена колишніми депутатами від ХСС у 1983 р. праворадикальна Партія республіканців стала все гучніше заявляти про себе, добиваючись в окремих випадках більш-менш помітних успіхів на виборах

до ландтагів, а в 1989 р. вона навіть набрала 7,1% голосів на виборах до Європарламенту. Однак республіканцям так і не вдалося перетворитися в п'яту партію загальнофедерального значення і в наступне десятиріччя республіканці залишаються маргіналами.

П'ятий етап розпочався в 1990 роки – після відновлення державної єдності німців та формування і розширення партійної системи у Бундестазі. Даний етап, з певними застереженнями, продовжується й нині, його відзначають динамізм та подальше розширення числа парламентських партій. Третього жовтня 1990 р. відбулося відновлення німецької державної єдності, з ФРН об'єдналися п'ять східнонімецьких земель і Східний та Західний Берлін. Об'єднання Німеччини супроводжувалося процесом організаційного злиття політичних партій обох частин країни і формуванням єдиної партійно-політичної системи. У період до перших загальнонімецьких виборів 2 грудня 1990 р. східнонімецькі ХДС і Демократична селянська партії об'єдналися із західнонімецьким ХДС, а створена у жовтні 1989 р. східна СДПН влилася до відповідної західнонімецької партії. Східна Ліберально-демократична партія об'єдналася з ВДП, яка завдяки цьому значно зросла чисельно. Тільки в «зелених» цей процес розтягнувся до травня 1993 р., коли східнонімецькі правозахисники «Союз 90» остаточно об'єдналися з партією «зелених» і створили нову партію під назвою «Союз 90/зелені». Проте правонаступниця Соціалістичної єдиної партії Німеччини – Партія демократичного соціалізму, позиціонувала себе окремо і, завдяки введеним Федеральним конституційним судом преференціям (застереження щодо 5%-ого бар'єру) стала п'ятою партією Бундестагу, пройшовши разом із «зеленими» до боннського парламенту. Тобто, на самому початку цього етапу розпочалися турбуленції до того стабільної німецької партійної системи. У 1990 рр. на політичну арену виходить й правоекстремістська Республіканська партія, а в подальшому й інші нові політичні об'єднання.

За підсумками перебігу подій, вражає те, що возз'єднання Німеччини в основному зберегло західнонімецьку партійну систему, щоправда зі значними втратами для СДПН, а пізніше й для ХДС. Тобто у партійно-політичному житті зрослої ФРН однозначно має місце належна наступність. З іншої сторони, процес возз'єднання посилив тенденцію, яка розпочалася у 1980 рр. щодо приведення в рух усталеної партійної системи. З часом, як на Заході, так і на Сході країни після піднесення та ейфорії возз'єднання відбувається помітне наростання невдоволення партіями, що утвердилися. У контексті побоювання з приводу стабільності цих партій у ФРН і їх здібності функціонувати в умовах турбулентних змін не видаються необґрунтованими.

Перші загальнонімецькі вибори у грудні 1990 р., по суті справи, прислужилися ще одним підтвердженням міцності старої партійної системи й принесли успіх обом правлячим партіям. Тим самим була забезпечена більшість голосів для третього Федерального уряду на чолі з Гельмутом Колем – канцлером німецької єдності. Водночас німецький партійний ландшафт прийшов у рух і почалося заперечення абсолютно пануючого становища тих партій, які іменували себе «опорами держави» – ХДС/ХСС, СДПН і ВДП. Це було пов'язано з процесами динамічних суспільних та політичних змін, диференціацією уподобань виборців.

Партія Демократичного Соціалізму – спадкоємниця правлячої в НДР СЄПН, в перші роки здебільшого виступала виключно представником інтересів східнонімецьких громадян. Її значення і вплив серед західнонімецьких земель і нині залишаються ще вельми незначними. Однак парламентська діяльність протягом останніх років, успіхи ПДС в період кінця ХХ – початку ХХІ ст. на виборах різного рівня поряд з іншими чинниками, сприяли тому, що і ця партія стала більш суттєвим компонентом загальнонімецької політичної системи, а в останні роки – особливо у східнонімецьких землях. Зрозуміло, що відповідні світоглядні зміни

ПДС, кадрове оновлення сприяли її певній модифікації і з цією партією та її продовжувачем з 2007 р. – Лівою партією, змушені нині співпрацювати інші політичні сили на земельному рівні, а в подальшому не виключено, що й на загальнонімецькому. Все це покликано сприяти зміцненню демократичного устрою та досягненню все більшого громадського консенсусу.

Адже підтвердженням стабілізуючої ролі політичної системи у ФРН та переосмислення світоглядних засад серед населення п'яти східних земель певною мірою слугують результати опитування громадської думки середини 1990 років. Так, 33,5% респондентів дотримувалися чіткої центристської орієнтації, в цілому 62,6% тяжіли, тією чи тією мірою, до центрризму і лише біля 1,0% – до крайніх полюсів політичного спектра. Окрім того, 72% із числа колишніх громадян НДР вважали правильним свій вибір у 1990 р. на користь західної моделі демократії. До цього слід додати, що за результатами опитування у 2010 р. серед східнонімецьких земель 44,7% оцінили своє ставлення як малозадоволеними, 38,1% задоволеними і 3,3% дуже задоволеними політичною системою ФРН [16].

Окремо слід зазначити, що існуюча партійно-політична система, засади демократії у ФРН у повоєнні десятиліття довели життєздатність і міцність, незважаючи на зміну уподобань і підтримки електорату щодо тих чи тих політичних програм та боротьби партій за домінування в уряді та суспільстві. Адже не сталося ніяких політичних потрясінь, коли в 1974 р. пішов у відставку видатний представник соціал-демократії – федеральний канцлер ФРН Віллі Брандт, коли його наступника Гельмута Шмідта змінив у жовтні 1982 р. на 16 років представник християнських демократів – Гельмут Коль, політичний онука першого федерального канцлера К. Аденауера. Без серйозних політичних відхилень відбулося відновлення державної єдності Німеччини в 1990 р. Більше того засади демократії, партійно-політична система ФРН

поширилися на терени колишньої НДР, тим самим довівши свою притягальність та більшу життєздатність.

Варто наголосити, що з досягненням державної єдності у ФРН було тимчасово змінено виборче право з тим, щоб надати відповідні можливості новим партіям колишньої НДР. Саме ці зміни сприяли тому, що Партія демократичного соціалізму/Лівий список та правозахисники «Союз-90» змогли потрапити до першого загальнонімецького Бундестагу. Пізніше у виборче законодавство вносилися також корективи.

У 2012 р. була проведена реформа виборчої системи, яка ввела низку нових особливостей розподілу місць у Бундестазі. У відповідності з нею, починаючи із виборів 2013 р. їх кількість визначалася числом «гарантовано пропорційно» поданих за партії голосам, тобто у відповідності з отриманим числом других голосів. Законодавець тоді врахував відповідні приписи Конституційного суду 2008 та 2011 рр. щодо дотримання принципу рівності голосів отриманих кандидатами завдяки першим голосам (у округах) та других голосів, отриманих за відповідну політичну партію. При цьому передбачається вирівнювання кількості мандатів за рахунок збільшення кількості місць для інших партій, що передбачає забезпечення пропорції (по другим голосам) згідно результатів голосування [17].

Конституційний суд ФРН також відмінив 5%-ий бар'єр поданих голосів для проходження партій до земельних ландтагів та по виборам до Європейського парламенту. І вже на виборах до Європарламенту в травні 2014 р. діяв 3%-ий бар'єр, який уможливив проходження депутатам 7 малих партій до цього органу. Відповідно зросли можливості малих партій потрапити до ландтагів на всіх наступних земельних виборах.

Також слід відзначити, що виклики глобалізації, суттєві впливи світової фінансово-економічної кризи 2008 р. та міграційні потоки із кризових регіонів відповідною мірою відбилися і на розвитку ФРН. Це стосується не лише економічних, але

й соціально-політичних процесів країни. Значних турбуленцій зазнає політичний ландшафт, що відбивається на результатах європейських, парламентських та земельних виборів у Німеччині. Міграційна криза 2015 р., коли ФРН змушена була прийняти біля 1,0 млн біженців із зони воєнних конфліктів країн Африки і Азії, стала вельми гостро відбиватися на політичних уподобаннях відповідних електоральних зрізів. На цьому тлі більш відчутними стали втрати як християнських демократів, так і соціал-демократів, натомість значною електоральною підтримкою відзначається новоутворена партія Альтернатива для Німеччини (АдН). Саме її гасла, заперечення урядової політики щодо прийняття такої кількості біженців до країни, як й інші чинники, уможливили значний прорив АдН на кількох останніх виборах. Про це ще буде далі.

Провідні політичні партії ФРН протягом всієї історії країни доводять свою дієспроможність та відповідну підтримку виборців, вони у тій чи іншій комбінації формували і формують нині коаліцію та Федеральний уряд. Іншими словами, провідні політичні сили центристського спрямування впливали і впливають на формування та проведення державної внутрішньої та зовнішньої політики. До числа партій ФРН центристської орієнтації належать Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) і Вільна демократична партія (ВДП). За своїм соціальним складом вони постають партіями здебільшого середніх прошарків і підприємців, а також чиновників та службовців. Левова частка підприємців та службовців у лавах ХСС та ВДП. За соціальним складом СДПН є партією робітників та представників середнього класу, в тому числі і службовців та чиновників. ВДП, сповідуючи також центристські підходи, віддзеркалює інтереси середніх і дрібних підприємців, забезпеченого прошарку інтелігенції, ремісників.

Провідними політичними силами повоєнної Німеччини став блок сестринських партій ХДС/ХСС, які виступають

у парламенті як єдина фракція, та СДПН. Остання весь час прагне представляти інтереси середніх і малозабезпечених прошарків населення та зберігає за собою значну частину лівого електорату. Натомість блок ХДС/ХСС у питаннях внутрішньої політики традиційно дотримується прагматичного консервативного курсу. ХДС вигравав вибори до Бундестагу в 1953, 1957, 1983–1994, 2009, 2013 та 2017 рр. і був лідером правлячої коаліції в 1949–1969, 1982–1998 та з 2005 р. Соціальну опору ХДС складають приватні підприємці, частково чиновники, селянство та ремісники, значна частина «середнього класу».

Канцлерами ФРН були представники ХДС: Конрад Аденауер (1949–1963), Людвіг Ерхард (1963–1966), Курт Кізіґер (1966–1969), Гельмут Коль (1982–1998), Ангела Меркель (з 2005). Як партія християн ХДС прагнув апелювати до всіх верств населення, і ні одна інша німецька партія не мала й не має такого широкого соціального спектра електорату. Якщо ідея зв'язку з обома церквами була доволі сильною у роки заснування партії, то у подальшому відійшла на інший план. ХДС став партією поміркованого консерватизму, яка, чим далі вона залишалася урядовою партією, тим сильніше піддавалася тенденції вважати себе німецькою державною партією і відповідно врядувати («держава ХДС»). Без свого багаторічного і доволі авторитетного лідера Конрада Аденауера партія не могла би так довго визначати обличчя німецької політики. І для більшості наступних федеральних канцлерів такий підхід видавався прикладом для наслідування. К. Аденауер надав своїй партії яскраво виражену західну, проєвропейську та антикомуністичну спрямованість. Нині ХДС спирається на широкі верстви виборців, дотримується центристських позицій та орієнтований на «людяність, справедливе ставлення до всіх поколінь, він сповідує любов до нації та батьківщини, боротьбу з національною та європейською бюрократією».

ХСС діє у Баварії і за своїми політичними поглядами є близьким до ХДС, хоча з багатьох питань внутрішньої і зо-

внішньої політики посідає більш консервативні позиції. ХДС з 1949 р. постійно представлений у Бундестазі ФРН. У Баварії ХСС виріс до загальноземельної міжконфесійної масової політичної партії.

СДПН традиційно претендує на представлення інтересів середніх і малозабезпечених прошарків населення та прагне стати «новим центром», одночасно зберігши за собою ліву частину електорату. Важливим елементом стратегії партії є сприяння економічному розвитку та підвищення рівня зайнятості за рахунок державних програм. У повоєнний час партія отримувала найбільшу підтримку виборців на виборах 1949, 1961–1987, 1994, 1998, 2002, 2005 рр. Канцлерами ФРН були соціал-демократи Віллі Брандт (1969–1974), Гельмут Шмідт (1974–1982), Герхард Шредер (1998–2005), які очолювали урядові коаліції.

ВДП, сповідуючи ліберальні та центристські підходи, завжди орієнтувалася на традиції німецького лібералізму. Партія була постійно представлена у Бундестазі з виборів 1949 р. (Виключенням був період 2013–2017 рр.). Неодноразово ставала молодшим партнером в урядових коаліціях на чолі з ХДС\ХСС (1949–1966, 1982–1998, 2009–2013) та СДПН (1969–1982). Провідними представниками ВДП були: Вальтер Шеєль, Ганс Дітріх Геншер, Гідо Вестервелле, які відігравали важливу роль на відповідних історичних етапах. Г.-Д. Геншер, наприклад, небезпідставно вважається одним із «архітекторів німецької єдності». Найбільший електоральний успіх вільних демократів припадав на 2009 р., коли партія під керівництвом Г. Вестервелле отримала 14,6% голосів.

Християнсько-демократичний союз постав у повоєнні роки як ліберально-консервативна партія з відповідним християнсько-соціальним забарвленням. ХДС успадкував історичні традиції політичного католицизму другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Але при утворенні Християнсько-демократичного союзу до його лав увійшли представники колишньої партії Центр, консерватори, протестантські

ліберали, функціонери із християнських та ліворадикальних профспілок. З перших років ХДС став міжконфесійною партією, яка об'єднала прихильників католицької та євангелістської церков. Тому партія відрізняється своєю політико-ідеологічною, соціальною та конфесіональною гетерогенністю.

Федеральний ХДС заснований 1949 р. за допомогою об'єднання трьох зональних партійних об'єднань. Крім них, в ХДС увійшла Баденська Християнсько-Соціальна Народна Партія. Спочатку ХДС був фактично громадянським рухом, який мав стати «політичною батьківщиною» для представників католиків і протестантів. Поняття «союз» в назві партії мало зробити очевидним і для оточуючих інтегруючий початок і характер цієї народної партії.

За своїми ідеологічними засадами ХДС є консервативною партією, оскільки обстоює чисто консервативні цінності, і в їх числі: правопорядок, стабільність, державу, сім'ю, націю, а також і неоліберальною партією, оскільки прихильна ідеям вільного ринку та прагне надавати максимально можливу свободу дій підприємцям. Проте, будучи тісно пов'язаним з традиціями християнсько-соціального руху, ХДС апелює до християнських принципів та ідей взаємної солідарності та пов'язаності окремої людини із оточуючою їй спільнотою. Головна мета ХДС, як вона формулюється у Статуті партії, вбачається у тому, щоб «формувати у демократичному дусі суспільне життя в інтересах німецької батьківщини у відповідності з принципами християнської відповідальності та християнським моральним імперативом на основі особистої свободи» [18].

У розвитку програмних документів ХДС можна виділити кілька етапів. З минулих найвідомішою є Аленська програма 1947 р., яка була прийнята ХДС у британській окупаційній зоні. В ній увага християнських демократів зосереджувалася, в першу чергу, на економічних і соціальних питаннях. Програма передбачала націоналізацію добувної промисловості, створення широких можливостей для участі трудящих у при-

йнятті рішень, ефективно антимонопольне законодавство, широку диверсифікацію акціонерного капіталу і деконцентрацію великих концернів. Проте Аленська програма не була повністю реалізована і в умовах ФРН, коли ХДС посідала провідні позиції. В економічному відношенні правляча партія Федеративної республіки керувалася розробленими під керівництвом Людвіга Ерхарда Дюссельдорфськими тезами 1949 р. У них партія вперше зажадала створення «соціальної ринкової економіки» як обов'язкового економічного ладу. ХДС розуміє під цим «соціально орієнтовану систему», в рамках якої економічна свобода і вільне змагання самостійних індивідуумів і підприємств повинні бути приведені у відповідність з принципами соціальної справедливості та громадянської солідарності. Приватна власність і вільний доступ до ринків пов'язуються із соціальною відповідальністю кожного та відповідно з соціальним захистом.

Зовнішньополітична концепція ХДС вперше була відображена у Гамбурзькій програмі 1953 р. У ній рішуче відкидалася ідея нейтралітету Німеччини. Водночас найважливішою метою було завдання возз'єднання Німеччини в умовах миру і свободи. ХДС у зовнішній політиці дотримується принципу належності Федеративної республіки до західного альянсу НАТО. Етичні засади християнства, ідея соціального ринкового господарства і міцна укоріненість ФРН у західній системі і до нині складають основу програми ХДС. В подальшому програмні засади уточнювалися у рішеннях відповідних з'їздів та передвиборчих програмах партії. У так званій «Мангеймській заяві» 1975 р. ХДС вбачає своє головне завдання у підтримці якісного економічного піднесення і скорочення рівня безробіття. У Штутгартських тезах 1984 р. поруч із іншими нововведеннями знаходить своє відображення відповідне розуміння розвитку технічного прогресу та завдання щодо збереження сучасного навколишнього середовища.

Вихідними пунктами у програмних настановах ХДС є християнське вчення людини, згідно якого окрема людина

володіє власною волею та правом свого вільного самовизначення. Згідно настанов ХДС, християнська концепція людини слугує «етичним фундаментом для відповідальної політики» [19]. Варто вказати, що незважаючи на те, що ХДС постійно посиляється у своїх настановах на християнські принципи, союз не є вузькоконфесійною партією, навпаки – він діє у якості плюралістичної «народної» партії, відкритої для невіруючих та для віруючих людей. ХДС виступає не за збереження «будь-якою ціною» суспільного статус-кво, а навпаки, – союз прихильник постійного оновлення та прогресу. Тому його консерватизм можна назвати реформістським, коли вважається можливим здійснювати малими кроками реформи з тим, щоб не порушувати існуючий статус-кво.

Підтвердженням того, що ХДС поступово перетворився у масову народну партію, є, окрім іншого, і зростаюча чисельність його складу. Так, з 1969 до 1978 рр. чисельність ХДС зросла з 304.000 до 675.000 членів. У 1989 р. чисельний склад цієї партії складав понад 668.000 осіб. Після відновлення державної єдності Німеччини та 38-го об'єднавчого зїзду в Гамбурзі 1–2 жовтня 1990 р. чисельний склад партії нової ФРН неухильно зростає, він також поповнився партійцями східної частини країни із відповідних Християнсько-демократичного союзу і «Демократичного прориву» (НДР). У 1992 р. число членів ХДС в об'єднаній Німеччині складало близько 750.000 осіб. Однак у подальшому позначилася загальна тенденція і чисельність цієї, як і багатьох інших, партій, відчутно скоротилася, і в 2017 р. складала лише дещо більше 434 тис. осіб [20].

Християнські демократи переконанні в тому, що покликання держави полягає у створенні необхідних передумов для вільного розвитку особистості вільної людини, особливо в контексті досягнення державної єдності німців у 1990 р. Тому в Програмі ХДС, яка була прийнята в Гамбурзі 1994 р. наголошувалося: «Держава служить меті забезпечення свободи й гідності людини. Вона набуває свого авторитету завдяки

поєднанню і підтримки основних прав громадян». ХДС вважає, що основоположним засадам суспільного устрою має слугувати принцип субсидіарності, згідно якого «держава і громади відмовляються брати на себе задачі, які можуть бути виконані окремими громадянами чи у визначених випадках відповідними малими співтовариствами». З їх точки зору, принцип субсидіарності, що обмежує державну владу на користь суспільних структур, краще забезпечує можливості поєднання індивідуальної свободи з засадами зміцнення єдності із суспільством.

ХДС є переконаним прихильником демократії у рамках парламентсько-представницької системи. Проте християнські демократи, наслідуючи консервативні традиції, обмежують поняття демократії політико-державною сферою. Вони стверджують: «Ми розуміємо під демократією динамічний розвиток політичного устрою, який формується на засадах співучасті громадян і забезпечує свободу за допомогою розподілу та контролю за владою» [21]. Їх категоричне заперечення проти спроб розширеного тлумачення поняття демократії напряму пов'язане з прагненням не допустити надмірно глибоких змін, спроможних поставити під сумнів існуючий суспільний статус-кво. Тому ХДС підтримує ідеї сильної державної влади. При цьому він виходить із уявлень, що сильна держава спроможна забезпечити належним чином порядок і стабільність й тим самим «зберегти життєздатним вільне суспільство» [22]. Для християнських демократів завдання забезпечення внутрішньої безпеки країни і суспільства було і залишається завжди пріоритетним. Партія прихильна до прийняття рішучих заходів у сфері боротьби зі злочинністю. Разом з цим, є розуміння й того, що демократична правова держава має постійно дотримуватися «балансу» між задачами недопущення правопорушень і дотримання особистої свободи громадян [23].

Якщо стосовно правової держави християнські демократи вимагають зміцнення влади в якості гаранта правопорядку

й суспільної стабільності, то з іншої сторони, вони прагнуть до здійснення відповідних обмежень соціальних функцій держави. У ХДС стали з часом вважати, що надмірне розширення спектра соціальних послуг може призвести до негативних наслідків, посиленню залежності від бюрократії. За баченням християнських демократів, конституційний «сенс положення соціальної державності полягає в тому, щоб забезпечити на субсидіарних засадах умови для облаштування життя по принципу самовідповідальності». Принцип соціальної справедливості повинен здійснюватися, перш за все, по відношенню до соціально уразливих, незахищених верств населення. А запропоноване ними положення щодо так званого «нового соціального питання» передбачає першочергову підтримку тих, хто не входить до об'єднання й не зможе обстоювати свої інтереси (жінки з дітьми, інваліди, літні самотні люди і т.д.). Такими підходами християнські демократи намагаються протистояти соціал-демократам, які орієнтуються, перш за все, на співробітництво з профспілками.

У Програмі ХДС, що прийнята на XXI з'їзді партії в грудні 2007 р. у Ганновері, були визначенні головні засади діяльності християнських демократів у нових умовах під провідними гаслами «Свобода і безпека. Основні засади для Німеччини» [24]. У цьому документі помітна, з одного боку, посилена увага щодо християнських і консервативних цінностей, що відповідно пов'язано із певними зрушеннями у політичній культурі сучасної ФРН, та настанови у напрямку зближення програмних передвиборчих програм і боротьба за ті ж соціальні групи, які підтримували іншу народну – соціал-демократичну партію.

Християнські демократи традиційно є прихильниками неоліберальної моделі соціального ринкового господарства. Дана модель, за їх баченням, пов'язує принципи соціальної справедливості й солідарності. При цьому покликанням держави є створення необхідних рамкових умов для вільної підприємницької діяльності, що держава лише тоді втручається,

коли порушується конкуренція з боку окремих груп осіб, що прагнуть до монопольного становища, або у тому випадку, коли у ході структурної перебудови економіки виникають серйозні соціальні проблеми. «Більше ринку – наскільки необхідно, з тим, щоб забезпечити конкуренцію і соціальний та екологічний порядок, що лежить у основі ринку» – так наголошується в програмному документі [25].

У засадничих документах християнських демократів останнього періоду помітне посилення монетаристської лінії, що знаходить відображення у постійних закликах до жорсткої консолідації бюджетів, ширшої приватизації, дерегулювання, скорочення витрат і т. ін., у апелюванні до засад самостійності та самовідповідальності. Водночас, прагнучи зберегти імідж «народної» партії, на практиці ХДС обмежується невеликими скороченнями соціальних витрат, а у зв'язку з приєднанням колишньої НДР – навіть прихильний до зростання соціальних витрат.

Як вже відмічалось, з кінця 1980 рр. ХДС висуває концепцію щодо екологічного і соціального ринкового господарства. У Ганноверській програмі було внесено положення щодо самоцінності людини, природи і навколишнього середовища як Божого творіння та про «взаємозв'язки в мережі, що охоплює людину, природу та оточуюче середовище». Тому християнські демократи, працюючи на перспективу, прагнуть зберегти і залишити нащадкам світ, який завтра буде цінним для життя. Вони виходять із того, що «майбутні покоління мають право на економічний розвиток, соціальне благополуччя і незруйноване навколишнє середовище». Незважаючи на те, що програмні засади ХДС мають яскраво виражені ліберально-консервативні настанови, вони помітно тяжіють до центристської ідеології християнсько-соціального крила, що виступає з вимогою забезпечення зайнятості, активної підтримки державою соціально уразливих верств, розширення співучасті найманих працівників у виробничій сфері.

ХДС чимало уваги приділяє питанням національної ідентичності німецького народу, патріотичному вихованню громадян, збереження культурної самобутності й т. п. Проте християнським демократам не притаманний вузький націоналізм. Вони сповідують відкритість і терпимість по відношенню до інших народів та національних груп. Партія виступає за тісну співпрацю в НАТО і за розширення співробітництва в рамках ЄС, вона розглядає Німеччину в якості дієвого учасника європейського і світового співтовариства.

Природно, що за лідерства А. Меркель у ХДС партія не лише прийняла Ганноверську програму, але і неодноразово корегувала свої передвиборчі настанови та політику з метою привернути на свій бік прихильників інших партій, перш за все, свого основного конкурента – СДПН. І це принесло відповідні результати. У підсумку християнські демократи не лише обійшли свого конкурента на виборах, але й домоглися сталого визнання серед інших верств громадян, завоювавши довіру в питаннях, що відносилися традиційно до політичного профілю інших партій. Показово, що здійснивши маневр у бік лівого центру, партія значною мірою забезпечила розширення електоральної підтримки. І як свідчить аналіз, для тих хто в 2013 р. голосував за ХДС, компетенції її представників та особистість кандидата на посаду канцлера мали однакове значення. Натомість, інші виборці орієнтувалися більше на компетенції та імідж партії в цілому. Для багатьох, хто підтримував і підтримує ХДС, рішення це не було спонтанним. Згідно опитуванню громадської думки, проведеного Ifratest dimar, 37% прихильників християнських демократів визначилися зі своїм вибором заздалегідь, 18% опитуваних призналися, що завжди голосують за одну й ту ж партію [26].

Йдучи на парламентські вибори 2017 р. ХДС у виборчій програмі обіцяв продовження економічного зростання, зниження податків, скорочення безробіття. У частині присвяченій соціальній політиці найбільшу увагу відведено питанням допомоги сім'ям з дітьми, підвищення дитячої допомоги,

державної підтримки у придбанні житла, поліпшення шкільної освіти. Перехід до єдиної системи медичного страхування партія відкидає. Одним з ключових аспектів програми є підвищення безпеки, для чого планується збільшити чисельність поліцейських і створити єдиний центр із боротьби з тероризмом. На рівні риторики християнські демократи зрушили вправо у висвітленні проблеми біженців. У документі говориться, що партія винесла урок з подій 2015 р., відзначається скорочення числа країн, визнаних неблагополучними, що покликано знизити чисельність біженців. Однак, незважаючи на вимоги ХСС, квота на біженців не була включена в документ. На певний зсув вправо вказувало і внесення в програму положення про «провідну культуру» Німеччини [27].

Проте криза з біженцями, погіршення криміногенної ситуації та інші виклики у період врядування останніх років спричинили фактично найменшу підтримку християнським демократам. ХДС, перемігши на федеральних виборах 2017 р., отримав лише 26,8% підтримки електорату, що на 5,3% голосів менше в порівнянні з попередніми парламентськими виборами [28]. Проведенні соціально-економічні кроки ХДС як провідної партії, антикризові заходи уряду А. Меркель не забезпечили навіть утримання попереднього рівня опорної бази партії. І така мінімальна більшість спричинила практично піврічну кризу процесу формування урядової коаліції. Про це та перебіг подій з формування четвертого уряду А. Меркель мова буде далі. Тож нині керівництво ХДС опікується оновленням програмних засад, а обговорення їх партійним базисом уможливить врахування підходів ширших партійних верств.

Християнсько-соціальний союз створений 13 жовтня 1945 р. Він позиціонує себе як консервативна партія на демократичній платформі і виступає за втілення християнських загальнолюдських ідеалів у державній політиці. ХСС діє тільки в Баварії, однак регулярно отримує місця в німецькому Бундестазі, де зі «сестринською» партією – Християнсько-

демократичним союзом – утворює єдину фракцію. У самій Баварії ХСС довгий час є правлячою партією. Нині цей Союз налічує понад 142 тис. членів (січень 2017) [29] і за цим показником є третьою за величиною партією в Німеччині після ХДС і СДПН. Будучи багатолітнім партнером християнських демократів, ХСС має багато спільного з ними – як по програмно-політичним настановам, так і по соціальному складу. Проте за своєю організаційною структурою та електоральною базою ХСС є чисто регіональною партією Баварії. А завдяки блоку із ХДС баварський ХСС довгий період часу був у складі урядових коаліцій федерального рівня. У політичному спектрі Християнсько-соціальний союз знаходиться правіше від «сестринської» партії.

Завдячуючи багаторічному голові партії Францу Йозефу Штраусу, ХСС удавалося справляти потужний вплив на політику всієї Федеративної республіки. Ф. Й. Штраус, інколи застосовуючи погрози поширення цієї партії на всі землі ФРН, або підтримки іншої, четвертої партії, змушував до більш схильного ставлення ХДС до політичних підходів ХСС. Лише висунення Штрауса кандидатом у канцлери від ХДС/ХСС восени 1979 р. й тим самим визнання провідним очільником у загальному союзі двох партій, прислужилося його відмові від цих маневрів. Не досягши своєї мети, цей політик справляв відчутний вплив на діяльність уряду Г. Коля. Після смерті Штрауса в жовтні 1988 р. у ХСС запанувала інша, більш нормальна ситуація та відповідно врівноважені «сестринські» відносини з ХДС. Відтоді та нині – це самим ефективним чином організована, сильніше за інші політичні сили згуртована земельна партія з усієї ФРН.

Основоположними засадами ХСС є християнські цінності. У програмі відзначається, що партія «розгортає на християнських основах свою творчу діяльність по формуванню політичного життя і набуває стимули для участі на користь світу справедливості, миру і свободи» [30]. Партія також як і ХДС прихильна до інститутів демократичної правової і со-

ціальної держави та поділяє засади неоліберальної моделі соціального ринкового господарства. Проте, на відмінну від ХДС, для ХСС характерною є більш виражена консервативна спрямованість, що проявляється у вивищеному акцентуванні таких цінностей як: сім'я, держава, нація, церква, в заперечені концепції мультикультурного суспільства. Водночас християнські соціалісти визнають принципи толерантності та відкритості по відношенню до іноземців, проте вважають, що для Німеччини мультикультурне суспільство означає саморозчинення й втрату власної національної ідентичності.

Християнські соціалісти міцно пов'язані із регіональними традиціями, вони обстоюють ідею історичної та культурної самобутності Баварії. На практиці вони схиляються до політики інтервенціоналізму і активного регулювання в напрямі модернізації економіки землі. Під керівництвом ХСС Баварія, будучи ще в 1945–1946 рр. здебільшого аграрним регіоном з окремими «індустріальними островками» – Мюнхен, Аугсбург, Нюрнберг, перетворилася у сучасний високорозвинутий індустріальний регіон з великими аграрними потенціями. Варто підкреслити ще одну особливість ХСС: визнаючи першочерговість задач збереження навколишнього середовища, він відкидає поняття «екологічне і соціальне ринкове господарство». У програмних документах зберігається попередня термінологія та визначення щодо «соціального ринкового господарства».

Об'єднання Німеччини певною мірою вплинуло на зменшення політичної ваги ХСС не лише в масштабах всієї країни, але і в самій Баварії. Скажімо, якщо раніше цей союз набирав 9%–10% голосів на парламентських виборах, то після відновлення німецької єдності – на кілька відсотків менше, а за підсумками виборів до Бундестагу в 2017 р. ХСС набрав лише 6,2% голосів. Така ситуація змушує партійних лідерів більш критичніше ставитися до політики Федерального уряду. У передвиборчій риториці це було доволі відчутним. Тогочасний партійний лідер ХСС Хорст Зеєхофер наполягав

на встановлені квоти для біженців, яка не була включена у спільну передвиборчу платформу «сестринських» партій. Перебуваючи правіше від ХДС, ХСС в діючій урядовій програмі Маркуса Зюдера декларує, що Баварія має стати центром німецьких досліджень, а партія обстоює ствердження нової глави демократії у Баварії [31].

Соціал-демократична партія Німеччини своїм корінням сягає до початку організованого робітничого руху і була заснована у 1863 р. Водночас надто важливим для її сходження у повоєнній Німеччині, становленні її в ФРН у якості «народної» партії, була відмова від попередніх догматичних настанов марксизму, від існуючої тривалий часу ідеологічної заскоружності довоєнного періоду та вихід на обстоювання реальних прагматичних засад. Якщо за лідера партії Курта Шумахера СДПН задовольнялася збереженням традиційних установок класової боротьби і не мала приваблюючої для широких верств громадян програми, то за керівництва Еріха Олленхауера справи поступово змінилися на краще. А саме глибокий аналіз причин невдач на виборах до Бундестагу 1949, 1953 і 1957 рр. та відповідне скорочення чисельності партії із 845 тис. 1948 р. до 585 тис. у 1954 р., аналіз соціально-економічних змін у країні сприяли визначенню курсу на модернізацію партійних настанов.

Надзвичайний з'їзд СДПН 1959 р. у Бад-Годесберзі прийняв нову програму, яка знаменувала перемогу оновлених підходів. Відтоді СДПН не заперечувала існування приватної власності, «вільного ринку, де панує конкуренція», не стала вимагати передачі промисловості в суспільну власність, натомість припускала «співіснування приватної та суспільної власності й державного регулювання економіки», також партія взяла курс на відмову від виключно матеріалістичних світоглядних засад [32]. СДПН наголошувала на готовності до співробітництва із церквою, релігійними об'єднаннями, з тим, щоб стати привабливою і для віруючих. Джерелами демократичного соціалізму програма СДПН визнавала христич-

янську етику, гуманізм та класичну філософію. Партія чітко заявила, що вона розуміє соціалізм не як досягнуту за допомогою еволюції чи навіть революції кінцеву мету, а як перманентний процес, в ході якого ліберальні принципи вільного суспільства мають бути пов'язаними з потребами соціальної справедливості.

Іншими словами, СДПН на противагу реальному соціалізму радянського зразка протиставила демократичний соціалізм не як кінцеву мету, а як облаштування сучасного їй німецького суспільства та стверджувала, що «соціалізм перетворюється у життя лише за допомогою демократії, а демократія здійснюється завдяки соціалізму». Тим самим вже Бад-Годесбергська програма була спрямована на перетворення робітничої партії на ліву «народну» партію [33]. Соціал-демократи передбачали досягнення мети демократичного соціалізму за допомогою поступових реформ та у рамках парламентської демократії і ринкової економіки. На відміну від ортодоксальних марксистів, які виходили із постулату щодо класової природи держави, у СДПН підкреслювали загальносоціальну функцію держави. Вони стверджували, що держава як «організоване правове суспільство, на яке покладаються турботи щодо забезпечення безпеки, свободи та справедливості» [34].

З того часу СДПН прагне до створення сильної соціальної держави, яка забезпечує інтереси людей праці. Соціал-демократи вбачають основне покликання держави у наданні «кожному можливості самовизначитися у душі особистої відповідальності» та у сприянні «розвитку вільного суспільства» [35]. При цьому головним є формування більш справедливого розподілу доходів і майна і поширення турбот на забезпечення зайнятості. Останнім часом СДПН, переконавшись, що значно зросла соціальна держава може потягнути за собою негативні наслідки, стала наполягати на необхідності скорочення соціальних витрат і заохочення самоорганізації та самопомоги. Але при цьому рішуче відкидається лібе-

ралістське гасло «демонтажу» соціальної держави. Соціал-демократи наполегливо підкреслюють, що у «демократично організованій державі соціальна безпека є невід’ємною основою всієї системи». Разом з тим «соціальна держава повинна діяти просто і доступно і на справедливих та, по-можливості, на децентралізованих засадах» [36].

Слід підкреслити, що нині СДПН постає партією яскраво вираженої демократичної орієнтації. Вона відкидає будь-які обмежувальні тлумачення поняття демократії. За баченням соціал-демократів, демократія повинна стати не лише формою державного устрою, але і «всезагальним укладом життя», тобто пронизувати всі сфери суспільного буття. У СДПН надають важливе значення демократії в господарській сфері, передбачають створення механізму «демократичного регулювання в межах усього суспільства», у якому беруть участь представники найманої праці, громадських організацій на всіх рівнях.

Соціал-демократи дотримуються моделі змішаної економіки, яка поєднує суспільний сектор з приватногосподарським укладом, державне планування і регулювання з приватною підприємницькою ініціативою. Їх гасло в галузі економічної політики, сформульоване у Бад-Годесбергській програмі, якому вони слідують і до нині, звучить наступним чином: «Більше конкуренції – настільки можливо, більше планування – наскільки необхідно» [37].

Протягом наступних десятиліть соціал-демократи корегували свої підходи. Так, якщо у 1960–1970 рр. вони були більш прихильними до кейнсіанської політики регулювання, яка передбачала активну роль держави, то у програматиці наступних 1980–1990 рр. соціал-демократи вже включали відповідні елементи неоліберального підходу з акцентуванням позитивної ролі ринку, але у тісному зв’язку з засадами соціальної відповідальності [38].

Наступними доповненнями до попередніх напрацювань стали солідні розробки рубежу ХХ–ХХІ ст., зокрема вибор-

ча програма СДПН 1998 р., яка була прийнята надзвичайним з'їздом партії 17 квітня у Лейпцигу. Остання об'єднувала під гаслом «Робота, інновації та справедливість» нові підходи партії, її відповіді на проблеми безробіття, зниження темпів економічного зростання та нові виклики, пов'язанні з потребами розвитку східних земель [39]. Дані програмні настанови, чіткі положення щодо інноваційного розвитку, екологічної перебудови економіки, виведення із експлуатації атомних реакторів та модернізації соціальної політики уможливили перемогу СДПН та її семирічну коаліцію із партією «Союз 90/зелені». Перебуваючи при владі, соціал-демократи прагнули реально стати «новим центром» та одночасно зберегти за собою ліву частину електорату. СДПН провела важливі назрілі реформи в самих різних сферах соціальної та економічної політики, у партії розробили нові соціальні стандарти, підтримали ініційовані партнерами підходи щодо використання ринково-господарських інструментів, зокрема, екологічно орієнтованої податкової системи тощо.

Сучасна програма СДПН, яка ще називається Гамбургською, з огляду на те, що була прийнята в 2007 р. на з'їзді в цьому місті, більш адаптована до вимог та викликів часу. Головними меседжами цієї програми є прагнення соціал-демократів правити за допомогою «солідарності більшості», сповідуючи демократичний соціалізм у якості «поточного завдання» та здійснюючи «будівництво вільного, справедливого і солідарного суспільства», де принцип демократії означає реальний «принцип дії» [40].

Свобода, справедливість і солідарність, що обстоюються в Гамбургській програмі, постають у якості основних цінностей СДПН та її парадигми щодо будівництва суспільства демократичного соціалізму. За баченням соціал-демократів, узгоджена із сучасними викликами соціальна ринкова економіка має бути зміцнена в такий спосіб, щоб дотримуватися вимоги справедливості у співмірності з імперативами для процвітання всього населення, що такий напрям має відпо-

відати зміцненню соціальних і демократичних вимірів Європи.

СДПН розглядає наявність сильної держави, яка здатна діяти в якості соціальної з тим, щоб могла захистити усі вразливі групи населення. Для цього партія має опиратися на засади проведення відповідальної фінансово-економічної політики, яка спроможна вирішувати сучасні проблеми та повертати попередні борги й формувати затребувані зміни в соціальній системі, підвищуючи нині відповідальність за майбутнє. Соціал-демократи, виступаючи за забезпечення всіх працездатних роботою в умовах стабільного і якісного зростання, прихильні того, що для громадян Німеччини, як і для інших країн Європи, зростають запити на розширення демократії, на більше наповнення соціальних вимірів суспільства та його поваги до національної ідентичності та культурних традицій [41].

Соціал-демократи, виступаючи за реалізацію цивільних прав, активні прихильники підвищення участі громадянина в житті суспільства. У зовнішній політиці СДПН є поборником зміцнення миру в усьому світі завдяки балансу інтересів. Процеси глобалізації мають здійснюватися лише «за допомогою демократичної політики», партія виступає за зміцнення та поглиблення європейської єдності. У сучасних умовах соціал-демократи відчутно помітно посилюють артикулювання традиційних цінностей СДПН, таких як: праця, справедливість, солідарність і т. д. Для партії також стала важливою діяльність щодо стимулювання підприємницької ініціативи, проведення назрілих економічних та соціальних реформ, дієвих заходів з підвищення конкурентоспроможності країни на зовнішніх ринках, а також у сфері забезпечення внутрішньої безпеки з тим, щоб отримати своїх прихильників і з інших верств населення.

Перебуваючи в складі урядової коаліції на чолі з Меркель та йдучи на федеральні вибори в 2017 р. СДПН прагнула вигідно диференціювати свій профіль від християнських

демократів та визначилася з новим лідером, яким став Мартін Шульц – багаторічний європейський політик від соціал-демократів. Основний акцент партія зробила на питаннях соціальної справедливості. Соціал-демократи обстоювали реформування податкової системи: підвищення неоподаткованого доходу, зниження податків для сімей з дітьми, одночасно піднявши податки для багатих, введення податку на велику спадщину і фінансові трансакції. Іншими пунктами програми стали пенсійні гарантії, поліпшення якості освіти, безкоштовні дитячі садки, єдина система цивільного медичного страхування. СДПН обстоює гарантування права біженців на надання притулку, однак у міграційному питанні віддає перевагу канадській моделі залучення кваліфікованої робочої сили. Соціал-демократи виступають за інтеграцію мігрантів, але відкидають запропоновані «сестринськими партіями» концепцію «провідної культури» і заборону подвійного громадянства.

Оновлення керівництва СДПН, емоційні та гострі виступи М. Шульца певний період сприяли піднесенню іміджу партії та її потенційним можливостям на виборах. Однак у подальшому, зокрема після теледебатів його із лідером блоку ХДС/ХСС Меркель, чинник Шульца практично не відіграв бажаної ролі. За підсумками голосування 24 вересня 2017 р. СДПН посіла друге місце і набрала лише 20,5% підтримки, що на 4,7% менше результатів 2013 р. Керівництво партії зробило висновок про те, що СДПН має перейти в опозицію з тим, щоб наростити свої сили для наступних виборів [42].

У такій ситуації лідер ХДС А. Меркель змушена була вести нелегкі переговори щодо створення коаліції з ВДП та партією «зелених», так звана «коаліція Ямайка» – за подібністю з прапором партійних кольорів. Однак майже піврічні міжпартійні переговори не принесли бажаних результатів. За таких нелегких умов провідні партії, з тим щоб уникнути передбачуваних Основним законом повторних виборів, на яких результати могли би стати для них ще гіршими від вересне-

вих 2017 р., вимушені були шукати порозуміння. У СДПН лідер М. Шульц пішов у відставку, а дві провідні партії на своїх з'їздах прийняли рішення щодо продовження Великої коаліції. Таким чином А. Меркель вчетверте змогла очолити Федеральний уряд.

Вільно-демократична партія вважає себе наступницею класичного лібералізму, який ставить на видне місце захист свободи окремої людини. ВДП була заснована в 1948 р. і на той час вона представляла собою раніше організоване об'єднання двох гілок німецького лібералізму: лівого (демократичного) та правого (націонал-лібералізму), що існували відособлено. Головною програмною метою вільні демократи вбачали формування та розширення «демократичної правової держави і вільного суспільного ладу, який має пронизувати соціальний дух» [43].

Ліберали сповідують, перш за все, засади свободи із яких постають основні права людини, що належать їй з самого народження. На відмінну від розуміння соціал-демократами засад свободи, які виходять із зв'язків людини з суспільством, чи від християнсько-демократичного тлумачення, яке пов'язує свободу із відповідальністю перед Богом та спільнотою людей, вільні демократи акцентують своє бачення на автономності окремої людини. Ліберали вважають, що свобода не повинна обмежуватися політико-правовою сферою, а має охоплювати всі сфери суспільного буття, тобто, свобода має поєднуватися із соціальними гарантіями, з можливостями активної участі в господарській сфері, у галузі культури та творчості.

Ліберали прагнуть створення вільного суспільства, заснованого на принципах гуманності, самовідповідальності, толерантності, відкритості, плюралізму підходів, демократичної співучасті, децентралізації, самостійності. Вони передбачають, що даної мети можна досягти за допомогою поміркованих реформ. За їх баченням, реформи мають обмежуватися лише усуненням бюрократичних структур, лібералі-

зацією в галузі кримінального та цивільного громадянського права, обмеженням повноважень державної влади, розширенням свободи діяльності для господарських суб'єктів і т. п.

За ідейно-політичними канонами ВДП посідає певну проміжну ланку між ХДС та СДПН. З першими вільними демократами з'являється спільна прихильність до неоліберальної лінії, а з соціал-демократами – спільне прагнення втілити істинно демократичні цінності в конституційно-правовій сфері. Разом з тим вони критикують соціал-демократів за їх схильність до розширення масштабів державного втручання в економіку та нарощування соціальних витрат, а християнських демократів – за прихильність до розширення прерогатив правоохоронних органів та посилення адміністративних заходів у галузі забезпечення безпеки, а також за ігнорування проблем окремих меншин. До числа останніх у ВДП відносять: етнічні, релігійні, сексуальні та інші меншини.

Згідно оновленої програми, що була прийнята на партійному з'їзді у Віссбадені 1997 р., ВДП прагне повсюдно обмежити роль держави за допомогою приватизації, скорочення податків і державних боргів, зменшення на одну третину державної частки у валовому національному продукті. «Держава не є всім і вся. Держава не повинна опікуватися всім і вся. Держава має посідати скромне місце» – такі принципові вимоги ВДП [44]. Такі підходи уможлилювали продовження участі партії в коаліційному уряді на чолі з Г. Колем і в об'єднаній країні.

Участь ліберальної партії в урядовій коаліції ХДС/ХСС – ВДП на чолі з А. Меркель (2009–2013рр.) була невдалою, оскільки вільні демократи не змогли ефективно відстоювати інтереси своїх виборців, що призвело до втрати авторитету і популярності партії. На виборах 2013 р. ВДП отримала найменше за повоєнний час голосів – 4,7%, і вперше в своїй історії не пройшла до Бундестагу.

У післявиборчий період партія переживала «кризу ідентичності», особливо з огляду на те, що ліберали вперше зали-

шилися без представництва в парламенті. У зв'язку з цим ВДП докладала зусиль до того, щоб більш чітко визначити свій програмно-політичний профіль на протигагу ХДС, СДПН і «зелених», а також виробити більш конкретну програму з урахуванням вимог часу. На їхню думку, на передній план повинні висуватися завдання забезпечення, по-можливості, більшої громадянської свободи за допомогою скорочення масштабів державного втручання в суспільне життя. Партія прагне постати в очах громадськості саме тією організацією, яка найбільш послідовно відстоює «антиетатистську» лінію. Разом з такими оцінками немає підстав говорити про повне повернення ВДП до вихідних позицій класичного лібералізму. Адже вільні демократи зовсім не мають наміру відмовитися від ідей демократії і соціальної справедливості. Натомість лібералізм раннього періоду не був пов'язаний з демократією, його вимоги про політичну та економічну свободу носили достатньо відмінний характер.

У своїй передвиборчій програмі 2017 р. вільні демократи виступали з неоліберальних позицій, обіцяючи не підвищувати податки, знизити дотації підприємствам, продати державні акції. ВДП не підтримує підходи щодо створення єдиної системи медичного страхування, виступає за скасування обмежень підвищення орендної плати. Останнє, за її баченням, має призвести до пожвавлення будівельного сектора та створення нових робочих місць. У міграційній політиці ліберали наголошують на економічній доцільності розширення можливостей залучення у ФРН кваліфікованої робочої сили.

За підсумками виборів 2017 р. до Бундестагу ВДП набрала 10,7% голосів та відновила свій парламентський статус [45] і її лідер Крістіан Ліндман очолив відповідно фракцію.

Партія «зелених» була заснована на «загальнофедеральних зборах» у м. Карлсруе 12–13 січня 1980 р. й виникла внаслідок широкої недовіри громадськості, насамперед молоді, до політики «традиційних» партій. Вона стала силою політичною, яка тісно пов'язала себе з так званою альтерна-

тивною політичною культурою. Сенс останньої визначали характерна орієнтація на постматеріалістичні та екологічні цінності, пацифістська налаштованість. У партію увійшли колишні прихильники індивідуалістичного анархізму, християнські пацифісти (переважно протестантської віри), неомарксистки, а також розчаровані колишні прихильники із лав системоформуючих партій: ХДС/ХСС, СДПН та ВДП. Дещо пізніше – після приєднання колишньої НДР до ФРН, західнонімецькі «зелені» 1993 р. об'єдналися зі східнонімецькими правозахисниками «Союз-90» й їх спільна партія отримала офіційну назву «Союз 90/зелені», або скорочено – «зелені». Іншими словами, ця партія була і є досить неоднорідною в політико-ідеологічному плані організацією.

В партії «зелених» можна виділити два основних напрями: фундаменталістський і реформістський. Якщо фундаменталісти вимагають докорінної ломки нинішньої «індустріальної системи», що руйнує, з їх точки зору, «природні основи життя», то реалісти, займаючи більш помірковану позицію, прагнуть до реформ у рамках ринкової економіки і на основі існуючих політичних правил гри. Вони прихильні домогатися участі в урядовій діяльності на федеральному рівні.

До 1988 р. у партії домінували ліві (фундаменталісти і прихильні до них екосоціалісти), з 1989 р. все більшої ваги стали набувати реалісти. З 1991 р., після ослаблення радикал-екологів, партія стала зміщуватися ближче до центру. Одночасно «зелених» відрізняв чітко виражений пацифізм, навіть заперечення НАТО тощо.

Більшість «зелених» вважали і вважають себе політичною силою, місце якої у партійному спектрі зліва від СДПН. Виступи партії щодо захисту навколишнього середовища, проти атомної енергетики, за радикальне роззброєння, права людини з наголосом на правах жіноцтва, національних і сексуальних меншин пов'язані у програмних документах «зелених» з соціальними питаннями. У передвиборчій програмі 1994 р. партією була сформульована ідея щодо «екологічно-солідар-

ного суспільного договору». Згідно цього, більш забезпечені люди мають відмовитися від зростання матеріального добробуту для фінансової підтримки соціальних та екологічних програм і що завдяки такому перерозподілу менш забезпечені громадяни зможуть активніше брати участь в екологічній перебудові. Такий союз забезпечених з менш забезпеченими, на їх переконання, має примусити тих, хто нехтує соціальною відповідальністю, пов'язаною з правом власності, зробити «солідарний внесок» у справу суспільного оновлення. В основі даної концепції лежить ідея більш справедливого розподілу на солідарній основі доходів і майна [46].

Для «зелених» першою пори був характерний яскраво виражений негативізм по відношенню до державної влади, в якій вони вбачали основну перешкоду до свободи людини, інструмент насильства і примусу, чужу силу, що панує над суспільством. З цими поглядами пов'язана була їх вимога обмеження прерогатив держави. Згідно програмних тогочасних засад для «зелених» були характерні чотири сутнісні профільні ознаки: «екологічна», «соціальна», прихильність до «базисної демократії» та «ненасильницька» риси.

Водночас по мірі просування до владних позицій на земельному і федеральному рівнях відбувалися відповідні зміни та підходи, зокрема реалістів. За визначенням колишнього депутата Бундестагу від «зелених», а потім професора Школи управління землі Гессен Х. Кляйнерта, із їх партії не вишло нового типу політичної організації. «Зелені», як й інші до них, пройшли той же шлях від руху до партії, яка нині структурно схожа на ВДП [47].

З успішним виходом на політичну арену, спочатку досягаючи представництва в Європарламенті в 1979 р., потім на земельному рівні, а в 1983 р. потрапивши вперше до Бундестагу, «зелені» вже на федеральному рівні сприяли відчутним зрушенням до того стабільної німецької партійної системи. Цей тренд у 1980 роки спрямовувався все більшим відходом від структури, що складалася із двох великих партій і однієї

малої політичної сили. Існуюча система трансформувалася у чотирьохпартійну, в якій вже дві малі партії, кожна із них окремо, могли слушно скласти коаліцію з потенційно сильнішим союзником. Так, наприклад, різні «червоно-зелені» (СДПН – «зелені») та «чорно-зелені» (ХДС – «зелені») партнерські союзи з 1980 рр. набували досвіду на земельному рівні з тим, щоб перейти і на федеральний рівень німецького парламентаризму.

Досягнення державної єдності Німеччини, складнощі в лавах самих «зелених», як і скромні успіхи правозахисників колишньої НДР «Союз-90», спонукали лідерів цих партій до поглибленого аналізу діяльності та поєднання зусиль. У травні 1993 р. на об'єднавчому з'їзді, що проходив у Лейпцигу, західнонімецькі «зелені» зі східнонімецькими «Союз-90» створили єдину політичну силу, яка отримала офіційну назву «Союз 90/зелені». Консолідація сил уможливила успішні виступи на наступних виборах. Так, у жовтні 1994 р. на парламентських виборах «зелені» отримати 7,3% голосів та сформували третю за чисельністю фракцію Бундестагу [48].

Наступні конструктивні підходи, партійні настанови «Союзу 90/зелені» зробили партію спроможною до успішного співробітництва з соціал-демократами на федеральному рівні в 1998 р. «Зелені» постійно зосереджують свою діяльність на соціальних та екологічних проблемах і забезпеченні прав людини. Будучи представленими у Бундестазі з 1983 р. «зелені», а у 1998–2005 рр. на чолі з одним із своїх лідерів Йозефом Фішером були дієвим партнером в урядовій коаліції із СДПН на чолі з Герхардом Шредером.

«Союз 90/зелені», перебуваючи при владі в «червоно-зеленій» коаліції домоглися прийняття відповідного рішення щодо закриття всіх атомних електростанцій та повної відмови від використання ядерної енергії, але не спромоглися до декларованого самообмеження у владно-політичній сфері чи належної «суспільної кооперації поза межами національних держав». Представляючи крило реалістів, Йошка Фішер став

успішним Міністром закордонних справ у кабінеті Герхарда Шредера, проте він спільно зі своїми прихильниками відчутно змінили ідентичність, за якою у всі попередні роки ідентифікували партію. Так, «зеленими» були розтрачені їх попередні пацифістські настанови та інші важливі внутрішньо- і зовнішньополітичні принципи. За партією залишилися теми екології, гендерної рівності та прав людини – у конформістському контексті без посилення «лівизни». Після косовських подій весни 1999 р. «Союз 90/зелені» разом із старшим партнером по коаліції втратили велику кількість своїх традиційних виборців, не завоювавши нових. Традиційні пацифісти, які обирали «зелених», знайшли собі іншу політичну нішу – ПДС (пізніше – «Лівих»), що стояли на позиціях безкомпромісного пацифізму. За роки перебування у владній коаліції на федеральному рівні партія набула «політичну салонність та поблажливість», втративши свою ідейно-політичну неповторність, а відмовляючись від традиційної «лівизни», все більше перетворювалася в буржуазну партію з екологічним ухилом. Водночас партія «Союз 90/зелені», перебуваючи з 2005 р. в опозиції, поповнила досвід повноцінної діяльності на парламентському рівні.

«Зелені» на протигагу націоналістам різного спрямування відстоювали раніше і прихильні нині до засад мультикультурного суспільства, що формується на основі етнічного різноманіття і рівності представників усіх національних меншин. В останні роки в партії з'явилися нові лідери, у тому числі й з мігрантським корінням (Г. Оздемир). Проривом для партії став прихід до влади її лідерів. Так, у землі Баден-Вюртенберг «зелений» католик Вінфрід Кречманн очолює з 2011 р. земельний уряд [49]. У питаннях енергетичної політики партія єдина: вона виступає за відмову від вугільних ТЕЦ: «клімат та вугілля в перспективі не узгоджуються одне з іншим».

З огляду на парламентські вибори 2017 р. «Союз 90/зелені» традиційно поставив у центр своєї передвиборчої про-

грами екологічні проблеми і, як інші провідні партії, виступав за дотримання Паризької угоди захисту клімату, розвиток відновлюваної енергії та заборону АЕС. Особлива увага приділялася забороні машин з двигунами внутрішнього згоряння і переходу 2030 р. на «екологічний» транспорт, що не підтримували ХДС/ХСС, СДПН і ВДП. З метою привабити можливо більш широке коло виборців, партія взяла курс на «політичну середину», перероблюючи теми, що складають їх ідентичність та водночас залучаючи тематику інших політичних сил. Тому в програмі «зелених» чимало спільного з програмними документами інших партій, зокрема і соціал-демократів. Тож, як і СДПН, вони виступають за підвищення податків для багатих, приділення більшої уваги зростанню добробуту пенсіонерів і сімей з дітьми, вимагають ввести єдине медичне страхування і заходи щодо доступного житла. Традиційно партія приділяє підвищену увагу правам людини, боротьбі з дискримінацією і підтримці біженців. Мігрантам «зелені» обіцяють надати права голосу на комунальному рівні та можливість збереження подвійного громадянства.

За підсумками голосування по виборам Бундестагу 24 вересня 2017 р. за партію «Союз 90/зелені» німецькі виборці віддали 8,9% голосів, що на 0,5% або на 464353 голосів більше підтримки аналогічних виборів у 2013 р. [50]

Партія демократичного соціалізму була партією ліво-радикальної орієнтації, вона стала спадкоємницею колишньої правлячої СЄПН у НДР. Важливо, що після досягнення державної єдності у ФРН було тимчасово змінено виборче право з тим, щоб надати шанс партіям колишньої НДР. Дані зміни сприяли тому, що ПДС/Лівий список та правозахисники «Союз-90» були представленні в першому загальнонімецькому Бундестазі.

Спадкоємниця СЄПН спочатку поєднала в собі чимало елементів посткомуністичного світогляду та регіонального виразника інтересів громадян східнонімецьких терен з відчутними протестними засадами щодо існуючої державно-

парламентської системи. Партія демократичного соціалізму поставала силою, що намагалась протидіяти негативним наслідкам німецького об'єднання, коли «східні землі віддали всі активи в руки західних політиків і власників», а потім ПДС виступає виразником «остальгії» (від німецького «ост» – схід) у громадян колишньої НДР, які мають ностальгію за соціалістичним минулим. Партія виступає проти всіх негативних проявів нинішнього становища під гаслами боротьби з безробіттям та забезпечення соціального захисту всіх громадян. ПДС ідентифікувала себе з тими суспільними силами, які прагнули стати дієвою противагою «капіталу, ринку і держави» й «можуть здійснити основоположні зміни в способі виробництва й способі життя та реалізувати права людини для всіх» [51].

Демократичні соціалісти постійно висловлювали прихильність до ідей «безпосередньої народної демократії» у різних формах, зокрема органів самоврядування. Вони переконані, що нинішня федеральна влада служить інтересам великого, насамперед фінансового капіталу, здійснюючи перерозподіл суспільного багатства на його користь. У ПДС орієнтувалися на модель сильної держави, що виступає в якості планово розподільчого інституту. З іншого боку, вони висували завдання стимулювання «народних ініціатив» та самодіяльності знизу і широкого залучення громадян у політичний процес.

Артикульоване партією гасло щодо «оновлення в напрямі соціалізму» насправді означало лише прихильність колишнім порядкам, хіба тільки в «більш гуманному вигляді». Демократичні соціалісти стверджували, що їхній проєкт усупільнення не має на увазі одержавлення і передбачає демократизацію процесів прийняття рішень на всіх рівнях. Хоча визнається доцільність співіснування різних форм власності – приватної, кооперативної, комунальної і державної, проте перевага у ПДС віддавалася так званим громадським формам власності.

Партія демократичних соціалістів багато що запозичила у «зелених». Вельми схожі з засадами останніх їх вимоги невідкладного радикального скорочення військових витрат, ліквідації армії і секретних служб, скасування НАТО тощо. У програмних настановах ПДС висувалися слушні вимоги реформування ООН і вдосконалення структур, створених в рамках ОБСЄ.

Східнонімецька ПДС, яка влітку 2005 р. перейменувала себе у «Ліву партію» з можливістю збереження земельними організаціями попередньої аббревіатури уклала 12 червня того ж року союз із західнонімецькою Виборчою альтернативою «Праця і соціальна справедливість» на чолі з Оскаром Лафонтемом (колишнім лідером СДПН, що уособлював її ліве крило). Покликанням союзу стало об'єднання сил перед парламентськими виборами. Німецькі аналітики стверджували, певно небезпідставно, що це була чи не єдина можливість проходження до Бундестагу для колишніх соціалістів та соціал-демократів, «що відкололися від своєї партії». Гостра критика діяльності уряду, вимоги альтернативної політики, орієнтованої на стабілізацію ринку праці, гасла щодо більшої соціальної справедливості та демократії принесли «Лівим» помітний успіх, який демонстрував досягнення партією четвертого місця за результатами виборів до Бундестагу [52].

Для партійно-політичної системи ФРН вибори 2005 р. стали новою межею в історії парламентаризму. Вперше жодна із «народних» партій не спроможна була створити правлячу коаліцію з меншим партнером, оскільки разом вони не набирали 50%+1 місце. Іншими словами, втрати «народних» партій своєї підтримки та успіхи «Лівої партії» разом із іншими партіями так би мовити «другого ешелону» в парламенті значно розширили політичний спектр сил у Бундестазі. Не випадково, що у експертному середовищі стверджували про теоретичну можливість створення «світлофорової» коаліції: СДПН – ВДП – «Союз 90/зелені», «червоно-червоно-

жовто-зеленої» (за участю Лівої партії) та «чорної світлофорної», тобто «ямайської» коаліції (за аналогом державного прапора Ямайки) за участю ХДС/ХСС, ВДП і «зелених».

Вже 2007 р. постала нова Ліва партія, яка засвідчила фактичне злиття «Лівої партії/ПДС» із західнонімецькою Виборчою альтернативою «Праця і соціальна справедливість». Членство і електоральну підтримку нової Лівої партії поповнили як ліве крило СДПН, так і значна частина Німецької комуністичної партії (створеної 1968 р.). Підтримка з боку західнонімецьких виборців уможливила отримання 2009 р. 11,9% голосів, у 2013 р. – 8,6% та у 2017 р. – 9,2% голосів виборців [53]. За такими результатами Ліва партія посіла своє помітне місце в національному партійному спектрі Німеччини. Показово, що подібне полівіння партійного ландшафту та «децентралізм» не були характерними ні для Німецької імперії, ні для Веймарської республіки.

Програма, прийнята на з'їзді в 2011 р., підтверджує, що Ліва партія сучасної ФРН виступає за демократичний соціалізм, проти фашизму і расизму, імперіалізму і мілітаризму. Існування та зривисте зміцнення позицій Лівої політичної партії є своєрідним проявом протесту як східнонімецького, так і певної частини західнонімецького електорату тим підходам і практиці, які настали після досягнення єдності та виявом заперечень щодо соціально-економічним проблемам сучасної ФРН. З іншого боку, Ліві вміло використовують широкий спектр існуючих проблем у мобілізації своїх прихильників. Так, у своїй передвиборчій програмі, прийнятій на з'їзді 11 липня 2017 р. у Ганновері, партія затвердила слухні гасла за соціальну справедливість, соціальне забезпечення, роззброєння і мир. Ліві виступили за підвищення прибуткового податку для найбільш багатих громадян до 75% і за введення підвищеного базового матеріального забезпечення для безробітних в розмірі 1050 євро на місяць та запропонували збільшити мінімальний розмір оплати праці з нинішніх 8,84 євро за годину до 12 євро. Ціннісними засадами для партії є

демократія, свобода, рівність, справедливість, інтернаціоналізм і солідарність.

Водночас прояви зверхності з боку західнонімецьких політиків та більшості політичних структур стосовно громадян східнонімецьких земель, соціально-економічні вади перехідного періоду стали тим ґрунтом, що дозволяв спочатку ПДС, а потім Лівій партії отримувати досить широку та стійку підтримку громадян нових земель та певну прихильність старих. Ліві є чинником політичного розкладу сил в усіх п'яти східних землях і помітною опозиційною партією парламенту. Ліва партія жодного разу не входила в правлячу коаліцію в Бундестазі, але на рівні федеральних земель вона входить у кілька правлячих коаліцій. Нині ця партія входить у 10 землях до ландтагів, має 160 депутатів різного рівня, а у Тюрінгії – з 2015 р. земельний уряд очолює представник Лівіої партії – Бодо Рамелов [54].

Дотримуючись історичного викладу, слід послідовно відзначити кілька явищ та партій, які характеризують перебіг подій на політичному ландшафті. **Партія республіканців** – праворадикальна, з популістським ухилом організація, була заснована ще у 1983 р. колишніми депутатами від ХСС. Досить активною ПР виступає на земельному рівні, має свої організації у всіх федеральних землях та осередки у багатьох містах. Електорат республіканців досить різномірний. У ньому можна виділити дві групи: сильно ідеологізована меншість, в середовищі якої домінують правоконсервативні та праворадикальні настрої, і аморфна більшість, яка не має твердих переконань. Основними мотивами, що спонукають частину електорату підтримувати республіканців, є її невдоволення існуючою політичною системою і політикою уряду, страхи щодо власного майбутнього, націоналістичні забобони.

Партія республіканців іменує себе «спільнотою німецьких патріотів та вільною і національною партією з великою соціальною і екологічною відповідальністю» [55]. На відміну

від неонацистів та інших ультраправих республіканці відкрито не закликають до повалення існуючого конституційного ладу і постійно підкреслюють свою лояльність по відношенню до Основного закону ФРН. Насправді своєю різкою критикою на адресу уряду, існуючих інститутів державної і політичної влади вони сприяють підриву у свідомості громадян поваги до держави і тим самим розхитуванню її легітимної основи. Республіканці відкидають ліберально-демократичні цінності, нігілістично налаштовані по відношенню до правої держави. Вони явно орієнтуються на авторитарну модель держави.

Хоча в програмних документах робиться посилення на пріоритетність прав і свобод окремої людини як абсолютної цінності, все ж проголошується пріоритет нації. Стверджується, що «суверенний народ знаходить свою політичну волю нації, яка в державі на вільній основі обирає собі внутрішню і зовнішню форми». Республіканці закликають до захисту «етнічної цілісності» німецького народу, наполегливо вимагаючи поставити заслін масовому припливу іноземців. Вони виходять з уявлення про державу як втілення якогось національного духу німецького народу, як гаранта його етнонаціональної єдності, вони широко послуговуються фразеологією нацистського рейху.

Вимога включення до складу ФРН так званої «Східної Німеччини», тобто територій, що входять нині до складу Польщі та Росії, є красномовним доказом реваншистських устремлінь республіканців. Вони виношують ідею відновлення Німеччини у кордонах 1937 р., виправдовують нацистське минуле, покладають відповідальність за розв'язування Другої світової війни на її учасників. Програмні засади республіканців націлені на затвердження примату національних інтересів німецького народу, особливої ролі Німеччини та її статусу як «великої держави», яка повинна була б відігравати в Європі провідну роль в силу свого середнього розташування як «мосту» між Заходом і Сходом. Республіканська

партія негативно ставиться до європейської інтеграції, має антиатлантичні упередження.

Німецький народний союз, що виник 1971 р. напередодні святкування 100-ліття утворення Німецької імперії, є другою партією правого спектра. Ініціатором заснування ННС був видавець «Німецької національної газети» Герхард Фрай. У 1987 р. організація отримала статус політичної партії та змогла пройти до ландтагу землі Бремен. Пізніше в західних землях ця партія не мала успіхів, натомість у східних – домоглася 1998 р. на виборах в Саксонії-Ангальт, у 1999 і 2004 рр. – у землі Бранденбург успіхів. У січні 2011 р. ННС об'єднався із Націонал-демократичною партією Німеччини (НДПН).

Дослідники відзначають, якщо обрання республіканців до ландтагу землі Баден-Вюртемберг у 1992 та 1996 рр. й успіх «вільних виборців» у 2008 р. на виборах в Баварії залишилися епізодами в історії партійної системи ФРН, то у чотирьох із п'яти східнонімецьких земель правоекстремістським партіям вдалося закріпитися у регіональних парламентах. Окрім названих успіхів ННС слід відзначити досягнення НДПН у 2004 та 2009 рр. в Саксонії і в 2006 та 2011 рр. – у Мекленбург-Передній Померанії. Слід підкреслити, що із обранням правих екстремістів до земельних ландтагів партійна система цих земель зазнала помітної поляризації.

Партія «Піратів», що виступає здебільшого в західнонімецьких землях у якості виразниці інтересів постіндустріального суспільства, знаменувала різке коливання політичного ландшафту ФРН останніх років. Ця партія виступила, перш за все, проти цензури в Інтернеті. Отримавши тільки 2% голосів на виборах 2009 р. до Бундестагу, й тим самим не пройшовши до парламенту. Натомість «Пірати» досягли неабияких успіхів на земельному рівні. Зокрема, у Берліні 2011 р. вони мали 8,9% голосів; у 2012 р. у Саарланді, Шлезвіг-Гольштейні та Північному Рейні-Вестфалії відповідно – 7,4%; 8,2% і 7,9% підтримки виборців. З другої половини

2012 р. цей так би мовити експеримент, не отримавши підтримки на сході країни, пішов нанівець. У подальшому рейтинг «Піратів» відчутно скоротився і на парламентських виборах 24 вересня 2017 р. зупинився в межах 0,4%.

«Альтернатива для Німеччини» (АдН) стала відображенням зростання протестних настроїв і відповідно новим випробовуванням, але на правому фланзі політичного спектра й вже здебільшого у східній частині ФРН. Протестні рухи в особі євроскептиків у квітні 2013 р. об'єдналися у партію. І вже на федеральних виборах 22 вересня 2013 р. «АдН» отримала 4,7% голосів та ледве не пройшла до Бундестагу. На виборах до Європарламенту в травні 2014 р. партія набрала вже 7,0%. А 31 серпня 2014 р. на виборах до ландтагу Саксонії прихильники «АдН» отримали 9,7% голосів і вперше провели депутатів до земельного парламенту. Далі, того ж року партія отримала 14 вересня – уже 10,6% й 11 мандатів в Тюрінгії та 12,2% й 11 мандатів на виборах у ландтаг Бранденбурга. В обох землях нова партія набрала майже вдвічі більше, ніж «зелені», і значною мірою сприяла тому, що ВДП, яка не одноразово входила до урядових коаліцій, отримала нищівну поразку і в обох землях не пройшла до ландтагів. Слід підкреслити, що «АдН» динамічно зростала і станом на січень 2017 р. мала понад 26 тис. партійців та в кожній із 16 федеральних земель свої організації [56]. Проявляючи всеїдність «АдН», як відзначають соціологи, рекрутує до своїх лав членів та виборців із лівого та правого спектрів політичних уподобань, підтверджуючи відсутність цілісної програми, прихильність до популізму і збирання протестних настроїв громадян. Викликом існуючому стану справ став успіх партії 24 вересня 2017 р. на федеральних парламентських виборах. «Альтернатива для Німеччини» отримала 12,6% підтримки виборців і посіла третє місце, тобто за «АдН» проголосували біля 5,9 млн виборців [57].

Вельми показово, що «АдН» не є противником Європейського Союзу, вважаючи це об'єднання корисним для країни,

але беззастережна участь ФРН у євроні для неї є неприйнятною. Об'єднуючи розчарованих прихильників традиційних партій, «Альтернатива для Німеччини» водночас стоїть на євроскептичних позиціях, особливо у питанні функціонування євро як єдиної валюти. Партії притаманна прихильність до економічного лібералізму.

«АдН» вимагає впорядкувати притік до країни іноземців та прийняти канадську модель імміграції, щоб до Німеччини приїжджали лише кваліфіковані кадри, а не потенційні одержувачі соціальної допомоги. Посилення заходів щодо неконтрольованих потоків біженців, збільшення штату правоохоронців, поліції, посилення боротьби із злочинністю, зокрема, порушниками німецько-польського кордону, також входять до їх невідкладних вимог.

Досить яскравим прикладом заперечення офіційного курсу Берліна і одночасної підтримки гасел АдН стали земельні вибори у Тюрінгії восени 2019 р. та формування уряду в цій землі на початку 2020 р. Залучення при виборах прем'єр-міністра «вільної держави Тюрінгія» зрослої кількості депутатів від АдН стало уразливим шоком для респектабельних партій та німецького суспільства. Водночас вони іншою стороною вказують на розчарування значної кількості виборців нинішнім становищем у Німеччині, напливом біженців, а також підтверджують кризу, яку переживають великі партії: ХДС та СДПН. Тож перед цими, як і перед іншими політичними силами демократичного спектра постають нові виклики. Над їх розв'язанням мають зосереджуватися національні сили прихильників демократичного поступу [58].

Підводячи підсумки аналізу сходження партій й розвитку самої партійно-політичної системи ФРН слід наголосити наступне. Сформована на конституційних засадах Основного закону ФРН, партійно-політична система була і залишається однією із ключових опор демократії німецької держави. Ця система ввібрала демократичні цінності, виведені історичні та політичні уроки із системи врядування

Веймарської доби, а з часом і набуті демократичну політичну практику та політичну культуру, які слушно прислужилися задачам успішної трансформації суспільного розвитку. Партиїно-політична система пройшла кілька історичних етапів, вона була і залишається нині важливою складовою всього державного та політичного устрою ФРН.

Політичні партії виборювали силу, вплив та притягальність електорату завдяки великій когорті лідерів, їх фахового реагування та пошукам відповідних рішень, підходів до розв'язання не лише поточних, але й перспективних державницьких задач. Пошуки відповідей на запити життя та на проблеми і виклики, з якими стикалася на кожному із етапів розвитку ФРН, давалися провідним партіям нелегко. Партиїно-політична система західнонімецького зразка, яка спирається на солідну правову унормованість, притаманну політичну культуру та традиції, переконливо довела свій демократизм і життєздатність протягом кількох десятиліть повоєнного періоду. Дієвість цієї системи забезпечувалася наявністю двох великих партій християнських демократів та соціал-демократів, які у пік свого розвитку підставово отримали назву «народних партій» не лише за кількістю членів, але й за своїми ідейно-політичними засадами. Привабливість програмних настанов ХДС/ХСС та СДПН, широка політична робота, державницькі підходи уможливили не лише витіснення інших, маловпливових партій, але й дозволили «народним партіям» співпрацювати, конкурувати та очолювати урядові коаліції як за участю з іншими молодшими партнерами, так і між собою.

Дієвість і життєздатність партиїно-політичної системи ФРН доводиться і перебігом процесу відновлення державної єдності Німеччини. Дана система була відносно легко поширена на землі колишньої НДР після падіння Берлінського муру і приєднання у 1990 р. до Західної Німеччини п'яти східнонімецьких земель та Берліна.

Відтоді партиїна система, політичні партії ФРН перебувають у помітно наростаючому турбулентному станови-

щі, започаткованого появою партії «зелених» ще у 1980 рр. Досягши збільшення до п'яти партійної парламентської системи, політичний ландшафт країни помітно відчув можливе розгортання процесів подальших змін. Особливо вони стали проявлятися з 2005 р. – з тогочасних виборів до Бундестагу. У ці роки глибоку кризу переживають провідні партії більшої частини історії ФРН та мала партія, – ВДП. Результатом тогочасних виборів стало вимушене формування коаліції великих партій: ХДС/ХСС та СДПН. У іншому випадку ні одна із цих партій не змогла б утворити більшість у Бундестазі разом із меншою партією. Натомість потрібно було би блокування (що мало ймовірно) з двома малими партіями. А це вельми непроста справа. Саме післявиборча практика Бундестагу з проведенням крайніх 2017 р. виборів тому є підтвердженням, коли протягом майже півроку ХДС/ХСС не зміг вийти на укладання коаліційної угоди з «зеленими» та вільними демократами. Розбіжності партійних настанов стали цьому на заваді, а наявність у Бундестазі вже семи партій рельєфно підтвердили тенденції розширення спектра виборчих уподобань електорату, значущість для виборців та партій ідейно-політичних засад.

Тому останні зміни складу урядових коаліцій ФРН, зокрема Великі коаліції християнських демократів та соціал-демократів, як і в період 1966–1969 рр., відображають еволюційні явища та передують більш вагомим змінам суспільно-політичного буття. Започаткована у 2005–2009 рр. та відновлена з 2013 р. Велика коаліція підтвердила початок перехідного періоду для всієї партійно-політичної системи ФРН.

Водночас нині ще недостатньо паростків нового, щоб спрогнозувати однозначно до чого ці зміни призведуть. Адже кабінет Великої коаліції у відомому сенсі є технократичним, технічним урядом. Відтак постає питання стосовно того, чи стане така практика спільного врядування на федеральному рівні християнських та соціал-демократів буденністю для німецького суспільства, чи йому доведеться призвичаюватися

до коаліцій меншості, що складатиметься із таких комбінацій, які до цього німецькі партії ще не утворювали? Про це можна буде стверджувально говорити лише з часом.

Для поточного періоду характерними є системні кризові явища, їх не уникнули й великі партії ФРН. Ці процеси відбуваються також у інших європейських країнах. Таке становище стає можливим і в силу того, що стійкі раніше партії перетворюються з часом певною мірою у своєрідні інституції політтехнологічного ґатунку. Для них на першому плані стоїть короткостроковий успіх, який вираховується кількістю поданих голосів, а не орієнтацією на міцні засади і бачення перспектив майбутнього. Дане становище можна розглядати у контексті феномена «досади на партії» або «відчуження від партій». З даними явищами стикаються і країни молодого демократії, зокрема і Україна.

Проте справедливим може бути твердження того, що демократичні засади, увесь попередній досвід засвідчує креативність партійно-політичної системи повоєнної Німеччини, що з сучасними проблемами і викликами нинішня ФРН спроможна буде впоратися. Час і нові підходи, пошуком яких переймаються політики, експерти і науковці, а також попередня практика досягнення компромісів та суспільної згоди в ім'я національних інтересів є і будуть тому запорукою.

VI. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО У ВИМІРАХ «КАНЦЛЕРСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ»

Загальновідомо, що влада має особливий притягальний вплив на тих, хто досяг її вершини. І це стосується як демократичних систем правління, так і авторитарних та тоталітарних. Але за всіх пристрастей відповідних лідерів надто важливим є врахування особливостей системи влади, наявності та дотримання її демократичних засад, використання конституційних і правових механізмів щодо здійснення державної політики в загальнонаціональних інтересах. Природно, що політичні лідери можуть по-різному визначати ці інтереси, навіть тією чи тією мірою підлаштовувати їх під свої уподобання. У цьому зв'язку постає проблема своєчасного корегування державного курсу, а то і зміни тих, хто, уособлюючи державну владу, схибив чи припустився помилок. У даному контексті досить важливим є аналіз і визначення тих складових успіху, що уможлилювали сходження на владний Олімп у ФРН, а також якостей політичних діячів, які вони використовували, проводячи державну політику щодо втілення загальнонаціональних інтересів.

У різних державах шлях політиків до влади проходить по-різному – залежно від положень конституцій, інституційних можливостей системи правління, яка сформувалася завдяки впливу історичних умов розвитку суспільства. Оцінка діяльності лідера сучасниками та наступними поколіннями найчастіше береться до уваги з точки зору реального впливу на розвиток суспільства та держави і місця останньої у системі міжнародних відносин за допомогою утвердження національних інтересів.

Реальну державно-політичну систему ФРН можна окреслити у вигляді піраміди, на вершині якої за своїми повноваженнями та конституційним впливом перебуває федеральний канцлер – ключова фігура держави. Відповідно до Основного закону він «визначає основні напрями політики й несе за це відповідальність» [1]. Канцлер головує в уряді. Тільки він має право формувати уряд: він підбирає міністрів і висуває обов'язкову для федерального президента пропозицію щодо їхнього призначення або звільнення. Крім того, федеральний канцлер ухвалює рішення щодо чисельного складу кабінету міністрів і визначає сферу діяльності міністрів. До прерогатив канцлера входить ухвалення щодо підписаних угод, стосовно вирішення питання, чи варто вдаватися до процедури ратифікації в парламенті або угоду можна кваліфікувати як адміністративну, що вступає в силу негайно після її підписання.

Сучасна німецька система правління має іманентне їй визначення як «канцлерська демократія». Федеральний канцлер – єдиний член уряду, що обирається парламентом і йому підзвітний. Така відповідальність перед парламентом посилюється інституційно і виражається в так званому конструктивному вотумі недовіри. Він закріплений в Основному законі і, на відміну від Веймарської конституції, така інституційна форма покликана убезпечувати чинний уряд від його відставки опозиційними силами, яких може поєднувати така вимога, але ніяк не альтернативна програма.

Бундестаг, що збирається відсторонити канцлера від посади, згідно положень Основного закону, обов'язково повинен одночасно більшістю голосів обрати наступника протягом 48 годин. Дотепер у ФРН тричі робилася спроба змістити главу уряду за допомогою застосування інституційного механізму висунення вотуму недовіри. 1966 р. у такий спосіб ХДС/ХСС зробив внутрішньопартійну перестановку, замінивши канцлера Л. Ерхарда на канцлера К.-Г. Кізінгера. Потім, перебуваючи в опозиції, християнські демократи в 1972 р. спробували в

такий спосіб, щоправда, невдало, змістити В. Брандта. Друга їх спроба, у жовтні 1982 р., увінчалася успіхом: у результаті недовіри, вираженої тодішньому федеральному канцлерові Г. Шмідту, главою уряду було обрано Г. Коля. Вотуми недовіри окремим членам уряду законодавством не передбачені.

Визначення «канцлерська демократія», його наповнення на всіх етапах розвитку ФРН було різним. Це можна відзначити як з огляду на можливості глави уряду бути провідним державним і політичним діячем країни, так і на практику здійснення ним внутрішньої та зовнішньої політики. Кожний із федеральних канцлерів відповідно до властивих йому стилю і характеру зробив свій внесок до історичного сходження Федеративної республіки. Багато німецьких істориків та інших дослідників, зокрема, слушно визначають під терміном «канцлерська демократія» систему владарювання, суть якої полягає в «історично сформованій концентрації влади у відомстві федерального канцлера та вивещення цього органу над міністерствами» [2]. У переломні моменти історії ФРН найбільш важливі рішення готувалися саме у Відомстві федерального канцлера й приймалися одноосібно канцлером.

У Відомство федерального канцлера сходяться всі важелі урядової політики. Воно займається координацією діяльності різних міністерств, розробкою політичних рекомендацій, готує відповідні рішення й контролює їх виконання. При підготовці рекомендацій ураховуються позиції парламентських партій, а також найбільших фінансово-економічних об'єднань, що підтримують із робочим органом канцлера постійні контакти. Федеральний канцлер несе персональну відповідальність за діяльність свого Відомства і його очолює чиновник у ранзі міністра без портфеля.

Слід зазначити, що з самого початку Відомство федерального канцлера виступало у якості інструмента посилення впливу «канцлерської демократії» як системи владарювання й, відповідно, позицій самого канцлера. Аналогічну роль воно відіграє й у структурі влади у сучасних умовах. Зокрема,

це підтверджується й тим, що успішні керівники цього Відомства періоду канцлерства Ангели Меркель за її підтримки ставали відповідними міністрами та зростали по державно-політичній драбині.

Щоб досягти поста глави німецького уряду, політику доводиться пройти довгий і нелегкий шлях, докласти величезних зусиль й перемогти своїх суперників у конкурентній боротьбі. Зазвичай федеральним канцлером стають політики, як правило, переступивши середньостатистичну вікову межу [3]. Ангела Меркель стала наймолодшим канцлером в історії ФРН (в 51 рік). За віком за нею йшли Гельмут Коль (52 роки), Герхард Шредер (54 роки), Віллі Брандт і Гельмут Шмідт (55 років), Курт-Георг Кізінгер (62 роки) і Людвіг Ерхард (66 років). Конрад Аденауер перевершив їх всіх, обійнявши цю посаду вперше лише у 73-річному віці [4].

Отримавши в руки таку бажану владу, з нею політикам буває також досить важко розстатися. Переважна більшість німецьких політиків такого рівня не покидали добровільно канцлерське крісло. Аденауер у 1963 р. й Ерхард у 1966 р. стали жертвами інтриг у лавах власної партії не без участі партнера по коаліції – вільних демократів (ВДП). У 1969 р. Кізінгер, який готовий був знову зайняти відомий для нього цей пост, раптом довідався, що перемога за допомогою тих же вільних демократів була надана давньому суперникові по політичній боротьбі – соціал-демократам. Відставка Віллі Брандта, формально представлена як добровільний вихід, стала наслідком втручання розвідки НДР. Гельмут Шмідт втратив свою посаду в результаті винесення конструктивного вотуму недовіри з боку опозиції й переходу на її бік свого партнера по коаліції – ВДП. Гельмут Коль, політичний рекордсмен-довгожитель, став першим федеральним канцлером, чий відхід вже відбувся завдяки однозначній перемозі на виборах його опонента Герхарда Шредера. Останнього у свою чергу через сім років наздогнала аналогічна доля в протистоянні з Ангелою Меркель.

Для багатьох істориків та експертів, як і для самих політиків, закономірним постає наступне питання: чи є головування в партії й членство у Бундестазі обов'язковою умовою для досягнення поста федерального канцлера? Як правило, – так, оскільки саме партії в ході передвиборної боротьби акумулюють сили й засоби для просування свого номінанта, іншими словами, лідера. До когорти цих осіб вписані імена К. Аденауера, Г. Коля, А. Меркель (ХДС), В. Брандта (СДПН). Але в умовах «дефіциту в лідерах» на передній план виступають «запасні гравці» з різним рівнем професійної підготовки й харизми. Л. Ерхард (ХДС) був яскраво вираженим кабінетним вченим-економістом, мало придатним для ролі загальнонаціонального лідера. Партію він очолив лише посадивши посаду канцлера. Такий же шлях пройшов і К.-Г. Кізіnger (ХДС), який непогано зарекомендував себе як глава земельного уряду й, не будучи депутатом Бундестагу, за рішенням керівництва християнських демократів прийшов на зміну Ерхарду в керівництві країною, а пізніше й партією. Аналогічний шлях уготувала доля й харизматичному прем'єр-міністру Нижньої Саксонії Г. Шредеру (СДПН). А от партієць Г. Шмідт, реаліст і прагматик, так і залишався протягом усього свого канцлерства заступником голови соціал-демократів.

Принципово важливо порівняти і роль лідера держави в питанні визначення зовнішньополітичного курсу держави. Це, мабуть, найбільш помітна сфера зосередження зусиль державного діяча загальнонаціонального масштабу. Більше того, саме від успіхів чи невдач на цій ниві залежить оцінка діяльності федерального канцлера в історичній перспективі, що, так чи інакше, трансформується в характеристику «ролі особистості в історії» на (західно)німецькому ґрунті.

Повоєнний перебіг подій у царині зовнішньої політики ФРН у часи історичних зрушень підтверджує висновок, що найбільш важливі зовнішньополітичні рішення розроблялися саме Відомством федерального канцлера й приймалися одноосібно главою уряду. У витоків цієї практики стояв пер-

ший федеральний канцлер К. Аденауер. Саме він одноосібно приймав стратегічно важливі рішення у сфері зовнішньої політики: відмовився від пропозиції СРСР щодо можливостей об'єднання Німеччини на основі набуття нею нейтрального статусу, рішення відносно залучення ФРН до кола західних демократій, вступу Західної Німеччини до інтеграційних європейських об'єднань (ЄЕС) і НАТО. Ці доленосні для ФРН рішення приймалися одноосібно К. Аденауером, він не допускав дискусії із цих питань і ставив Федеральний уряд та громадськість перед фактами, що здійснилися. Звичайно, що тут відповідну роль відігравали його авторитет, вплив і стиль правління К. Аденауера. Так, у першому уряді він поєднував повноваження федерального канцлера і обов'язки міністра закордонних справ. Проте й після призначення в червні 1955 р. Х. фон Брентано керівником зовнішньополітичного відомства, Аденауер продовжував опікуватися найважливішими напрямками зовнішньої політики.

Не менш яскравим прикладом слугує «нова східна політика» В. Брандта, багатостороння дипломатія Г. Шмідта й «німецька політика» Г. Коля, що закінчилася об'єднанням НДР і ФРН. Та й у галузі європейської інтеграції ініціаторами важливих перетворень виступали німецькі канцлери. Так, прийняття Маастрихтського договору було багато в чому забезпечено зусиллями Коля і його уступок партнерам по Євросоюзу. Коль переслідував честолюбиву мрію – увійти в історію не лише в якості канцлера німецької єдності, але і німецьким канцлером, який сприяв досягненню європейської єдності [5].

У початковий період правління Аденауера зовнішня політика була винятково прерогативою канцлера. У цю сферу державної діяльності не допускалися й не мали там права голосу ні кабінет, ні фракція в Бундестазі, ні сама партія, ні парламентська опозиція, ні суспільна думка. Відомий німецький дослідник Арнульф Барінг вказував, що при аналізі західнонімецької зовнішньої політики та прийняття Бонном

зовнішньополітичних рішень, починаючи з 1949 р., необхідно мати на увазі, що головною фігурою у цій царині є федеральний канцлер. Адже його особиста оцінка зовнішньополітичної обстановки і його концептуальні погляди, як і його здатність створити власний владний розпорядницький центр для реалізації власної концепції зовнішньої політики з урахуванням співвідношення внутрішньополітичних сил, є вихідним пунктом для розуміння сутності цієї держави» [6].

Потрібно зазначити, що К. Аденауер відіграв вирішальне значення у становленні системи «канцлерської демократії», будучи головною фігурою у (західно)німецькій державі. Він був фундатором не лише внутрішньої і зовнішньої політики повоєнної ФРН, але й вплинув на формування інституційної моделі влади та її загальнонаціональних засад. Лише після нього система та авторитет «канцлерської демократії» зазнали відчутних змін, одержавши розгалуженість у внутрішньому та зовнішньополітичному вимірах.

Аденауер був уроженцем Прирейнської землі й вважав себе скоріше західним, ніж просто німцем. Схід, у тому числі й схід Німеччини, був йому далекий. «Він любив розповідати, – писав Віллі Брандт у своїх спогадах, – що коли він – президент Пруської державної ради – їхав потягом у Берлін, його ніколи не залишало почуття, що за Ельбою закінчується Європа», а починаючи з Магдебурга, він зачиняв фіранки, «щоб не бачити азіатський степ». Після війни в ньому пробудилися попередні почуття. У листі колишньому депутатові рейхстагу від Кельна Зольмана, який емігрував у США, він писав: Азія стоїть на Ельбі. У «язичницькому» Берліні він не почував себе, як вдома. До цього, імовірно, додавалося й те, що тут, як й у Саксонії, голосували не за «чорних», а, скоріше, за «червоних» політиків [7]. В очах Аденауера, Радянський Союз був не тільки центром комунізму, але по своїй природі – ще й азіатчиною, тож був несамовитим ворогом всьому тому, що було йому таким дорогим – католицизму, рейнській області, Європі й Заходу [8]. Відтак не дивно,

що ще до утворення Федеративної Республіки Німеччина, у період становлення Християнсько-демократичного союзу, у фундамент його майбутньої ідеології були закладені перші засади антикомунізму й антирадянщини.

Ставлення Аденауера до німецької, європейської й глобальної політики формувалося після 1945 р. досить повільно, хоча він беззастережно визнавав для себе саме значущість зовнішньої політики як дієвого чинника післявоєнного розвитку. «Від зовнішньої політики, – писав він уже на схилі своєї політичної кар'єри у березні 1961 р., – від зовнішньополітичного розвитку залежить все, залежить вся економіка, залежить те, що ми робимо в соціальній сфері. І було б зовсім неправильно говорити: чому ти увесь час звертаєшся до зовнішньої політики? Інші справи, необхідність яких я повністю підтримую, я саме не можу реалізовувати належною мірою, якщо в зовнішній політиці ми не будемо діяти максимально обачливо й сприяти тому, щоб у таборі вільних народів наступила згода, і нам була б знову виявлена довіра» [9].

Для Аденауера розділ Німеччини і Європи був не причиною, а наслідком зростаючих протиріч між обома наддержавами. Він уважав, що в біполярному світі нейтральний статус для Німеччини, що перебуває в центрі зіткнення інтересів двох наддержав, повністю виключений. Найпростіший аналіз розкладу сил у післявоєнному світі приводив його до переконання, що «рано або пізно одна, або інша сторона почала б спробу перетягнути німецький потенціал на свою сторону» [10]. Як він вбачав, варто проводити не «політику гойдалок» у душі Веймарської республіки, а курс на західну орієнтацію.

Дослідник У. Гріффіт стверджує, що Аденауер «знав, чого він хотів та знав, чого він міг досягти. Будучи католиком, але не клерикалом, маючи почуття національної гідності, але не націоналізму, авторитарний по темпераменту, але демократичний за переконаннями, за успішним прикладом Бісмарка, він зміг зробити зовнішню політику винятково своєю особистою справою. Будучи непохитним у напружених си-

туаціях і скромний в успіхах, повністю позбавлений ілюзій, Аденауер був найбільшим сином Рейнланда, великим європейцем і найбільшим німецьким державним діячем» [11].

Міністри закордонних справ, та й склад МЗС ФРН у цілому, залишалися всього лише виконавцями зовнішньополітичної волі федерального канцлера. Після того, як 6 червня 1955 р. Аденауер формально припинив очолювати Міністерство закордонних справ, він відкрито заявив Федеральному президентові Теодору Хойсу, що залишає за собою право керувати європейськими справами, відносинами зі США й СРСР, а також проведенням найважливіших міжнародних конференцій. Із цього випливало, що він й надалі мав намір залишатися єдиним господарем у зовнішньополітичному відомстві своєї країни.

Період правління першого канцлера називають «ерою Аденауера» в силу важливих не лише рішень, але і досягнень. До числа таких підставово відноситься так зване «німецьке економічне диво», коли за лічені роки країна піднялася з руїн і стала заможною. До цього додавалися успіхи у зовнішній політиці: Аденауер сприяв примиренню ФРН із Францією, встановив відносини з Ізраїлем, повернув німецьких військовополонених з СРСР і т. д. Сформована у ці роки нова корпоративно-солідаристська парадигма внутрішньої політики ФРН мала свої результати в багатьох вимірах. Західнонімецьке зростання стало великим благом, яке розв'язувало багато не лише економічних, а й інших проблем, що постали на зорі сходження нової держави та мали психологічний вимір. Динамічний розвиток у перше десятиліття ФРН, неухильне поліпшення становища широких верств громадян за канцлерства Аденауера, його харизма, яскраві особисті якості сприяли подоланню німцями стереотипу про авторитетність лідерів лише в уніформі.

Сам Аденауер, для якого політика була пристрастю, здебільшого переймався зовнішніми справами. Тому його «ера», що тривала 14 років, для федерального канцлера була, ско-

ріше, як період активного освоєння зовнішньополітичного простору з опорою на відновлення економічної могутності. До цього слід додати, що основні перемоги й поразки ХДС на федеральних виборах залежали переважною мірою від сприйняття позицій уряду з найважливіших міжнародних проблем [12].

Конрада Аденауера, як ключову фігуру переорієнтації ФРН, слід вважати і головним будівничим зовнішньої політики країни, яка базувалася на внутрішньополітичних успіхах. Цьому сприяли зростаючий добробут населення країни, внутрішня стабільність та злагода, зовнішньополітична агресивність СРСР, потужна підтримка з боку американців та власне політичне чуття й майстерність. Західноєвропейська інтеграція забезпечила Бонну офіційне визнання з боку партнерів і сусідів у євроатлантичному ареалі. У 1961 р. ФРН мала посольства в 62 державах, у восьми країнах – дипломатичні та торговельні представництва. Крім того, Бонн був представлений у шести міждержавних і міжнародних організаціях. До 1966 р. число держав, з якими Федеративна республіка підтримувала дипломатичні відносини, зросло до 94 [13].

Літній федеральний канцлер й одночасно голова ХДС був «людиною влади» і не переймався тим, щоб когось допустити до важелів державного й партійного керівництва. Відомий західнонімецький дослідник К. Хакке переконаний, що в політичному плані Аденауера можна порівняти з гігантським деревом, «яке всю прилеглу рослинність залишало в тіні й надовго висушило всю округу, не залишаючи після себе молодих рослин. Як після відходу Бісмарка, так і після відставки Аденауера в 1963 р. у країні не було гідних політичних спадкоємців. Водночас з покоління політичних спадкоємців Аденауера не було ні однієї людини, що насмілилася б змінити основні зовнішньополітичні орієнтири» країни [14].

Політичні лідери провідних держав – сучасники Аденауера, високо цінили його. Прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль назвав його «самим розумним німецьким дер-

жавним діячем із часів Бісмарка». Президент США Дж. Кеннеді стверджував, що «ця людина вже живе в історії». А президент Франції Шарль де Голль назвав Аденауера «великим європейцем і великим німцем» [15].

Варто підкреслити, що К. Аденауер, будучи ключовою політичною постаттю повоєнного періоду ФРН, сприяв кардинальній переорієнтації Німеччини, ґрунтовній зміні нею національного курсу та ціннісних орієнтацій. Будучи видатним державним діячем, він домігся того, що результатом його політики стала відмова Німеччини від особливого курсу та нейтрального статусу, натомість прозахідний курс ФРН уможливив їй чільне місце у світовому демократичному співтоваристві. Безпека країни, вважав він, може бути забезпечена тільки тоді, коли Німеччина буде міцно включена до родини західноєвропейських демократій. Водночас Аденауер сподівався, що включеність Бонна в євроатлантичну спільноту сприяла б тому, щоб з позиції сили мати можливість прагнути до возз'єднання.

Досить важливо, що К. Аденауер сприяв примиренню ФРН із Францією, встановив відносини з Ізраїлем, повернув німецьких військовополонених з СРСР і був співзасновником Європейської економічної спільноти, яка нині носить назву ЄС. Аденауер, проводячи курс на західну інтеграцію, у тому числі у військовій структурі, хотів навіть отримати атомну бомбу, щоб захиститися на випадок війни з СРСР. Звичайно, що не всі поділяли його погляди, створення армії та вступ країни до НАТО викликали бурхливі протести.

Визначений Аденауером курс мав стратегічну перспективу. Проте у нього напруженими були відносини із соціал-демократами, він був палким антикомуністом. Не в останню чергу конфлікти виникали тому, що Аденауер стримано ставився до переслідування колишніх нацистів. Значна частина вчорашніх прихильників Гітлера в часи Аденауера повернулася на владні посади. За це та за прихильність до консервативних цінностей його досі критикують. Уразливою була

його позиція щодо заперечень стосовно наступника Людвіга Ерхарда та уходу з державної служби на пенсію.

Людвіг Ерхард став наступним федеральним канцлером ФРН 16 жовтня 1963 р. Він був яскравою особистістю, великим вченим і практиком-реформатором, але не політиком за покликанням. Ерхард став першим канцлером (західної) Німеччини, який за фахом був економістом. До нього економічну освіту мав лише Генріх Брюнінг у Веймарській республіці, але той, в першу чергу, був фахівцем по фінансам. Сам Ерхард розцінював власну економічну освіту як спонуку займатися, в першу чергу, економікою. На противагу відомому висловлюванню Б. Наполеона «Політика – це наша доля», Ерхард розумів економіку як сферу, із якої має бути усунена політика, що представляла інтереси союзів та партій. Той перебіг подій і те становище, що він у решті решт зазнав невдачі із-за інтриг в партіях і партійних групах, стало помстою саме тих сил, яким Ерхард не приділяв достатньої уваги.

Авторитету другому федеральному канцлеру ФРН додавали попередні заслуги Людвіга Ерхарда. А це – успішні реформи перших повоєнних років та формування засад економічного розвитку країни, становлення особливої моделі соціального ринкового господарства. Окрім впливу соціально-християнської доктрини на розробку цієї концепції справила вплив економічна теорія неолібералізму. У концепцію Ерхарда увійшли провідні неоліберальні ідеї пріоритету особистої, економічної і політичної свободи, ролі держави як гаранта цих свобод і творця економічних рамок функціонування суспільної і економічної системи. До цього додавалося його уявлення про те, що саме держава спроможна і повинна відродити національний дух суспільства [16].

Фундаментом вагомих перетворень стала теоретична концепція соціального ринкового господарства, яку Ерхард розумів не тільки як економічну модель, а значно ширше – як базу для ґрунтовних демократичних перетворень. Дана концепція також передбачала формування вільної особистості

з високим рівнем відповідальності за своє життя та життя близьких їй людей. Ще будучи міністром економіки, Ерхард спромігся утвердити власне бачення умов розвитку ринкових відносин, коли держава надає всім учасникам економічного змагання рівні шанси. Саме тоді Бундестагом був прийнятий і набрав чинності з 1 січня 1958 р. Закон «Про конкуренцію». Запровадження його та всього антикартельного законодавства Л. Ерхард вважав важливою складовою відновлення німецької економіки. Законодавство сформувало належну правову базу, сприяло формуванню ефективного співвідношення великого і середнього бізнесу в національній макроекономічній системі та позитивно відобразалося на динаміці господарського розвитку й саме воно стало одним із ключових чинників німецького «економічного дива».

Слід брати до уваги, що саме Ерхард став в очах громадськості безперечним потенційним спадкоємцем Аденауера. У той час як імідж К. Аденауера тьмянів через його непередбачуваність і авторитарність, популярність Л. Ерхарда серед населення, завдяки економічним успіхам ФРН, неухильно росла. Водночас парадоксом було те становище, що Аденауер всіма засобами намагався не допустити, щоб його наступником став Ерхард. Однак він був не лише визначним вченим, але й блискучим оратором. Проте це не завадило Аденауеру говорити, що Ерхард досить слабкий політик, який мало розуміється на тому, як завоювати якомога більшу прихильність співгромадян та голосів виборців. Однак, Л. Ерхард все-таки переміг свого аскетичного недруга Аденауера.

Аналіз перебігу подій та численної літератури дають підстави стверджувати, що на початку 1960 рр. особисті відносини між обома політичними діячами досягли, образно кажучи, крапки замерзання. Федеральний канцлер Аденауер мав підстави робити закиди на адресу Ерхарда щодо його некомпетентності чи відсутності досвіду в питаннях зовнішньої політики. Проте й мешканець рендорфського маєтку при цьому забував, що сам починав накопичувати свій досвід

міжнародного спілкування лише з 1949 р. Заради справедливості слід зазначити наступне: скепсис Аденауера відносно якостей Ерхарда як федерального канцлера в наступні роки в остаточному підсумку підтвердився.

Перебравшись на нове робоче місце у Відомство федерального канцлера, Л. Ерхард жив у сучасних комфортабельних апартаментах окремого будинку, який був схожим на особняк. Другий федеральний канцлер ФРН вмів цінувати вишукане вино із погребя, хороші сигари і, поки розмова не заторкувала спірних питань, був дружельюбно налаштованим і ввічливим у спілкуванні з іншими. Нерідко, проте, складалося враження, що Ерхард взагалі не слухає свого співрозмовника. Можливо то була здібність зосередитися на своїх власних думках, що допомагало йому здійснити свої епохальні рішення у сфері ринкової економіки, долаючи спротив багатьох тих, хто сумнівався чи був противником визначеного напряму перемін [17].

На відмінну від попередника, Ерхард завжди дотримувався принципів, навіть можливі невдачі не могли змусити його відмовитися від своїх переконань. Ліберальний Ерхард був доктринером, а консервативний Аденауер – прагматиком. У політичних колах того періоду побутувала думка, що новий лідер має бути тією людиною, яка продовжить лінію свого попередника. Проте і сам Л. Ерхард недвозначно заявив про відмінні риси власного політичного стилю від стилю свого попередника в першій урядовій заяві 18 жовтня 1963 р. Характеризуючи свою магістральну лінію, Ерхард підкреслив: «моя політика – це політика середини і узгоджень». Основою розквіту країни, за його баченням, мав бути суворий економічний порядок, що спирається на дисципліну народу та на ринкові механізми. Роль держави в його концепції мала бути мінімальною та повинна обмежуватися боротьбою з тими, хто порушує ринкові відносини або причетний до корупції і повинен за свої незаконні дії бути притягненим до відповідальності.

Складовою частиною суспільно-економічного курсу лідера Л. Ерхарда були засади «сформованого суспільства» – один із останніх та незавершених у свій час підходів, який він довгий час обдумував та рішився запропонувати країні в самому кінці своєї активної політичної діяльності. Дана концепція була розроблена і стала офіційною доктриною Бонну після виступу Л. Ерхарда на з'їзді ХДС у 1965 р., де федеральний канцлер виклав її загальні принципи. За його визначенням «сформоване суспільство» означало таке суспільство, яке більше не складається із класів та груп, які хочуть досягти взаємовиключних цілей. Натомість, за його баченням, воно, за своєю суттю, є неодмінно кооперативним, тобто основане на співробітництві всіх груп інтересів. Далі, Л. Ерхард стверджував, що німецьке суспільство має перетворитися у співтовариство людей, які ставлять понад усе досягнення об'єктивного результату – «добробуту для всіх». Це суспільство, як йому уявлялося, не позбавлене протиріч інтересів різних соціальних груп, але в ньому досягається баланс інтересів з точки зору загального блага. Держава виступає гарантом підтримки такої рівноваги. «Сформоване суспільство» є продуктом соціального ринкового господарства, так як останнє уможливило показати всім верствам країни, що «реалізація власних інтересів не обов'язково породжує конфлікти з іншими, а пошук балансу інтересів на засадах взаєморозуміння є слушним засобом демократичної політики». Оскільки «сформоване суспільство» базується на добровільному і усвідомленому співробітництві, тією ж мірою воно може базуватися виключно на демократичних засадах.

Популярність федерального канцлера Л. Ерхарда була суголосною з економічним зростанням, на виборах 1965 р. блок ХДС/ХСС отримав на 2,3% більше голосів, а ніж на попередніх за К. Аденауера [18]. Цей результат визначався ростом промислового виробництва на 5,5% та скороченням безробіття. Проте з другої половини 1960-х темпи економічного зростання знизилися, дещо збільшилися показники

безробіття та зростала вартість життя. Конкуренція вугільної промисловості із порівняно дешевою нафтою викликала першу серйозну кризу. Природно, що економічне становище вплинуло на результати виборів у самій багаточисельній землі Північний Рейн-Вестфалія в липні 1966 р. Тоді ХДС вперше зазнав поразки, набравши всього лише 42,8% голосів, натомість СДПН набрала 49,5% підтримки виборців й змогла посісти урядові позиції у цій землі [19]. На додаток до цього на земельних виборах у Баварії та Гессені в листопаді того ж року відчутного успіху досягла праворадикальна Націонал-демократична партія. У Гессені вона отримала 7,9% голосів виборців цієї землі, населення якої здебільшого завжди тяжіло до лівих гасел і партій [20]. Схвильована громадськість та політикум алярмістськи (панікерські) заговорили про невдачі (навіть крах) другої, після Веймарської республіки, німецької демократії.

Аналізуючи перебування на владному Олімпі Людвіга Ерхарда, слід однозначно вказати, що його канцлерство перебувало в тіні «ери Аденауера». І в даному зв'язку проявилися вади такого становища. По-перше, Ерхард на відмінну від свого попередника, обіймав посаду федерального канцлера всього три роки. З іншого боку, у період недовгого врядування Ерхарда були відсутніми піднесення і якісні зміни у внутрішній та особливо в зовнішній політиці. Ерхард й Аденауер мали мало спільного в політиці, тим більше у зовнішній. Якщо перший був протягом довгого періоду міністром економіки, віце-канцлером і опікувався економічним блоком, то другий у цей час – успішним главою уряду й займався переважно загальними й зовнішньополітичними проблемами. Обоє були затятими антикомуністами й виступали проти тоталітаризму та за вільну участь держави в системі західних демократій. Однак, якщо Аденауер орієнтувався на Західну Європу, то Ерхард був «атлантистом». Якщо Аденауер концентрував свою зовнішню політику на західноєвропейському напрямі в рамках європейської шістки, то Ерхард прагнув до

інтеграції й кооперації з ангlosаксами. Протиріччя між «атлантистами» і «європеїстами» (за іншим визначенням «голлістами») наочно виявилися навіть у особистому протистоянні Ерхард – Аденауер.

Дійсно, зовнішня політика не була для Ерхарда сильною стороною, зокрема й з ангlosаксами. Президент США Ліндон Джонсон, наступник вбитого Джона Кеннеді, здійснював на нього відчутний фінансовий тиск, змушуючи оплачувати утримання американського військового контингенту, що перебував на території ФРН. Коли Ерхард здійснив спробу нормалізувати відносини з країнами Варшавського договору, направивши їм 25 березня 1966 р. ноту про відмову від застосування сили у відносинах між ними і ФРН, вона не викликала відповідного відгуку, оскільки виключала із цього процесу НДР. Будучи активним прихильником атлантизму, Л. Ерхард разом зі своїм Міністром закордонних справ Герхардом Шредером (1910–1989рр.) навіть були готові направити до В'єтнаму, де відбувалася війна, німецький санітарний батальйон. Це протирічило французьким уявленням, зокрема підходам президента Шарля де Голля, щодо ролі Європи в світі та призвело до охолодження відносин між ФРН і Францією. У самій ФРН проти такого урядового курсу шумно запротестували «голлісти» на чолі з лідером ХСС Ф. Й. Штраусом, який вимагав зміцнення зв'язків із Парижем.

Під час перебування Ерхарда на посту федерального канцлера Західної Німеччини цілком справдилися сумніви Аденауера стосовно компетентності його наступника у питаннях зовнішньої політики і забезпечення безпеки. У ці роки чимало членів керівництва ХДС та ХСС стали відчувати вади такого становища. Все це мало вплив на подальший перебіг подій.

Урядовій кризі передували розбіжності з приводу підготовки державного бюджету в жовтні 1966 р. на наступний рік, який було сформовано із дефіцитом у 4 млрд марок. Вже 27 жовтня міністри від коаліційного партнера ВДП вийшли із

складу уряду та почали шукати шляхи укладання угоди із соціал-демократами. Це своєю чергою стурбувало керівництво ХДС/ХСС, яке прийшло до висновку щодо необхідності термінової зміни федерального канцлера. Простодушний Людвіг Ерхард апатично спостерігав за підготовкою свого відсторонення. 10 листопада 1966 р. фракція ХДС/ХСС у Бундестазі назвала кандидатуру на пост федерального канцлера голову земельного уряду Баден-Вюртемберга Курта Георга Кізінгера, який на той час вже налагодив контакти із СДПН. Тож 1 грудня 1966 р. подана раніше Л. Ерхардом заява про відставку була прийнята. Проте посаду голови партії Ерхард залишив лише у травні 1967 р., але до кінця свого життя – ще десять років, він залишався почесним головою ХДС [21].

Аналізуючи впливи владарювання Ерхарда на перебіг політичних подій, слід відзначити й наступне. Приблизно до кінця 1966 р. свій попередній зміст та навантаження дещо втратило визначення «канцлерська демократія» як система правління глави уряду. При Л. Ерхарді в державі значною мірою перестало відчуватися попереднє як внутрішнє, так і зовнішньополітичне керівництво з боку Відомства федерального канцлера. Ерхард, ставши заручником негативних тенденцій економічного розвитку та внутрішньополітичних турбуленцій, швидко втрачав свою політичну вагу як лідер, він не застосовував наявні потужні важелі впливу, будучи головою своєї партії. Завдяки прагненню керівництва ХДС/ХСС щодо зміни федерального канцлера, який ніколи й не чіплявся за владу, а також в силу того, що К. Г. Кізінгер, будучи далеко від Бонну, не був причетним до інтриг столичних претендентів на владу, на його кандидатурі зійшлася більшість ХДС. Даний перебіг і зміна влади в такий спосіб стала прецедентом у всій історії ФРН.

Фігура К. Г. Кізінгера як глави уряду, що заступив на свій пост 1 грудня 1966 р., була, можливо, безперечна з погляду регіональної політики, але викликала багато питань у контексті вимірів загальнонаціонального лідерства. Тре-

тій федеральний канцлер у Бонні був успішним депутатом та прем'єр-міністром землі Баден-Вюртемберг, але він мав обтяжуюче минуле, працюючи у 1940–1945 рр. заступником керівника відділу радіо в МЗС і був членом НСДАП, хоч і доволі пасивним. Але тінь «нацистського минулого» Кізінгера супроводжувала його все життя. Коли він став федеральним канцлером, то багато газет Лондона, Вашингтона і Парижа вийшли під крупними заголовками: «В Бонні обрано екснациста». Для відомого філософа Карла Яспреса канцлерство Кізінгера стало «образою». До кола неприємностей додавалось і те, що на відкритій сцені з'їзду ХДС у Західному Берліні «нацист Кізінгер» отримав ляпаса від молодого жінки.

Проте за день до висунення Кізінгера на високий пост від ХДС/ХСС у листопаді 1966 р. з'явилося неочікуване, але приємне для нього і його прихильників повідомлення. Певно із американських архівів взятий й видрукований документ Головного управління імперської безпеки від 3 листопада 1944 р. У ньому говорилося, що «за достовірними даними, в Радіополітичному відділі МЗС заступник керівника відділу Кізінгер перешкоджає проведенню антиєврейських акцій», що він нічого не робить для активізації роз'яснювальної роботи щодо кримінальної ролі євреїв [22].

Звичайно, новий глава Боннського уряду уособлював іншу, в порівнянні зі своїми попередниками, генерацію. Він на 28 років молодший Аденауера, а в 1945 р. він був інтернований і йому довелося півтора роки провести у таборі в Людвігсбурзі. Для самого Кізінгера проблема німецького минулого ускладнювалася й тим, що весною 1969 р. на порядку денному стала тема щодо терміну давності переслідування нацистських злочинців. Чи міг мати він моральне право та чи міг безпристрасно вирішувати це питання? Канцлер Кізінгер не міг бути також безпристрасним й тоді, коли мова йшла про заборону діяльності ультраправої Націонал-демократичної партії.

З утворенням так званої Великої коаліції між двома найбільшими політичними силами – християнськими демокра-

тами і соціал-демократами – пов’язані подальші зміни самої «канцлерської демократії» як системи і стилю державного керівництва у ФРН. Фігура федерального канцлера при Кізінгері, що ніколи не був «людиною влади», втратила свою провідну роль в уряді й стала здебільшого слугувати посередником між майже рівними по силі партнерами по коаліції. При цьому не можна забувати, що до уряду Великої коаліції увійшли 10 міністрів від ХДС/ХСС та 9 від СДПН. Останні обіймали провідні позиції в кабінеті. Віллі Брандт став віце-канцлером та керівником МЗС. Звичайно, що між міністрами від різних партій виникали тертя, але красномовний Кізінгер став чудовим їх амортизатором.

Головним завданням коаліції стало подолання економічного спаду, бюджетного дефіциту та зростаючого безробіття. Економічну стратегію уряду висловив міністр економіки Карл Шиллер: «конкуренція – наскільки можливо, планування – наскільки необхідно» [23]. Він же виклав і концепцію «глобального регулювання» економіки державою, яка базувалася на засадах теорії кейнсіанства, згідно якої оживляти економіку слід, перш за все, за допомогою фінансових важелів. Сутнісні складові цієї політики були втілені у прийнятому 8 червня 1967 р. Законі «Про стабілізацію». Згідно його положень, Федеральний уряд передбачав заходи щодо стабільності цін, підвищення рівня зайнятості та зміцнення урівноважуючого платіжного балансу. Були прийняті програми розвитку освіти та науки, а також лібералізовано кримінальне законодавство. Відтак у ці роки розпочалося економічне зростання.

Специфічне розташування сил в уряді Великої коаліції не давало можливості приймати політичні рішення в дусі «канцлерської демократії» Конрада Аденауера. Тепер були не потрібні одноосібні рішення, а затребуваним став федеральний канцлер у ролі «погоджувальної комісії». До цих змін додавалися відчутні наслідки ослаблення опозиції попереднього рівня. Фракція ВДП у Бундестазі, що нараховувала усього 49 осіб, лише умовно могла виконувати роль конструктивної

опозиції. Тим самим виник опозиційний вакуум на всьому політичному ландшафті. Тому його відразу заповнив протестний молодіжний рух, який отримав визначення «позапарламентської опозиції». Поряд з цим поява і певні успіхи на земельних виборах правих екстремістів, як і протестні молодіжні рухи, свідчили про відчутну ерозію системи політичного владарювання [24].

Реакція федерального канцлера Кізінгера на студентські протести, їх рішучі виступи проти нового законодавства були реакцією нерозуміння. Становище Великої коаліції уможливило діяльність уряду лише на перехідний період, що досить часто утруднювало його діяльність. Проте коаліції під керівництвом К. Г. Кізінгера вдалося досягти вельми значущого результату. За слушною оцінкою федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера, історичною заслугою Кізінгера було те, що «він привів у конструктивну єдність дві найвпливовіші політичні сили повоєнного часу. Він вимагав і домогся взаємоповаги між цими партіями в ім'я користі від спільної справи».

Зміна міжнародної обстановки, пов'язана з початком процесу розрядки, поряд із глибокими перемінами у становищі політичних сил і суспільній свідомості ФРН наприкінці 1960 р. спонукали до зміни уряду в Бонні й відходу християнських демократів у опозицію. Основні концепції ХДС/ХСС зазнали поразки: «доктрина Хальштейна» з її невизнанням НДР і політика «з позиції сили» відносно соціалістичних країн спрямовували ФРН до політичної ізоляції. Тож обрання Г. Хайнемана президентом ФРН показало, що СДПН і ВДП рішуче йшли назустріч один одному.

Уособленням повороту в політиці став федеральний канцлер Віллі Брандт, переконаний соціал-демократ, який щиро хотів «поліпшити капіталізм». Його політична біографія і людська доля вмістили найважливіші події в історії Німеччини. Тож 21 жовтня 1969 р. уперше в історії ФРН уряд очолили соціал-демократи. Політичні погляди В. Брандта

йшли далі, ніж у багатьох інших соціал-демократів, стиль його роботи був більш сучасним і міг уособлювати тогочасні загальнонаціональні інтереси. Створювалося враження, що Віллі Брандт значно більше переживає за долю Німеччини, ніж деякі з його попередників на посту федерального канцлера.

З огляду на невдоволення широких мас, особливо молоді, а також серед передової інтелігенції внутрішньополітичною ситуацією та фіаско практично 20-річної політики християнських демократів, які стверджували, що «немає миру без німецької єдності», курс на реформи соціал-демократів став чинником потужної підтримки останніх на виборах до Бундестагу. Очоливши урядову коаліцію СДПН і ВДП, Віллі Брандт став відразу кумиром нового покоління, він, як ніхто інший, відчував нагальність перемін. Адже Брандт пережив дві Берлінські кризи 1958 та 1961 рр., будучи правлячим бургомістром Західного Берліна, він досяг владного Олімпу, маючи досвід трьох попередніх невдалих спроб. Брандт, будучи обраним федеральним канцлером 251 голосом депутатів, що тоді було лише на два голоси більше необхідного, стрімко взяв курс на реформування багатьох царин внутрішньої і зовнішньої політики. Девізом програми коаліції СДПН-ВДП стало гасло «Спадкоємність і оновлення». Соціал-ліберальна коаліція розраховувала за допомогою реформ значно пом'якшити протиріччя в суспільстві та вирішити проблеми відносин ФРН із східноєвропейськими країнами, в їх числі і з НДР, а також проблеми у сфері освіти, на ринку праці, в системі соціального захисту. Тому в громадській думці побутувала оцінка нової коаліції як «уряду реформ», з яким пов'язували всі великі очікування і надії.

У перші роки правління соціал-ліберальної коаліції фінансово-економічна ситуація сприяла проведенню заявлених реформ, при цьому уряд виходив з оптимістичних прогнозів економічного зростання. Однією з пріоритетних сфер стала політика в галузі освіти. Уперше був розроблений комплексний план розвитку системи освіти. Концепція уряду ви-

ходила з двох засадничих принципів: по-перше, розширення вибору шляхів і форм освіти відповідно до здібностей і можливостей особи, по-друге, забезпечення рівних шансів у здобутті освіти незалежно від соціального і майнового становища. За рахунок коштів підприємців збільшувалося число місць в системі профтехосвіти. Уперше була введена система стипендій. Тому число студентів до 1972 р. збільшилося практично вдвічі і досягло майже 600 тис. осіб.

Важливе значення та відповідні наслідки мала виборча реформа. Віковий ценз був знижений з 21 до 18 років, і на виборах до Бундестагу 1972 р. за СДПН віддали свої голоси 55% молодих виборців. Проведені і заявлені реформи значно підвищили авторитет соціал-демократів. Популярність партії мала наслідком зростання чисельності СДПН – на середину 1970 рр. вона сягнула понад 1 млн осіб.

Уряд виходив з оптимістичних прогнозів економічного зростання. Активна соціальна політика уряду Брандта – Шелля знайшла відображення в низці законів, що сприяли поліпшенню становища окремих категорій населення, передусім із середніми і низькими доходами. Страхування від нещасного випадку було поширене на дітей в дитячих садках, школярів і студентів. Регулювання плати при наймі житла захистило орендарів від тиску домовласників. Замість обов'язкового 65-річного віку була введена рухлива вікова шкала при виході на пенсію, поліпшилися умови пенсійного страхування для осіб з невисокими заробітками. Зміни в системі медичного страхування були спрямовані на проведення превентивних заходів і раннє виявлення захворювань, що дозволило підвищити якість медичних послуг. Стала більш розширеною допомога інвалідам, було ухвалено Закон «Про поліпшення охорони праці», протягом кількох років – оновлено і робітниче законодавство.

Водночас, відповідаючи на соціальний запит, соціал-ліберальний уряд Брандта рішуче пішов на оновлення зовнішньої політики, зокрема, східноєвропейської. СДПН прагнула

до більшої самостійності Європи й до надання світовій політиці певної соціалістичної спрямованості. Тож зовнішньополітична програма уряду Брандта проголошувала прихильність політиці розрядки міжнародної напруженості і відмову від застосування сили. Одним з перших кроків уряду стало приєднання ФРН 28 листопада 1969 р. до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї, що продемонструвало нові підходи в його зовнішній політиці. Важливою складовою частиною курсу стала «нова східна політика», мета якої полягала в нормалізації стосунків ФРН з СРСР і країнами Східної Європи, включаючи НДР, а також забезпечення сприятливого статусу для Західного Берліна.

«Нова східна політика», нерозривно пов'язана з ім'ям Віллі Брандта, передусім диктувалася життєвими інтересами країни. Попередня зовнішня політика, яку проводили християнські демократи, була односторонньою, орієнтувалася виключно на Захід й значно обмежувала можливості держави на світовій арені. У наявності був розрив між економічним потенціалом ФРН і її слабким міжнародним впливом. Тож заслуга Віллі Брандта полягала в тому, що завдяки його «східній» та «німецькій політиці», головним чином за рахунок визнання територіального статус-кво в повоєнній Європі, він розширив зовнішньополітичне поле діяльності Федеративної Республіки до світового масштабу й, відповідно, підняв престиж своєї країни на міжнародній арені. Незважаючи на окремі невдачі, за допомогою укладання двосторонніх договорів Брандт зміг поступово поліпшити відносини із східноєвропейськими країнами. Ці досягнення отримали світове визнання і у жовтні 1971 р. Віллі Брандту була присуджена Нобелівська премія миру.

Водночас слід наголосити, що В. Брандту, як ні одному іншому федеральному канцлеру, не доводилося проводити зовнішню політику на хвилі упереджень з боку опозиційних партій. Його часто обвинувачували у «зраді батьківщини», у «розпродажі німецьких інтересів на користь Сходу», доріка-

ли в «здачі позицій ФРН у питаннях єдності Північноатлантичного альянсу й західноєвропейської інтеграції» [25].

За такого гострого протиборства урядова коаліція, як і система «канцлерської демократії», пройшли нові випробування та довели свою життєстійкість. Так, піддаючи гострій критиці «нову східну політику» уряду Брандта – Шеєля, його опоненти із ХДС/ХСС плекали свої надії на швидке повалення, пов'язуючи сподівання із новим головою християнських демократів – завзятим Райнером Барцелем. У квітні 1972 р. ХДС, одержавши повну перемогу на виборах до ландтагу в Баден-Вюртемберзі, розраховував також і на перебіжчиків у Бундестазі із лав ВДП [26]. До того ж в урядовій коаліції більшість була всього у два голоси. Тому фракція ХДС/ХСС 27 квітня внесла вотум недовіри. Але результати для Барцеля стали невтішними – йому не вистачило двох голосів (і скоріше із своєї фракції).

З огляду на складнощі більшості, були призначені дострокові вибори до Бундестагу на 19 листопада 1972 р. Передвиборча боротьба носила вельми гострий характер. Урядовим партіям певною мірою сприяв факт публікації 8 листопада тексту Договору з НДР про основи відносин, який багато хто із виборців вважав першим кроком до об'єднання. Результати для СДПН були вражаючими: ця партія домоглася найкращих показників – 45,8% голосів, прибавили і вільні демократи, отримавши 8,4% голосів. Такі результати свідчили про зростаючу підтримку політики уряду, яка відповідала загальнонаціональним інтересам. Натомість блок ХДС/ХСС вибори програв і змушений був залишатися в опозиції [27]. У силу таких результатів Барцель у червні 1973 р. посаду голови ХДС уступив прем'єр-міністру землі Рейнланд-Пфальц 43-річному Гельмуту Колю.

Політика договірного закріплення відносин із країнами Центральної і Східної Європи, про що докладно вже йшлося в одному із попередніх розділів, дозволила при правлінні Брандта зробити перший крок на шляху формування прин-

ципово нової системи безпеки в Європі. Двосторонні «східні договори» ФРН: Московський, Варшавський, Берлінський з НДР та інші створили новий клімат довіри у відносинах з СРСР, між двома німецькими державами й між Бонном та столицями східноєвропейських сусідів. Тоді ж почалася багатостороння фаза «східної політики» – НБСЄ та переговори щодо скорочення Збройних сил й озброєнь у Центральній Європі. Але продовжували її вже спадкоємці та наступники.

Піти у відставку в травні 1974 р. В. Брандта змусили три обставини: погіршення внутрішньої ситуації із-за глибокої фінансово-економічної кризи як продовження світової енергетичної кризи; арешт особистого референта Г. Гійома, викритого як агента розвідки НДР; розбіжності в керівництві очолюваної Брандтом соціал-демократичної партії. Морально-психологічне навантаження для чутливого характеру Віллі Брандта виявилось занадто обтяжливим. За два з половиною роки роботи в Міністерстві закордонних справ і майже п'ять років на посту федерального канцлера він переймався значною мірою справами просування розрядки й підняття міжнародного авторитету своєї батьківщини. Віддаючи належне заслугам Брандта, слід підкреслити, що й надалі він, не обтяжений державною відповідальністю, залишався визнаним лідером СДПН, а з часом, ставши і головою Соціалістичного інтернаціоналу, ще багато доброго зробив у цій царині.

Відставка Брандта хоч і стала потрясінням для громадськості, але не призвела до політичної кризи ФРН. Своїм наступником визнаний лідер соціал-демократів назвав міністра економіки і фінансів Гельмута Шмідта, який отримав підтримку Бундестагу. Коаліція СДПН – ВДП ще протягом восьми років була при владі. Після обрання федеральним канцлером 16 травня 1974 р. Г. Шмідта, його здібності лідера розкрилися повною мірою. Політичний стиль глави уряду став у багатьох вимірах протилежним його попередникам – мінімум емоцій та максимум прагматизму. Новий федеральний канцлер користувався репутацією прагматика з

жорстким стилем роботи. У складі уряду відбулися важливі зміни. Віце-канцлером і міністром закордонних справ став представник ВДП Ганс-Дітріх Геншер, який раніше обіймав посаду міністра внутрішніх справ. Він змінив Вальтера Шееля, обраного 15 травня 1974 р. федеральним президентом. Г.-Д. Геншер на той час також був заступником голови партії вільних демократів, яку очолив у жовтні того ж року.

Швидкість, з якою Шмідт взяв у руки державний штурвал і почав по-справжньому правити, дивувала. Після прийняття присяги перед депутатами Бундестагу не пройшло й 24 годин, як федеральний канцлер підвів підсумки перебування СДПН при владі після останніх парламентських виборів і окреслив завдання, що стояли перед його урядом. Його виступи відрізняли стислість, чіткість формулювань та випробувана тверезість оцінок. Уряд Шмідта функціонував як добре відлагоджений механізм, його керівник завжди задавався питанням стосовно проведення рішення через Бундестаг. Г. Шмідту в роботі добре прислужився його досвід головування у фракції своєї партії. Покликання обговорень в уряді, за його баченням, мали вести до результатів, результати – до рішень, а рішення – до цілеспрямованої діяльності.

У середині 1970 років фінансово-економічна ситуація набула доволі гострих ознак. На цей час припав пік економічної кризи, що мала світовий характер, при цьому вперше для Західної Німеччини виявилось явище стагфляції – падіння виробництва поєднувалося із зростанням цін, що стало відображенням кризи політики «глобального регулювання». У цей період безробіття стає постійним чинником, що обумовлювалося не лише зниженням темпів економічного розвитку, але й структурними змінами в економіці, пов'язаними з новим етапом НТР та переходом до постіндустріального суспільства. До цього додавалися демографічні проблеми, значні соціальні витрати. Рішуча антикризова діяльність уряду, регулювання витрат та стимулювання інвестицій сприяли подоланню кризових явищ і виходу країни на зростання економіки.

Серйозним викликом для соціал-ліберального уряду став тероризм, який загрожував внутрішній безпеці ФРН. Ще з кінця 1960 рр. ліві екстремісти закликали до «збройних акцій проти системи», терористи застосовували методи партизанської боротьби в містах, 1968 р. здійснили резонансні акції у Франкфурті-на-Майні. Тактика терору стала головною в діяльності так званої «Фракції Червоної Армії» (Rote Armie Fraktion – РАФ), яка влітку 1970 р. здійснила серію підпалів; у квітні 1975 р. група терористів захопила посольство ФРН у Стокгольмі. Пік тероризму прийшовся на 1977 р., коли були вбиті кілька знатних діячів та в жовтні за допомогою арабських терористів був захоплений у Сомалі літак «Люфтваганзи» із 86 пасажирами. Рішучі заходи влади у боротьбі з тероризмом загалом були з розумінням сприйняті громадськістю. Але в колах останньої проходили дискусії: чи виправданий пошук кількох десятків терористів за допомогою втручання до приватного життя громадян. Критику викликали і «заборони на професії» – перевірка претендентів на державну службу у відповідності із прийнятим 1972 р. урядовим рішенням щодо недопущення на державні і громадські посади осіб з антиконституційними поглядами.

Уособлюючи інтереси майже 60 млн громадян ФРН, уряд досяг визначних успіхів: німецька марка стала найсильнішою валютою в Європі, а в 1970-і – і самою стабільною у світі; зростання державних валютних резервів було більшим, ніж у будь-якій іншій країні і досягло 36 млрд дол.; невинно зростав експорт. Енергійний і прагматичний, а часом і твердий Шмідт представляв центристське крило СДПН. При ньому поширення отримало гасло «Модель – Німеччина», що повинно було прислужитися підняттю престижу ФРН як у середині країни, так і за рубежем.

Відповіддю уряду Шмідта на вимоги широких верств була діяльність щодо досягнення більшої соціальної справедливості. Не дивлячись на труднощі фінансово-економічного становища, уряд йшов на підвищення рівня соціальної під-

тримки різних верств населення. Розмір допомоги з безробіття був підвищений із 55% до 68% від рівня останнього заробітку; розмір допомоги по догляду за дітьми, стипендій, дотацій на оплату житла був приведений у відповідність із рівнем інфляції. Закони про професійну освіту та охорону праці молоді, що приймалися за певного спротиву підприємців, оскільки збільшували їх витрати, поліпшили становище учнів на виробництві і молодих працівників. Прийнятий 1976 р. Закон «Про вищу школу», стимулював орієнтацію навчання у вузах на суспільні потреби і зближення навчання з практикою, сприяв модернізації змісту та форм навчання, а також зростанню фінансування науково-дослідницької роботи, зокрема замовлень підприємств. Закон передбачав розширення участі студентів у органах самоврядування вузів.

Показово, що навіть представники опозиції неодноразово говорили, що Г. Шмідт блискучий політик, але тільки знаходиться не в тій партії. У часи криз він намагався зберегти, а то й примножити зовнішньополітичні досягнення своїх попередників. Його мислення було в глобальних категоріях і дії як керівника держави, що досягла світового впливу. Діяльність лідера держави об'єктивно відбивала інтереси західних німців і багато в чому спиралася на солідну економічну основу.

Поряд з Генрі Кіссінджером Гельмут Шмідт став у 1970 роки класичним поборником політичного мислення в категоріях балансу сил. Він виходив не із перспектив встановлення нового загальноєвропейського мирного порядку з натиском на колективні структури безпеки, а з практичних інтересів та воєнно-стратегічних реалій. Скептицизм і холодний розрахунок уявлень школи «реальної політики» стали стрижнем світоглядних засад Шмідта. Він намагався знайти для ФРН відповідну її зрослому економічному потенціалу «нову роль» у світовій політиці.

Військовий компонент безпеки за Г. Шмідта знову став відігравати домінуючу роль. Міністр оборони Г. Лебер, думкою якого нерідко зневажали в кабінеті Брандта, міг тепер

розраховувати на те, що його позиція зустрине більше розуміння в колишнього міністра оборони – нинішнього глави уряду. За врядування Шмідта Бундесвер уперше за час свого існування вийшов на провідні позиції. До початку 1975 р. під командуванням відомства було 500 тис. солдатів й офіцерів. У НАТО схвалювали бойову міць західнонімецької армії. На її утримання в розрахунку на душу населення Бонн витрачав у 1974 р. більше всіх засобів після США – 238 дол. (США – 397 дол.).

Виступивши в 1977 р. ініціатором дискусії щодо необхідності адекватної відповіді НАТО на ракетну політику СРСР, Шмідт кілька років перебував у zenіті своєї зовнішньополітичної слави. Він був популярний серед населення так само, як у свій час Аденауер й Ерхард. На міжнародній арені йому навіть удалося відсунути на другий план американського президента. Визнаний «менеджер криз» Шмідт вчасно усвідомив, що настає епоха так званого мультилатералізма, коли переважна більшість зовнішньополітичних питань повинна обговорюватися на міжнародних форумах різного формату в рамках багатосторонньої дипломатії. До констант його зовнішньої політики відносилися ставка на сильні США, прив'язка ФРН до Заходу, твереза «східна» й «німецька політика», збереження економічної й політичної стабільності та політика «достатності» у галузі безпеки. До цього додавалися тверда воля, строга самодисципліна й глибоке почуття відповідальності. «Він був сильним федеральним канцлером, найсильнішим після Аденауера» [28].

Парламентські вибори 1976 та 1980 рр. з відповідною перевагою вигравали СДПН та ВДП. Результати останніх виборчих перегонів для опозиційних партій на чолі із кандидатом від ХСС Йозефом Штраусом були передбачувані із самого початку кампанії. Те що блок ХДС/ХСС отримав 5 жовтня 1980 р. 44,5% голосів і показав найгірший результат з 1949 р., іншою стороною відкривало можливості голові християнських демократів Г. Колю перспективи у подальшому.

Водночас слід підкреслити, що в останні роки врядування Г. Шмідта із під його впливу вийшла соціал-демократична партія. Більше того, він став для неї чужорідним тілом. Пояснюється це тим, що із середини 1970 рр. СДПН кардинально змінила свої погляди на політику безпеки, а Шмідт – ні. Саме соціал-демократи усе більше ставили під сумнів зовнішньополітичні урядові принципи й, зрештою, перестали їх підтримувати. Дискусія про ракети середньої дальності і як її наслідок широкий рух супротивників «подвійного рішення» НАТО, а також обмеженість тогочасних соціальних можливостей визначили згасання політичної кар'єри ініціатора ядерного «доозброєння» Г. Шмідта.

Розходження в коаліції між соціал-демократами, які на з'їзді в Мюнхені весною 1982 р. висували вимоги щодо зростання соціального спрямування політики, та заперечення вільними демократами таких підходів, зокрема вимоги Міністра економіки Отто Ламбсдорфа щодо скорочення соціальних витрат у бюджеті на наступний рік, демонстрували принципові розбіжності. Влаштоване восени 1982 р. ВДП «розлучення» із СДПН і вихід чотирьох міністрів із коаліції, що переймалася своїм політичним майбутнім, визначило втрату соціал-демократами влади. У результаті вотуму недовіри і більшістю голосів Бундестагу у 52% наступником Гельмута Шмідта на посту Федерального канцлера 1 жовтня 1982 р. було обрано голову ХДС Гельмута Коля. Саме в цьому і проявився конституційний принцип конструктивності вотуму недовіри.

Проведені дострокові парламентські вибори в березні 1983 р., на проведенні яких наполягав і Г. Коль, легітимізували нову урядову коаліцію на загальнонаціональному рівні, адже її прихід до влади 1982 р. відбувся без участі громадян країни. На виборах керівний блок партій коаліції відчутно додав голосів (+ 4,2%) на свою підтримку [29]. Після цієї переконливої перемоги християнських демократів навіть соціал-демократи змушені були визнати, що новий федеральний канцлер Гельмут Коль – не випадкова проміжна полі-

тична фігура, не тимчасовий керівник, а політик, що твердо стоїть на владному Олімпі держави.

Ще в 1982 р. соціал-демократ Герберт Венер дозволив собі зробити похмурий прогноз, що СДПН доведеться відтепер розраховувати на перебування в опозиції як мінімум 15 років. І виправдалося пророкування: багаторічна слабкість соціал-демократів визначала силу християнсько-ліберальної коаліції. Окрім цього, не додавала сили СДПН часта зміна голів партії: по чергово ними були Г.-Й. Фогель, Й. Рау, Б. Енгхольм, Р. Шарпінг, О. Лафонтен. Натомість у ХДС головою партії був весь цей час Г. Коль. Парламентські вибори 1983 р. привнесли зміни до політичного ландшафту країни, вперше до Бундестагу пройшла так звана партія «зелених», яка отримала 5,6% голосів та 28 депутатських місць.

Реакцію на кризовий розвиток країни за попередніх умов уряду реформаторів на чолі з соціал-демократами стала травнева 1983 р. програма федерального канцлера Г. Коля. Її головними завданнями були економічне зростання, зниження безробіття, фінансове оздоровлення тощо. Ця відповідь на виклики, з якими стикалося німецьке суспільство, була позитивно сприйнята громадянами держави, яким імпонувало гасло «менше держави, більше ринку, приватної ініціативи та відповідальності». Правляча християнсько-ліберальна коаліція на чолі з федеральним канцлером Г. Кодем, що проголосив себе «політичним онуком Аденауера», у внутрішній політиці висунула на передній план ідею «сильної держави» та ідеологію «неоконсерватизму». Незадоволеність людей своїми умовами життя викликала ностальгію по минулому, що дозволило неоконсерваторам із блоку ХДС/ХСС взяти на озброєння стиль «ретро» і не без успіху доводити переваги старих «випробованих» форм і методів керування для розв'язання посталих актуальних проблем.

Уряд Коля зробив ставку на стимулювання пропозиції, на скорочення податків, що сприяло не тільки зростанню приватних інвестицій, але і споживчого попиту. Податкові пільги

полегшували створення нових підприємств у сфері малого та середнього бізнесу. Приватизація пошти, а також радіо- і телемовлення принесла додаткові кошти в бюджет, крім того конкурентне середовище було покликане підвищити розмаїття та якість послуг. Пожвавленню економіки ФРН у 1980 рр. сприяли світова економічна кон'юнктура, зниження цін на нафту, а також активізація інтеграційних процесів в Європейському співтоваристві після деякого їх гальмування в 1970 рр.

Завдяки новим економічним підходам консервативно-ліберальної коаліції, позитивним імпульсам світового ринку стало можливим поліпшення соціальної підтримки пристарілих і сімей з дітьми: були збільшені розміри пенсій і надання допомоги на дітей, знижені податки на батьків, що самостійно виховують дітей. Курс на адресну допомогу і орієнтованість на ті категорії населення, які не могли забезпечити себе своєю працею, – пристарілих, дітей, інвалідів, – отримала підтримку широких верств суспільства. Водночас підвищення розмірів страхових внесків працюючих, введення часткових оплат ліків у рамках страхування по хворобі, за нових демографічних і економічних умов у 1980 рр. поставили питання щодо реформування «соціальної держави».

Проте стійке зростання економіки дозволяло розв'язати іншу важливу проблему – значно нарощувати видатки на науку і розвиток вищої освіти. ФРН за рівнем цих витрат від ВВП (2,7%) вийшла до кінця 1980 рр. на рівень США і Японії. Збільшилися і військові витрати, які в 1982 р. склали 50 млрд марок, а в 1990 р. – 56 млрд марок. Уряд Коля активізував політику у сфері захисту довкілля. Після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. у ФРН створюється Федеральне Міністерство у справах довкілля, охорони природи і безпеки ядерних реакторів; з урахуванням настроїв у суспільстві будівництво і введення в дію нових АЕС були призупинені.

Але затяжною та важко розв'язуваною залишалася проблема масового безробіття. Незважаючи на появу більше 1 млн нових робочих місць, створених в умовах пожвавлення

економіки, кількість безробітних у період 1983–1989 рр. перевищувала 2 млн осіб. Становище ХДС/ХСС, незважаючи на перемогу на виборах у Бундестаг 1987 р., було непростим. Втрата 4,5% голосів, головним чином унаслідок високого рівня безробіття, невдачі на виборах у низці земель, відсутність нових ідей, невисокий рейтинг особисто канцлера Коля викликали побоювання за результат наступних виборів до Бундестагу в 1991 р. В керівництві ХДС виникла навіть ідея зміни глави уряду з тим, щоб зміцнити позиції партії. Але як попередній, так і особливо наступний перебіг міжнародних подій показав політичну значущість лідера Коля в якості загальнонаціональних вимірів.

Зовнішньополітична концепція Гельмута Коля була прихильною до підтримки однаково рівних відносин із США і СРСР, оскільки односторонні тенденції в політиці християнських демократів у 1950–1960 рр. або соціал-демократів у першій половині 1970 рр. вели до явних перекосів. Тож загальнонаціональні інтереси, на думку Коля, мали бути збалансованими. Він вважав необхідним закріпити роль ФРН як члена світової спільноти, що виступає за зміцнення демократії і міжнародно-правової системи.

Підкреслю, що свого часу Гельмут Шмідт підготував ґрунт для зміни Федеративною республікою міжнародного профілю, то його наступник Гельмут Коль здійснив цю зміну. Прикметно, що ФРН під керівництвом християнських демократів у системі відносин між Заходом і Сходом стала відігравати все більш зростаючу роль у діалозі з питань безпеки та роззброєння. Якщо при Шмідті визначилися нові орієнтири у внутрішній і зовнішній політиці ФРН, то формально вони отримали закріплення за врядування блоку ХДС/ХСС. За образною оцінкою цитованого раніше дослідника К. Хакке, вже в 1980 роки «Федеративна республіка вимушено стала потужною державою».

Уряд Коля продовжив курс на активізацію європейського будівництва, акцентуючи роль у ньому франко-західнонімець-

кого союзу. Не випадково свій перший візит після вступу на посаду федерального канцлера Гельмут Коль наніс французькому президентові Франсуа Міттерану, підтвердивши тим самим, що Франція є найближчим зовнішньополітичним партнером для Бонна. У результаті була утворена спільна франко-західнонімецька бригада і створена відповідна Рада оборони. Сприяння розвитку інтеграційних процесів добре прислужилося у подальшому національним німецьким інтересам.

Далі Коль, з одного боку, зміцнював атлантичні зв'язки, як і раніше, вважаючи Сполучені Штати найважливішим зовнішньополітичним партнером ФРН. Незважаючи на потужні демонстрації прибічників миру, що проходили по всій країні, новий уряд у листопаді 1983 р. отримав підтримку Бундестагу з питання щодо розміщення американських ракет середньої дальності на території ФРН (у рамках рішення НАТО про «доозброєння»). Разом з іншими західноєвропейськими країнами ФРН підключилася до проголошеної керівництвом США програми розгортання нової космічної системи протиракетної оборони – СОІ (стратегічна оборонна ініціатива). Одночасно Коль домігся рівноправного становища ФРН у відносинах із союзниками по НАТО: у 1984 р. були скасовані останні обмеження в галузі військового виробництва і розвитку Збройних сил, закріплених Паризькими угодами 1954 р.

Слід взяти до уваги, що з іншого боку, жорсткий курс адміністрації Рональда Рейгана відносно СРСР чинив вплив на зовнішню політику Федеральної республіки значно більше, ніж на інших союзників. Американська політика конфронтації зачіпала життєві інтереси ФРН, яка мала набагато більший економічний зиск у торгівлі з СРСР і країнами Східної Європи. Тому уряд ФРН був зацікавлений у відновленні діалогу між СРСР і США з питань безпеки і роззброєння. Іншими словами, у продовженні політики розрядки Західна Німеччина мала найбільшу зацікавленість.

Проте відносини ФРН з СРСР, зокрема між Г. Колем і М. Горбачовим спочатку мали уразливу складову. Західноні-

мецький лідер мав необережність з виразною скептичністю сприйняти «нові концепти» радянського керівника у 1986 р. після розлогої розмови останнього на їх зустрічі. У інформаційному просторі поширилася вельми саркастична оцінка Кодем «нового політичного мислення» у контексті пропагандистських засад нацистського міністра Й. Геббельса [30]. Тому коаліційному соратнику Г. Коля Г.-Д. Геншеру довелося наполегливо доводити доцільність з'ясування та виваженої оцінки «перебудовчих» гасел Москви щодо можливої користі від них для німців. Лише з часом між Бонном і Кремлем розвивається політичний діалог, показником якого стають наступні зустрічі на найвищому рівні.

Саме в такому контексті є цілком зрозумілою відмова уряду Коля – Геншера від стереотипів християнських демократів попередніх десятиріч та перехід на шлях продовження «німецької» і «східної політики», яку проводила соціал-ліберальна коаліція. ФРН стає другим за значенням після США партнером СРСР у переговорах з питань роззброєння і проблем безпеки, які мали зростаюче значення не лише для двох держав. Вони безпосередньо стали впливати на політичний клімат у Європі, сприяючи зміцненню миру і безпеки, будучи вагомим чинником стабільності на європейському континенті.

Під керівництвом Г. Коля до кінця 1980 рр. помітно зріс престиж і політична активність Федеральної республіки. Вона була визнана більш ніж 150 державами світу, проводила конструктивну політику в усіх регіонах планети, потужно допомагала країнам третього світу. Політика ФРН щодо «вирівнювання відносин» з США та СРСР зміцнила її становище в якості посередника діалогу Схід–Захід, додавала іміджу держави із передбачуваною зовнішньою політикою. Конструктивна ж співпраця Бонна і Москви згодом полегшила керівникам двох держав вирішувати ключові задачі.

Спираючись на свій політичний та економічний вплив у Європі й світі, застосовуючи при цьому вміло побудова-

ну тактику, Бонн успішно реалізував стратегічну мету своєї «німецької політики» – досягнення державної єдності німців на західнонімецьких умовах. У період 1989–1990 рр. під час глибокої кризи у НДР, коли її існування поставили під сумнів самі громадяни, ФРН на чолі з Гельмутом Колем перехопила ініціативу перемін у свої руки. Результатом того перебігу подій, який розглянуто раніше, відновлення німецької державної єдності відбулося за одинадцять місяців. При цьому ФРН як суб'єкт міжнародного права, збереглася й розширилася, натомість НДР втратила свою правосуб'єктність і пішла в небуття. У післявоєнній історії Європи об'єднання ФРН і НДР стало першим прикладом вирішення найбільшої і найскладнішої міжнародної проблеми без конфронтації, у дусі довіри, взаєморозуміння й співробітництва.

На цьому тлі проявилися кращі якості політичного і державного діяча Гельмута Коля. Чутливо реагуючи на турбуленції Кремля стосовно німецького питання, Коль перехопив ініціативу щодо впливу на зміни в свої руки. Будучи на владному Олімпі, федеральний канцлер Г. Коль спромігся відіграти роль об'єднувача Німеччини, як свого часу О.Бісмарк. Коль зумів успішно скористатися тим потенціалом виконавчої влади, що традиційно зосереджений у руках глави уряду. При цьому досить яскраво проявилися особисті якості лідера, політичного чуття моменту самого Г. Коля, який, завоювавши симпатії й довіру керівників провідних світових держав, зміг ввести процес німецького об'єднання у контрольовані оптимальні рамки, уникнувши непередбаченого розвитку подій [31].

Саме 3 жовтня 1990 р. відбулося довгоочікуване возз'єднання німецької нації, і цей день увійшов в історію як День німецької єдності. А 2 грудня 1990 р. у країні пройшли перші загальнонімецькі парламентські вибори, на яких, завдяки своїй енергійній і зваженій політиці в питанні німецького об'єднання, блок ХДС/ХСС здобув переконливу перемогу. 17 січня 1991 р. Г. Коль, як й очікувалося, знову

був обраний федеральним канцлером тепер уже об'єднаної Німеччини.

Його стиль керування ввійшов у історію під назвою «система Коля». Вона характеризувалася, по-перше, орієнтацією на надійного партнера у справі створення правлячої коаліції, у якій Г. Коль завжди бачив тільки ВДП. При цьому заради стабільності коаліції він свідомо йшов на обмеження повноважень своєї партії. По-друге, основою свого канцлерства він завжди розглядав керівництво ХДС, перетвореного під його головуванням у дійсно «народну партію». Партійний рівень і партійні кадри були для нього важливіше, ніж надпартійний – державний. По-третє, у своїх політичних діях Коль орієнтувався меншою мірою на існуючі інститути, а більшою – на особистості, які їх очолювали. По-четверте, свої рішення в політиці, економіці, в адмініструванні Г. Коль намагався направляти в русло зміцнення власних політичних позицій. Поп'яте, як досвідчений та знаючий внутрішні пружини політики, він завжди виявляв обачливість, намагався в очах співгромадян бути врівноваженим та надійним керівником держави.

Можна сказати, що 1990 роки стали свого роду переломним періодом для сходження ФРН, якій випало вирішувати проблему переходу від формального об'єднання до творення засад реальної єдності держави й нації, пошуку свого нового місця у світі, що відчутно змінився. Уряд Г. Коля поставив перед собою амбіційні завдання: провести повну зміну соціально-економічного й політичного ладу в колишній НДР і за допомогою економічного підйому нових німецьких земель завершити процес внутрішнього зростання двох частин Німеччини, а також домогтися вирішальних результатів у справі об'єднання Європи в рамках Європейського Союзу.

Зростаючих успіхів домагалася правляча коаліція ХДС/ХСС-ВДП, очолювана національним лідером Гельмутом Колем, на західноєвропейському напрямі своєї політики. Завдяки чіткому спрямуванню ФРН – головного локомотива західноєвропейської інтеграції, – на початку 1993 р. був створений

єдиний внутрішній ринок ЄС, у який входили тоді 12 держав. На наполегливу вимогу ФРН західноєвропейська валюта одержала назву «євро», а Центральний європейський банк розмістився у Франкфурті-на-Майні. Однак, незважаючи на урочисті запевнення, уряд Коля не впорався із внутрішньо-політичними проблемами.

Закономірно, що підсумки голосування на парламентських виборах у вересні 1998 р. виявилися для блоку ХДС/ХСС невтішними. Населення втомилося від обіцянок швидкого економічного процвітання й дружно проголосувало, скоріше, не «за» опозиційні партії, а «проти», насамперед, внутрішньої політики уряду християнсько-ліберальної коаліції, що за вісім минулих після об'єднання років не перетерпіла кардинальних змін. Поразці християнських демократів сприяла також непослідовна позиція їхнього голови, що, як у свій час і його політичного прабатька, довго вибирав собі спадкоємця, але в останній момент зволів знову висунути свою кандидатуру на пост глави уряду.

Ще восени 1982 р. – напередодні перемоги над канцлером Шмідтом – тоді ще кандидат у канцлери Гельмут Коль сформулював владну біологічну вимогу: «Хто вже використаний, той відходить. А в кого є необхідна сила, той приходить» [32]. Тепер наступив час Колю самому випробувати вже на собі ним же сформульовану мудрість.

До 1998 р. СДПН змогла, нарешті, вийти з багаторічної кризи, про яку свого часу говорив Г. Венер, і зупинити часту зміну кандидатів на пост глави уряду. Герхард Шредер, про якого як про майбутнього претендента від німецької соціал-демократії говорив Г. Коль, ще в 1993 р., став тим, хто прийшов на зміну «батькові-об'єднувачу» й очолив нову урядову коаліцію. Вирішальним чинником для номінування Шредера кандидатом від СДПН на канцлерський пост стали результати земельних виборів у Нижній Саксонії в березні 1998 р., де очолювані ним соціал-демократи одержали абсолютну більшість [33].

Отримавши право формувати уряд, Г. Шредер віддав перевагу коаліції з партією «зелених», з якою вже мав досвід співпраці в Нижній Саксонії. Водночас слід мати на увазі, що СДПН могла сформувати Велику коаліцію з ХДС/ХСС, коаліцію з «зеленими», з ВДП та навіть із ПДС. Після місячних переговорів із коаліційними партнерами Шредер віддав їм три посади міністрів, включаючи пост віце-канцлера і керівника зовнішньополітичного відомства, як було прийнято у ФРН. «Союз90/зелені» на 1998 р. вже позбавився радикал-екологів, у партії відбулися зрушення до політичного центру. Їх лідер «реаліст» Йозеф Фішер, що відійшов від настанів раннього бунтарського періоду цього руху, обійняв пост Віце-канцлера та міністра закордонних справ, міністром охорони здоров'я стала Андреа Фішер, а міністром у справах навколишнього середовища – Юрген Третін. Новий уряд дістав назву «червоно-зеленої» коаліції. Його створенню передувало прийняття коаліційної угоди 20 жовтня 1998 р., укладеної між СДПГ і партією «Союз 90/зелених» [34].

Зазначу, що головою Соціал-демократичної партії ФРН у ці роки був Оскар Лафонтен. Проте на початку діяльності нового уряду він із-за гострих зіткнень із Герхардом Шредером у березні 1999 р. пішов у відставку. Весною того ж року Шредер, згідно із існуючою у партії традицією, очолив СДПН і поєднав у своїх руках пост голови партії і федерального канцлера країни. Проте вже 2004 р. Шредер відмовився від головування у СДПН під приводом необхідності зосередитися на відповідальних обов'язках федерального канцлера. Новим головою партії було обрано Франца Мюнтеферінга.

Слід відзначити, що в першій урядовій заяві нового федерального канцлера, проголошеній 10 листопада 1998 р., підкреслювалося: «Перед нами стоять величезні завдання», уряд визначає невідкладним «рішучий курс на консолідацію». І якщо гаслом Г. Коля у свій час була «коаліція центру», то Г. Шредер зажадав проведення «політики нового центру». Тобто, він вважав за краще виступити не в ролі по-

літика певної партійно-політичної орієнтації, а загальнонаціонального лідера. Канцлер висунув ідею «нової середини», яка припускала об'єднання трудящих і середніх верств на основі політико-культурних засад, що має втілити Берлінська республіка. Базовими постали ідеї демократії, толерантності, федералізму, європейської інтеграції, відмови від агресії і авторитаризму. В цілому ця платформа мала схильність до ідей неолібералізму за прикладом Тоні Блера у Великобританії та соціал-демократичного уряду Нідерландів на чолі з Вім Коком. Новий підхід позначився на вирішенні актуальних проблем німецького суспільства.

Урядова програма виявилася досить збалансованою і не викликала критики ні в радикальних груп у самих партіях, ні в таборі опозиції. У ній ставилися завдання забезпечення стійкого економічного зростання за допомогою інновацій, створення нових робочих місць, вирішення соціальних проблем, модернізації системи освіти, охорони довкілля. Головним завданням нового уряду постала боротьба з безробіттям, рівень якого сягнув понад 6,0 млн осіб працездатного віку. До втручання держави у справи економіки Шредер ставився стримано, вважаючи, що «держави має відходити звідти, де сили саморегулювання суспільства проявляють себе ефективно». Модернізацію суспільства він тісно пов'язував з глобалізацією економічних процесів, а ринок розглядав у якості інструменту, якому слід надати моральних вимірів. Тим самим прагматизм Шредера набував ціннісних якостей.

Сповідуючи такі засади, «червоно-зелений» уряд прагнув врахувати зміни в соціальній структурі суспільства, захоплював розвиток малих і середніх підприємств, впровадження інноваційного підходу, створення на цій основі нових робочих місць та радикально перебудувати застарілу систему працевлаштування. Його концепція передбачала обмеження соціальної допомоги безробітним, які не бажають займати вакантні робочі місця, претендуючи тільки на зайнятість, рівноцінну втраченій. Проведені реформи сприяли підготов-

ці кадрів для високотехнологічних виробництв та особам, що започаткували власну справу. «Червоно-зелена» коаліція взяла курс, що поєднував технічний прогрес і екологічну модернізацію. Разом з традиційними природоохоронними заходами важливе місце в ньому посіла програма поетапної відмови від атомної енергетики. Реструктуризація енергопостачання ФРН відразу передбачала розвиток відновлюваних видів електроенергії, передусім енергії води і вітру. Проте далеко не всі ці внутрішні соціально-економічні проблеми і не однаковою мірою мали позитивне вирішення протягом першої урядової каденції «червоно-зеленої» коаліції.

Після парламентських виборів 2002 р. наступне врядування коаліції за лідерства федерального канцлера Г. Шредера, з огляду на незначну перевагу урядових партій, СДПН та «зелені» були змушені прагнути до більш широкого консенсусу із християнськими демократами та іншими фракціями Бундестагу. Уряд Шредера мав завершити вирішення низки складних завдань, поставлених ще в 1998 р. При цьому в нього із-за сильної опозиції була вельми обмежена свобода маневру. У 2003 р. уряд приймає програму «Порядок денний–2010» – пакет з 30 реформ у сфері ринку, бюджету, праці, економіки і соціального забезпечення. Кабінет Шредера прагнув до 2006 р. домогтися оздоровлення державного бюджету, продовжуючи розпочату 2001 р. податкову реформу, а також переймаючись підтримкою нових федеральних земель. Для продовження процесу інтеграції останніх до загальнонімецької системи уряд розробив Пакт солідарності-II, який передбачив створення до 2019 р. на сході ФРН інноваційних регіонів і нових конкурентоздатних підприємств. Пакт націлював до залучення нових земель у міжрегіональний та міжнародний поділ праці.

Проте друга каденція канцлерства Шредера у підсумку виявилася для нього невдалою. Далися взнаки величезні економічні проблеми, складнощі з розв'язанням гострих соціальних питань та невдоволення у лавах самої соціал-де-

мократичній партії. Слід також враховувати, що він на той час вже не головував у СДПН, сповідуючи власне гасло, що «держава більш важлива за партію». Тим самим Шредер увійшов у протиріччя із традиціями парламентської республіки. Чимало виборців сприйняли таке становище як спробу федерального канцлера відмовитися від лідерства в партії, яка висунула його на пост глави уряду і зняти із себе відповідальність за її діяльність.

Незважаючи на великі внутрішні проблеми, які випали на долю «червоно-зеленої» коаліції, зовнішня політика не була відсунута новим урядом Шредера на другий план. Як свого часу Коль був продовжувачем зовнішньополітичного курсу обох своїх соціал-демократичних попередників Брандта й Шмідта (найбільш яскраво це виявилось при реалізації «подвійного рішення» НАТО), так і Шредер став спадкоємцем справи християнського демократа Коля, особливо у вирішенні континентальних європейських проблем.

Але, на відміну від останнього канцлера Боннської республіки, перший федеральний канцлер Берлінської республіки зіштовхнувся й з такими проблемами як міжнародний тероризм, «нова» й «стара» Європа, «новий» і «старий» блок НАТО, а також із новими вимірами євроатлантичного співробітництва й пов'язаними з ними проблемами. Досягненням у позиціонуванні на міжнародній арені ФРН у цей період стала участь Бундесверу у миротворчих акціях. Г. Шредер у лютому 1999 р. на міжнародній конференції з безпеки в Мюнхені заявив: «Німеччина не може і не хоче йти особливим шляхом. Ми... вирости в союзі. І ми хочемо в ньому залишатися. Тому сьогодні ми без всяких «якщо» і «але» готові брати на себе відповідальність як «нормальні» члени, будь то в ЄС або в НАТО». Однак, на відмінну від рішення Конституційного суду 1994 р. щодо необхідності мати санкції ООН чи рішення кваліфікованої більшості парламенту у випадку використання Бундесверу за межами ФРН і країн НАТО, уряд Шредера – Фішера взяв участь у «приборканні гуманітарної катастрофи»

в Косово, яку не санкціонувала ООН. Якщо військова участь ФРН у війні в Косово зі схваленням була сприйнята НАТО, то в німецькому суспільстві це викликало доволі неоднозначну реакцію. ПДС подала до Конституційного суду позов проти уряду. Пацифістські об'єднання організували демонстрації протесту в Берліні. О. Лафонтен – тогочасний голова СДПН, пішов у відставку із всіх партійних та урядових посад, нависла небезпека розколу в лавах урядової партії. Водночас у партії «зелених» участь ФРН у війні в Косово викликала кризу. Відмова «реалістів» на чолі з Фішером від принципового пацифізму була сприйнята багатьма як втрата партією «політичного профілю». Ця акція коштувала чималих втрат «зеленим» і соціал-демократам багатьох своїх прибічників.

Підкреслю, що участь Німеччини у війні в повітряному просторі колишньої Югославії стала свідченням остаточного перелому, який стався з початку 1990 рр. у свідомості німецької політичної еліти і частини населення ФРН. Дискусії навколо цих подій ознаменували також своєрідний етап у визначенні щодо «нормальності» ФРН, який тривав упродовж усіх 1990 рр. Йшлося про те, що завершився процес «подолання минулого», коли зняття попередніх обмежень та інтеграція в Європейську спільноту і НАТО, членство в ООН віднині дозволяють ФРН, як і будь-якій «нормальній державі», подібно до Франції, Великобританії чи іншим, проводити суверенну політику з урахуванням власних національних інтересів та взятих зобов'язань у рамках союзів. Зовнішня політика «збільшеної, нової ФРН» уможлиблювала відмову від низки самообмежень, які характерні були в період Боннської республіки.

На початку 2000 рр. дискусії з визначення щодо «нормальності» фактично припинилися, а це свідчило про те, що Німеччина, або, як тоді говорили, Берлінська республіка набула свого нового якісного становища. Хоча обачливих політиків та експертів насторожувало часте акцентування на німецьких «національних інтересах». Певною мірою відповід-

дю на це питання стала позиція ФРН стосовно війни США в Іраку весною 2003 р. Тоді, по суті, виникла франко-німецько-російська антивоєнна коаліція. Ці події доволі відчутно погіршили стосунки Берліна із Вашингтоном, що США навіть обговорювали плани переведення американських баз з ФРН у Польщу. Шредеру довелося докласти чималих зусиль для подолання кризи у відносинах із Вашингтоном.

Одним із головних напрямів зовнішньої політики ФРН цього періоду стало прагнення відігравати більш значиму і активну роль в ООН. Берлін виступає за підвищення авторитету і посилення дієздатності ООН у світі, сподіваючись використати її в майбутньому як інструмент підвищення свого політичного значення. ФРН пропонує розширити чисельний склад постійних членів Ради Безпеки і претендує на місце в ньому. Для «червоно-зеленої» коаліції ООН стала ядром її зовнішньої політики мультилатералізма, іншими словами, багатосторонньої й багаторівневої дипломатії. Саме 2003 р. Берлін виступив за збереження цілісності Іраку, за створення там перехідного уряду, який спирався б на міжнародну адміністрацію, що має мандат ООН.

Важливим у діяльності Г. Шредера став євроінтеграційний напрям зовнішньої політики. Вісь Берлін–Париж залишалася головним пріоритетом уряду. ФРН і Франція були єдині в засадах щодо зміцнення та розширення Європейського Союзу, виступили за поширення інтеграції на сферу зовнішньої та безпекової політики. Саме за канцлерства Шредера довершено формування валютного союзу і запровадження до обігу готівкової європейської валюти, яка загострила економічні проблеми в країні, викликавши небачене за всю історію зростання цін. Тому німці стали називати нову грошову одиницю замість «ойро» (німецькою «євро») «тойро» (від німецького «тойер» – дорого). ФРН активно виступила за прийняття країн Східної і Південно-Східної Європи до ЄС, вважаючи, що Союз стане «каталізатором» їх політичного і соціально-економічного оновлення. Уряд Шредера ак-

тивно сприяв прийняттю «Агенди 2000» – пакету реформ, що передбачали фінансову допомогу Євросоюзу, значну частину якої взяла на себе ФРН, до 2006 р. країнам, які вели підготовку до вступу в ЄС. Саме за урядування Г. Шредера втілилася давня мрія Г. Коля, пов'язана з розширенням Європейського Союзу й зміцненням його інтеграційних інститутів, хоча перше поставило питання щодо ефективності другого.

Нові виміри міждержавних відносин започаткував «червоно-зелений» уряд з Росією. Відтепер кредити стали виділятися на конкретні проекти, а їх виконання контролюватися німецькою стороною. Водночас Г. Шредер заявив, що відносини з Росією до пріоритетних для Німеччини, що «без Росії не може бути загальноєвропейської стабільності». Німецько-російські відносини стимулював започаткований у квітні 2001 р. канцлером ФРН Г. Шредером і президентом Росії В. Путіним «Петербурзький діалог». Істотні зміни у німецько-російських відносинах на рубежі ХХІ ст. сприяли подоланню фази застою, отримали важливі імпульси для свого подальшого розвитку. Це було пов'язано, у першу чергу, зі зміною покоління правлячих еліт у Німеччині й РФ, особливо із приходом до влади в Росії В. Путіна, а також сумнозвісними подіями 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку. Саме останні загострили усвідомлення зростаючої взаємозалежності між країнами й посилили прагнення до більш тісного й всеосяжного співробітництва. У ФРН та РФ влада перейшла до політиків нового покоління і це спонукало до пошуку нових форм кооперації. При цьому Берлін висловлювався не тільки за збереження, але й за збільшення досягнутого в попередні роки у двосторонніх відносинах потенціалу довіри й партнерства.

При уряді Г. Шредера виявилася й ще одна тенденція в зовнішній політиці ФРН, що також носила об'єктивний характер. Проблеми економічного зростання, наявні вади інноваційного потенціалу країни й, отже, ослаблення позицій у міжнародній конкурентній боротьбі призвели до «економіза-

ції» зовнішньої політики, що у якості одного із центральних завдань повинна ставити тепер захист специфічних «німецьких» економічних інтересів на міжнародній арені.

Перед коаліційним «червоно-зеленим» урядом постали гострі проблеми, які накопичувалися десятиліттями і які загострювалися з огляду на внутрішні та міжнародні виклики. Серед цих проблем були: визначення шансів нової Німеччини в новій гео економічній грі; зміцнення своєї конкурентоздатності за умов модернізації специфічної соціальної ринкової економіки в межах об'єднаної держави; оновлення моделі власного економічного розвитку, яка б відповідала новим умовам світового розвитку. Ці та інші проблеми хвилювали політикум, вони заторкували інтереси мільйонів виборців. Перед урядом стояло завдання визначитися, наскільки саме соціальна ринкова економіка, яка сприяла економічному буму 1950–1960 рр., і якою мірою вона сьогодні може стати двигуном, або, навпаки, гальмом у вирішенні нових економічних і соціальних завдань. Іншими словами, потрібно було знайти відповідь щодо перспектив соціальної ринкової економіки в Німеччині ХХІ століття. Саме на ці непрості питання, які хвилювали населення країни й не зміг дати відповідь уряд Шредера. Не зміг він й переконливо обґрунтувати свій курс на масштабну соціально-економічну перебудову.

Не підтримані населенням реформи призвели до обтяжуючого результату. В 1998–2002 р. державні витрати на соціальну сферу зростали в середньому на 3,2% у рік, а темпи розвитку економіки – тільки на 2,3%. Офіційне безробіття склало влітку 2005 р. 4,7 млн осіб. Якщо до неї додати приховане безробіття, то воно наближалось до 6 млн, що було співмірним з рівнем початку урядування «червоно-зеленого» кабінету, а число робочих місць скоротилося приблизно на 700 тис. у порівнянні з 1998 р., коли Шредер заступив на пост Канцлера. Не дивно, що до кінця травня 2005 р., тобто після обнародування «Порядку денного–2010» і початку непопулярних реформ, які були запропоновані жителям без належ-

ного роз'яснення, СДПН майже повністю здала свої позиції в землях на користь християнських демократів, втратила у порівнянні з 1998 р. 40% виборців й 25% членів партії. Із цього випливало, що федеральний канцлер, який виграв у 1998 р. й 2002 р. вибори не від імені партії, а опираючись здебільшого на свій особистий авторитет (особливо очоливши діяльність у подоланні наслідків повені у східних землях у 2002 р.), знову повинен був ринутися в бій, тепер – щоб побороти ці негаразди і виклики. При цьому достроковий початок передвиборних баталій повинен був перекреслити стратегію блоку ХДС/ХСС, що полягала в наступному: нічого не декламувати, нічого не робити, а тільки чекати, коли перемога впаде в його руки, «як спілий плід у розкритий рот».

Вибори в ландтаг землі Північного Рейна-Вестфалії, традиційній прихильниці соціал-демократів, 22 травня 2005 р. були програні СДПН, яка втратила 5,7% голосів, а ХДС додав 7,9% підтримки виборців [35]. Ці результати стали останнім аргументом, що переповнив шальки терезів та терпіння Шредера (до якого прихильним був народ, але стали відвертатися чимало членів із лав власної партії). І завзятий та рішучий канцлер Г. Шредер пішов ва-банк, домігся розпуску Бундестагу й призначення на 18 вересня дострокових парламентських виборів. При цьому соціал-демократи не стали виключати можливість створення Великої коаліції, на що обережно натякував голова СДПН Мюнтеферінг. Але ж перемогу з мінімальною перевагою в один відсоток отримав блок ХДС/ХСС.

Кандидат від опозиції Ангела Меркель мала очевидні мінути в порівнянні зі Шредером. По-перше, хоча її й характеризували як «серйозну жінку для серйозних справ», вона була політиком, що вийшла зі східних терен Німеччини. Правда, багато діячів ХДС намагалися піднести це як додатковий плюс. По-друге, вона не мала такої харизми, як щирий трибун Герхард Шредер. Журналісти навіть дали йому прізвисько «медійний Канцлер». Телевізійна дуель Шредер–

Меркель, що демонструвалася на провідних каналах ФРН і збрала 21 млн глядачів, на думку виборців, була нею беззастережно програна. По-третє, у ході передвиборчої боротьби, Меркель висунула непопулярне гасло – урівняти прибутковий податок для всіх і підняти його до 25%.

Слід зазначити, що зовнішня політика в ході передвиборчої боротьби 2005 р. відігравала підлеглу роль. Якщо Шредер і Фішер наголошували на миролюбних засадах зовнішньої політики «червоно-зеленої» коаліції ту позитивну роль, яку країна відіграла в ході війни в Іраку (Шредер в додаток наполягав на необхідності зміцнення дружніх зв'язків з Росією й Францією), то Меркель підняла лише одне питання – небажання християнських демократів бачити Туреччину повноправним членом Європейського Союзу. Взагалі ж у царині зовнішньої політики в Шредера виявилися сковані руки: не тільки ХДС/ХСС, але коаліційні партнери із партії «Зелених» та багато хто з соціал-демократів не хотіли продовження його товариських відносин з В. Путіним та не підтримували курс свого лідера щодо атомного співробітництва з Китаєм.

Вибори 18 вересня принесли перемогу в один відсоток голосів блоку ХДС/ХСС. Але з урахуванням голосів за інші партії, склалася патова ситуація [36]. Найбільш вірогідним варіантом мала стати Велика коаліція, оскільки блок однієї «народної» партії із меншими двома був неможливим тому, що для лідерів малих партій неприйнятною була перспектива входити до коаліції разом із іншою малою партією. У результаті, 10 жовтня 2005 р. у ході переговорів між двома найбільшими «народними» партіями було ухвалене рішення щодо формування коаліції між ХДС/ХСС і СДПН під керівництвом Ангели Меркель. Герхард Шредер та Йошка Фішер заявили про завершення своєї політичної кар'єри. Почався новий етап в історії політичного лідерства ФРН на загальнонаціональному рівні.

22 листопада 2005 р. уперше канцлером ФРН стала жінка, більше того, представниця блоку ХДС/ХСС, де процеси

емансипації у порівнянні з лівим партійним флангом почалися відносно недавно, і на додачу до всього була вихованкою колишньої соціалістичної НДР. Ангела Меркель (у дівочтві Ангела Каснер) зробила воістину фантастичну кар'єру після об'єднання Німеччини. Політикою почала займатися в період кризи НДР у 1989 р., ставши членом опозиційної організації «Демократичний прорив». Вступила в ХДС тільки в 1990 р. і на перших загальнонімецьких виборах потрапила в Бундестаг, де була помічена Гельмутом Кодем, що призначив її міністром у справах жінок і молоді. Після парламентських виборів 1994 р. Меркель стала міністром у справах навколишнього середовища, охорони природи й безпеки реакторів. У 1991–1998 рр. – заступник голови ХДС. З 1993 р. – голова ХДС землі Мекленбург-Передня Померанія. Коли блок ХДС/ХСС програв вибори 1998 р., вона послідовно робила партійну кар'єру: спочатку стала генеральним секретарем ХДС, в 2000 р. її обрали головою партії, в 2002 р. вона приєднала до своєї посади – пост голови фракції ХДС/ХСС у Бундестазі. Після поразки Едмунда Штойбера – номінанта на лідерство від ХДС/ХСС на парламентських виборах у 2002 р., їй удалось відновити авторитет християнських демократів. Адже він помітно похитнувся в результаті викриттів, пов'язаних з попереднім незаконним фінансуванням партії. А. Меркель зуміла відсунути на другий план тих партійців, які були ідейно близькими до праворадикалів, та слушно підхопити гасла оновлення країни й суспільства.

Важливо підкреслити, що для Меркель як політика державного рівня були і залишаються характерними обережність, виваженість, раціональність та поступовість. Якщо на початку її загальнонаціонального лідерства вони були обумовлені особливостями формування Великої коаліції, то з часом ці якості допомагали їй як федеральному канцлеру визначатися і успішно позиціонувати у непростих умовах світової фінансово-економічної кризи, при подоланні гострих викликів, що поставали перед німецьким суспільством та у

колі європейської і світової спільноти. Заступивши на пост глави уряду, А. Меркель довела, що хоче й, головне, може успішно вчитися бути лідером не тільки національного, але й світового масштабу. Найбільших успіхів вона досягла на міжнародному подіумі. При ній відбулося очікуване посилення атлантичного вектора й наступило «постшредерське потепління» відносин між ФРН і США, збіг позицій обох урядів простежувався по цілому колу проблем. Це – боротьба з міжнародним тероризмом, запобігання ядерного озброєння Ірану й денуклеаризації Корейського півострова, завершення й легалізація політики сегментування Балкан з визнанням незалежності Косово, питання забезпечення енергобезпеки.

У період Великої коаліції 2005–2009 рр. ФРН успішно головувала у «Групі восьми», спонукаючи лідерів провідних держав до їх більш активного залучення до співпраці з країнами Третього світу, що швидко розвиваються. Не в останню чергу завдяки особистим зусиллям, завзятості й наполегливості Меркель, в умовах настання глобальної фінансово-економічної кризи, була реалізована ідея створення «Групи двадцяти». У Євросоюзі Берлін доклав максимум зусиль для виходу ЄС із конституційної й структурної кризи. Політика Німеччини, її конструктивність і наполегливість прислужилися у виробленні й ратифікації Лісабонського договору та подоланні наступних викликів. Водночас саме позиція ФРН на зустрічах різних рівнів держав-членів НАТО в 2008 р. спонукала до зняття з порядку денного альянсу питання щодо перспективи членства Грузії та України.

У результаті виборів до Бундестагу в 2009 р., коли соціал-демократи зазнали відчутної поразки, Меркель сформувала урядову коаліцію партій: ХДС/ХСС – ВДП. Діяльність нового уряду А. Меркель – Г. Вестервелле була сконцентрована на проведенні реформ: системи охорони здоров'я, ринку праці, галузі освіти, сфери енергетики, військового відомства тощо. Політик зосередила зусилля на пошуку механізмів, які уможливили б узгодження інтересів держави, бізнесу та широких

верств громадян з тим, щоб ефективно працювали реформи. Однак, як показав час, із більшості питань оптимальних рішень коаліції здебільшого не вдалося віднайти. Більше того, події у світі загострили чимало проблем, зокрема, у сфері енергетики. Так, якщо в 2010 р. держава і бізнес з великими потугами досягли консенсусу стосовно перспектив ядерної енергетики, то катастрофічний землетрус у Японії 2011 р. перекреслив усі досягнуті домовленості й знову постало питання згортання ядерної енергетики країни.

До кола питань, з яких були віднайдені успішні рішення, слід віднести подолання та зміцнення стійкості у протидії кризовим явищам у лавах Європейського Союзу. Зокрема лінія Меркель, стосовно збереження стійкості єврозони, створення фонду стабільності та інші заходи мали здебільшого позитивні наслідки. Зростання експорту ФРН уможливило придання позитивної динаміки більшості галузей економіки суттєво зменшити рівень безробіття. Певну віддачу привніс пакет кон'юктурних програм, прийнятий 2010 р., що слушно продовжили попередні заходи, спрямовані на вихід із кризи.

Однак у пошуках шляхів зміцнення власної ідентичності партіям влади багато досягти не вдалося. В цих партіях, особливо у ВДП криза лише посилилася. Невдоволенням електорату скористалися малі партії, причому, не лише «зелені» та «ліві», але й право-радикальні партії та рухи. Підтвердження цим явищам стали вибори до земельних ландтагів. Знаковою подією для всього політичного ландшафту Федерації стали вибори кінця березня 2011 р. у землі Баден-Вюртемберг. ХДС і ВДП зазнали нищівної поразки, вперше в історії тут до влади прийшли «зелені» та соціал-демократи [37]. Після провальних виборів пішов у відставку голова ВДП Г. Вестервелле.

Поряд з цим у політичному житті країни відбулися значимі події. Наприкінці травня 2010 р. несподівано пішов у відставку федеральний президент Хорст Келлер. У суспільстві, під час обговорення кандидатів та обрання наступника, яким став Кристіан Вульф, розгорнулася дискусія щодо ролі

та значення даного поста у німецькій державі, а також партійно-політичних процесів, що проходили в країні. К. Вульф після обрання в червні того ж року президентом ФРН призупинив своє членство в ХДС через надпартійний статус глави держави. Видрукувана влітку 2010 р. книга Тіло Саррацина [38] стала потужним каталізатором активної політичної та суспільної дискусії відносно державної політики в галузі міграції та місця мігрантів у сучасному німецькому суспільстві. До складнощів для коаліції додалася вимушена відставка міністра оборони Теодора фон цу Гуттенберга. Саме з ним урядова коаліція пов'язувала подальші плани, вбачаючи в ньому майбутнього лідера.

Однак на тлі цих складнощів, які переживали країна, суспільство і партії, авторитет та лідерські якості федерального канцлера Ангели Меркель отримували все більшого визнання. Так, з часу перебування на чолі уряду А. Меркель в 2011 р. була п'ятий раз визнана журналом *Forbes* як «наймогутніша жінка світу». Визначальними факторами при цьому стали її впливи у фінансово-економічних колах і медійному співтоваристві, а також кар'єрні досягнення.

Цікавий психологічний портрет канцлера, наданий американськими дипломатами, який став відомим завдяки опублікованим в Інтернеті ресурсам *WikiLeaks* конфіденційним документом держдепартаменту США. В ньому зазначалося: «Меркель методична, раціональна й прагматична. У важких обставинах вона діє рішуче, але в цілому намагається не ризикувати ... вона воліє залишатися осторонь доти, поки не визначиться розташування сил, щоб потім направити дебаати у потрібне для себе русло». Зовнішню політику Меркель розглядає під кутом користі, що можна витягти для себе корисного для внутрішньої політики. У колах американських дипломатів за федеральним канцлером закріпилося прізвисько «тефлонова Меркель». Як відомо, подібним епітетом прийнято нагороджувати політика, що вміє виходити успішним з найскладнішої ситуації [39].

Трохи схожу характеристику канцлерші надало вплиове німецьке видання *Financial Times Deutschland* після чергового приходу її до влади. «Вичікувальність, обережність, повільність, характерні для канцлерства Меркель... Перемога на виборах, відзначала газета, ще більше зміцнила її систему обережної страховки від будь-якої небезпеки. Саме ця система катапультиувала її на вершину влади. І канцлер захищає цю владу, оточуючи себе за рідкісним винятком слабкими міністрами». «Однак влада в умовах демократії не повинна бути самоціллю» [40].

Християнські демократи та їх лідер А. Меркель виграли парламентські вибори у вересні 2013 та 2017 рр. Хороша економічна ситуація в країні стала одним із дієвих чинників, що визначали електоральні настрої німецьких громадян. Зростання ВВП, що розпочалося після подолання кризи, збереглося впродовж наступних років і у 2013 р., складало 4,0%, одночасно відбувалося зниження інфляції та рівня безробіття у порівнянні із попередніми роками. За таких умов очолюваний А. Меркель блок ХДС/ХСС мав об'єктивні переваги у порівнянні із опозицією, а їх слухне апелювання до позитивних показників слугувало доказом успішного врядування.

Однак, слід мати на увазі труднощі, які постали на шляху формування урядової коаліції втретє очолюваної Ангелою Меркель. Детально про особливості формування коаліційних урядів після двох останніх виборів до Бундестагу мова вже йшла у третьому розділі. Тут слід лише зазначити наступне. Перемігши на виборах 22 вересня, Меркель змогла сформувати новий коаліційний уряд практично через три місяці – 17 грудня 2013 р. Цьому передували довготривалі непрості, але змістовні переговори, дискусії та письмове голосування членів СДПН. Проведене голосування для соціал-демократів було відповідним тестом: лише 14 грудня стали відомі результати своєрідного референдуму соціал-демократів, три чверті членів партії підтвердили згоду на входження у Велику коаліцію з християнськими партіями. Тоді 16 грудня ліде-

ри трьох німецьких партій – ХДС, ХСС і СДПН – підписали Коаліційний договір. І лише наступного дня Меркель була обрана федеральним канцлером на третій термін, і міністри її кабінету змогли скласти присягу [41].

Водночас варте уваги те, що далеко не всі у Бундестазі та суспільстві цим станом були задоволені. Проте прихильники Меркель свідомі того, що вона лідер і стала майстерним менеджером, якому притаманні наполегливість та раціональна тактика «малих кроків», чим вона неодмінно скористається як при вирішенні політичних, так і економічних проблем та викликів [42].

Дійсно, що подолання наслідків фінансово-економічної кризи, задачі підвищення темпів розвитку постали й перед Німеччиною. Вихід із кризи 2008–2009 рр. багато в чому було забезпечено за рахунок ініційованих урядом державних програм підтримки підприємств, які надавали співробітникам можливості неповної зайнятості. Чисельність таких працівників різко зросла до 1,2 млн осіб, також ефективним способом підтримки стала робота «міні-джоп», яка оплачується в розмірі 400 євро на місяць. Станом на 2014 р. число таких працюючих сягнуло 5 млн осіб, що становило 11,5% від всіх зайнятих [43].

За даними Інституту німецької економіки (м. Кельн), на кінець 2013 р. народне господарство ФРН відчувало недостачу математиків, фахівців із інформатики та з природничих наук, техніків у 121 тис. (це біля 100 спеціальностей, що відносяться до цієї групи MINT). Виходячи із демографічних тенденцій, становище із дефіцитом вірогідно буде тільки ускладнюватися. Не виключено, що у 2025 р. брак робочої сили в цілому може складати біля 6,5 млн осіб. Тому з 2011 р. у Німеччині реалізується «Концепція забезпечення спеціалістами», складовою якої є заходи щодо реформування системи підготовки фахівців з даних спеціальностей і нові правила визнання кваліфікації іноземних фахівців як із країн ЄС, так і третіх країн. Тому в діяльності Великої коаліції пріоритетни-

ми для уряду стали інвестиції у сферу освіти, транспортної інфраструктури і енергетику, підтримка 15 наукових кластерів. Все це сприяє економічному зростанню, підвищенню продуктивності праці та рівню заробітної плати [44].

Для загальнонаціонального лідера А. Меркель посткризовий період був непростим як у вирішенні внутрішніх проблем, так і позиціонуванні на міжнародному рівні. Та чи не найбільшим викликом стали проблеми зміцнення Європейського Союзу, який зіткнувся із величезним потоком біженців та переселенців, що хлинув на його територію, зростання напруженості у суспільстві в силу поширення актів тероризму на теренах ЄС. Уряд А. Меркель став головним модератором у колі країн Євросоюзу щодо розв'язання цієї проблеми. До самої Німеччини протягом 2015 р. потік біженців сягнув майже 2 млн осіб., величезні масштаби прибульців були і в наступні роки. Тому Берлін разом із партнерами по ЄС прагнув за допомогою квотування розподілити навантаження поміж всіма державами об'єднання. Скрутне становище відразу ж стали використовувати радикальні партії, популісти, посилися аргументи євроскептиків у лавах навіть урядових партій. З цього кола питань відповідні ускладнення виникали не лише в уряді, а навіть поміж сестринськими партіями ХДС–ХСС.

Серйозним викликом для уряду Великої коаліції та й самої Меркель стала ситуація на Сході Європи, зокрема навколо України. ФРН однозначно підтримала Революцію гідності 2013–2014 рр. в Україні, рішуче засудила анексію Криму Росією та її втручання на боці сепаратистських сил. Німеччина стала дієвим учасником переговорів у Мінську в 2014 і 2015 рр., вона найактивніше підтримувала Україну не лише в «нормандському форматі» переговорів щодо врегулювання воєнного конфлікту на Донбасі, але і у створенні широкої проукраїнської коаліції. Уряд Меркель, надаючи підтримку офіційному Києву, виявив наполегливість щодо запровадження і продовження санкцій проти Росії, цьому не завадили еконо-

мічні втрати та наявність своєрідного проросійського лоббі із числа певних політичних і бізнесових кіл.

Незважаючи на складнощі внутрішньопартійного становища та кризу з біженцями, А. Меркель визначилася в листопаді 2016 р. йти вчетверте на вибори в якості претендента й знову очолити уряд. У основу своєї передвиборчої кампанії 2017 р. поставила саме боротьбу з правими радикалами, що вміло використовували страхи німців перед мігрантами, яких ФРН прийняла найбільше серед країн ЄС – близько двох мільйонів осіб. Після грудневого з'їзду ХДС у Ессені, на якому А. Меркель 9-й раз поспіль обрали головою партії, блок ХДС/ХСС став демонструвати ефективну політику стосовно мігрантів. Меркель неодноразово виявляла слухний підхід до вирішення складних проблем у рамках коаліційного уряду. Про це свідчив її промовистий вислів щодо біженців – «думаю, що ми з цим впораємося». Такий підхід мав своїх прихильників та противників.

Однак Ангела Меркель знову виявила неабиякі здібності та лідерські якості під час виборчої кампанії 2017 р. та після. Незважаючи на включення у виборчі перегони на боці соціал-демократів нового очільника Мартіна Шульца у якості головного суперника, голова ХДС і федеральний канцлер взяла гору [45]. Позиціонуючи себе спокійним і урівноваженим політиком, спроможним управляти конфліктами та згладжувати протиріччя, Меркель не тільки обійшла суперника на теледебатах, але й забезпечила перемогу своїй партії на виборах до Бундестагу. А скромний результат блоку ХДС/ХСС у 33,5% голосів уможливив А. Меркель вчетверте поспіль стати федеральним канцлером. Незважаючи на складнощі з формуванням коаліції, у березні 2018 р. ХДС/ХСС і СДПН знову сформували уряд Великої коаліції.

До числа чинників, що сприяли політичному успіху Меркель, стали більш вимогливі заходи, здійснювані урядом щодо інтеграції біженців. Йдучи на компроміс із ХСС та відповідаючи на суспільні вимоги, коаліційний уряд чітко визначив

інструменти впливу на вивчення біженцями німецької мови, влаштування на роботу та спрощення процедури виселення тих мігрантів, які порушують законодавство чи не виявляють бажання інтегруватися в суспільство. Крім того, економічна кон'юнктура в Німеччині, в першу чергу, зростання економіки, фінансовий профіцит держбюджету, а відтак і низький рівень безробіття, потенційно сприяли очільнику християнських демократів.

Водночас варто враховувати, що на виборців і їх прихильність мали вплив не лише внутрішні чинники. Слід у цьому контексті мати на увазі непрості відносини із США, з РФ, утруднення перебігу подій з Брекзітом у Великобританії, а також позиціонування Франції тощо. Варто наголосити, що перебування при владі в США суперечливого і важкопрогнозованого Д. Трампа дозволили А. Меркель позиціонувати себе громадськості не лише у якості лідера провідної європейської держави, але і як головного захисника демократичних цінностей Європи і Заходу в цілому. Протистояти її авторитету було і залишається для опонентів об'єктивно досить важко.

Значним успіхом Німеччини і особисто Меркель стали організація та проведення саміту «Групи двадцяти» держав у липні 2017 р. Багато в чому завдяки зусиллям німецьких партнерів було досягнуто компромісу по двох важливих питаннях – продовження боротьби з глобальним потеплінням і підтримка свободи світової торгівлі. Ці положення увійшли до узгодженого в Гамбурзі тексту спільної заключної декларації.

Загалом, останні роки стали перевіркою на міцність німецько-американських відносин, які протягом попередніх 70-ти років були дієвою константою зовнішньої політики ФРН. Не дивлячись на відверто негативну реакцію офіційного Берліна на проголошену президентом Трампом концепцію «Америка понад усе», Меркель і її уряд продовжили курс на зміцнення трансатлантичного партнерства, в першу чергу, у

сфері європейської безпеки і захисту клімату. І незважаючи на заперечення Польщі, а потім і Вашингтона, Ангела Меркель однозначно підтримала будівництво Північного газопроводу між Росією та Німеччиною.

Вельми значущим для ФРН та особисто для Меркель був позитивний економічний розвиток, зростання ВВП вище прогнозованих, досягнення чергових успіхів політики зайнятості, обсягів зовнішньо-торговельного обороту. Динамічний розвиток ринку праці обумовив нові досягнення об'єднаної Німеччини: середньорічна чисельність зайнятих у народному господарстві складає понад 44 млн. Одночасно знижується рівень безробіття, в тому числі й довготермінового. Водночас трудова міграція, а також суттєвий приток нелегальних мігрантів у попередні роки не можуть пом'якшити проблему нестачі кваліфікованої робочої сили. Ці питання, як і проблеми надмірного навантаження низки секторів економіки чи згорання атомної енергетики, вугільної промисловості та прискорення цифрової економіки, стоять на порядку денному і для загальнонаціонального лідера, яким ось вже четверту каденцію є Ангела Меркель – федеральний канцлер Німеччини [46].

Говорячи про «людину влади» Ангелу Меркель, слід також звернути увагу, що їй притаманні й відповідні людські вади. Адже на партійному небосхилі вона зробила все, щоб застрахуватися від конкуренції з боку перспективних політиків. Утвердившись на владному Олімпі, вона прагнула, щоб у її близькому партійному оточенні в уряді були здебільшого довірені особи та протеже. З 2010 р. Меркель, зміцнюючи свої позиції, практично все більше ставила партію під власний контроль.

Так, за період свого головування в лавах християнських демократів А. Меркель методично зачищала внутрішній партійний простір, тим або тим способом послідовно позбувавшись від своїх перспективних суперників. З партійної сцени у 2010 р. був усунутий один з головних партійних конкурентів

федерального канцлера багатолітній прем'єр-міністр Гессену й заступник голови ХДС Рональд Кох. Із-за принципових розбіжностей з Меркель він заявив про відхід від політики й складання із себе повноважень одного із заступників голови партії. У тому ж році змушений був завершити політичну кар'єру і «важковаговик» та заступник голови партії Юрген Рюттгерс. Офіційною версією стали невтішні результати виборів, коли ХДС поступився першістю в землі Північний Рейн-Вестфалія. Інший «важковаговик» – Кристін Вульф – успішний прем'єр-міністр землі Нижня Саксонія, після обрання президентом ФРН призупинив своє членство в ХДС через надпартійний статус глави держави. Висунення Вульфа іншою стороною нейтралізувало і потенційного політичного суперника. Зі своєї впливової посади – голови фракції ХДС/ХСС у Бундестазі, також із-за суттєвих принципових розбіжностей з Меркель, змушений був піти Фрідріх Мерц у 2002 р. З огляду на такий перебіг подій у Німеччині навіть заговорили про «остаточну меркелізацію» ХДС. Мовляв, від старої «західнонімецької консервативної чоловічої партії» не залишилося й сліду.

Ангелі Меркель вдавалося також обходити чи нейтралізувати й політиків з інших партій. Це стосувалося зокрема Едмунда Штойбера, коли його багаторічного успішного прем'єр-міністра Баварії і голову ХСС номінували кандидатом від блоку ХДС/ХСС на пост федерального канцлера під час парламентських виборів 2002 р. Перемога тоді дісталася Герхарду Шредеру. Коаліція на чолі з Меркель ініціювала і забезпечила підтримку на пост президента ФРН перспективного політика та вірогідного конкурента від СДПН, віце-канцлера Франка-Вальтера Штайнмайєра у березні 2017 р., тобто саме за пів року до парламентських перегонів.

Водночас Меркель відмовлялась від посади голови ХДС, яку вона очолювала 18 років, щоб до закінчення повноважень у 2021 р. федерального канцлера зосередитися на державницьких обов'язках. У цей час вона успішно провела

бажану кандидатуру на голову своєї партії. Тоді Аннагрет Крамп-Карренбауер, за підтримки Меркель, обійшла інших претендентів: міністра охорони здоров'я Йенса Шпана і колишнього голову парламентської фракції ХДС/ХСС Фрідріха Мерца. Для ФРН це була знакова подія із-за прогнозованості майбутнього висунення саме голови партії кандидатом на пост федерального канцлера. Проте за ці кілька років, певно, може статися ще чимало змін, зокрема і персонального характеру.

Також важливим стало висунення протеже Меркель – Урсули фон дер Ляйн, вже колишнього міністра оборони, на посаду голови ради Європейського Союзу. Перемога її була прогнозованою та багатообіцяючою. Однак час покаже наскільки вдалимі будуть ці та інші висуненці багатолітнього лідера Німеччини, якою була і ще залишається Ангела Меркель. Скажімо вибори до ландтагу та наступні перипетії з формуванням земельного уряду в Тюрінгії на початку 2020 р. спричинили кризу ХДС. І голова партії Аннагрет Крамп-Карренбауер заявила про свою відставку. Наступний з'їзд ХДС, який відтермінується в силу епідеміологічної обстановки, спроможний подати нові розклади сил у партії та майбутніх претендентів. Однак загальнонаціональне лідерство Ангели Меркель, її виважені підходи до внутрішньої і зовнішньої політики своєю чергою підтверджують значимість вимірів «канцлерівської демократії» та її реальної ролі для подальшого поступу ФРН.

Підсумовуючи розглянуту ретроспективу та сучасний перебіг стосовно політичного лідерства ФРН, можна стверджувати наступне. Проведений аналіз попередньої, а з 1990 р. і об'єднаної Німеччини в умовах «канцлерської демократії» доводить таке. По-перше, вирішальним чинником сходження на державний Олімп є приналежність до однієї з двох «народних» партій – СДПН або блоку ХДС/ХСС. По-друге, істотну роль при цьому відіграє кар'єра претендента, його лідерські якості та політичне чуття. По-третє, навіть за

наявності цих умов, досить важливим є вибір претендентом ситуації та часу, коли всі ці якості можуть бути затребувані. По-четверте, саме політичний перебіг подій тієї чи тієї історичної доби поставав імперативом окремим політикам рішуче брати в руки важелі державного управління й потужно використовувати їх. По-п'яте, не слід виключати й фактор випадковості. Але в цілому, як би банально це не звучало, щоб стати успішним лідером у Федеративній Республіці Німеччина, затребувана людина повинна виявитися в потрібному місці та в потрібний час. І цьому є чимало яскравих підтверджень на прикладах саме федеральних канцлерів ФРН.

Політичний ландшафт, демократичні засади та структурованість державно-політичного устрою уможлилювали лише для двох провідних, або як їх зазвичай називають «народними» – ХДС і СДНП, політичних партій Федеративної республіки висувати зі своїх лав лідерів, які могли ставати національними керманічами своєї історичної доби [47]. А система «канцлерської демократії» як система державного та політичного владарювання ніколи не ставала на заваді, а навпаки, вона уможлилювала таке сходження непересічним особистостям. Чимало із них ставали своєрідним батьком нації і саме вміле владарювання, що йшло на користь національним інтересам та лягало у площину перспектив розвитку Німеччини визначало й їх особисті успіхи в якості політичних та державних діячів загальнонаціонального масштабу.

VII. «ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО» І ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК СКЛАДОВИХ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Нині більшість високорозвинених країн Європи і світу тією чи тією мірою відповідають визначенню соціальної держави. Теоретична і практична складові «соціальної держави» у Німеччині мають багату власну історію. Вона сягає своїм корінням ще середини XIX століття і пов'язана з іменами Лоренца фон Штейна, Адольфа Колпінга, Фердинанда Лассаля, представників Фрайбургської історичної школи Г. Шмеллера, Л. Brentано, А. Вагнера та інших. Саме Німеччина протягом тривалого часу була свого роду світовим лідером у формуванні концепції «соціальної держави». Тим самим теоретичним розробкам щодо «соціальної держави» вже понад 170 років, а практика її повноцінного функціонування у ФРН сягає 70 років.

Існування розвинутої правової та відповідної соціальної системи – це сутнісні складові умов буття нинішнього демократичного суспільства. Прикладом такого поєднання та реального наповнення вагомим соціальним змістом для більшості країн, що подолали або долають перехідний період, є практика «соціальної держави» у Федеративній Республіці Німеччина. Її досвід та визначена спрямованість відповідних установ і відомств викликає підвищений інтерес як серед політиків, так і широкого наукового загалу.

Адже саме (Західна)Німеччина стала першою державою світу, в якій на конституційному рівні в 1949 р. було закріплено визначення соціальної держави. Дещо пізніше до

країн, Основний закон яких тим чи іншим чином стверджує свою державу соціальною, стали належати Франція (1958), Швейцарія (1972), Греція (1973) і т. ін. Нині в більшості країн молодій демократії, в їх числі і в Україні, конституції закріплюють формулу соціальної держави. Проте для досягнення цього потрібен час, належне економічне зростання та адаптація і раціональне залучення складових кращого зарубіжного досвіду.

Водночас для сучасної ФРН епоха глобалізації кидає нові виклики і усталена модель соціальної держави потребує відповідної модернізації та подальшого удосконалення. Слід також зважити на те, що складові існуючої моделі соціальної держави в Німеччині мають відповідне історичне коріння, що її сутнісні складові були сформовані в останній третині XIX ст. Відтоді вона пройшла кілька етапів розвитку і процес її удосконалення продовжується. Відтак актуальним постають завдання з'ясування історичної ретроспективи, міжнародного контексту і виокремлення її складових, відповідної еволюції, які уможливили успішне сходження (Західної) Німеччини як соціальної держави.

Концептуалізація підходу щодо з'ясування ретроспективи дозволяє виділити кілька історичних стадій соціалізації з огляду на міжнародний контекст. Слушною є точка зору, що перша стадія соціалізації західних країн розпочалася після Паризької комуні й продовжувалася до періоду Великої депресії 1929–1933 рр. Друга – охоплювала післядепресивний період і до 1970 рр., коли на Заході сформувалася розгалужена система соціального захисту населення. Наприкінці XX – початку XXI ст. бере відлік третій сучасний етап соціалізації, яка пов'язана з переходом до постіндустріального суспільства, його інформатизацією та інтелектуалізацією. По суті, дана модель перебуває в стані пристосування до внутрішніх та зовнішніх викликів сучасного глобалізованого світу.

Зазначу, що традиції складових німецької соціальної держави беруть витоки з середини XIX ст., періоду низки рево-

люцій 1848–1849 рр. у країнах Європи. Саме після цих революційних подій Адольф Колпінг створив Спілку підмайстрів, а Фердинанд Лассаль 1863 р. – Загальнонімецьке об'єднання робітників [1]. Діяльність цих організацій багато в чому формувалась на основі християнського суспільного вчення і вікових традицій спілкування та взаємопідтримки.

Відомо, що вперше поняття «соціальної держави» [2] було використано пруським мислителем, правознавцем і економістом Лоренцом фон Штейном у середині XIX ст. Поруч з ним німецькі вчені Ю. Оффнер, Ф. Науман, А. Вагнер принципово по-новому визначали сутність держави та її соціальних функцій. На розробників даної теорії справили великий вплив філософія Гегеля, французькі соціалістичні доктрини, а також аналіз розвитку капіталізму і класової боротьби в Німеччині. Спостерігаючи піднесення робітничого і соціалістичного руху у Франції та Німеччині, націленого на кардинальну зміну та переоблаштування суспільного ладу, Лоренц фон Штейн закликав німецьких політиків до реформаторства «зверху». Іншими словами, йому належить науковий пріоритет у розробці першої теоретичної концепції соціальної держави, що містить основоположні ідеї. Сутнісний виклад положень про соціальну державу представлений у двох працях Л. фон Штейна: «Історія соціального руху Франції з 1789 року» [3] та «Вчення про управління та право управління з порівнянням літератури і законодавств Франції, Англії та Німеччини» [4].

В ідеологічному аспекті концепція Л. фон Штейна була породженням консервативної думки, а сам автор – яскравим представником консерватизму в науці та політиці. У запропонованій концепції він виявляв можливості усунення класових протиріч, що неминуче виникають у буржуазному суспільстві, силами самої держави. А за допомогою вирішення «соціального питання», загострення якого могло призвести до руйнівних наслідків, Штейн вважав саме проведення відповідної політики та реформ. Він вказував, що завдання держа-

ви полягає у відновленні рівності й свободи, у піднятті знедолених класів до рівня багатих і сильних, що держава повинна здійснювати економічний і суспільний прогрес усіх його членів, так як розвиток одного є умовою і наслідком розвитку іншого, та що в цьому сенсі слід говорити про суспільну або соціальну державу. Наводячи визначення поняття «соціальна держава», Л. фон Штейн зазначав: «Держава зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів і для окремої самовизначеної особистості завдяки своїй владі. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу всіх своїх громадян і, за його розумінням, соціальна держава має не тільки узаконити і охороняти пануючих, але й свідомо служити інтересам народу. Штейн виходив з того, що наявні недоліки існуючого ладу можуть бути виправлені при збереженні його основ. Альтернативою революції, вважав він, покликані бути реформи, здійснювані державою, а баланс інтересів між класами можна підтримувати за допомогою системи соціального забезпечення. Л. фон Штейн окреслює визначення «соціального питання» як «робітничого питання» [5]. Тим самим німецький консерватизм, який уособлював Л. фон Штейн, став претендувати на роль захисника робітників від капіталу, виходячи із усвідомлення небезпечних наслідків подальшого розвитку всієї капіталістичної системи. Тож Л. фон Штейн наголошував, що захистити робітників від капіталу здатна тільки держава, оскільки вона стоїть вище і від капіталу, і від праці та сама «сильно страждає від залежного статусу нижчого, чисто робітничого класу», бо що численніший цей клас, то бідніша держава [6]. Дані підходи щодо можливостей і засобів державної політики стосовно робітників були новаторськими для того часу.

Представник Фрайбургської історичної школи Г. Шеллер спільно із Штейном погоджувалися з висновками К. Маркса стосовно класового конфлікту підприємців і робітничого класу, але на відмінну від його революційних умовиводів,

розглядали державу як силу, що спроможна нейтралізувати їх. За баченням Шеллера, досягнення міжкласового миру та ефективно функціонуючої економіки можливе лише через усвідомлення державною владою своєї відповідальності перед суспільством і захист ним низових верств. Держава покликана виконувати регулюючу роль у пом'якшенні всіх негативних наслідків промислового розвитку, таких як економічні кризи, безробіття, соціальна нерівність тощо. Вже Л. Брентано обґрунтував засади теорії «організованого капіталізму», покликаною змінити становище робітничого класу за допомогою створення фабричного і заводського законодавства, підтримки профспілок, проведення антикризових заходів, укладання колективних договорів між робітничими колективами і підприємцями.

Ідеї та прагнення поліпшення становища робітничих верств отримали розповсюдження в суспільній свідомості та вплинули на створення Конституції Німецької імперії 1871 р. До її тексту було включено положення, яке визначало турботу держави про «благо німецького народу». У програмах більшості політичних партій відображались вимоги щодо забезпечення належного матеріального становища робітників, законодавчого захисту їх праці, відпочинку, здоров'я тощо [7].

Погляди Лоренца фон Штейна поділяв протестантський пастор і ліберальний вчений Фрідріх Науманн, підходи якого про активне втручання держави в господарські та соціальні відносини стали традиційним істотним елементом раннього німецького лібералізму. Ліберали ставили перед німецькою державою завдання не тільки захищати власність і соціальний порядок, а й матеріально і морально підняти нижчі верстви завдяки широким соціальним реформам. Ф. Науманн розробив доктрину християнського соціалізму. Німецький економіст Адольф Вагнер, будучи прихильником держави і християнського соціалізму, запропонував теоретичну концепцію соціальної держави. Він вважав, що буржуазна дер-

жава має перетворитися на державу культури і загального благоденства, з одержавленням залізниць, гірських підприємств, банків і страхових організацій, а «робітничий клас має інтегруватися в державу і суспільство, відвертаючись від політичних і соціальних революцій» [8].

Проте серед прихильників соціальної держави бракувало політиків, здібних втілити нові постулати. У Рейхстазі голоси таких політиків були чутні лише в кінці 1870 рр. – після того, як у 1875 р. на з'їзді у м. Гота відбулося об'єднання лассальянців і ейзенахців у Соціал-демократичну робітничу партію. Щоправда, набір соціальних вимог у її програмі не виходив за межі вимог «державних соціалістів», однак реальний вплив соціал-демократів швидко поширювався, особливо в індустріальних районах. Партії вдалося об'єднати профспілки важливих галузей промисловості, створити чимало підлеглих організацій, залучити робітників до суспільно-політичної участі.

Сильний тиск знизу на користь поліпшення соціально-економічного становища трудящих поєднувався в Німеччині з традицією реформ зверху. Проривом у цьому відношенні стала політика канцлера Отто фон Бісмарка, який першим став на шлях практичної соціальної політики. Він був консервативним, але реалістично мислячим політиком і зумів відповісти на вимоги часу. Політика Бісмарка поєднувала в собі подвійну стратегію репресивних заходів та соціальних реформ. Так, у 1878 р. він провів у Рейхстазі закон проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократів, що поставив СДПН у нелегальне становище; також він домігся прийняття низки соціально орієнтованих законів, спрямованих на обов'язкове страхування основних життєвих ризиків. Засади соціальної держави, сформульовані Бісмарком, були для влади водночас і вимушеною ідеологічною зброєю проти засад марксистського соціалізму і пролетарської революції. Вперше держава взяла на себе соціальну турботу про найманих працівників, фактично прив'язуючи їх до себе.

У 1883 р. був прийнятий Закон «Про страхування на випадок хвороби», у 1884 р. – Закон «Про страхування від нещасних випадків», а в 1889 р. – Закон «Про страхування на випадок інвалідності та старості». Так виникли три складові конструкції німецької системи соціального страхування, які в основі збереглися до нинішнього часу. З часом у систему були введені принципи самоуправління (підприємцями і робітниками, але під контролем держави). Період формування соціальної держави в Німецькій імперії 1871–1914 рр. отримав назву «конституційного». Адже створена Бісмарком система соціального забезпечення динамічно розвивалася і після його відставки. До неї, за період 1885–1913 рр., було внесено біля 20 доповнень [9]. У 1891 р. вводиться охорона праці в ремісничому виробництві, створюються комісії робочих з захисту прав працівників цієї галузі. Закон 1903 р. вводив регулювання дитячої праці, робочого дня працюючого жіноцтва; відповідний закон 1905 р. – контроль за тарифними угодами; 1910 р. започатковано створення посередницьких контор з питань найму на роботу (прототипів сучасних бірж праці). У 1911 р. був прийнятий Закон «Про соціальне страхування службовців» та створення єдиного кодексу страхування робітників.

Напередодні Першої світової війни гарантії застрахованих були поширені на членів їх сімей. У 1913 р. з 66 млн жителів Німецької імперії страхуванням на випадок хвороби було охоплено 14,6 млн, по старості та інвалідності (1915) – 16,8 млн. Така політика стала прикладом для урядів інших країн Європи. З початку ХХ ст. елементи соціального страхування створюються в Австрії, Франції, Італії, Росії. Перелічені закони в Німеччині вже тоді фактично заклали основу відповідної системи соціального страхування [10]. Вони передбачали пов'язування розмірів страхових внесків із заробітком; розподіл витрат на внески між робітниками і роботодавцями та публічно правову форму організації страхування.

Подальший розвиток дані підходи отримали в період Веймарської республіки в Конституції 1919 р. У ній мали

місце визначення й вимоги щодо «відповідності принципам справедливості та цілям забезпечення для всіх гідного людського існування»; право на соціальне страхування та участь робітників в управлінні підприємствами. Проте не було конституційного закріплення права на працю. У низці випадків на допомогу держави могли претендувати і середні верстви. Відтак, отримавши правове закріплення в Конституції 1919 р., соціальна політика стала офіційною доктриною Веймарської республіки.

Поряд з цим виступи трудящих, що тривали до 1923 р., змушували уряд правих соціал-демократів реалізовувати певні вимоги робітничих верств. У 1920 р. приймається Закон «Про компенсації жертвам Першої світової війни». Прагненням трудящих відповідав Закон «Про обрання виробничих рад робочих колективів». Разом з поправками до ремісничого статуту 1891 р. з'явилася правова норма щодо розширення права трудящих у самоврядуванні підприємствами (Mitbestimmung), яка і нині є однією із найважливіших вимог профспілок. У 1922 р. було прийнято Закон «Про благодійну загальногромадську допомогу молоді, який закріпив її право на виховання та опіку з боку суспільства». У 1923 р. при обговоренні реформи щодо соціального забезпечення шахтарів було запропоновано створювати державні арбітражні суди для вирішення конфліктів між гірниками і шахтовласниками [11].

Однак із-за післявоєнної розрухи, важкого фінансово-економічного становища, необхідності виплачувати репарації, постійної політичної нестабільності уряду Веймарської республіки виявилися неспроможними реалізувати все із прийнятого пакету. Так, у 1923 р. було скасовано припис про 8-годинний робочий день. Страхування робітників здійснювалося переважно за рахунок їх внесків. Допомога по безробіттю по суті стала виплачуватися лише після прийняття в 1927 р. закону «Про страхування на випадок безробіття». Тим самим була закладена четверта опора системи соціального забезпечення. Однак, з настанням економічної кризи в

1929 р. розмір виплат постійно скорочувався, нерідко вони взагалі не виплачувалися. У цьому ж руслі була ліквідована ще в 1924 р. система державної допомоги біднякам. Функція допомоги була передана благодійним організаціям.

Відтак у Веймарській республіці досить відчутну роль у формуванні соціальних підходів відігравав зовнішній чинник. Насамперед, це поразка Німеччини у Першій світовій війні та тяжкі наслідки Версальського миру для неї. Тяжкий удар їй було завдано «надзвичайним законодавством» епохи «Великої депресії» 1929–1933 рр. Провал соціальної політики в сукупності з зовнішнім економічним тиском на Німеччину сприяв підриву авторитету Веймарської республіки, створюючи живильне середовище для нацистської пропаганди [12].

Прийшовши до влади, нацистам за допомогою низки кампаній (організації громадських робіт, боротьби з подвійною зайнятістю жінок, введення трудової повинності, перерозподілу трудових ресурсів між секторами і т. ін.) вдалося в цілому впоратися з масовим безробіттям. Цей чинник мав довгострокове значення і сприяв зростанню підтримки режиму з боку робітничих верств. Посилена увага і значною мірою викривлена соціальна спрямованість внутрішньої соціальної політики в роки Третього рейху була детермінована внутрішніми чинниками. На тлі воєнних успіхів 1939–1941 рр. був розроблений амбіційний проєкт «Соціальна справа німецького народу», який передбачав формування позитивного образу «зростаючої народної спільноти німців» за допомогою поділу між «неповноцінними» групами населення та «повноцінними», що «потребують допомоги й яких боротьба проти чужих елементів викидає на узбіччя життя». Це були реакційно-утопічні плани нацистського режиму, які більшою мірою сплюндрували демократичні надбання попереднього періоду.

Вже в 1933–1934 рр. був ліквідований принцип самоврядування. Натомість у всіх громадських структурах Третього рейху вводився принцип фюрерства. З середини 1933 р. трудящі були позбавлені найбільш вагомих важелів боротьби за

свої соціальні права. Тоді ж розпущені Вільні німецькі профспілки, створено Німецький трудовий фронт під контролем нацистів, ліквідовані виробничі ради, які обиралися робочими колективами.

Держава тотально регулювала ринок праці і встановлювала зарплати, скасовувалася тарифна автономія. Водночас у роки націонал-соціалізму виникла розвинена система матеріальної підтримки для «етнічно чистого населення – «арійців». Нацистська держава приділяла значну увагу матеріальній підтримці багатодітних сімей, одиноких матерів, поліпшенню умов праці на виробництві, допомозі сільським господарям, організації дозвілля та відпочинку широких верств населення. Соціальна допомога стала можливою за рахунок інтенсивної експлуатації трудящих, арізації – експропріації власності євреїв, а пізніше за рахунок пограбування окупованих територій і нещадного використання примусової праці іноземців тощо. Нацисти, сповідуючи свої настанови, утягують населення до вирішення соціальних проблем («народне співтовариство», «національний соціалізм», «Сила через радість», благодійна «зимова допомога», соціальна робота масових організацій), що полегшувало завдання заморожування низки соціальних виплат. В епоху нацизму розширювалося також соціальне законодавство. У 1938 р. був прийнятий Закон „Про багатосторонній «захист молоді»“, регулювалася праця жінок, було покладено початок пенсійного забезпечення «самостійних у ремісничому виробництві». Проте дана система стала втрачати свою дієздатність у ході Другої світової війни і зазнала краху разом з режимом [13].

Після розгрому нацистського режиму, окупаційна влада, як і політичні органи майбутньої Західної Німеччини, що вже формувалися, враховували укорінення в суспільній свідомості німців ідеї соціальної держави. У 1948 р. Економічна рада Бізонії у Франкфурті (яка по суті, виконувала її урядові функції) на чолі з Людвігом Ерхардом реставрувала успадковану від нацистів систему соціального страхування, видавши За-

кон «Про її адаптацію». Так, у 1949 р. були відновлені права на створення профспілок і їх тарифну автономію [14].

Прихильність громадськості, політиків і науковців до відомих засад ліберального соціального захисту після дванадцяти років нацистської диктатури були взяті за основу створення післявоєнної системи у Західній Німеччині. Цій справі також належним чином прислужилися контроль та спрямованість підходів з боку окупаційної влади.

Питанням теорії та практики соціальної держави в Німеччині традиційно приділялося багато уваги. Видатні австро-німецькі економісти, соціологи та юристи: Альфред Мюллер-Армак, Вільгельм Репке, Александер Рюстов, Вальтер Ойкен, Франц Бьом та інші прагнули розробити засади нової «ринкової економіки», пов'язаної з державою. Завдання цієї концепції мали б бути чітко окресленими і водночас забезпечувати свободу підприємництва, бізнесу та споживачів. Духовним центром цих ідей став університет у м. Фрайбург, де, власне, і сформувалася так звана «фрайбургська школа». Самі ж члени цієї групи науковців називали себе «ордоболістами», згідно із назвою однієї із своїх публікацій. (Ордоболізм – від латинського *ordo* – порядок, тобто це напрям соціально-економічної думки, за якою має бути встановлений господарчий і соціальний порядок, що поєднує свободу конкуренції та підприємництва з державним впорядкуванням, унормуванням ринкових умов, які сприяють цій свободі.)

Слід наголосити, що сама концепція «соціальної економіки» ґрунтувалася на засадах лібералізму та надбань християнського соціального вчення. На відмінну від попередніх мислителів політичної економії тогочасні теоретики значно більшою мірою вважали за необхідне формування ефективних законодавчих рамкових умов та обмеженого державного втручання з метою забезпечення соціальної збалансованості [15]. Тобто нові підходи базувалися на раціональному поєднанні особистої свободи з економічною ефективністю та соціальною заангажованістю.

Західнонімецьке суспільство в 1948–1949 рр. стояло перед вибором: ринкова або централізована планова економіка. Ліві політики наполягали на побудові планового господарства при твердому державному регулюванні. Інакше, за їх баченням, країні загрожував економічний хаос. Конрад Аденауер дотримувався іншої думки. Розуміючи, що капіталістична система не є бездоганною, він, ознайомившись із підходами баварського економіста Людвіга Ерхарда, взяв на озброєння теорію соціального ринкового господарства. Головне і притягальне в ній для Аденауера стало те, що держава створює умови для розвитку економіки на ринкових засадах й одночасно постійно піклується про те, щоб неухильно підвищувався життєвий рівень населення. Останнє передбачалося досягти за рахунок підтримки не тільки виробництва, а й попиту на його продукцію.

При підтримці окупаційних властей Л. Ерхард стає відповідальним директором Економічного управління (практично міністром економіки) західних окупаційних зон. У 1948 р. він є натхненником успішно проведеної грошової та економічної реформ, що кардинально змінили на краще економічний розвиток всієї (західної) окупаційної зони. Була досягнута стратегічна мета: руйнування залишків централізовано-керованої економіки фашистського типу і перехід до засад соціально-ринкової економіки. Було відмінено планове управління всією економічною сферою, скасована система централізованого визначення цін, натомість у вільному продажі з'явилися раніше дефіцитні товари [16].

Прийшовши до влади в 1949 р. К. Аденауер призначає Л. Ерхарда міністром економіки ФРН. В основу урядової соціально-економічної політики ним було покладено «ордоліберальну концепцію» і три основні її принципи: відновлення ролі та стабільність грошового обігу, поєднання регулювання з конкуренцією, соціальна безпека і справедливість.

Соціальні засади ФРН були зафіксовані 1949 р. в Основному законі, що стало визначною інновацією для но-

воствореної (західно)німецької держави та загалом для того історичного часу. ФРН належить першість в реалізації конституційного закріплення цінностей соціальної держави. Водночас у післявоєнній Німеччині державні соціальні засади створювалися в умовах розколу на дві антагоністичні в політичному і економічному плані країни.

Що стосується соціальної політики НДР, то тут, безперечно, доволі потужно впливав зовнішній фактор, оскільки на суспільство Східної Німеччини в час його «радянзації» була перенесена соціальна модель Радянського Союзу. Одночасно можна стверджувати, що соціальна модель НДР мала яскраво виражений патерналістський характер з боку держави і знижувала в цьому сенсі традиційну лінію німецької соціальної держави кайзерівської Німеччини [17].

Соціальна складова сходження ФРН навіть для практики перших повоєнних років мала переважання впливу потужного зовнішнього чинника, зокрема тогочасної «вестернізації» західних окупаційних територій. Водночас традиційні основи німецької соціальної державності були затронуті меншою мірою. І на ці особливості звертають увагу дослідники ФРН, з'ясовуючи історичні моделі соціальної держави на німецьких теренах. Впливи вестернізації помітні у розповсюдженні термінів і визначень, словосполучень «соціальна держава» [18]. Тогочасні підходи у ФРН вбирали британські й скандинавські ідеї щодо держави загального добробуту, щодо пенсійних виплат й медичного страхування тощо.

Федеративній республіці належить першість у реалізації конституційного закріплення цінностей соціальної держави. Основний закон, прийнятий у травні 1949 р., на відміну від Веймарської конституції, містить невелику кількість статей про соціальні права громадян; пріоритетне значення в ньому мають цінності соціальної держави. Так, у Основному законі записано, що ФРН є «демократичною і соціальною федеративною державою» [19]. Поряд з цим стверджується, що «держава охороняє природні основи життя в рамках консти-

туційного ладу, видаючи закони і здійснюючи виконавчу владу та правосуддя у відповідності з законом та правом». Далі ж вказується, що ФРН є «соціально правовою державою».

Сам термін «соціальна правова держава» був введений у дискурс ще в 1930 р. німецьким вченим Х. Геллером. Центральним завданням такої держави було акцентування прав громадян на соціальні гарантії з її боку. Іншими словами, соціальні визначення набували правових підстав і мали провідне значення. Ці два поняття «правова держава» і «соціальна держава» стали нерозривними і рівноправними.

Із низки закріплених в Основному законі положень впливає, в яких сферах соціальна держава повинна діяти. Так, наприклад, на рівні конституційного закону закріплено, що держава гарантує гідність кожної людини (ст. 1) і рівні права чоловіків та жінок (ст. 3), що матері мають право на турботу і захист з боку суспільства (ст. 6). Основний закон стверджує, що шлюб і сім'я знаходяться під особливим захистом держави. А турбота про дітей і їх виховання є природним правом батьків і їх найпершим обов'язком. Вони здійснюються під наглядом держави. Так, п.4 ст. 6 вказує, що кожній матері надається право на захист і підтримку суспільства. Наступний пункт цієї статті стверджує, що «позашлюбним дітям законодавством забезпечуються умови для фізичного і духовного розвитку, а також становище в суспільстві на рівні з дітьми, що народилися у шлюбі». Тим самим – все це і низка інших положень прямо впливають на соціальний характер держави: підтримка по догляду дитини, соціальна допомога для безробітних, соціальні пільги сім'ям і допомога на дітей. Однак те, як саме будуть реалізовані закладені конституційні положення, визначається за допомогою окремого законодавства та в ході пошуку відповідного оптимального балансу всередині суспільства. Тому дебати про те, яким повинен бути рівень соціальної допомоги чи оподаткування, не затихають, а сам порядок надання допомоги регулярно переглядається і є актуальним для країни на кожному етапі її розвитку.

Визначення поняття «соціальної держави» розглядається в основному в рамках теорії соціальної демократії [20]. У даному ракурсі дослідники виділяють у визначенні соціальної держави важливі дві основні засади. По перше, це соціальна справедливість, положення про яку закріплено в Основному законі країни і яка передбачає справедливий розподіл шансів та реальне забезпечення основних прав, в тому числі за рахунок мінімізації та компенсації ризиків. По друге, це економічна ефективність її державної діяльності, що передбачає серед іншого позитивно мотивуючу дію справедливо організованого суспільства для своїх громадян; підвищену готовність останніх усвідомлювати наявність у них соціальної захищеності, до змін у суспільстві та економіці; а також внесок держави в підготовку і перепідготовку робочої сили [21].

Стриманість німецького законодавця стосовно соціальних прав, порівняно з тим, як вони були викладені у Веймарській конституції, визначається не його антипатією до соціальних гарантій, а, скоріше, виходить із розуміння сутності основних прав. За підходами законодавця, держава повинна дотримуватися їх за будь-яких обставин. Поряд з цим, такі основні права як гарантія робочого місця або право на житло залежать від фінансових можливостей держави і можуть здійснюватися лише умовно або у перспективі. Суспільний лад у землях також має відповідати принципам республіканської, демократичної і соціальної правової держави в дусі Основного закону. Іншими словами, соціальна державність, відповідно з цим, є недоторканною для законодавця; вона є метою держави і обов'язкова для всіх органів демократичної правової держави.

При цьому держава повинна підкорятися принципам соціальності, тобто здійснювати політику, спрямовану на забезпечення гідного рівня життя своїх громадян і задоволення основних життєвих потреб усіх соціальних верств. У ст. 28 Основного закону йдеться про основи соціальної правової держави, побудованої на кшталт республіки. Конституцій-

ний закон залишив за законодавчою і виконавчою владою право наповнювати поняття соціальної держави конкретним змістом виходячи відповідно із економічних можливостей, врахування викликів часу.

Скажімо, на час прийняття Основного закону проголошення засад правової соціальної держави мало особливе значення для справи консолідації суспільства Західної Німеччини. Конституційно було, окрім іншого, закріплено правовий статус німецьких громадян – понад 10 млн осіб, переселених зі східнонімецьких терен у відповідності з рішеннями держав-переможниць. Тим самим держава законодавчо ствердила відповідальність за долю всіх своїх громадян. Це стосувалося і німців-біженців, переміщених осіб німецької національності, а також членів сімей, нащадків однієї з цих осіб на території німецької імперії в кордонах, що існували на 31 грудня 1937 р. Така норма додавала морально-психологічних сил всім громадянам даної категорії, що склали шосту частину жителів країни. Проголошені у ФРН демократичні засади, соціальні, політичні права і свободи громадян тим самим стали опорою в діяльності всіх демократичних сил, вони надихали мільйони людей, ставали основою їх зацікавленого ставлення до оновлення та соціального і економічного розвитку країни.

Утворена на руїнах Третього рейху в 1949 р. ФРН успішно додала повоєнні труднощі та спромоглася досягти значного піднесення протягом вже першого десятиліття, яке отримало промовисту назву «економічного дива». Федеральний уряд очолюваний Аденауером, спираючись на християнський і соціальний союзи, здійснив масштабні економічні та соціальні реформи. Останні були складовою стратегії пропорованої міністром економіки Ерхардом концепції соціального ринкового господарства.

Федеральний уряд виходив з того, що «час необмеженого панування капіталізму поринув у небуття», що імперативом постає завдання щодо забезпечення гідного рівня життя

всім працюючим, безробітним та непрацездатним. Підходи політики Аденауера та Ерхарда, які не сприймали як крайнього лібералізму, так і націоналізації всієї економіки, прислужилися розвитку держави і суспільству. Головне значення в політиці відводилося забезпеченню державою реальної конкуренції в економіці й її соціальної орієнтованості. Стратегічним ключовим підходом цього став синтез соціального врівноваження, тобто забезпечення соціальної безпеки, скорочення існуючої великої різниці в доходах та вільного конкурентного середовища. Тим самим визначалися корпоративно-солідаристські засади розвитку держави і суспільства, які підпорядковувалися меті досягнення динамічного економічного піднесення за допомогою дієвої мобілізації на відбудову та консолідацію усіх верств західнонімецького суспільства.

Варто особливо наголосити, що саме економічне зростання, як слушно підкреслював професор Курт Зонтхаймер, уможлиблювало ствердження складових соціальної держави ФРН [22]. Створення по війні цієї системи відбулося завдяки зусиллям перших повоєнних канцлерів Аденауера і Ерхарда та теоретика А. Мюллера-Армака. Соціальна держава стала можливою завдяки виключно динамічному економічному зростанню і високій зайнятості у країні і отримала визначення «соціального ринкового господарства». Без солідної фінансово-економічної основи більшість конституційних вимірів соціальної політики мали б значно гірші результати. Спираючись у 1950 рр. на потужне економічне зростання, яке сягало до 10% щорічно, більше, ніж у США і у всіх інших європейських країнах, Федеральний уряд здійснив масштабні економічні та соціальні реформи.

Спираючись на дослідження низки фахівців ФРН та інших країн, слід виокремити ті чинники, які сприяли економічному зростанню (західно)німецькій державі. У першу чергу, це проведена під керівництвом Ерхарда 1948 р. грошова реформа, яка стала фундаментом оздоровлення і реорганізації економіки західних зон окупації Німеччини. Реформа покін-

чила з гіперінфляцією, бартерними відносинами та сприяла подоланню дефіцитів. Офіційне співвідношення обміну було встановлено у пропорції 10 рейхсмарок за одну нову німецьку марку (крім того, кожна особа могла обміняти 40 марок за курсом 1:1). Отримати на руки можна було спочатку лише 5% обмінюваної суми. Після перевірки законності доходів податковими органами видавалося ще 20%, потім – 10%. Решта 65% ліквідовувалися. Остаточна квота обміну склала 100 рейхсмарок за 6,5 німецьких марок. Соціальна складова грошової реформи чітко дотримувалася. Пенсії, заробітна плата, допомоги перераховувалися у співвідношенні 1:1. Але всі старі державні зобов'язання були анульовані. Тим самим величезна грошова маса ліквідовувалася [23].

Через два дні після початку реформи був введений в дію пакет законодавчих актів, які відміняли централізоване планування і звільняли ціноутворення. Але одночасно був збережений обмежувальний контроль над цінами за транспортні, за поштові послуги, на основні продукти харчування, житло. Регулярно публікувалися каталоги так званих «доречних цін», що враховували реальні витрати виробництва і «раціональний прибуток». Була прийнята спеціальна програма «Кожній людині» для забезпечення населення за зниженими цінами вузькою номенклатурою найнеобхідніших товарів. Ерхард наполягав і на збереженні політики щодо припинення крайніх форм монополізму, розвитку системи «державного підприємництва», що в рівній мірі покликані служити інтересам суспільства і особистості.

Суттєвою стала фінансово-економічна допомога США в рамках «Плану Маршалла», що разом із грошовою реформою створила можливості для нормалізації господарського життя. Американська допомога, що почала реалізовуватися з 1948 р., склала на кінець 1951 р. для ФРН 3,2 млрд дол. Вона відіграла роль своєрідного стартового прискорювача, що безпосередньо вплинув на зміцнення інвестиційної привабливості економіки молодій країні.

Важливим фактором росту і промислового піднесення стала фактична відмова на середину 1951 р. союзниками від демонтажу об'єктів промислового виробництва. Так, загальна вартість демонтованого обладнання на території східної зони окупації (майбутньої НДР) склала 2,6 млрд дол., в той час як на заході – 0,6 млрд дол. (приблизно 2,0 млрд марок). У той же час надходження інвестицій в економіку ФРН склало в 1949 р. вже 16 млрд марок. У 1950 р. ця сума збільшилася до 20 млрд, а в 1951 р. – до 29 млрд марок. У березні 1950 р. у ФРН було скасовано раціонування продуктів харчування, в той час як в НДР воно залишалося ще до 1958 р. [24].

Певною мірою війна в Кореї, що почалася в червні 1950 р., також сприяла економічному підйому і дала потужний поштовх зростанню західнонімецької економіки. Адже потік замовлень на верстати та обладнання для важкої промисловості дозволив Західній Німеччині в найкоротші терміни наростити виробничі потужності й вийти на широкі ринки збуту.

Однак не слід спрощено сприймати той період, адже повоєнні кризи давалися взнаки, ефективність американської допомоги та й запроваджені реформи оберталися віддачею не відразу, потрібен був час. Так, через чотири місяці після створення ФРН розпочалася економічна криза, виробництво скоротилося, а число безробітних сягнуло 13,5%. Коштів бюджету не вистачало, уряд змушений був імпортувати продовольчі товари, окрім того за два роки ФРН зобов'язалася сплатити 3 млрд марок Ізраїлю в якості компенсації за злочини проти євреїв у роки нацизму [25].

Чималий внесок у здійснення відомого німецького «економічного дива» того періоду привніс і Альфред Мюллер-Армак, який на запрошення Л.Ерхарда з 1952 р. очолив відділ економічної політики Федерального міністерства економіки. Саме в ці роки була започаткована декартелізація і структурна перебудова промисловості та ефективна податкова політика. Під впливом цих заходів відбулася трансформація великих банків: «Дойчебанку», «Дрезденбанку», Комерцбанку»

у регіональні банки, які були значно меншими за розмірами. Цей процес торкнувся таких великих промислових концернів як: «Крупп», «Клокнер», «Флік» та ін. Так, «Ферайгните Штальверке», який раніше забезпечував біля 40% німецького виробництва сталі, був розділений на 13 металургійних та 9 гірничо-промислових компаній. І число картелів у країні в рази скоротилося. Тим самим формувалася соціальна складова, що базувалася на принципах втручання держави в економіку лише за допомогою створення рамкових умов для підприємництва через опосередковане регулювання та контроль, створення широкої системи соціального захисту тощо.

Досить важливо, що, незважаючи на труднощі, за перші п'ять років виросла заробітна плата на 119%. Особлива увага приділялася підтримці постраждалим від війни громадянам – інвалідам, біженцям та інтернованим. На дані цілі в 1948–1953 рр. виділялося 24 млрд марок, в 1951 р. ці витрати склали 36,5% державного бюджету, а через чотири роки зросли до 42%. У 1955 р. біля 20% населення отримувало соціальні виплати, оскільки більше 1 млн домашніх господарств знаходилися за межею порогу бідності в 130 марок на місяць [26].

Всі ці чинники сприяли успішному подоланню труднощів, пов'язаних з відновленням західнонімецького промислового потенціалу і наверненням його до повноцінної ринкової економіки. Ціни знижувалися, і відповідно до цього розширювався ринок покупців, що робило експорт більш привабливим та сприяло вирівнюванню сальдо імпорту й експорту. Гасло «Добробут для всіх!» стало своєрідним притягальним і успішним девізом ХДС не тільки на час виборчих перегонів. Спрямованість політики перетворила Західну Німеччину в третю за потужністю економічну державу світу. Більше того, головним було те, що у період становлення республіки ця політика убезпечила її від фінансових та соціальних труднощів, які були причиною багатьох попередніх невдач і потрясінь.

Важливою умовою німецького «економічного дива» стала також активна участь ФРН у економічній інтеграції

Західної Європи. Поряд з Францією і країнами Бенілюксу вона стає співзасновницею європейської економічної інтеграції, членом утвореного 18 квітня 1951р. Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Розпочався тривалий процес поетапної інтеграції ФРН у європейський економічний та політичний простір, що означав для країни також набуття більш відповідної рівноправності й суверенітету. Важливо, що в західноєвропейській інтеграції політичні, фінансові і промислові кола ФРН побачили реальний шлях подолання наслідків Другої світової війни. Збільшення продуктивності економіки Західної Німеччини в перше повоєнне десятиліття безпосередньо залежало від успіху проведеної урядом стратегії політико-економічної інтеграції країни в загальноєвропейські структури. Зняття митних бар'єрів на ринку вугілля і сталі в країнах, що ввійшли до ЄОВС, дало можливість західнонімецьким концернам значно наростити виробництво у відповідних галузях. У 1956 р. промислове виробництво країни подвоїлося в порівнянні з 1950 р., а до 1962 р. – потроїлося [27].

Звичайно, що зростало значення заходів держави в руслі соціального ринкового господарства, а це створення й умов розвитку вільної конкуренції і дієвої підтримки малих та середніх підприємств, які доводили свою спроможність. Система податкових привілеїв надавала підприємствам можливість значну частину прибутків використовувати для технічного оновлення, для впровадження у виробництво новітніх наукових досягнень.

Крім того, був великий попит за кордоном на західнонімецькі товари і послуги. Експорт став одним з базових чинників розвитку економіки країни. Федеративна республіка постійно мала позитивний торговий баланс. Швидко росли золоті й валютні запаси країни, які в 1957 р. склали 5,6 млрд доларів. До початку 1960 рр. ФРН виходить на перше місце в світі з вивезення автомобілів, металообробних станків, виробів точної механіки і оптики. Так, автомобіль «Фольксваген-

жук» став символом успіху німецької автопромисловості на світовому ринку автомобілів. Будучи одним із співзасновників створеного в 1957 р. Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), ФРН мала всі умови для поступового наближення до гегемонії в новій економічній організації, бо вже на момент створення ЄЕС Західна Німеччина виробляла близько 40% сукупної продукції шести країн-членів «Спільного ринку».

Слід підкреслити, що повоєнна економіка ФРН не мала труднощів з трудовими ресурсами. Це були власні висококваліфіковані робітники, зайняті в основних галузях промисловості та приплив у Західну Німеччину близько 10 млн біженців (зі Східної Пруссії, Сілезії і Судетів), а також близько 3 млн осіб, які залишили НДР до будівництва в 1961 р. Берлінської стіни. Наявність кваліфікованої і відносно дешевої робочої сили суттєво впливала на розмір заробітної плати у ФРН. Її рівень був значно нижчим, ніж у інших капіталістичних країнах. Статистика свідчить, що в 1956 р. середня погодинна оплата промислових робітників у ФРН становила 89% відповідної тарифної ставки Франції, 66,9% – Швеції, 26% – США. Аж до 1959 р. у ФРН був найдовший робочий тиждень (за винятком гірничодобувної галузі) не тільки серед країн-засновників «Спільного ринку», а й серед усіх індустріально розвинених капіталістичних країн [28].

Разом з тим заробітна плата німецьких робітників зростала з року в рік, у середньому на 5%. Що ж стосується проблеми безробіття, то перелом тут настав у 1952 р. Якщо рівень безробіття складав у 1952 році 1 051 тис. чоловік, в 1953-му – 941 тис., у 1957-му – 367 тисяч, а у 1959 р. була зафіксована повна зайнятість. Така динаміка на ринку праці викликала необхідність залучення додаткової робочої сили із-за рубежу. Наймання гастарбайтерів починається з кінця 1955 р. і через рік чисельність іноземних робітників в Західній Німеччині сягає 100 тис. чоловік, а в 1966-му – вже 1 млн 310 тис. [29].

Саме успіхи економічного розвитку дозволили ФРН проводити широкомасштабну соціальну політику. У першій половині 1950 рр. у країні були впроваджені такі найважливіші соціальні закони: в 1950 р. – Закон «Про першочергове будівництво житла для тих, хто втратив його під час війни»; в 1951 р. – Закони «Про допомогу по безробіттю і про заборону необґрунтованого звільнення»; в 1952 р. – «Про компенсацію збитків постраждалим під час війни» і Закон «Про охорону праці працюючих матерів»; в 1953 р. – Закон «Про охорону та підтримку праці інвалідів»; в 1954 р. – Закон «Про допомогу для багатодітних сімей» і так далі.

В рамках даного законодавства відновлюється вся система страхування, що історично склалася в Німеччині: по безробіттю, через хворобу, від нещасних випадків, від вимушеного простою та на випадок втрати годувальника. Ці фонди формувалися із зарплат робітників (10% зарплат) і відрахувань підприємців як зі своїх прибутків, так і з фондів підприємства, що направлялися на споживання. Починаючи з 1951 р. розміри допомоги залежать від тривалості зайнятості, розмірів сплачених страхових внесків по безробіттю, віку безробітного і складу його сім'ї.

Важливим напрямом соціальної політики і забезпечення соціальної захищеності стала законодавча конкретизація соціальної державності. Вона здійснювалася за допомогою формування особливої галузі соціального права і цьому слідував уряд. Так, будучи федеральним канцлером, К. Аденауер прагнув досягти тіснішої прив'язки громадян до молодій республіки за умов становлення соціальної держави. Загалом протягом першого десятиліття у ФРН було прийнято понад 50 соціальних законів. Серед них, окрім вже названих щодо підтримки колишніх військовополонених і демобілізованих, щодо компенсації «вигнанцям» за спричинені війною втрати, були закони про запровадження «економіки співучасті» та вирішення соціальних конфліктів щодо пільгової реформи акціонерного права тощо [30].

Соціальному профілю держави сприяли ефективна податкова політика, запровадження потужного майнового податку: з майна, вартість якого на момент грошової реформи 1948 р. перевищувала 5 тис. марок, оподатковувалося 50%-ним податком протягом 30 років. Запровадження такого потужного майнового податку з першого погляду видавалося надзвичайним тягарем для приватних власників. Але фактично його негативні впливи на економічний розвиток були мінімізовані та прийнятними, оскільки вартість будинків і земельних ділянок встановлювалася не по ринковій вартості, а по більш низькій фіксованій ставці. Закон був однією із умов інтеграції вигнанців, всіх переселенців і вніс свій вклад у ліквідацію наслідків війни.

Важливе значення мала підтримка постраждалим від війни громадянам: інвалідам, біженцям та інтернованим, а також безробітним. На відшкодування збитків жертвам війни і нацизму виділялися солідні державні кошти, про що вже вказувалося вище. Загалом у 1955 р. із бюджету ФРН ці витрати зросли до понад 40%, кожен п'ятий житель країни отримував соціальні виплати. Законом 1952 р. вводилася виплата компенсацій вигнанцям за спричинені війною втрати. До 1978 р. цій категорії громадян було виплачено біля 110 млрд марок, половину із яких склали дотації Федерації і земель. Решта засобів поступали від самого великого в історії ФРН майнового податку. Дійсно, що це була безпрецедентна в історії компенсація [31].

Однією з яскравих сторінок західнонімецької соціальної політики, що вимагала колосальних коштів, було житлове будівництво. Адже під час війни 25% всього житлового фонду Німеччини було зруйновано, а у великих містах цей показник сягав до 50%. Зі зрозумілих обставин швидке вирішення цієї проблеми мало першочергове значення для розвитку країни, і уряд повною мірою це усвідомлював, втілюючи в життя відповідні закони. Так, понад 30% всього кредиту, отриманого ФРН за планом Маршалла, було направлено на здійснення

матеріально-грошової компенсації населенню, яке постраждало у результаті війни. Тільки в період до 1956 р. щорічно вводилося в експлуатацію 500 тис. квартир, які надавалися насамперед біженцям і бездомним. Також були надані пільги концернам, які проводили житлове будівництво. Однак переважна більшість введення в дію житлового фонду припадала на державний сектор (муніципальне житло).

З середини 1950 рр. частка «соціальних квартир» почала відчутно знижуватися на користь будівництва приватного житлового фонду. Будівництву приватного житла сприяли два закони: другий Закон «Про квартирне будівництво» від 1956 р., яким було надано цілий набір пільг для приватного будівництва, і Закон «Про сприяння формуванню майна для осіб найманої праці» від 1961 р.

Свою частку у вирішенні до 1955 р. житлової проблеми вніс і Фонд вирівнювання поневірянь, який формувався як за рахунок дотацій з державного бюджету, так і за рахунок відповідних обов'язкових виплат з боку всіх власників нерухомості. Доля ж державної участі в реалізації житлової програми складала до 1955 р. 35–40% всіх коштів соціального житлового будівництва [32].

Важливим стало й те становище, що будівництво житла, яке всіляко стимулювалось державою, своєю чергою сприяло росту попиту населення на товари широкого вжитку, в тому числі тривалого користування, і в кінцевому рахунку все це спонукало до економічного зростання.

Досить помітну роль для системи соціального захисту населення країни відіграла пенсійна реформа 1957 р., яка стала наріжним каменем державного соціального страхування в Західній, а в подальшому і об'єднаній Німеччині. В ході її здійснення зберігалися найбільш важливі принципи концепції пенсійного забезпечення О. Бісмарка та враховувалися відповідні соціально-економічні зміни.

Новації полягали в посиленні принципу еквівалентності і введенні динамічної пенсії. Принцип еквівалентності озна-

чав, що пенсії набули характеру компенсаційних виплат за відпрацьовані роки, а не благодійної допомоги. Динамічний принцип формування розміру пенсії означав щорічну його індексацію відповідно до змін сукупної брутто-зарплати всіх робітників і службовців. Тим самим пенсіонери отримали можливість мати вигоди від економічного зростання і зберегти за собою місце в тій частині соціальних сходів (за доходами), в якій вони перебували в свій активний період життя. Адже розміри пенсії розраховувалися з урахуванням таких чинників: сукупного рівня зарплати в країні, індивідуальної зарплати застрахованого, кількості відпрацьованих ним років, протягом яких сплачувалися страхові внески. У цілому пенсії за віком встановлювалися в розмірі приблизно 60% від брутто-зарплати, і право на них мали особи, які досягли віку 65 років і сплачували внески протягом не менше 15 років. Внески повинні були сплачуватися в рівних частках як самим працівником, так і роботодавцем. Крім того, держава брала на себе зобов'язання субсидіювати пенсійні каси, проте частка останнього помітно поступалася відповідним вкладом зазначених сторін. Для стабільного функціонування системи створювався резерв у розмірі річної суми пенсійних виплат. У результаті пенсії при новій системі втрачали характер субсидій (як в моделі Бісмарка) і набували статусу заміщення зарплати. У результаті пенсія у робочих підвищилася в середньому на 65%, а у службовців – на 72% [33].

Важливо, що після 1957 р. страхування було поширено на чиновників, осіб з неповною зайнятістю, «усамостійнених» господарів, творчу інтелігенцію, зайнятих у аграрному секторі тощо. Система соціального забезпечення, яка склалася у ці роки, інтенсивно розвивалася. Вона прилаштовувалася до потреб високоіндустріального, а потім і до інформаційного суспільства. Відтак німецька соціальна держава протягом десятиліть вважалася однією з кращих у світі та гарантувала якісні послуги.

Значна увага у Західній Німеччині приділялась відродженню та діяльності професійних спілок і практиці подолання суперечностей між трудом і капіталом, за якої трудові конфлікти мали вирішуватися без страйків. Ще до повалення нацистського рейху, а саме 18 березня 1945 р. у звільненому американськими військами м. Аахені відбулася зустріч представників профспілок щодо скликання майбутньої установчої конференції. Власне, Об'єднання німецьких профспілок (ОНП) (німецькою DGB) було засноване 12 жовтня 1949 р. у Мюнхені. Тоді установчим конгресом відповідно був прийнятий «Статут ООНП», який відтоді кілька разів переглядався. Попередником цього об'єднання за часів Веймарської республіки була Загальна конфедерація профспілок. У НДР існувала Вільна німецька конфедерація профспілок (FDGB), яка, однак, була не порівнянна з ООНП. Після возз'єднання земель центральний офіс базується в Берліні, а чисельність ООНП, для якої характерним є галузевий принцип, на кінець 1990 р. нараховувало майже 11 млн членів, об'єднаних у 16 окремих профспілок.

У перші роки розвитку ФРН великий капітал значно важче йшов на структурно-радикальні зміни, зокрема, це стосувалося практики співучасті трудящих в управлінні підприємствами. Дана практика набула поширення з 1946 р. у низці промислових галузей. З початком війни в Кореї союзи підприємців відкрито виступили з вимогою ліквідації системи «паритетної співучасті» у тих галузях, де це передбачалося: у вугільній, металургійній та сталеливарній промисловості, наполягаючи на введенні «нормальних відносин» між робітниками та підприємцями в процесі виробництва [34].

У свою чергу, Об'єднання німецьких профспілок та опозиційна до ХДС/ХСС Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) прагнули до законодавчого утвердження «практики співучасті» у перелічених галузях, а в підсумку – до поширення подібної моделі на весь економічний простір країни. У результаті страх перед профспілковими виступами у

зазначених галузях, здатних вилитися в великомасштабні політичні страйки, змусив владу і представників великого капіталу піти на прагматичний компроміс з ОНП. Система паритетного представництва інтересів праці і капіталу у вугільній промисловості та чорній металургії була в 1951 р. закріплена на законодавчому рівні, але не поширювалася на інші галузі промисловості. Дане законодавче закріплення сталося лише в 1976 р. [35].

Тож профспілки ФРН уже в цей період відігравали роль серйозної суспільної сили, що вносила свою частку в становлення соціального ринкового господарства. Зазначені зміни у виробничих відносинах, що здійснювалися паралельно з підвищенням рівня життя трудящих, говорять про поступове витіснення факторів, які розколювали суспільство на ворожі класи і обумовлювали класовий характер панування еліти. Це відбувалося за допомогою розмивання визначеності працівників як «стовідсоткових» найманих робітників. Даний показник руху до постіндустріального суспільства, до «безкласовості» ґрунтувався не на повноті збігу власника з працівником, а навпаки – на відсутності повноти їх радикального поділу [36].

Колосальне економічне піднесення країни в 1950 рр. стає своєрідним тріумфом політики соціального ринкового господарства. Основою успішного економічного розвитку і соціального добробуту суспільства стало забезпечення вільного конкурентного порядку. Тут і проявилася головна особливість розвитку соціальної держави у ФРН, відмінна від інших європейських держав. У Великобританії, Франції, скандинавських країнах ініціатива у розробці і здійсненні подібних змін виходила від соціалістів, які приходили в повоєнні роки до влади в цих країнах на більший або менший термін. У ФРН же початок широким соціальним реформам, підсумком яких і стало формування соціальної держави, поклав буржуазно-демократичний уряд. Незважаючи на активну участь опозиційної СДПН у розробці соціальних законо-

проектів, масовий виборець пов'язував поліпшення свого становища в основному з діяльністю правлячої коаліції на чолі з ХДС. Свідчення такого твердження – безперечні перемоги партії на виборах 1953, 1957 і 1961 років.

Про значення здійснюваної політики досить красномовно писав пізніше сам Ерхард: «що за допомогою нашої політики нам не тільки вдалося дати роботу і їжу населенню, яке збільшилося на одну чверть, але підняти й добробут цих людей на такий рівень, який перевищив рівень кращих передвоєнних років. «Соціальне ринкове господарство» пішло важким, але чесним шляхом відбудови» [37].

Успішне проведення соціально-економічної політики заклало фундамент для зростання німецької господарської потуги, що зробило демократичні реформи в Західній Німеччині невідворотними. Адже зростання доходів і рівня зайнятості населення забезпечили провідні позиції середнього класу в соціальній структурі населення Західної Німеччини. Саме середній клас став масовою опорою і рушійною силою піднесення соціально-економічного розвитку та демократизації країни.

Оцінюючи здійснені з ініціативи влади широкі соціальні перетворення, слід підкреслити значення їх довгострокових наслідків. Скажімо, система соціального страхування, пенсійна реформа, так само як і інші здійснені урядом Аденауера проекти, забезпечили широким верствам суспільства стійку соціальну захищеність, стабільну впевненість у завтрашньому дні. Політичні та соціально-економічні переваги системи зумовлювалися неухильним втіленням засад соціального ринкового господарства, посиленням принципів корпоративно-солідаристської концепції розвитку і були дієвими чинниками повоєнного поступу країни. З іншого боку, дане становище, реалізація корпоративно-солідаристської концепції нівелиювали ґрунт у прихильників класової боротьби, яким вже не було на що сподіватися.

Заради об'єктивності, слід брати до уваги, що не останню роль в тому, яку увагу уряд ФРН приділяв соціальній сфері,

відігравав і фактор протистояння з НДР, в якій впроваджувалася радянська модель соціалізму. Саме таке протистояння, як визнають багато дослідників, було «одним із домінуючих чинників у політиці Аденауера», яка мала безперечні успіхи [38].

То ж, усталена соціальна держава в Західній Німеччині та існуюча в ній соціально-економічна модель стали нерозривно пов'язуватися з відновленим у повоєнні десятиліття ринковим господарством. Один з основоположників ордо-ліберальної Фрайбургської школи, представники якої розробили і обґрунтували концепцію вільного конкурентного ринкового господарства, був Вальтер Ойкен. Він вважав, що ефективний соціальний порядок полягає не в особливій соціальній допомозі і не в соціальному страхуванні, а в забезпеченні державою таких умов, коли створені можливості для кожного самостійно подбати про себе і свою сім'ю. Він був переконаний в тому, що слід не коригувати результати ринку сильною соціальною політикою, а потрібно допомагати тим, хто з певних причин «випав» зі сфери ринкових відносин або ще не увійшов до неї. Ойкен справедливо вказував на те, що дійсно соціальним і ринковим буде не той господарський порядок, в якому значна частина ресурсів і доходів перерозподіляється для соціальних потреб в інтересах більшості громадян, а той, в якому мінімальне число людей, потребуючих соціальної підтримки [39].

Хоча повоєнне соціальне ринкове господарство було побудовано не повністю за ордоліберальних настанов Ойкена, воно увібрало в себе багато його ідей, а його конституційні принципи служили і служать критерієм «правильності» для заходів економічної політики. Так, Ерхард, який реалізував концепцію соціально-ринкової моделі на практиці, розвиваючи підходи Ойкена, писав: «Ідеал, який я уявляю, ґрунтується на тому, щоб людина могла сказати: «У мене достатньо сил, щоб постояти за себе, я хочу сама нести ризик в житті, хочу бути відповідальною за свою власну долю. Ти, держава, не

журился про мої справи, але надай мені стільки свободи і залиш мені від результату моєї роботи стільки засобів, щоб я міг сам і на власний розсуд забезпечити собі існування, мою долю і долю моєї сім'ї» [40].

Концепція соціально-ринкового господарства, реалізована на практиці, як відзначалося вище, значною мірою пов'язана і з ім'ям Альфреда Мюллера-Армака, що поєднав свої соціально ліберальні теоретичні розробки і практичну діяльність з їх втілення в якості соратника Людвіга Ерхарда. На відміну від ордолібералів Ойкена і Бема він ставив соціальну політику на один рівень з політикою господарського порядку. Соціальний аспект цього нового порядку мав для нього основоположне значення, й він відкрито виступав за прямий перерозподіл доходів держави для досягнення соціальних цілей. Тобто, саме він додав до ринкового господарства атрибутивну ознаку «соціальне».

Водночас реальна економічна політика в перше десятиліття розвитку ФРН послідовно вбирала теоретичні постулати неолібералізму. Таке становище багато в чому обумовлювалося низкою сприятливих кон'юнктурних чинників, та й передвибочно-політичною привабливістю самого терміна «соціальне ринкове господарство». До цього додавалася політична воля і пропагандистська майстерність його переконаного прихильника і провідника Л. Ерхарда. Незважаючи на те, що в колах політиків повоєнної ФРН фактично не було реально глибокого розуміння суті класичної теорії неолібералізму, запропонована Альфредом Мюллером-Армаком концепція все ж змогла донести до широкої громадськості свою «очевидну ефективність».

Звичайно, що найбільш суттєвий внесок у практичне формування соціального ринкового порядку в Західній Німеччині в повоєнне десятиліття вніс Людвіг Ерхард, який багато в чому врахував положення нео- і ордолібералів, особливо соціальні. Йому вдалося об'єднати сильну державну політику господарського порядку і потужну соціальну політику, кон-

куренцію і соціальну справедливість. Дійсно, конкуренція, а не перерозподіл, стала стрижнем соціально-ринкового господарства – саме вона забезпечує ефективність господарських процесів, які й стають основою «добробуту для всіх» та основою для активної державної соціальної політики. Остання, в першу чергу, спрямовується на підтримку верств населення, нездатних самостійно піклуватися про себе. При цьому певне соціальне вирівнювання сприяло стабільності та стійкості політичної і господарчої системи в цілому.

Безперечною заслугою Ерхарда було знаходження балансу між необхідними функціями державного регулювання при одночасному звільненні держави від «непотрібних» її функцій в цій сфері й збереженні пріоритету в підтримці господарського порядку. Він добре розумів, що державна благодійність і патерналізм сприяють поширенню в суспільстві утриманських настроїв, особистої безвідповідальності, які, в свою чергу, ведуть до залежності громадян від державної турботи. Ерхард підкреслював у зв'язку з цим: «Коли зусилля соціальної політики спрямовані на те, щоб кожную людину з моменту її народження оберігати від усіх перемін життя ... не можна вимагати від людей, вихованих в таких умовах, щоб вони виявили в необхідній мірі такі якості як життєва сила, ініціатива, прагнення до досягнень у виробничій діяльності й інші кращі якості, що доленосні в житті та майбутньому нації» [41].

Ерхард був переконаний, що соціальні проблеми в суспільстві вирішуються не перерозподілом, а раціональним господарчим порядком, який вже сам по собі (без втручання держави) вирішує багато соціальних проблем, в тому числі за рахунок забезпечення умов для вільної діяльності індивідів. Тому соціальна політика повинна бути орієнтована на посилення позицій індивіда не тільки в ході змагання, а й на старті його професійного життя. Іншими словами, кожен громадянин повинен мати можливість отримати освіту, професію, робоче місце, збирати заощадження і обзаводитися

власністю. Будучи фінансово незалежним від державного піклування, громадянин стає вільною людиною, а не «соціальним підданим». При цьому, чим більше суспільне багатство і вищий добробут громадян, тим менше повинен бути обсяг соціальних благ, які дає держава, і адресуватися вони повинні дійсно потребуючим соціальної підтримки. Це ті принципи соціально-ринкового господарювання, на яких постійно наполягав Ерхард [42].

Соціально-економічна політика ФРН, що базувалася на принципах Основного закону та корпоративно-солідаристській парадигмі мала незаперечні результати у багатьох вимірах. Західнонімецьке «економічне диво» сприяло поліпшенню становища широких верств, подоланню наслідків війни та консолідації суспільства.

Важливим було і те, що головні засади та гасла «соціального ринкового господарства» досить успішно використовували К. Аденауер, Л. Ерхард і ХДС, в цілому, в ході виборчих кампаній до Бундестагу. Виборці саме з ними пов'язували виміри соціальної держави. Відтак під прапором «соціального ринкового господарства» християнським демократам вдавалося реально перемагати на перших п'яти виборах до німецького Бундестагу: 1949, 1953, 1957, 1961 і 1965 рр. Згодом ринкову концепцію взяла на озброєння і соціал-демократична партія Німеччини. Прийнята у 1959 р. так звана Бад-Годесбергська програма СДПН закріпила відповідні зміни партійних підходів.

Нові принципи соціально-економічного розвитку, не в останню чергу, дозволили соціал-демократам увійти до складу уряду Великої коаліції наприкінці 1966 р., а потім і здобути перемогу на виборах до шостого складу Бундестагу 1969 р. У період врядування соціал-демократів та вільних демократів виміри соціальної держави були значно розширені, причому не в останню чергу в силу нових підходів та відмінних від пропагованих Л. Ерхардом теоретичних настанов. І про це ще буде далі.

Важливо, що соціал-ліберали, дещо видозмінюючи основні засади політики своїх попередників, продовжили започатковану ще урядом К. Аденауера законодавчу конкретизацію соціальної державності. Поряд з цим нагальним поставало і формування особливої галузі соціального права. Тоді у Західній Німеччині завданням стало створення Соціального кодексу, в якому були б зібрані різні законодавчі положення щодо соціальних пілґ, форм соціальної допомоги та правових засобів захисту. В усьому цьому різноманітті мали простежуватися основні цілі та соціальні імперативи, якими постійно керується законодавець: гідне людини існування, вільний розвиток особистості, захист сім'ї, соціальна справедливість і соціальна захищеність.

Ще у 1950 роки федеральний канцлер Аденауер доручав розробити пропозиції щодо уніфікації численних законів, нормативних актів і т. д. у сфері соціального права. А вже останні вже на той час стали не тільки громіздкими, а й нерідко суперечливими. У травні 1955 р. група науковців пропонувала спростити законодавчу базу за допомогою створення єдиного Соціального кодексу. Однак до реалізації цієї ідеї приступили лише через п'ятнадцять років.

Відповідно до першої урядової заяви 1969 р. федерального канцлера Віллі Брандта, зобов'язавшись бути вірним принципам соціальної правової держави, уряд став опікуватися створенням Соціального кодексу. Згідно урядового рішення була створена комісія з тридцяти експертів, яка пропрацювала до 1980 р. Згідно її рекомендацій розпочалася розробка уніфікованих тематичних книг (томів), узагальнюючих всі положення, які стосувалися соціального права. Перший загальний оглядовий том був прийнятий в 1975 р. (Sozialgesetzbuch) і він набрав чинності з 1976 р., а у 1989 р. – вже п'ятий том, присвячений обов'язковому страхуванню на випадок хвороби, в 1992 р. – шостий том, присвячений пенсійному страхуванню. І завершилася ця робота лише в 2005 р. **Соціальний кодекс нині складається з дванадця-**

ти книг (томів) [43]. У них зведені воедино норми про різні види соціальних пільг і соціального забезпечення, про різноманітні форми соціальної допомоги. Створення Соціального кодексу було не простою справою і робота над удосконаленням зведення цих законів продовжується й нині.

Система соціального партнерства, яка склалася в рамках німецької моделі соціального ринкового господарства, посідає особливо важливе місце. Втіленню в практику засад соціальної держави значною мірою в Німеччині сприяє система соціального партнерства між державою, роботодавцями та профспілками країни. Принципи соціальної держави та соціального партнерства певним чином переплітаються й доповнюють одне одного.

Економічний розвиток ФРН спирається на систему детально пророблених правових документів, які регламентують відносини між найманими працівниками, підприємцями і державою, що розглядаються як партнери у виконанні економічних і соціальних завдань. Інтереси найманих працівників, які за галузевим (промисловим) принципом об'єднуються у відповідні профспілкові організації, на загальнодержавному рівні представляє Об'єднання німецьких профспілок (ОНП). Нині профспілки об'єднують біля 90% тих, хто має роботу в країні. Окрім цього майже 3,5 млн осіб зайняті самостійною трудовою діяльністю і виступають у ролі працедавців. У якості працедавців також постають акціонерні товариства, федерація, землі, громади та інші державні установи.

Працедавці об'єднанні в регіональні спілки, які розмежовуються також на зразок галузевих профспілок ОНП. Очолює цю мережу Федеральне об'єднання німецьких спілок роботодавців (ФОНСР). Це федеральне об'єднання так само, як і ОНП, не веде переговорів та не укладає тарифних угод, а діє в якості координаційного органу і захищає основні інтереси членів. Ступінь організованості працедавців значно вищий, ніж найманих працівників. ФОНСР охоплює всі галузі господарства – від промисловості, торгівлі, ремесла, банків,

страхування і сільського господарства до транспорту. Проте Федеральне об'єднання представляє підприємства лише в їх функції працедавця, іншими словами, як партнер у перемовинах із профспілками. Всі інші інтереси, зокрема, економічні та податкові питання, враховуються іншими об'єднаннями. У якості прикладу можна вказати на Федеральну спілку німецької промисловості (БДІ), Центральну спілку німецьких ремесел, Федеральну спілку німецької торгівлі тощо.

Про високий ступінь розвитку соціального партнерства свідчить позиція профспілок, які переймаються не тільки захистом інтересів найманого працівника, але й ефективністю виробництва на підприємствах і національної економіки в цілому. І на відміну від інших країн, у Німеччині становище найманих працівників у відношенні з роботодавцями врівноважується сильними профспілками, які дбають про пом'якшення соціальних наслідків структурних змін. Тобто, головною метою німецьких профспілок є обмеження влади власників і створення протидії підприємцям у тих випадках, коли інтереси профспілок і підприємців не збігаються.

Опікуючись зниженням рівня безробіття, німецькі профспілки вже тривалий час борються за загальне скорочення робочого часу, що дає змогу залучити до трудового процесу більше людей. Яскравим прикладом останнього періоду може слугувати в цьому зв'язку практика автомобільного концерну «Фольксваген» кінця ХХ ст. Запровадження тут чотириденного робочого тижня врятувало 30 тисяч робочих місць. Однозначна позиція уряду Г. Шредера вплинула на державну політику на ринку праці та у сфері трудових відносин на цьому та інших підприємствах. Тобто, система соціального партнерства уможливує вирішення спірних питань за столом переговорів за допомогою пошуку взаємної згоди, урівноваження інтересів різних соціальних груп населення замість їх протиставлення чи за допомогою страйків. Дана політика передбачає в якості своїх основних принципів раціональний компроміс замість конфронтації, згоду – замість односторон-

ніх дій, терпимість – замість радикалізму, еволюцію – замість революції.

Німецька модель соціального партнерства передбачає взаємодію між різними верствами індустріального суспільства на двох рівнях. На публічному рівні відбувається взаємодія між підходами найманих працівників і роботодавців та держави. На цьому рівні обговорюються взаємні інтереси профспілок найманих працівників і об'єднань роботодавців, що стосуються великомасштабних або соціальних проблем, наприклад, безробіття, захисту навколишнього середовища і т. п., і, звичайно, в галузі колективних договорів. На рівні промислових об'єктів, концернів, фірм і підприємств відбувається взаємодія між представниками найманих працівників і роботодавців в області локальних, корпоративних, групових та індивідуальних проблем виробництва і праці, наприклад, про скорочення або створення робочих місць, перенесення виробництва на нове місце, про прийом на роботу або про звільнення, про впровадження нової техніки, підвищення кваліфікації, виробниче навчання і т. п.

Система соціального партнерства Німеччини на рівні промислових об'єднань, концернів, фірм і підприємств відома як виробнича, або трудова, демократія. У ФРН діє тарифна автономія: союзи роботодавців і профспілки найманих працівників мають право укладати тарифні угоди (колективні договори) без втручання держави. Хоча держава як законодавець і визначає загальні умови, вона, наприклад, не регламентує, скільки повинен заробляти працівник у певній галузі промисловості. Домовитися про це і про багато іншого (наприклад, про термін відпустки), – завдання партнерів щодо укладання колективних договорів: профспілок і об'єднань роботодавців. Таким чином, як слушно підкреслює історик і дослідник становлення даної системи Д. В. Іванчук, в основі всіх соціальних перетворень у ФРН знаходилася як консенсусна політична культура, так і розвинута система соціально-го партнерства, що склалася на початку 1950 рр. [44].

Існують два основних види колективних договорів, що укладаються окремими профспілками із союзами роботодавців або з окремими роботодавцями. Договори про тарифну сітку регулюють оплату праці робітників і службовців. Як правило, вони укладаються на один рік. У типових колективних договорах, що зазвичай укладаються на кілька років, регулюються питання загального характеру – тривалість робочого часу, відпустки, терміни звільнень (якщо такі передбачаються), оплата понаднормових робіт і багато іншого.

Окрім цього, за сучасних умов існують спеціальні колективні договори. У них регулюються особливі питання, наприклад, професійно-технічного навчання, додаткового соціального забезпечення по старості, захисту від заходів по раціоналізації виробництва і т. д. Сторони в принципі вільні у визначенні змісту колективних договорів. Однак у своїх угодах вони повинні враховувати положення Основного закону і чинні нормативно-правові положення щодо максимального тижневого робочого часу, відпусток, мінімальної вартості робочого часу тощо.

Страйкова боротьба у ФРН дозволена тільки з питань, пов'язаних з укладанням колективних договорів. Тому таку боротьбу можуть вести лише сторони, що беруть участь в укладанні колективних договорів. Протягом терміну дії колективного договору страйкова боротьба не дозволяється з питань, визначених договором. Щоб уникнути страйкової боротьби сторонами, передбачені різні процедури примирення. У статутах більшості профспілок записана вимога про таємне голосування всіх членів профспілки з приводу початку страйку. Для того щоб перейти до страйку, необхідно отримати переважну більшість голосів.

Важливу роль у ФРН відіграє як Закон про статут підприємства, який визначає порядок створення рад підприємств, так і Закон «Про співучасть в управлінні», що встановлює порядок участі представників найманих працівників у наглядових радах корпорацій. Наймані працівники та обрані ними

ради підприємств тим самим одержують право на отримання інформації та на участь у процесі прийняття рішень, які безпосередньо торкаються питань протікання робочого процесу, умов праці та, відповідно, питання робочих місць. До обговорюваних тем відносяться загальні кадрові питання, питання професійної освіти, організації праці, регулювання робочого часу і т. д. У великих компаніях наймані робітники мають право вводити до наглядової ради своїх представників на паритетній основі з власниками капіталу і приймати участь у вирішенні питань, що належать до компетенції даного органу.

З одного боку, ради підприємств і співучасть в управлінні створюють умови для соціального миру в Німеччині. Але, з іншого боку, це обмежує можливості великих корпорацій швидко приймати ефективні рішення в умовах мінливих зовнішніх умов і нерідко виступає гальмом у їх розвитку [45].

Говорячи про головні переваги «єрхардівської» моделі соціального ринкового господарства, слід вказати на її прагматизм і відкритість, її здатність реагувати на конкретні умови і видозмінюватися з плином часу. За кілька десятиліть свого існування, незважаючи на всі внесені до цієї моделі зміни, інколи неефективні чи суперечливі, вона зберегла свою інституційну структуру і здатність до сприйняття новацій, в тому числі елементів інших господарських моделей.

Для німецької соціально економічної моделі повоєнного часу характерні системний характер і взаємозалежність елементів, тобто інституційна цілісність. Поряд з властивою їй стійкістю це дозволяє даній моделі протягом кількох десятиліть відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Одночасно система соціального ринкового господарства відрізняється досить високим ступенем жорсткості, яка в силу згаданого взаємозв'язку елементів з істотними труднощами піддається удосконаленню або радикальному оновленню, що серед іншого позначається на темпах і характері реформ, в першу чергу, в соціальній сфері.

Аналіз свідчить, що після відставки канцлера Л. Ерхарда сталий до середини 1960 рр. соціальний і господарський порядок став зазнавати істотних змін. Найсуттєвішим був поворот у внутрішній економічній політиці до кейнсіанських методів економічного стимулювання. З цього часу соціальні витрати почали зростати, а держава взяла на себе роль розподільника національного доходу. Соціальні привілеї трудящих були оголошені недоторканими, а набір соціальних послуг постійно зростав, незалежно від економічної кон'юнктури. Для захисту від економічної нестабільності були прийняті закони про захист від звільнень і тарифної автономії. На ринку залишилися тільки три великих гравці: держава, профспілки і роботодавці, що дозволило профспілкам вимагати підвищення заробітної плати, зменшення тривалості робочого тижня, компенсацій при звільненні (або навіть заборони на скорочення штатів). Особливістю цього періоду стало прагнення держави здійснювати перерозподіл не по вертикалі (зменшувати диференціацію суспільства), а по горизонталі (всередині середнього класу). Структурна політика орієнтувалася на пред'явлення гарантій збуту для вугледобувних підприємств у 1960 рр., штучне збереження робочих місць на залізничному транспорті в 1970 рр., стимулювання суднобудівної галузі в 1980 рр., підтримку автопрому в 1990 рр. і т. ін. Ресурси вкладалися не завжди в ефективні проекти, причому це викликало ланцюгову реакцію: в інших галузях теж вимагали пільг і привілеїв.

Тож відбулися кілька суттєвих змін у німецькій соціально економічній моделі після періоду Ерхарда і Мюллера-Армака. Вони відбувалися внаслідок корегування державного курсу відповідно урядовими партіями. Спочатку зміни привнесли коаліційні уряди Великої коаліції ХДС/ХСС – СДПН (1966–1969 рр.), а потім їх наступники. Прийняття Закону «Про сприяння стабільності і економічного зростання» (1967) уможливило активне використання інструментів державної бюджетної та податкової політики. Відбулося роз-

ширення державного втручання в макроекономічні процеси з використанням неокейнсіанських інструментів, запроваджувалося середньо-строкове фінансово бюджетне планування, допускалася часткова відмова від політики сприяння конкуренції. Урядом приймалися відповідні програми щодо стимулювання інвестиційної політики в освіті, науці, охороні здоров'я, на транспорті [46]. Все це мало наслідком першу відчутну деформацію попереднього усталеного соціального ринкового господарства.

У період соціал-ліберальної коаліції СДПН–ВДП (1969–1982 рр.) характерним стало нарощування державного регулювання всіма сферами буття суспільства. Проводячи поряд із новим зовнішньополітичним курсом політику внутрішніх реформ, соціал-ліберальна коаліція прагнула за їх допомогою пом'якшити протиріччя в суспільстві та вирішити проблеми, що постали в 1960 рр., перш за все, у сфері освіти, на ринку праці, у системі соціального захисту. Гасло СДПН «Більше демократії!» відносилось виключно до внутрішньої політики. В. Брандт стверджував, що соціал-демократи, відважуючись на більшу демократію, вбачають, що «Співучасть, спільна відповідальність у різних сферах нашого суспільства стануть рушійною силою в найближчі роки» [47]. У громадській думці соціал-ліберальна коаліція сприймалася «урядом реформ», з нею пов'язувалися великі очікування та надії.

Уряд почав з демократизації там, де, з однієї сторони, панувало найбільше розчарування в питаннях відторгнення громадян від прийняття рішень, а з іншого боку, де була найвищою ступінь готовності взяти участь у формуванні політичної волі населенням країни. Об'єктом реформ стала молодь. У травні 1970 р. законодавчо знижується віковий ценз активних виборців до 18 років і можливості бути обраним до 21 року (пасивне виборче право), що дискутувалося з 1965 р. Прийняття того ж року Федерального Закону «Про амністію для учасників протестних демонстрацій» підвело ризику під періодом «молодіжного бунтарства», сприяло «примиренню

покоління» і відкрило молодим людям можливості для участі в демократичному будівництві.

Велику роль у створенні рівних умов у сфері освіти відіграв Федеральний закон щодо сприяння в отриманні освіти, прийнятий 1971 р. Він надавав всім молодим людям право на отримання державної допомоги (стипендії) на освіту відповідно до їх схильностей та здібностей, якщо вони і їх сім'ї відчували матеріальні ускладнення. Тому кількість студентів до 1972 р. збільшилась майже вдвічі та досягла 600 тис. осіб [48].

Відчутних змін зазнали соціально чутливі сфери. У 1972 р. проводиться реформування пенсійного забезпечення, тоді вводиться плаваюча межа пенсійного віку, починаючи з 63 років, і проводиться вирівнювання розмірів пенсій для осіб з мінімальним заробітком. Важливим доповненням законодавчого пенсійного страхування стали «пенсії підприємств», які чимало фірм добровільно започаткували своїм співробітникам у вигляді додаткового забезпечення старості. Вони були запроваджені з 1974 р., причому, згідно з законом, працівники зберігають за собою право на отримання призначеної пенсії підприємства навіть тоді, коли їм довелося піти із підприємства, не досягши пенсійного віку. Якщо працевлаштування виявляється неплатоспроможним, пенсія не втрачається, вона виплачується із влаштованого з цією метою фонду.

Водночас була підвищена і введена диференційована (в залежності від кількості дітей у сім'ї) грошова допомога на дітей. Уряд підтримав права орендарів квартир, захистивши їх від необґрунтованих виселень та запровадивши верхній рівень квартплати. Були прийняті додаткові заходи щодо сприяння формуванню приватної власності у осіб найманої праці. Велика увага приділялася людям з обмеженими фізичними можливостями (інвалідам). Так, відповідно закону 1974 р., всі приватні та державні підприємства, які мають не менше 16 робочих місць, повинні були забезпечувати за вказаною групою осіб не менше 6% робочих місць. Показово, що за не зайнят-

тя такими особами робочих місць підприємців зобов'язували вносити щомісячні відрахування до держави [49].

Соціал-демократичні засади і щире прагнення В. Брандта «покращити капіталізм» реалізовувалися у новому законодавстві. Зокрема, у соціальній сфері це справило суттєвий вплив на матеріальне становище громадян. Збільшення доходів, незважаючи на інфляцію, різні податкові привілеї, державні дотації різного роду – все це природним чином підвищувало життєвий рівень. Засоби, які витрачались на предмети першої необхідності (продукти харчування, одяг, квартплата, плата за електроенергію та опалення), складали в той період приблизно половину сімейного бюджету. Все більше значення став набувати вільний час, відпустки і туризм. Робочий час скоротився в середньому до 40 годин на тиждень (1960 р. – 44,3 години). Час відпусток і оплачуваних свят збільшився до 37 днів на рік.

Покращення ситуації спостерігалось з медичним обслуговуванням та у страховій сфері. У 1972 р. лікарні стали забезпечуватися необхідними засобами з федерального бюджету, а з наступного року удосконалюється вся система їх матеріально-технічного забезпечення. З 1971 року обов'язкове страхування нещасних випадків було поширено на школярів, студентів і дітей, що відвідують дитячі садки.

В якості реалізації соціал-ліберальних настанов уряду стали успіхи щодо створення умов для широких верств населення з формування у них власності. Підтвердженням цього стали наступні дані: у 1973 р. 40% всіх сімейних господарств із числа робочих, 37% – службовців, 41% – чиновників і 60% – із числа так званих самостійних, що мали власний будинок та ділянку.

Аналізуючи широкі досягнення ФРН у період канцлерства В. Брандта, відомий німецький історик М. Гертенмакер характеризував їх значення в якості «перезаснування республіки» [50]. При цьому він виходив із масштабності реформ як у сфері внутрішньої, так і у царині зовнішньої політики.

Широке поле реформ, що проводилися у цей період, закріпили виміри соціальної держави Західної Німеччини, надали їй новий імпульс.

Дану політику продовжував наступний уряд Гельмута Шмідта. Однак енергетична криза, відчутне погіршення економічної кон'юнктури привнесли відповідні труднощі та корективи щодо вимірів соціальної держави та всього господарського становища. Зріс рівень інфляції на 7%, а рівень промислового виробництва скоротився на 7,5%. Кількість безробітних подвоїлась і досягла у 1975 р. 1,2 млн осіб. По всій країні прокотилися масові страйки. Перед урядом постала задача нового визначення пріоритетів у своїй політиці та пошуку рішень для виходу з кризової ситуації. Безробіття, яке носило раніше, як правило, кон'юнктурний характер, з середини 1970 рр. стає постійним чинником. Це обумовлюється не тільки зниженням темпів економічного зростання, але головним чином в силу початку структурних змін в економіці, пов'язаних з новим етапом НТР і переходом до постіндустріального суспільства. Під час піку економічної кризи 1975 р. вперше у ФРН спостерігалася стагфляція – явище одночасного падіння виробництва і зростання цін. Це стало своєрідним проявом політики відхилення від засад соціального ринкового господарства, які сповідував Л. Ерхард. Зростаючі витрати та виплати допомоги з безробіття відволікали кошти, необхідні для інвестицій.

Також несприятливими виявилися негативні тенденції в демографічній сфері, скорочення народжуваності та зростання тривалості життя змінили співвідношення між робочою частиною населення та пенсіонерами, ставлячи під загрозу досягнутий рівень соціальних гарантій. Дещо пом'якшувало цю ситуацію зростання кількості іноземних громадян, в першу чергу, гастарбайтерів і членів їх сімей: в період 1970–1980 рр. їх чисельність зросла з 3 до 4,5 млн чоловік. Однак це викликало низку нових проблем, вже соціально-психологічного характеру [51].

Одним з важливих напрямів політики уряду залишався рух до більшої соціальної справедливості. Не дивлячись на несприятливі фінансово-економічні умови, уряд ФРН пішов на підвищення рівня соціальної підтримки. Розмір допомоги з безробіття було збільшено з 55% до 68% від рівня попереднього заробітку; розмір допомоги на дітей, рівень стипендій та дотацій на оплату житла було приведено у відповідності з рівнем інфляції. Закони про професійну технічну освіту і охорону праці молоді, прийняті не без спротиву підприємницьких кіл, покращували становище учнів на виробництві та молодих робітників.

З метою поліпшення демографічної ситуації, а також становища жінок-матерів, з 1975 р. допомога на дітей стала сплачуватися на кожну дитину з народження до 18 років, а при продовженні навчання – ще довше. Тоді ж було прийнято Закон «Про виплату допомоги породіллям» (протягом 6 місяців після народження дитини) та гарантій їм від звільнення. Враховуючи суспільні настрої, правляча коаліція прийняла низку ліберальних поправок до сімейного права, зокрема, поновому визначалися підстави для розірвання шлюбу в інтересах жінок, була скасована стаття, зобов'язуюча жінок займатися домашнім господарством [52]. Протягом декількох років в Бундестазі велися дебати з питання про право жінок на переривання вагітності. ХДС/ХСС при підтримці католицької церкви вимагали заборонити аборти. Проте голосами депутатів від СДПН та ВДП в 1976 р. було прийнято рішення про можливість переривання вагітності протягом перших трьох місяців відповідно в силу медичних і соціальних чинників.

У тому ж році набрав чинності Закон «Про участь в управлінні підприємством», розроблений СДПН і ВДП. На відмінну від закону 1951 р., коли дана практика поширювалася лише на підприємствах гірничодобувної галузі та чорної металургії, новий – розповсюджувався на всі акціонерні товариства й товариства з обмеженою відповідальністю з числом працюючих по найму більш ніж двох тисяч осіб.

Згідно нового закону на паритетній основі з представниками підприємців до спостережних рад акціонерних товариств промислових підприємств допускалися представники робочих колективів. Останні отримали можливість обговорювати розподіл робочого часу, встановлення розцінок, преміальних виплат, питання формування заробітної плати в цілому [53].

Таким чином соціальна політика урядів соціал-ліберальної коаліції мала неоднозначні наслідки: поліпшення соціального захисту збільшило фінансове навантаження на бюджет. Значне розширення системи освіти (кількість вищих навчальних закладів подвоїлась, число студентів виросло в п'ять разів) призвело до того, що університети виявилися «перевантажені», зросло безробіття, в тому числі і серед осіб з вищою освітою. Тим самим у **1970–1980 рр. соціальна держава у ФРН досягла свого максимуму і, певно, меж свого ексесивного росту**. Водночас соціальна складова держави мала відчутні результати, які базувалися на потужному економічному потенціалі та опиралися на високий рівень розвитку громадянського суспільства. За слушним визначенням Р. Дарендорфа, тогочасні «політична і економічна демократії доповнювалися демократією соціальною». Саме взаємозалежність та взаємодоповнюваність цих складових уможливило утвердження суспільства істинно демократичним [54].

Поряд з цими незаперечними перевагами з'явилися і набирали час від часу гостроти негативні явища соціального навантаження на всю систему економічного розвитку. Більш широка соціальна система ставала фінансово обтяжливою і це розуміли політичні партії та їх керівництво. Проте йти на скорочення соціальних статей державного бюджету для політиків уявлялося досить ризикованим. Прийшовши на зміну Гельмуту Шмідту на хвилі гасел повернення до «істинних» засад соціального ринкового господарства, новий коаліційний уряд ХДС/ХСС і ВДП на чолі з Гельмутом Колем у 1982 р. так і не зміг у подальшому здійснити назрілу перебудову соціальної держави.

Концепція соціальної підтримки уряду християнських і вільних демократів, на відміну від минулих років, була націлена на адресну допомогу і орієнтована на ті категорії населення, які не могли забезпечити себе своєю працею – людей похилого віку, дітей, інвалідів. У той же час були підвищені розміри страхових внесків працюючих, введена часткова оплата ліків у рамках страхування на випадок хвороби. У цілому в 1980 рр. стійке зростання економіки уможливило вирішення іншої важливої проблеми – різко збільшити витрати на науку і розвиток вищої освіти. ФРН по частці цих витрат від ВВП (2,7%) вийшла до кінця 1980 рр. на рівень США і Японії.

Попри це не вдавалося знизити рівень зростаючого безробіття, що своєю чергою утримувало реформу «соціальної держави» у скрутних умовах. Можливість запровадження назрілих соціальних реформ натикалася на необхідність врахування соціальних настроїв населення та зміцнення звички до патерналізму держави. Іншими словами, електоральні пріоритети відчутно стримували політичну волю урядових партій прагматичної орієнтації щодо непопулярних рішень.

У врядуванні коаліції ХДС/ХСС–ВДП того часу слід виділяти період до 1990 р. і наступні зміни, пов'язані із відновленням державної єдності Німеччини. Консервативні партії прагнули відновлення провідної ролі законів ринку і перенесення центру ваги на політику господарського порядку, орієнтовану на стимулювання пропозиції. Державна політика мала лише невеликі успіхи у стримуванні бюджетних видатків і санації державних фінансів, зниження податкового тиску на підприємців. Однак принципового перелому не відбулося, соціальна модель залишилася на попередньому рівні. Протягом цих років гостроти набирає поява високого, сталого та довготривалого безробіття, яке не залежить від зміни економічної ситуації в країні і воно залишалося високим не лише в умовах економічного спаду, але і в умовах підйому. Протягом 16 років врядування Г. Коля чисельність безробітних зросла від 1,8 млн чоловік до понад 5 млн.

Тобто, перебуваючи при владі і після досягнення державної єдності Німеччини, коаліція християнських і вільних демократів зіткнулася із викликами, пов'язаними із соціально-економічною трансформацією всього буття східнонімецьких терен. Уряд Гельмута Коля виходив із засад політичної раціональності, а не з економічних, господарських. Адже навіть часткове урізання системи соціальної підтримки, що була створена у попередні десятиліття, могло викликати широке невдоволення мас і це граничило б з втратою правоцентристами влади.

У силу цього трансформація всього економіко-господарського комплексу «вітрини соціалізму» відбувалася без продуманої рамкової концепції і, як наслідок, викликала помилки і втрати. «Шокова терапія» та політика «великого гаманця» сприяли і експорту в нові федеральні землі низки структурних проблем. У 1992 р. відбулася пенсійна реформа, яка заторкувала всі західні і східні землі зрослої ФРН. Пенсія за віком, як правило, виплачувалася після досягнення 65 років. За певних обставин її могли отримувати вже по досягненні 63 або 60 років. Жінки отримували пенсію за віком з досягненням 60 років. Розмір пенсії залежав передусім від величини застрахованого заробітку. Після реформи 1992 р. літні наймані працівники мали більшу свободу при переході від трудового життя на пенсію. Передбачалися умови отримання частини пенсії і продовження праці.

Реформа пенсійного забезпечення 1992 р. формувала дану систему з урахуванням майбутніх демографічних змін та економічних умов і гарантувала фінансування пенсій за віком на період після 2000 р. Так, у західних землях розмір пенсії за віком сягав 70% середнього чистого доходу. У 1991 р. така пенсія складала близько 1750 німецьких марок. У нових федеральних землях розмір пенсії складав також 70% середнього чистого доходу тамтешніх працівників за наймом. З 1992 р. у Німеччині запрацювало єдине пенсійне законодавство, а пенсії стали зростати разом із заробітною платою працівників по

найму. Все це стало початком наближення східнонімецьких пенсій до західнонімецького рівня [55]. З об'єднанням Німеччини широкою мережею соціального забезпечення могли користуватися також пенсіонери, жертви війни та інваліди, чий права обмежувалися у колишній НДР.

Виплата пенсій – це не єдине завдання пенсійного страхування, яке також мало забезпечувати збереження, покращення і відновлення працездатності застрахованих. За його рахунок може здійснюватися курортне лікування і надаватися допомога в набутті професії, якщо це потрібно працівнику за станом його здоров'я. Одночасно значне збільшення тривалості життя, зниження народжуваності, збільшення кількості людей похилого віку зумовило створення в 1995 р. нового самостійного фонду в системі соціального страхування – Фонду по догляду за інвалідами. Дане страхування в якості обов'язкового стало «п'ятою опорою» системи соціального страхування. Ця обов'язкова форма страхування фінансується в рамках відповідної процедури перерахування за рахунок рівних внесків роботодавців і найманих працівників.

Стрижнем системи соціального забезпечення в Німеччині є щільна мережа законодавчо обов'язкового страхування на випадок хвороби, безробіття, необхідності догляду та пенсійного страхування, що захищає громадян від наслідків екзистенціальних ризиків і небезпек. У цій системі діє кілька базових принципів. Один з них – це принцип субсидіарності, який наділяє державністю не тільки Федерацію, а й кожен її суб'єкт (ст. 28 Основного закону). Він встановлює, що там, де це можливо, повноваження спочатку надаються самих «нижчим» ланкам управління; і тільки у разі, якщо завдання не може бути вирішене ними належним чином, ним опікується «вища» ланка.

У ФРН виділено три рівня розподілу соціальних повноважень: федеральний, земельний і рівень комун. Вплив федеральних органів обумовлено також їх фінансовими можливостями, правом створювати в соціальній сфері нові устано-

ви з низовою мережею і співпрацювати з ними. Федеральна влада може через Бундесрат і Бундестаг домагатися розширення їх повноважень у соціальній сфері. Основним законом за Федерацією закріплені компетенції з залучення громадян до системи обов'язкового страхування та контроль за внесенням ними внесків. Проте навантаження щодо надання основних «соціальних» державних послуг лягає на земельний і комунальний рівні. Відтак соціальній державі вдається розвиватися саме за рахунок федеративного початку. [56].

Початок розв'язання назрілих та новопосталих проблем припадає на врядування коаліції соціал-демократів та партії «зелених». З притаманними для них настановами уряд Герхарда Шредера вів пошук третього шляху, намагався вирішити широке коло соціально-економічних проблем, сповідуючи відхід від неокейсіанських засад у сторону неолібералізму, проголошеному у спільному маніфесті з Т. Блером у грудні 1999 р. Федеральний уряд прагнув, спираючись на ці підходи, модернізувати виміри соціальної держави, знижуючи водночас рівень її витрат. Реформи були започатковані 2003 р. Тоді приймаються закони, які обумовлювали новації в соціальній та економічній сферах, покликані створити сприятливий клімат для підприємництва, запроваджуються умови і терміни надання подвійного громадянства. Ставка робилася на розвиток особистої відповідальності громадян, на виявлення ними більшої ініціативи та творчості. Для подолання проблем з розширення зайнятості прислужилися нововведення щодо оподаткування та заходи з реформування і розширення різних форм неповної зайнятості, що стимулювали активність підприємців та працівників.

Нинішній період поступу соціальної держави ФРН пов'язується з приходом до влади 2005 р. християнських демократів на чолі з Ангелою Меркель та її владарювання по теперішній час. Це роки Великої коаліції ХДС/ХСС – СДПН (2005–2009 рр.); потім коаліції ХДС/ХСС – ВДП (2009–2013 рр.) та знову уряди Великої коаліції з 2013 р. та нинішній – з 2018 р.

За оцінками німецьких фахівців, нинішній етап розвитку системи соціального забезпечення відзначений болючою перебудовою, нерідко пов'язаною з демонтажем окремих її гарантій. У цей час характерні прагнення урядів не лише продовжити реформи, але і **вдосконалити моделі соціального ринкового господарства в контексті сучасних викликів**. Найбільш важливі зміни відбуваються в економічній політиці – системи оподаткування, обмежень державного боргу і бюджетного дефіциту, ринку праці та соціальної сфери – пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, системи освіти тощо.

Дослідники та експерти однозначно визначають, що на початку нового століття стало очевидним: механізми німецької соціально-економічної моделі, яка багато в чому побудована на принципах соціальної держави, що утвердилися у повоєнні десятиліття, в умовах постіндустріального суспільства і економіки, яка глобалізується, втрачають свою ефективність, а у певних сферах навіть перестають бути дієздатними. Протягом останнього десятиліття німецькі політики роблять спроби модернізації моделі соціального ринкового господарства, створеного на принципах солідарності поколінь і прив'язці державою до себе населення як до патерналістської структури [57].

Надання цій системі нової якості було пов'язано, у першу чергу, в економічній політиці та регулюванні ринку праці та в соціальній сфері. Потужним зрушенням у цьому напрямі став пакет реформ, ініційований в березні 2003 р. тогочасним федеральним канцлером Г. Шредером і названий «Порядок дений 2010» (Agenda – 2010). Ця програма носила комплексний характер і передбачала різноманітні заходи – від зниження податкового тягаря за нових підходів до підвищення інноваційності німецьких фірм й тим самим підвищення конкурентоздатності соціально-ринкової економіки ФРН. Але, перш за все, вона була націлена на лібералізацію ринку праці, особливо на пом'якшення регламентацій найму та зниження ступеня соціальної захищеності безробітних. Не випадково

саме в цій сфері за останні роки досягнуті найбільш помітні зміни. Було змінено сам алгоритм служби зайнятості, її діяльність стала більш адресною [58]. У сфері підприємництва і на фінансових ринках прогрес набагато слабший. Серед іншого, не вдається подолати відставання від основних конкурентів у інноваційній сфері.

Суперечливість нинішньої німецької соціально економічної моделі, а також складнощі з її реформуванням у повній мірі проявилися в умовах світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Держава зробила ставку на активне втручання в господарські процеси, в тому числі за допомогою участі в капіталі проблемних компаній, надання масштабної фінансової підтримки банківській системі і запровадження податкових пільг підприємствам і робітникам, що працюють за наймом.

Існуючі механізми фінансування послуг соціальної держави та особливості страхової і податкової політики визначають, перш за все, рівень і наповнення соціального пакета, послуг. Слід враховувати, що у відповідності до законодавства Німеччини, система соціального страхування: пенсійне та медичне забезпечення, страхування з безробіття і непрацездатності виведені з державного бюджету і «прив'язані» до спеціальних фондів. Вони фінансуються за рахунок членських внесків, а їх величина залежить від фонду і сплачується, як правило, у співвідношенні 50:50 роботодавцями та найманими працівниками. Базою для внесків є щомісячний дохід до вирахування податків. Членство у фондах соціального страхування є обов'язковим для осіб найманої праці, щомісячний дохід яких не перевищує певної суми, визначеної державою. Право на отримання компенсації з фондів соціального страхування мають тільки члени цих фондів, непрацюючі дружини і діти звільнених від сплати членських внесків. Наймані працівники з більш високими доходами звільнені від обов'язкового членства у фондах державного соціального страхування і можуть, зокрема, укласти приватну медичну страховку.

Ставки внесків до фондів соціального страхування мають тенденцію до зростання. Сукупна ставка відрахувань до фондів соцстраху становить більше 40% від доходів до вирахування податків. Половина цієї суми сплачується із заробітної плати (до вирахування податків) найманим працівником. Половина, що залишилася, переводиться до відповідного фонду безпосередньо роботодавцем.

Принцип солідарності є основним для всіх видів обов'язкового соціального забезпечення. Він ґрунтується на так званому «договорі поколінь», коли розподіл навантаження на всіх працюючих та застрахованих знижує важкість можливих наслідків для окремої людини у випадках настання страхового випадку. Такий підхід надає можливість забезпечувати соціальний захист всім, не перекладаючи відповідальність на державу і не ввіряючи їй турботу за особу персонально. Даний принцип уособлює соціальну справедливість («один за всіх і всі за кожного»).

У системі соціального забезпечення Німеччини діє також принцип еквівалентності. Він встановлює залежність розміру соціальних виплат від суми страхових внесків. Німецьке законодавство зобов'язує практично всіх найманих працівників бути застрахованими, а всіх роботодавців – страхувальниками. Одні й інші зобов'язані у рівних частках робити відрахування до страхових кас. Самостійні підприємці, як великі, так і дрібні, платять за себе внески повністю. Результатом впливу принципу обов'язковості існує широке коло застрахованих осіб. Тож у ФРН: усі працюючі повністю застраховані від нещасного випадку на виробництві, близько 90% всього населення має медичну страховку і страховку на випадок необхідності по догляду через хворобу або старість. Державним пенсійним страхуванням тут охоплено 80% населення працездатного віку. Переважна частина трудящих має страховку від ризику безробіття. Окрім цього, вся система соціального забезпечення з часів Бісмарка є самоврядною. Органи її управління є виборними і складаються з представ-

ників роботодавців і працюючих. Держава у ФРН здійснює функцію нагляду і контролю за органами управління.

У Німеччині поряд із обов'язковим, державним страхуванням існує приватна і корпоративна системи страхування. Хоча вони розвиваються, знаходячи популярність серед більш забезпечених верств, але за нинішнього часу мають допоміжне значення. Приватним медичним страхуванням нині охоплено 8% населення – це близько 7 млн осіб.

Важливим стало те становище, що у ході реформування системи відносин між державою і безпосереднім одержувачем послуг соціальної держави – громадянином, відбувся перегляд того, кому власне соціальна держава повинна надавати підтримку. А сама підтримка стала, з однієї сторони, більш адресною, а з іншої – держава знизила підтримку тим, хто її менше потребує. Також створюються умови для самостійної турботи про своє майбутнє. [59].

Реальні обсяги фінансування соціальних заходів держави показує «соціальний бюджет», за який відповідає Міністерство праці та соціальної політики ФРН. У цьому бюджеті зводяться всі витрати соціального характеру, і він включає в себе витратні кошти фондів соціального страхування, підприємств і державних бюджетних коштів. Його обсяг становить близько 30% ВВП ФРН, що істотно перевершує сукупні витрати фондів соціального страхування. Скажімо, майже 918 мільярдів євро були використані протягом 2016 р. для вирішення соціальних задач бюджету [60].

Найбільша абсолютна і відносна вага припадає на систему пенсійного і медичного страхування. Дві ці категорії складають більше половини витрат «соціального бюджету». Фінансування фондів соціального страхування лише на 55% здійснюється за рахунок внесків, оплачуваних підприємствами і приватними особами. Частина, що залишилася, фінансується з бюджетів різних рівнів влади. При цьому з федерального бюджету виділяються дотації на покриття дефіцитів пенсійного фонду і фонду соціального страхування, а з

бюджетів місцевих органів влади надається значна частина соціальної допомоги населенню. Пенсії державним службовцям виплачуються з бюджетів різних рівнів влади, але, в першу чергу, федеральних земель.

Значні бюджетні витрати стримують різке підвищення ставок страхових премій. Тому система пенсійного страхування Німеччини приблизно на 60% фінансується за рахунок щорічно внесених страхових внесків, а 40% виплат припадає на бюджетні засоби.

Державний патерналізм, на якому були виховані попередні покоління німецьких громадян, багато в чому зумовив низький рівень схильності німців до підприємницького ризику і до прийняття самостійних господарських рішень, наприклад, в царині інвестицій у цінні папери. Не випадково більшість громадян досить насторожено відноситься до операцій на фондових ринках, участі у формуванні власності, інвестицій в освіту з власних коштів. Німці не часто змінюють роботу і місце проживання, вважають за краще отримувати допомогу, відмовляючись від пропонувананих робочих місць, якщо вони їх з якихось причин не влаштовують.

З огляду на це, складовою частиною реформ на ринку праці стали скорочення термінів виплати допомоги з безробіття і заміна допомоги безробітним соціальною допомогою, яка не узгоджується з попередньою зарплатою і для всіх рівнів за розміром сімей однакова. Але і нинішній розмір допомоги відносно високий і не завжди стимулює до подальшого пошуку роботи. Більше того, реалізовані згідно програми «Агенда – 2010» механізми з заохочення малої (неповної) зайнятості за законом Хартц IV, з компенсації соціальних внесків для осіб з низькими заробітками, а також достроковий вихід на пенсію виявилися малоефективними. Тому німецькі політики продовжують пошук таких механізмів «активізуючої соціальної допомоги», яка заохочує активність громадян у пошуку роботи (особливо у молоді) і яка не замінює заробіток, а доповнює його, якщо він занадто низький. При

будь-якій зарплаті має бути істотно вигідніше працювати, ніж просто отримувати соціальні допомоги. Дані заходи доповнюються полегшенням процедури звільнення найманих працівників. Обговорюються можливості пом'якшення умов тарифних угод.

Сучасні соціальні проблеми Німеччини, багато в чому породжені глобалізацією і складною демографічною ситуацією, поглиблюються викликами адаптації існуючого соціально економічного механізму до нових умов економічного розвитку. Перш за все, це відноситься до принципу соціальної солідарності поколінь в системі соціального забезпечення, який в умовах низьких темпів народжуваності, високого ступеня соціальної однорідності німецького суспільства і домінування середнього класу фактично перестає працювати. Існуюча система соціального страхування здатна функціонувати тільки при постійному нарощуванні соціальних внесків, що в умовах досить високих витрат на оплату робочої сили у ФРН мало здійсненна. Соціальна держава в Німеччині за нинішніх умов перетворилася на своєрідну перерозподільну систему, яка негативно впливає і на економіку (підприємницьке середовище), і на соціальне благополуччя своїх громадян.

Викликом для соціальної системи Німеччини стала демографічна ситуація останніх десятиліть, якій притаманне різке зниження народжуваності, що поєднується із зростанням середньої тривалості життя. Нині в Німеччині новонароджений хлопчик може розраховувати прожити до 78, а дівчинка – до 83 років. Статистика свідчить, що у 1960 р. середній пенсіонер отримував пенсію 10 років, в 2000 рр. цей показник становив 15 років для чоловіків і 20 для жінок. У складі населення швидко знижується кількість молоді. Якщо в 1960 р. частка молодих людей у віці до 20 років складала 28,4%, а літніх людей старших 60 років – 26, 3%, то в 2010 р. вона представляла співвідношення: 18,4% і 26,3%. За прогнозом у 2030 році це співвідношення складе з 16,7% до 36,2%.

Окрім цього величезним навантаженням на державний бюджет ФРН стали витрати на адаптацію та інтеграцію низки груп іммігрантів та біженців. Ще в 1950 р. частка іноземців у всьому населенні Федеративної республіки складала приблизно 1%, тобто лише 500 тис. чоловік. Тепер це становище значно змінилося. У 2018 р. у Німеччині мешкали близько 10 млн іноземців, що складало вже 12% від загальної кількості населення [61].

У системі державного медичного страхування особливо дорого обходиться бюджетне фінансування включення в систему дітей і непрацюючого подружжя, за яких у приватних фондах медичного страхування також сплачуються внески. При цьому наявність «сімейної страховки» для непрацюючого подружжя доповнює систему пільгового оподаткування подружніх пар прибутковим податком. На сучасному етапі бюджетна допомога для відшкодування родинам (допомога на дитину, податкові пільги) дещо підвищена. Так, з початку 2018 р. сім'ї щомісячно одержують 200 євро на першу і другу дитину, 194 євро на третю і 225 євро на кожну наступну. Нинішній уряд Великої коаліції в 2019 р. підвищив допомогу на дитину ще на 25 євро.

У Німеччині розпочато пенсійну реформу, яка розрахована на тридцять років і передбачає поступовий відхід від принципу солідарності поколінь і з'єднання страхових і накопичувальних механізмів виплат допомоги. Пенсійний пакет, що набув чинності в 2014 р., передусім покращує ситуацію старших людей. Ця реформа запровадила пенсію без відрахувань з 63-річного віку і так звану «материнську пенсію», яка вважається визнанням зусиль, спрямованих на виховання дитини. Жінки, які виховували дітей, народжених до 1992 р., не мали таких можливостей догляду, що мають батьки тепер, а отже мали й менше можливостей у професійному плані. Ці успіхи у вихованні тепер визнаються і відшкодовуються материнською пенсією. Близько 9,5 мільйонів жінок (і небагато чоловіків) з липня 2014 р. одержують на 300 євро пенсії біль-

ше за кожну дитину і рік догляду. Застраховані особи зі страховим стажем 45 років з 1 липня 2014 р. одержують пенсію без відрахувань з досягненням 63-річного віку [62].

Шукаючи адекватну відповідь на виклики, з якими стикається в сучасних умовах соціальна держава, Федеральний уряд А. Меркель започаткував проведення реформи в охороні здоров'я, яка націлена, зокрема, на перехід від обов'язкового медичного страхування до добровільного, за винятком осіб, які мають низькі доходи. Також розпочато реформу освіти та створення мережі дитячих дошкільних закладів. Всі ці та інші заходи спрямовані на пошук оптимальних шляхів розвитку соціальної держави, досягнення її більшої конкурентоздатності.

Підводячи підсумки 70-річного функціонування соціально ринкового господарства ФРН, слід підкреслити наступне. Досягнення цього періоду є вельми переконливими. Специфіка німецької моделі соціальної політики полягає в її взємопов'язаності з правовою державністю. А створення в Німеччині системи дійових соціальних гарантій, коли працівникам надаються певні права на виробництві, доступ до закладів освіти та установ охорони здоров'я, забезпечує їм збереження необхідного мінімального рівня життя на випадок звільнення, непрацездатності та інших екстензійних ситуацій. Тобто, створення можливостей для широких верств населення гарантованого задоволення первинних життєвих потреб звільнило за німецьким визначенням «пересічну» людину від необхідності вести боротьбу за фізичне виживання, зменшило її залежність від «господаря» і сприяло значному розкріпаченню її свідомості.

Засадами успішного сходження ФРН повоєнних десятиліть стали: корпоративно-солідаристська концепція поступу держави і суспільства, неухильне втілення принципів соціального ринкового господарства. Вони були підпорядковані реалізації стратегічної мети досягнення динамічного економічного піднесення за допомогою дієвої мобілізації на відбудову та консолідацію усіх верств західнонімецького суспільства.

Протягом повоєнного періоду політика Бонна спрямовувалася не лише на реформування економіко-господарського спадку розгромленої диктатури, але і на забезпечення державою належних умов реальної конкуренції в економіці, посилення її соціальної спрямованості. Ключовими у цих заходах стали: фінансово-економічна допомога США в рамках «Плану Маршалла»; відповідні перетворення і включення ФРН у процеси європейської інтеграції; нарощування експортного потенціалу провідних галузей виробництва і їх технічне оновлення; дієва підтримка малих і середніх підприємств та оптимальне використання наявних трудових ресурсів; державна підтримка будівництва житла для тих, хто втратив його під час війни і програма соціального житла; відновлення і зміцнення широкої системи страхування та допомоги у випадках безробіття, нещасних випадків чи втрати годувальника; пенсійна реформа і втілення засад динамічної пенсії; синтез суспільного врівноваження за допомогою забезпечення соціальної безпеки і відповідних гарантій; скорочення успадкованої великої різниці в доходах та утвердження вільного конкурентного середовища.

Забезпечення умов вільного конкурентного середовища виключало безпосереднє втручання держави в економічний процес, тобто воно унеможливило практику режиму ручного керівництва господарським розвитком. Навпаки – держава, її владні та регуляторні органи опікувалися створенням відповідних рамок, забезпеченням зрозумілих і ефективних економічних та правових умов діяльності підприємців, співучасті профспілок та працівників найманої праці в управлінні підприємствами низки промислових галузей.

Вміле використання державою внутрішніх і зовнішніх фінансово-економічних факторів, а також сприятливої економічної кон'юнктури та піднесення уможливлювали прийняття і втілення низки соціальних законів та програм, спрямованих на широкі верстви суспільства, а також здійснення адресної підтримки і компенсаційних виплат вимушеним

переселенцям та військовополоненим. Всі ці та інші заходи були складовими процесу формування соціальної держави в рамках реалізації неоліберальної концепції соціального ринкового господарства. Дана концепція, здійснювана тогочасною урядовою коаліцією на чолі з християнськими демократами, стала основою соціально-економічного піднесення Західної Німеччини.

Важливо й те, що саме завдяки можливостям «вільного вибору професії, антиавторитарному оточенню, починаючи з дитячого садка, завдяки вільній від стосунків панування комунікації з оточуючими, ліквідації табу, дерегламентації життя» (Дарендорф), німецьке суспільство зробило значний крок у бік формування «дієздатного громадянина». Інакше кажучи, формування такого типу особистості, яка відрізняється економічною та політичною активністю, впевненістю у своїх силах та самоповагою, здатна самостійно приймати рішення, характеризується раціональністю мислення та поведінки, котра базується на індивідуалізмі, тобто чіткому усвідомленні свого «я», своїх життєвих інтересів. Цей результат є головним досягненням повоєнного створення і подальшого функціонування соціальної держави в Німеччині.

Водночас переконливими застереженнями від деформацій соціально ринкового господарства є практика розширення державного втручання в макроекономічні процеси з використанням неокейнсіанських інструментів, запровадження фінансово бюджетного планування, часткова відмова від політики сприяння конкуренції. Ці кроки, як і намагання перейти до держави загального добробуту, що потребувало постійного збільшення відрахувань до соціальних фондів, підтверджують ризики і зниження ефективності як соціально-ринкового господарства, так і системи соціальної держави сучасної Федеративної Республіки Німеччини.

VIII. СХОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА «СПРИЯЮЧОЇ ДЕРЖАВИ»

У сучасних умовах значних трансформаційних перетворень у Європі і світі значна увага дослідників приділяється проблемам формування та розвитку засад громадянського суспільства. І це не випадково, цьому є свої підстави. Адже саме громадянське суспільство постає не лише суттєвою складовою демократії західного зразка, але й тому, що цей інститут відіграє зростаючу роль у житті соціуму загалом будь-якої країни і, зокрема, є запорукою успішного функціонування розвинутої політичної системи. Західному демократичному суспільству притаманні як високий соціально-економічний рівень поступу, так і зрілість та висока відповідальність громадян за дотримання і розвиток культурних та моральних засад, за сповідування норм правового простору. Тим самим основу стійкої демократії становить правова держава, ринкові відносини та відповідальність громадян як кожного окремо, так і їх різноманітних об'єднань.

Процеси модернізації вітчизняного суспільства і формування демократичних принципів, інституцій громадянського суспільства – це непростий процес. Він потребує врахування багатьох особливостей як самої західної демократії та складових поступу громадянського суспільства, так і обачливої еволюції вітчизняного суспільства з його відчутними колективістськими засадами. Адже засуджуючи радикалізм революційних потрясінь, прагнучи докорінного зламу усталених практик попередньої історичної доби і стверджуючи демо-

кратичний власний поступ, слід вельми обачливо й виважено впроваджувати модернізаційні зміни.

Саме тому з'ясування практики громадянського суспільства західних держав і, зокрема, об'єднаної Німеччини стало на часі. Надто важливим є аналіз конституційно-правових засад, складових структури та меж функціонування громадянського суспільства ФРН. Складові цього інституту знаходяться в динамічній рівновазі співвідношень їх інтересів з іншими сторонами демократичного суспільства. Розвинене громадянське суспільство створює основу для демократичних форм держави, воно захищає громадян та протистоїть підпорядкуванню чи поглинанню себе державою.

Особливості становлення громадянського суспільства у ФРН, основні складові та сучасні підходи щодо вирішення проблеми підвищення його ролі у період глобалізації розглядаються в окремих роботах як німецьких, так і вітчизняних дослідників: Г. Зойберта, Ф. Ланга, К. Муланські, Т. Муланські, Л. Нітхаммера, С. Раймера, М. Ріделя, Ф. Шпранга, Е. Шрадера, Л. Галла, А. Кудряченка, В. Солошенко, П. Шляхтуна та ін. [1].

Надто важливим є з'ясування того, які витоки та які складові підходів щодо формування та подальшого сходження громадянського суспільства були сутнісними і відігравали ключову роль саме у випадку повоєнної Німеччини. Затребуваним постає аналіз конституційно-правових, суспільно-політичних засад, що були і є основою широкої мережі та дієвої участі громадянського суспільства сучасної демократії Федеративної Республіки Німеччина. Слід також з'ясувати політико-правові принципи функціонування «сприяючої держави» щодо інституцій громадянського суспільства, дослідити цінність німецького досвіду діяльності широкої мережі громадських об'єднань в контексті досягнення консенсусу між державою та громадянським суспільством.

Як відомо, поняття «громадянське суспільство» сягає своїм корінням давнього Риму, де «*civilis societas*» означало

об'єднання вільних людей у державу, яка підкорюється встановленим законам і має своєю метою захист спільних інтересів своїх громадян. Суттєвим для римлян було те, що між державою і суспільством вони не проводили жодної різниці. У Новий час поняття «громадянського суспільства» набуває відповідно нового значення як штучного утворення, як особливого стану міжлюдських відносин. Зокрема, цей стан постає не природним самопливом, а з'являється в результаті свідомого втручання в міжлюдські відносини. У широкому значенні даного поняття громадянське суспільство виникає внаслідок «суспільної угоди», коли до складу суспільства громадян входить і держава. Водночас, у цей історичний період людської історії постає також інше розуміння громадянського суспільства та того, яку роль у ньому має відігравати держава. На це слід особливо звертати увагу, розглядаючи формування інституту громадянського суспільства в контексті того, що в багатьох європейських країнах його створення ставало можливим лише завдяки революційному розриву з суспільно-політичними відносинами минулого. Розв'язання цієї проблеми лягало у площину створення нової сильної державної влади, яка своїми енергійними діями спроможна розчистити шляхи для розвитку громадянського суспільства. У силу цього в добу Нового часу на європейському континенті державі надається значно більше значення в житті громадянського суспільства, ніж це можна відстежити в американських мислителів і політичних діячів того періоду [2].

Сходження держави в якості політичного інституту суспільства детермінує відповідно і розвиток особливих зв'язків та відносин між нею та суспільством як цілісним утворенням. Звичайно, що з плином часу весь спектр цих зв'язків і відносин відчутно змінюється. На перших стадіях становлення і розвитку держава ототожнювалася з суспільством. Буржуазні революції в Нідерландах (друга половина XVI ст.), Англії (середина XVII ст.), Франції (кінець XVIII ст.) та реформаційні процеси, які почалися у цей час у Західній Європі, сприяли

поступовому відокремленню держави від суспільства, зменшенню її впливу на суспільне життя. З цього часу сам характер і зміст відносин суспільства і держави почали змінюватися і стали функціонувати відносно самостійно. Приватна власність, формування ринкових відносин, вільної конкуренції сприяли прогресу суспільства, розвитку його соціальних інститутів: економіки, політики, науки, освіти, права.

За своїм соціально-політичним розвитком у XVIII ст. Німеччина значно відставала від передових країн тогочасної Європи. Лише наприкінці XVIII ст. під впливом Великої Французької революції в ній активізувалися соціальні й політичні рухи. Проте, німецька буржуазія, яка була провідною силою опозиції феодальному режиму, боялася радикальних суспільних перетворень за участю широких народних мас, а її ідеологи намагалися адаптувати революційні ідеї епохи до німецької дійсності. Вищими цінностями вони проголошували свідомість, розум, дух тощо, не обходячи при цьому й актуальних питань соціально-політичного розвитку [3]. Зокрема, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель відстоював традиції вузького розуміння громадянського суспільства, він значно вивищував роль держави в суспільному житті, недооцінював значення ініціативи і самостійної діяльності громадян. Великий мислитель вважав, що розбудова державних інститутів і регулюючі дії органів влади самі собою здатні зняти гостроту матеріальних потреб і задовольнити духовні вимоги суспільства. Водночас, Гегель, виходячи із цих концептуальних засад та логічних умовиводів, ставив державу над суспільством та індивідом, заперечуючи самостійну цінність прав і свобод особи [4].

Історичні обставини розвитку громадянського суспільства на європейському континенті призводили до того, що збільшення обов'язків держави розширювало сферу її діяльності і впливу, тим самим звужуючи сферу діяльності громадянського суспільства. Ця об'єктивна логіка історичних подій і обставин знаходить своє теоретичне відображення у філосо-

фії Еммануїла Канта, який визначав державу як об'єднання «множинності людей, підпорядкованих правовим законам». Призначення держави він пов'язував не з практичними потребами членів суспільства, а з правом, коли державний устрій має максимально відповідати принципам досконалого права. Кантом було висунуто і обґрунтовано низку тверджень про те, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю, що індивіди відмовляються від необмеженої і свавільної свободи природного стану на користь справжньої свободи у правовому стані, що призначення держави полягає у формуванні максимальної відповідності державного устрою принципам права. Водночас, послуговуючись логікою своєї філософії, Е. Кант виходить з пріоритету держави стосовно громадянського суспільства. Але в дійсності наявне протилежне їх співвідношення: не держава формує громадянське суспільство, а навпаки, громадянське суспільство творить державу. Особливістю громадянського суспільства є те, що відносини всередині самого суспільства і між ним і державою підпорядковані нормам загального і рівного права. Чим більше розвинуті інститути і відносини громадянського суспільства, тим більші можливості має громадянин для задоволення своїх потреб та запитів, для реалізації своїх здібностей, тим міцніший зв'язок між суспільством і державою. Від міцності зв'язків громадянського суспільства і держави залежить стійкість існування демократії у тій чи тій країні [5].

У контексті філософської доктрини Гегеля стосовно ролі держави у суспільному житті, розбудови державних інститутів та зростання регулюючої діяльності органів влади пруський правознавець і економіст Лоренц фон Штейн у середині XIX ст. розробив теорію соціальної держави. Виходячи із принципів положень філософії Гегеля, французьких соціалістичних доктрин, а також з аналізу розвитку капіталізму і класової боротьби в Німеччині, яка була націлена на кардинальне переоблаштування суспільного ладу, він запропонував державі політику реформаторства «зверху». Викладаючи

свої погляди, Штейн вбачав можливості усунення класових протиріч силами самої держави, завдяки підтримці широких верств суспільства. Саме за допомогою вирішення «соціального питання» у ході реформ, Штейн вважав, що можна уникнути руйнівних наслідків для держави і суспільства та здійснювати економічний і суспільний прогрес усіх його членів. За його розумінням соціальна держава має не тільки узаконити і охороняти пануючих, але й свідомо служити інтересам всього народу. Штейн виходив з того, що наявні недоліки існуючого ладу можуть бути виправлені при збереженні його основ. Альтернативою революції, вважав він, покликані бути реформи, здійснюванні державою, а баланс інтересів між класами можна підтримувати за допомогою розвитку відповідної системи та суспільства [6].

Вельми показово, що концептуалізація теорії правової держави (нім. Rechtsstaat) була вперше обґрунтована німецькими вченими на початку XIX століття. Її розробниками були дослідники, кожен із яких по-своєму і у відповідний час пропонували характерні настанови. Так, слухними в цьому річці були праці: К. Т. Велькера – у 1813 р., І. Х. Фрайхер фон Аретіні – у 1824 р., Р. фон Моля – у 1832 р. Як уже наголошувалося, теорія соціальної держави була розроблена також у Німеччині, спочатку Л. фон Штейном, а потім поглиблена Х. Хеллером – у 1929 р. Втілення цих ідей у практику державотворення мало місце не тільки у Німеччині, а й у деяких інших країнах Західної Європи. Вже наприкінці XIX століття державність правового характеру була чітко окреслена в конституціях та інших законодавчих актах Німеччини, Великобританії, Франції.

Однак, як відомо з історії, у XX столітті було чимало прикладів, коли демократії зазнавали поразки і держави та їх суспільства підпадали під владу недемократичних режимів. У 1922 р. в Італії до влади прийшов Б. Муссоліні, у 1933 р. у Німеччині – А. Гітлер, у 1939 році в Іспанії було встановлено авторитарний режим генерала Ф. Франко. Всі ці зміни яскра-

во демонстрували зміну взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Загалом у Європі напередодні та у роки Другої світової війни біля двадцяти держав демократії не змогли устояти перед наступом тоталітаризму. [7].

З поразкою нацистського Третього рейху в 1945 р. у більшості європейських країн відбувалися широкі демократичні перетворення, міцнішав рух до відновлення демократії та розвитку громадянського суспільства. Дані процеси набирали відповідної динаміки і глибини на німецьких теренах. Досвід повоєнної Німеччини, перш за все Західної, до 1990 р., а потім і об'єднаної, засвідчує, яким чином законодавство дало відповідь на питання, які поставило суспільство в ході подолання тоталітарного минулого. До основних принципів положень слід віднести: поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову; формування правової держави з дієвим конституційним контролем; визначення відповідного місця політичним партіям у державному механізмі та належне унормування прав і свобод громадян. Звичайно, що це відбувалось з урахуванням історичних та національних особливостей, традицій та вимог повоєнного часу.

Конституція ФРН, яка має офіційну назву Основний закон, історично постала в одному ряду з післявоєнними конституціями західноєвропейських держав, зокрема Франції та Італії. Всі вони були прийняті в 40-ві, хоч і дещо по-різному відобразили процес демократичного оновлення Європи від нацизму. Окрім всього іншого, це було поверненням до принципів парламентаризму в організації та діяльності європейських держав та розвитку громадянського суспільства. В Основному законі ФРН знайшли відображення традиційні риси німецького буржуазного та громадянського конституційного мислення, при його розробці були використані та переосмислені національні елементи. Однак досвід Веймарської республіки, практика інших держав змусили авторів Основного закону дещо по-іншому вирішити традиційні проблеми, а також ввести до нього чимало нового.

У конституційному законі виявилися особливості демократичних устремлінь та спрямування повоєнного часу. Основний закон став результатом суспільно-політичного компромісу в умовах значного піднесення антифашистського та демократичного руху. Задекларовані й добре прописані в ньому в першому розділі у ст. 1–19 демократичні принципи, соціальні та політичні права і свободи громадян стали в подальшому солідною опорою в діяльності всіх демократичних сил, в їх числі й інститутів громадянського суспільства [8].

Показово, що з плином часу, коли вносилися ті чи ті зміни до Основного закону ФРН, вони не заторкували основних положень, головних засад демократії, її фундаментальних принципів. До числа останніх відносяться, наприклад, принцип розподілу влади, реалізований у своєрідних формах, що відповідає національним особливостям та практичним потребам політичної системи країни. Про значення принципів загального характеру для функціонування механізмів влади свідчить, наприклад, те, як в Основному законі використано принцип правової держави. Закріпивши його у ст. 28, абз. 1, Основний закон не дав його тлумачення, залишивши це завдання законодавцю, політикам, юстиції, правовій доктрині.

Іншим прикладом німецьких національних конституційних особливостей може слугувати практика висунення уявлень про ідентичність права та справедливості, обґрунтування будь-яких рішень, які отримували правову форму, а також перетворення правосуддя на правотворчий інститут. З огляду на те, що законодавство ФРН вельми широке та багатоманітне, варто відзначити, що тим самим на практиці підтверджується процес посилення юридизації суспільних відносин. Закони та інші нормативні акти тією чи тією мірою уточнюють уявлення про суть федерації, організацію та функціонування органів державної влади та інститутів громадянського суспільства [9].

Звертають увагу на себе конституційні положення, які стверджують права громадян, політичні та особисті свободи,

а також соціальні права та виміри їх регулювання. Всі ці конституційні положення та відповідні закони були предметом гострих дискусій в німецькому Бундестазі, вони викликали широкий резонанс у суспільстві. Поряд з цим слід наголосити, що в Основному законі ФРН беззастережно діє важливий принцип федеративного устрою країни, засади єдиного правового статусу громадян на всій території Федерації. У відповідності з цим норми федерального права мають переваги над земельним законодавством. Принципи державної єдності, переваги федерального права над земельним та засади єдиного правового статусу громадян на всій території федерації записані у Основному законі ФРН. Дане становище відображено практично у всіх земельних конституціях. У конституціях земель Баварії, Гессена, Саксонії та інших ці положення відповідають самим прогресивним уявленням щодо забезпечення прав громадян.

Основні права знаходяться на першому місці в Основному законі ФРН. Тим самим однозначно підтверджується вагоме значення, яке надає Конституційний закон основним правам людини. Законодавці свідомо поставили їх на перше місце як систему цінностей та безпосередніх імперативів. Як слушно зазначає відомий правознавець, доктор юридичних наук, професор В. Бергманн, Основний закон однозначно виходить із наявних у людини прав, які не створюються конституцією, а лише визнаються нею [10]. Таким чином, вперше в історії конституцій Німеччини основні права визначалися безпосередньо діючим правом, обов'язковим для всіх органів державної влади. Такий підхід вигідно відрізняє законодавчі підходи другої німецької демократії (як називають ФРН) від конституції Веймарської республіки, де основні права визначалися діючими лише згідно відповідним законам. У ФРН, навпаки, закони діють тільки в межах основних конституційних прав. Мотиваційними спонуками в такому підході були розчарування та виведенні уроки з практики першої демократичної держави Німеччини. У період осмислення розгромле-

ного нацистського режиму німецькі законодавці прагнули створити конституційні засади з сильними гарантіями індивідуальних прав громадян і однозначним конституційним їх захистом.

Німецькі законодавці з огляду на минуле і направленість настанов окупаційної влади цілком свідомо поставили на самий початок переліку основних прав захист людської гідності й загальне право на свободу, право на вільний розвиток особистості у статтях 1, 2 Основного закону. Загальне право на свободу доповнюється переліченням специфічних прав: на життя, фізичну недоторканність, свободу віросповідання, свободу думки, свободу об'єднань і т. д. Цей каталог основних прав громадянина в конституційному законі підкріплюється обов'язком держави поважати й захищати гідність людини.

Основні права зосереджені в першому розділі та охоплюють положення 1–19 статей. Гарантія поваги до людини та захисту її гідності доповнюється загальним правом на вільний розвиток особистості. Основним законом надається широкий захист від протиправних втручань держави. Обмеження прав і свобод потребує обґрунтування, яке має спиратися на законодавчі визначення, а реалізація прав на свободи має обмежуватися лише там, де і коли починається сфера прав іншої особи, громадянина.

Стаття 9 Основного закону гарантує громадянам право вільного утворення об'єднань, тобто право створювати спілки й товариства, різні фундації. Водночас у пункті 2 окреслені обмеження: «Забороняються об'єднання, цілі чи діяльність яких суперечать карним законам або спрямованих проти конституційного ладу чи проти ідеї взаєморозуміння народів». Дані принципи щодо складових сегменту громадянського суспільства залишаються наріжним каменем і для головних прав і свобод громадян держави.

Адже права на свободи доповнюються правом на рівність. Поряд із загальним принципом рівності, визначеним першим абзацом ст. 3, наявні специфічні права, що забезпе-

чують рівність, такі як рівність прав громадян чоловічої та жіночої статі, виборче право, закріплені відповідно у тих чи тих статтях. Права на свободи і рівність згідно абзацу четвертому ст. 19 гарантуються судовим захистом.

Права щодо поваги людської гідності і свободи особистості поширюються рівною мірою як на німців, так і на іноземців. До класичних прав, що їх називає Основний закон, належить свобода слова, включаючи свободу друку, свобода мистецтва й науки, право політичних партій створювати коаліції, право захисту таємниці листування, поштових і телеграфних відправлень, принциповий захист від примусу і примусової роботи, недоторканість житла, а також право відмовлятися від військової служби з міркувань сумління та віри.

Громадянські права, що на протигагу вищезазначеним стосуються лише німецьких громадян, торкаються переважно політичних прав співучасті та права вільної професійної діяльності. По суті до них належать: право на проведення зборів, право засновувати спілки і товариства, право вільно пересуватися територією Федеративної республіки (включаючи виїзд за її межі), право вибору професії і роботи за фахом, заборона видачі громадян країни іншим державам.

Основні права стосуються і відношення окремого громадянина до таких соціальних інститутів як шлюб, сім'я, церква, школа, а також до держави. Вони частково гарантують громадянину безпосередні права на послуги з боку держави як, скажімо, на державне забезпечення.

Основним правом, що вже за своєю суттю стосується лише іноземців, є вперше гарантоване в (західно)німецькому конституційному законі право притулку, яке дає політично переслідуваним іноземцям право на політичний притулок на території ФРН. Окремі основні права можуть згідно з конституційними положеннями обмежуватися у конкретних межах безпосередньо законом або на підставі певного закону. Водночас ніколи ніякий закон не може змінювати сутнісного змісту основних прав.

Досить важливою правовою нормою для ФРН протягом всього періоду її сходження стало положення про те, що основні права громадянина є безпосередньо діючим правом. Це було одне з найважливіших нововведень Основного закону порівняно з попередніми конституціями. З прийняттям конституційних норм Федерації, у її землях, як і на загальнодержавному рівні, всі державні та земельні органи зобов'язані суворо дотримуватися основних прав.

Також слід підкреслити, що поряд зі свободами в Основному законі ФРН зафіксовано право рівності. Загальний тезис про те, що всі люди рівні перед законом, конкретизується положеннями, що нікому не може бути нанесено шкоди чи зроблено перевагу за ознакою статі, походження, раси, мови, місця народження і соціального походження, релігійних чи політичних поглядів. Прямо й однозначно закріплена рівність чоловічої та жіночої статі. На кінець, Основний закон гарантує рівний доступ до державних посад. Основні права торкаються також захисту таких соціальних інститутів як сім'я, шлюб, церква, школа тощо.

Показовим є також й наступне: ФРН приєдналася в 1952 р. до Європейської конвенції захисту прав людини і основних свобод. Тим самим Німеччина поставила себе під міжнародний контроль щодо дотримання прав людини. Стаття 25 цієї Конвенції надає громадянам країн-учасниць право подати скаргу навіть на власну демократичну державу до Комісії Європейського Союзу (в Європейську комісію). Дев'ятий допоміжний протокол до Конвенції надає громадянам також можливість звернутися з індивідуальною скаргою в Європейський суд з прав людини. У 1973 р. ФРН також ратифікувала Міжнародні пакти ООН з прав людини.

Підкреслю, що Федеральний уряд прихильно й з підтримкою ставиться до громадських рухів та ініціатив, мета яких боротьба з недоліками, підготовка конструктивних пропозицій до владних структур. Вельми показово, що структуроване суспільство доповнюють різні об'єднання громадян

за інтересами, які переслідують професійні, економічні та соціальні цілі. Для них усіх, як було з'ясовано, створена солідна політико-правова база, вже десятки років функціонують належні конституційні засади діяльності.

Основний закон ФРН, як впливає із аналізу, фіксує традиційний для сучасних конституцій перелік прав та свобод громадян. Показово, що він в цілому відповідає рівню Загальної декларації прав людини ООН. У ньому, зокрема, закріплені: свобода віросповідання, висловлення думки, зборів та зібрань, створення спілок, вибору професії та інші положення.

Проголошені в Основному законі права й свободи громадян здійснюються в об'єднаній Німеччині в жорстких рамках, створених самими конституційними положеннями та звичайним законодавством, а також судовою та адміністративною практикою. Для громадянського суспільства в цьому зв'язку мають важливе значення статті Основного закону, що дозволяють обмеження основних прав лише законом та на основі закону або навіть позбавлення їх лише у відповідності з рішенням Конституційного суду [11].

Окремими законами, але також досить детально, регулюються можливості заборони мітингів і демонстрацій, правила їх проведення, права і обов'язки організаторів, поведінка їх учасників. Так, Закон «Про зібрання та демонстрації» регламентує в якості санкцій застосування великих грошових штрафів і навіть позбавлення волі. Причому, це стосується тих осіб, які застосовують насилля й погрози з наміром зашкодити проведенню незаборонених зібрань та демонстрацій.

Вельми важливим для реалізації засад громадянського суспільства є Закон «Про процедуру референдуму, народної ініціативи та народного опитування», що можуть проводитися на підставі ст. 29, абзац 6 Основного закону. Закон про референдум детально регламентує всі особливості цих процедур і представляє інтерес здебільшого з точки зору як можливих змін територіальних меж земель, так і відповідних ініціатив

локального характеру. З великим рахунком на всенародне голосування важливі питання загальнодержавного значення не виносяться. Скажімо, у 2010 р. на референдумі в Баварії вирішувалося питання щодо значного посилення антитютюнового законодавства, а в Гамбурзі – принципові засади початкової шкільної освіти. У масштабах всієї країни референдуми в Німеччині не проводяться [12]. Основний закон ФРН натомість передбачає міцні зв'язки поміж членами федерації, зобов'язує землі наслідувати принципи та головні конституційні положення.

Слід підкреслити, що юридичне закріплення правового і соціального характеру державності вперше знайшло своє втілення в Основному законі ФРН 1949 р. Тим самим почав формуватись правовий аспект державності, що уособлював результат прогресивного розвитку суспільства, врівноваження його відносин з державою і зменшення її тиску на суспільство як умова і гарантія забезпечення так званого першого покоління прав людини: громадянських і політичних (права на індивідуальну свободу, життя, особисту безпеку, власність, свободу совісті, участь у державних справах, рівність перед законом, на невтручання в особисте життя) [13].

Громадянське суспільство Західної Німеччини відіграло і відіграє важливу роль у контексті розвитку та утвердженні демократії. Основу стійкої демократії становить правова держава, ринкові відносини та відповідальність громадян як кожного окремо, так і їх різноманітних об'єднань. Процес оновлення німецького повоєнного суспільства й формування сутнісних принципів, інституцій громадянського суспільства мав свої складнощі та особливості. Він потребував врахування багатьох складових як самої західної демократії, так і національних рис поступу громадянського суспільства, потреб раціональної еволюції та відходу від попередніх засад.

Загальновідомо, що у ФРН вже по війні виникла численна кількість різноманітних діючих організацій та осіб, які представляли «не державу й не ринок», а належали, за сучас-

ним визначенням, до так званого третього сектора, тобто до громадянського суспільства. Це – профспілки, церква, вільні групи виборців, об'єднання захисту прав споживачів, а також спілка охорони прав квартиронаймачів, організації сусідської взаємодопомоги, спортивні об'єднання, добровільна протипожежна служба, жіночі організації, природоохоронні групи тощо. Завдяки зростаючій взаємодії держави та організацій громадянського суспільства стало можливим дещо успішніше рухатися в напрямі формування консолідації громадян, а досягнута стабільність уможлиблювала консенсус з животрепних питань. При цьому, важливу роль відігравала вільна преса як посередник, без якої не можуть обійтися ані держава, ані економіка, ані третій сектор.

Також важливо мати на увазі, що саме законодавство поставало протягом повоєнного періоду важливим чинником формування громадянського суспільства та держави поруч із практичною політикою. Водночас і громадянське суспільство з його утвердженням більш потужніше впливало на формування відповідного правового поля та суттєвих прецедентів практики врахування інтересів різних верств суспільства. Це відбувалося як до об'єднання Німеччини, так і після. Скажімо, у повоєнний період це були ініціативи щодо прийняття закону щодо сприяння працевлаштування та професійної підготовки, Закону «Про надання допомоги працюючим у зв'язку з виходом на пенсію», Закону «Про індивідуальну допомогу при отриманні освіти» тощо.

Структура, складові та межі функціонування громадянського суспільства є важливими чинниками розвитку соціуму загалом. Адже громадянське суспільство являє собою демократичну форму самоорганізації суспільства, незалежно від держави та ринку. Демократичною форма є саме тому, що хто не визнає основних прав громадянина та людини, не може бути частиною, власне, громадянського суспільства. Іншими словами, громадянське суспільство постає сутнісною складовою діючої демократії. Державу

створюють громадяни, а не окрема інституція чи група зацікавлених осіб. Саме громадяни мають право на участь у політичних рішеннях держави й здійснювати контроль над ними.

У повоєнній ФРН, а потім і в об'єднаній Німеччині існувало й існує широке коло діючих осіб та організацій, які належать до третього сектора – громадянського суспільства. До них відносяться різні об'єднання: від профспілкових, релігійних, природоохоронних – до жіночих, молодіжних, спортивних чи навіть різноманітні групи та організації добровільної взаємодопомоги різним уразливим верствам населення тощо [14].

У цих організаціях та об'єднаннях громадяни вирішують конкретні проблеми, тут здійснюється представництво їхніх інтересів. Саме завдяки цим об'єднанням громадяни проводять тут велику суспільно значиму роботу й тим самим беруть на себе добровільну відповідальність за спільне благо. Слід підкреслити, що соціальна й політична відповідальність громадянина – коригуючий фактор розвитку ринкових сил, які самі по собі не можуть бути основою функціонування суспільства.

Комплексна взаємодія та взаємозалежність державних інституцій, приватних осіб, що уособлюють ринок, та представників громадянського суспільства спонукають до утворення належного суперництва і наступного пошуку консенсусу. Саме таким чином відбувається динамічна рівновага та стійкий розвиток суспільства. У цих процесах та взаємовідносинах важливу роль відіграє вільна преса та інші засоби масової інформації. ЗМІ виступають посередником, рупором, а також комунікатором й контролюючою інстанцією, без якої нині у цивільному суспільстві не можуть обійтися ні держава, ні економіка, ні «третій сектор». Адже лише громадянське обговорення при зіткненні різноманітних інтересів сприяє формуванню, кристалізації обґрунтованої суспільної думки та досягнення відповідного консенсусу. Все це доводить той

постулат, що стверджує – громадянське суспільство виступає життєдайним середовищем демократії.

Згідно положення ст. 20. п. 2 Основного закону ФРН, «уся влада виходить від народу». Народ – це громадяни з їхніми конституційними правами, обов'язками щодо підтримки належного порядку в суспільстві й взяття посильної участі у розв'язанні суспільних проблем. Тому громадянське суспільство виступає живильним середовищем демократії. Ключовим положенням тут є співпричетність до справ у державі та суспільстві. Співучасть у цих справах не може обмежуватися лише волевиявленням раз на чотири роки біля виборчих скриньок. Жива демократія, як свого часу сказав федеральний канцлер Ріхард фон Вайцеккер 1992 р., потребує активної, критичної та дієвої співучасті громадян і в період між виборами [15]. Організації та діючі особи громадянського суспільства позитивно впливають на суспільний діалог і сприяють формуванню громадської думки, правового мислення, узгодженню різних інтересів, а тим самим – і динамічній рівновазі у суспільстві.

Тим самим громадянське суспільство є запорукою консолідації, а не дроблення. Динамічний розвиток та належна стабільність у суспільстві забезпечуються можливостями публічного представництва законних потреб, включенням їх у процес ухвалення політичних рішень. У кінцевому підсумку користь від цього мають всі, а не лише представники окремих груп за інтересами.

Вільний демократичний устрій утворює як основу, так й відповідні межі всієї громадської діяльності в сучасній Німеччині. Це стосується й діючих складових сил громадянського суспільства. Адже Основним законом ФРН громадянам країни гарантується право вільного утворення об'єднань, але існують обмеження: «Забороняються об'єднання, цілі чи діяльність яких суперечать законам або спрямовані проти конституційного ладу чи проти засад взаєморозуміння народів».

Однак, передумовою заборони повинні бути чіткі закони й незалежна судова влада. Коли мова йде про заборону, то останнє слово, само собою зрозуміло, за німецькими судами. Правова держава у ФРН відрізняється пильністю та здатністю захищатися. У цьому зв'язку слід підкреслити, що не забуто досвіду Веймарської республіки. Власне, в той час млява позиція державної влади щодо екстремістських угруповань, перш за все, правого спрямування, призвела до загрози демократії. Саме користуючись слабкістю владних інституцій та легковажністю політиків у 30 роки ХХ століття до влади в Німеччині законним шляхом прийшла фашистська націонал-соціалістична робоча партія на чолі з майбутнім диктатором А. Гітлером. Тому конституційно-правові норми ФРН значно чіткіші та більш конкретні щодо обмеження тих сил, що сповідують антиконституційні, антидемократичні засади.

Розглядаючи складові структури інститутів громадянського суспільства слід вказати на важливе становище та значення професійних спілок, церкви, жіночих формувань, молодіжних об'єднань тощо. Відзначаючи важливу роль професійних спілок як складової спектра громадянського суспільства, підкреслимо наступне. У період 1890–1919 рр. існувала Генеральна комісія профспілок Німеччини, протягом 1919–1933 рр. – Загальне об'єднання німецьких профспілок. Повоєнне Об'єднання німецьких профспілок (ОНП, або німецькою – DGB, тобто Deutsche Gewerkschaftsbund) було засновано в жовтні 1949 р. у Мюнхені і з часом стало дієвим профспілковим центром Федеративної республіки, а також членом Європейської профспілкової конфедерації та Міжнародної конфедерації профспілок [16].

За роки повоєнного сходження ФРН ОНП стає найбільшою організацією працюючих громадян із вельми розгалуженою системою. Скажімо, у рік досягнення державної єдності Німеччини, тобто в 1990 р. Об'єднання німецьких профспілок нараховувало понад 10,7 млн членів. Вони були

об'єднані в шістнадцяти окремих профспілках. Для ОНП характерним був і залишається галузевий принцип: вони приймають до своїх лав робітників та службовців конкретної галузі економіки чи навіть кількох галузей, незалежно від професії, за якими вони працюють на підприємстві. Наприклад, водій, бухгалтер та економіст, що працюють у видавництві, можуть бути членами профспілки працівників поліграфічної і паперової промисловості, а працівники таких самих професій у будівельній кампанії – будуть відноситися до профспілки будівельної галузі.

Поруч із ОНП функціонує Німецька профспілка службовців. У 1991 р. вона нараховувала 575 тис. членів. До її складу можуть належати тільки службовці різних галузей економіки. Спілка німецьких чиновників налічувала майже 1 млн членів, є найважливішою організацією чиновників як суспільної верстви. Досить показовим став факт об'єднання цих двох профспілкових організацій. Після цього дана профспілка посіла вельми впливове місце як у профспілковому русі, так і у якості сегмента у всьому спектрі громадянського суспільства. І це при тому, що вона не може вести переговори щодо укладання трудових договорів й тому не може оголошувати страйки.

У сучасній Німеччині існує також Об'єднання християнських профспілок, що налічує понад 300 тис. членів. Вони об'єднанні в різногалузеві профспілки. Важливо, що у ході відновлення єдності Німеччини у 1990 р. було розпущено Об'єднання вільних німецьких профспілок колишньої НДР (нім. FDGB). Понад половину всього населення Східної Німеччини було об'єднано у цій організації, а залученість працюючих робітників до профспілок сягала понад 90%. Окремі східнонімецькі профспілки тоді ж приєдналися до відповідних організацій західних федеральних земель. Звичайно, слід вказати, що тогочасне об'єднання профспілок, окрім всього іншого, вважалося у НДР «школою комунізму» і служило опорою влади [17].

Варто вказати, що у ФРН немає підприємств, які б по угоді з профспілками приймали на роботу лише членів профспілки. Рівень охоплення працюючих у спілці в різних галузях неоднакова. Але в середньому цей показник здебільшого дорівнює 50%. Німецькі профспілки, здебільшого, не залежать від політичних партій. Проте історично значно більший вплив на профспілковий рух мають соціал-демократи. Скажімо, серед соціал-демократів, обраних депутатами нинішнього складу Бундестагу, кожний третій є також членом тієї чи іншої профспілки. [18]. Для своїх членів профспілки мають численні навчальні заклади. ОНП щорічно проводить Рурський фестиваль, який влаштовується у Реклінгаузі. Кожен рік переможцю фестивалю присуджується авторитетна премія в галузі культури.

Показово, що і роботодавці об'єднанні у регіональні спілки, які так само, як і ОНП, організовані за галузевим принципом. Головною організацією союзів роботодавців є Федеральне об'єднання союзів німецьких роботодавців (ФОСНР) або німецькою – *Bundesverband der deutschen Arbeitgeber (BDA)*. Слід наголосити, що як ОНП, так і ФОСНР не укладає колективних угод, а діє у якості координуючого органу й захищає основні інтереси своїх членів. Рівень організованості у роботодавців значно вищий, ніж у найманих працівників і складає понад 80%. ФОСНР виступає лише як організація роботодавців, тобто в якості партнера щодо переговорів з профспілками. Відзначу, що всі інші питання, зокрема, питання економічної та податкової політики, залишаються за іншими об'єднаннями. В їх числі, скажімо, Федеральний союз німецької промисловості, Центральний союз німецьких ремесел та Федеральний союз німецьких оптової та зовнішньої торгівлі.

Серед галузевих профспілок виділяються своєю чисельністю та організованістю спілчани металургійної та металообробної промисловості, що об'єднують більше 2,5 млн членів; профспілка транспорту та хімічної промисловості. Вони

також нараховують у своїх лавах понад 1 млн осіб. Профспілки сфери будівництва й сільського господарства, а також торгівлі, банків, страховиків й окремо пошти нараховують в межах 0,5 млн працюючих [19].

Профспілки постійно опікуються розв'язанням проблем з покращення умов праці та поліпшення становища на ринку праці, підвищенням рівня зайнятості. З огляду на економічне піднесення з кінця 1950-х і до початку 1970 рр. існувала практично повна зайнятість. У наступні роки в результаті кризових потрясінь безробіття стало переростати у проблему. Лише в 1980 рр. знову спостерігалось піднесення у сфері зайнятості, але проблема безробіття раз у раз загострювалася і його не вдається подолати у наступні роки. Коли Німеччина в 1990 р. набула державної єдності, неочікувано виник феномен розділеного ринку праці: особлива кон'юнктура в західних землях, зумовлена об'єднанням, вельми позитивно вплинула на ринок праці. Потім цей період пішов на спад на заході країни і став впливати на ринок праці аж до 1994 р. У східних землях відразу ж після 1990 р. безробіття почало різко зростати. І лише з часом ситуація стала вирівнюватися, часом навіть зигзагоподібно, чому стали сприяти, зокрема, і фінансові інвестиції та більш тісніше переплетіння господарсько-економічних зв'язків поміж всіх федеральних земель. У східних землях ФРН зростаюче безробіття вразило вельми відчутно найуразливіші верстви, насамперед, працівників, що не мали достатньої кваліфікації, літніх людей, жінок та молодь.

У січні 1996 р. Федеральний уряд, представники ділових кіл і профспілки, стривожені стрімким зростанням безробіття до понад 4 млн, підписали угоду щодо створення «Союзу за працю і збереження виробництва». У цій угоді зазначалося, що «економіка, профспілки та Федеральний уряд прагнуть до стійкого збільшення зайнятості з тим, щоб до кінця століття зменшити на половину число зареєстрованих безробітних». Також після приходу до влади соціал-демократів

та партії «зелених» з 1998 р. у об'єднаній Німеччині даний формат співпраці отримав назву «Союз заради праці», до якого, окрім профспілок та організацій роботодавців, увійшли й представники владних структур. Подальші спільні зусилля та заходи і реформи принесли бажані результати [20].

Загалом варто вказати на динаміку зайнятості у старих федеральних землях і східних землях, а потім й у об'єднаній державі. З 1950 р. кількість зайнятих у західних землях зросла з 21,2 млн до 29,7 млн у вересні 1992 р., після чого зменшилася до 28,4 млн осіб. У нових землях, внаслідок трансформаційної кризи і перетворень, зайнятість скоротилася на майже 3,5 млн – до 6,3 млн чоловік. У 1994 р. значне скорочення робочих місць тут припинилося і на кінець 1995 р. кількість зайнятих у східних землях складала 6,4 млн осіб.

Німецький ринок праці, зокрема вже після запроваджених реформ урядом Г. Шредера та продовжених урядами А. Меркель, минулими роками мав позитивний розвиток. У 2018 р. у Німеччині працювало вже 44,5 млн чоловік (середній річний показник). Висока зайнятість стала підтвердженням хорошої економічної кон'юнктури. Німеччина належить до країн-членів ЄС із найнижчим рівнем безробіття. У 2019 р. безробіття становило в середньому 5,7%, досягши найнижчого рівня з 1990 року. Ця тенденція зумовлюється відповідним становищем у економіці. Постійно зростає потреба підприємств у нових співробітниках. Як і в попередні роки, 2019 року помітно зросла чисельність зайнятих з обов'язковим соціальним страхуванням. Продовжували скорочуватися неповна зайнятість та самостійна праця [21].

Незначне безробіття серед молоді привертає увагу, в міжнародному плані, до успішної дуальної професійної освіти, яка відрізняється від чисто шкільної, після якої в більшості країн починається перехід до професійного життя. Приблизно половина молоді в Німеччині після школи навчається в дуальній системі, одній з 350 визнаних державою професій. Практична освіта відбувається протягом трьох-чотирьох днів

на тиждень на підприємствах, а один чи два дні на тиждень молодь проходить теоретичну фахову підготовку в професійних училищах. Зараз багато країн світу переймають систему дуальної професійної освіти.

Задля сучасного, продуктивного і прозорого ринку праці Федеральний уряд здійснив численні проєкти в сфері політики на ринку праці. Наприклад, з початку 2015 р. встановлено законом мінімальну заробітну плату. А встановлювана квота на працевлаштування жінок покликає сприяти вирівнюванню кількості жінок і чоловіків на керівних посадах. Підприємства, акції яких котируються на біржах, і ті, де колектив має право вирішального голосу, мають з 2016 р. запровадити жіночу квоту в розмірі 30% на всі посади в наглядових радах. А «Закон єдиного тарифу» гарантує, що на одному підприємстві у разі однакової діяльності не можуть укладатися різні тарифні договори. Той, хто зміг підтвердити 45 років страхового стажу, з 2014 р. може після настання 63-річного віку виходити на пенсію без відрахувань.

Федеральний уряд і профспілки прагнуть досягти повної зайнятості. З огляду на демографічні зміни одним з найнагальніших завдань повинно, разом з цим, стати забезпечення бази фахового персоналу. Центральним проєктом щодо відкриття ринку праці є багатомовний інтернет-портал для міжнародних фахівців. Він інформує спеціалістів, які зацікавлені в імміграції, про їхні кар'єрні шанси й містить актуальні пропозиції роботи зі спеціальностей, яких не вистачає (медицина й інженери, ІТ-сфера тощо). Крім того, випускники вищих навчальних закладів і молоді фахівці завдяки «Блакитній карті ЄС» одержують спрощений доступ на німецький ринок праці [22].

З огляду на перебіг подій у деяких важливих сферах економік, варто наголосити, що в Німеччині дозволена страйкова боротьба лише з питань, що пов'язані з укладанням колективних договорів, переглядом тарифних угод. Водночас, слід відзначити високий рівень організованості та широкий

спектр форм демонстрації підтримки вимог німецькими профспілками. Досить показовою, на мій погляд, є практика тиску профспілок під час тарифних переговорів, перегляду колективних договорів з роботодавцями. Наприклад, коли профспілки металістів, хіміків чи транспортників не поступаються в своїх вимогах до роботодавців підняти заробітну плату на 1,5–2,0% протягом кількох тижнів переговорів. Згідно рішення профспілкового органу можуть одночасно зупинити роботу сотні підприємств, або вийти на демонстрацію з вимогами багаточисельні загони найманих працівників. Наприклад, широкого розголосу набрав страйк у компанії авіаперевізника «Люфтганза» у листопаді 2016 р. Його ініціювала профспілка після того, як представники трудового колективу не знайшли компромісу з керівництвом компанії щодо перегляду заробітної плати. Профспілка вимагала збільшити оплату праці 5400 пілотів, а розбіжності в підходах сторін складали 2,5% та термінів підвищення зарплати. Із-за кількадечного страйку компанія змушена була скасувати майже третину із близько трьох тисяч запланованих перельотів у ці дні. Це зачепило майже 100 тисяч пасажирів, які змушені були відкласти подорож [23]. Звичайно, що ці чи подібні засоби вельми впливові. Проте, як правило, профспілки й роботодавці, здебільшого, спроможні дійти консенсусу й порозумітися. Саме таку лінію підтримують і владні інститути.

Звичайно, що засади соціального партнерства та діяльність тристороннього об'єднання «Союзу заради праці» значною мірою сприяють поліпшенню становища на ринку праці ФРН, перекваліфікації та перепідготовці працівників, особливо серед молоді. Здійснювані заходи, як свідчить практика, сприяють суттєвому зниженню рівня безробіття, створенню допоміжних робочих та навчальних місць.

Чільне місце у спектрі інститутів німецького громадянського суспільства посідає церква. Основою для відносин держави й релігії є гарантована Основним законом свобода віросповідання, головні положення якої викладені у

ст.4. Конституційні засади передбачають відділення церкви від держави в сенсі світоглядної нейтральності держави та право на самовизначення релігійних громад. Держава і релігійні об'єднання співпрацюють на базі партнерства. Як зазначав свого часу федеральний президент Й. Рау, активна участь громадян означає не лише співпрацю у політичних партіях та об'єднаннях, але і громадських ініціативах та групах взаємодопомоги, залучення їх до роботи в церквах, товариствах і фондах. Зі свого боку, держава бере участь у фінансуванні дитячих садків і шкіл, які утримуються релігійними громадами. Церкви мають церковний податок, який утримує держава, щоб фінансувати соціальні послуги. Школи мають пропонувати уроки релігії як звичайний предмет для викладання, щоправда з певними обмеженнями у містах-землях – Берліні та Бремені. Водночас гідність людини недоторканна – це конституційне положення.

Зростання плюралізму і більша світськість суспільства визначають релігійну ситуацію в Німеччині. Нині 55% німецького населення належить до однієї з двох великих християнських конфесій – Католицької церкви та Євангельської церкви Німеччини (ЄЦН). Перша з них має 27 католицьких єпархій і Німецьку єпископську конференцію, а друга – також складається із євангелістських земельних церков і Євангельської церкви Німеччини як об'єднаної організації. Католицька церква, що налічує майже 24,6 млн віруючих, які входять до 11500 парафій, належить до вселенської римо-католицької церкви на чолі з папою римським.

Євангельська церква Німеччини постає об'єднанням 20 самостійних євангелістських земельних церков лютеранського, реформатського та уніатського віросповідання. Вони налічують майже 23 млн членів – більшу частину євангельських християн. Слід зазначити, що майже 36% населення сучасної ФРН не належать до жодної конфесії.

Найбільшими громадами є католицька єпархія: Кьольнська архієпархія з близько 2 млн віруючих. А найбільшою

євангелсько-лютеранською земельною церквою є Ганноверська з більше ніж 2,6 млн протестантів.

Унаслідок старіння віруючих та великої кількості осіб, що виходять з церковних громад, знижується кількість прихильників християнських церков. Лише у 2016 р. з лона католицької церкви вийшло 162000 віруючих. На сході Німеччини особливо помітна віддаленість громадян від церкви [24].

Меншість населення ФРН належить до інших християнських громад. Варто звернути увагу на те, що у Німеччині немає державної церкви, тобто не існує взаємозв'язку між державною та церковною адміністрацією. Церква має статус самостійної публічно-правової корпорації. Соціальна та благодійна діяльність церкви – важливий компонент громадського життя. Без цієї діяльності, без благодійництва не обходяться лікарні, будинки для пристарілих, школи та інші учбові заклади.

Загальновідомо, що євангелісти й католики Німеччини боролися проти націонал-соціалізму. Рух спротиву фашизму виявив почуття загальної політичної відповідальності. Також великою є заслуга церкви в мирній, так званій оксамитовій революції в НДР. Саме в середовищі церкви, зокрема у Ніколайкірхе м. Лейпциг були започатковані громадські дискусії, які потім набрали більших політичних вимірів та вимог до тоталітарної влади тогочасної НДР у період суспільної кризи та наступних перемін рубежу 1980–1990 рр. XX століття. З діяльності та громадянської позиції служителів церкви брали витоки заперечення тоталітаризму в Східній Німеччині, народжувалися ініціативи до оновлення східнонімецького суспільства та наближали кінець тоталітаризму.

Нині церква ФРН звертається до громадськості найрізноманітнішими способами. Це робиться за допомогою пастирських послань та іншої публіцистичної діяльності. В 1997 р., наприклад, служителі церкви виступили зі спільною заявою «Про економічне та соціальне становище в Німеччині». Вона викликала в суспільстві досить широку дискусію. Розуміння

й підтримку в широкого громадського загалу знаходять Дні Німецької католицької та Німецької євангелістської церкви, що відбуваються почергово раз на два роки.

Єврейське життя в Німеччині, яке було повністю зруйноване Голокостом, відродилося після завершення конфлікту між Сходом і Заходом завдяки іммігрантам з колишнього СРСР. Нині в Німеччині проживають майже 200 000 євреїв. Близько 100 000 входять до складу іудейських релігійних громад, які демонструють досить широкий релігійний спектр, чий інтереси і представляє Центральна рада євреїв у Німеччині, заснована 1950 р. Найбільшою іудейською громадою є саме єврейська громада у Берліні (10000 членів).

З огляду на зростання міграції набуває дедалі більшого значення в релігійному житті німецького суспільства іслам. Кількість мусульман у Німеччині, що походять з 50 країн, обчислюється майже 4 мільйонами [25]. Проте централізованого обліку прихильників ісламу немає. У багатьох містах утворилися великі мусульманські громади. Ісламська конференція Німеччини з 2006 р. ставить офіційні рамки для обміну між державою та мусульманами. Останнім часом розширюється викладання ісламу. Щоб мусульманам дитячого та юнацького віку, котрі відвідують школу в Німеччині, запропонувати уроки релігії, готують додаткових педагогів. Найбільшими мечетями у ФРН є Явуз-Султан-Селім у м. Мангайм, Шегітлік у м. Берлін та Фатіх у м. Бремен.

Слід наголосити, що протягом останнього періоду практично всі релігійні об'єднання виявляють благодійні та громадсько-важливі ініціативи, в їх числі община п'ятидесятників, баптистів, а також єврейська община, ісламські групи тощо.

Дієвим чинником громадянського суспільства ФРН є жіночі організації та їх активна позиція з животрепних питань розвитку країни. «Чоловіки та жінки мають рівні права» – так стверджує Основний закон. Це конституційне положення важко висловити точніше. Проте воно скоріше відобра-

жає поставлену мету, аніж суспільну практику. Саме тому в останні десятиліття були розширені конституційно-правові і законодавчі засади рівноправ'я. Нині в Німеччині понад 55% жінок працюють у народному господарстві, загалом у німецькому суспільстві жінок на 2 млн більше, ніж чоловіків. В якості своєрідного «жіночого лобі» виступає Німецька рада у справах жінок. Дана рада включає до свого складу близько 60 об'єднань загальнодержавних жіночих організацій, вона є найбільшою групою пропаганди ролі жінок та гендерної рівності в Німеччині. За словами виконавчого голови правління доктора Ані Нордманн, «об'єднання віддане правам жінок у Німеччині, в Європейському Союзі та в ООН. Метою діяльності Німецької ради у справах жінок визначено досягнення юридичної та фактичної гендерної рівності у всіх сферах життя». Згідно коаліційної угоди урядових партій, 2020 рік оголошено «роком рівності», у цьому ж році має бути заснований Федеральний інститут гендерної рівності. Його покликанням стане проведення відповідних досліджень і заходів щодо науково обґрунтованих підходів у справах справедливої участі жінок у суспільстві, політиці, бізнесі та науці [26].

Відчутними та вельми помітними для громадянського суспільства ФРН є численні молодіжні формування та об'єднання. Біля 40% підлітків та молоді Західної та близько 20% молоді Східної Німеччини охоплені різноманітними молодіжними об'єднаннями. Більше 60% від цієї кількості як на Заході, так і на Сході країни знаходять для себе інтерес у спортивних спілках. Федеральне об'єднання «Культурне виховання молоді» уособлює собою асоціацію майже 50 спеціалізованих спілок, союзів, які діють у межах всієї федерації, в чиїх заходах щорічно беруть участь понад 12 млн молодих громадян.

Особливий потенціал громадської активності має вікова група від 14 до 21 року. Про те, що доросла молодь готова до суспільно-корисної роботи, свідчить зацікавленість у волонтерському русі. З 2011 р. існує Федеральна служба добро-

вольців. Вона відкрита для всіх вікових категорій і доповнює існуючу вже більше 50 років модель «добровільного соціального року» для підлітків і молоді. На початку 2018 р. свою службу несли понад 43 тис. федеральних добровольців [27].

Досить важливою і притягальною є не лише внутрішня молодіжна робота, але й міжнародна діяльність цих різних спілок. За допомогою і фінансової підтримки Федерального уряду щорічно проходять сотні заходів у галузі міжнародного молодіжного співробітництва. Так, у листопаді 2019 р. у рамках дводенного молодіжного засідання німецько-французького форуму взяли участь понад 6000 відвідувачів із числа учнів, студентів, випускників та було виставлено близько 150 інформативних стендів з коледжів, установ, університетів та компаній. І відповідні експонати детально розкривали можливості для молоді, зокрема з Німеччини, Франції, Люксембургу, Австрії та Швейцарії. На численних лекціях, семінарах та панельних дискусіях відвідувачі могли дізнатися більше про вибір кар'єри та навчання, проведення спільних досліджень, про ринок праці, вивчення мови та життя в країні-партнері [28].

Німецько-польський форум, який регулярно проходить відповідно в одній чи іншій країні, відвідують десятки тисяч молодих німців та поляків. В останнє десятиріччя започатковані й тристоронні подібні заходи, до яких долучається і прогресивна молодь із Росії. У липні 2019 р. було проведено вже сьомий трьохсторонній форум, основною метою якого стало надання молодим людям з Німеччини, Польщі та Росії платформи для спілкування, обміну досвідом та ідеями і встановлення нового формату спільної співпраці. Сьомий німецько-польсько-російський тріалог включав професійні диспути, майстер-класи з економічних і політичних тем, візити в приватні й державні організації, групові дискусії та взаємодію з досвідченими експертами з різних сфер [29].

У ФРН проводяться й інші заходи в рамках внутрішньо-державних та міжнародних молодіжних організацій. Мож-

лива також волонтерська робота за кордоном, наприклад, через Міжнародну волонтерську службу Федерального міністерства сім'ї, літніх людей, жінок і молоді, через програму «Увесь світ» Федерального міністерства економічного співробітництва й розвитку або волонтерську службу «Вся культура» Німецької комісії ЮНЕСКО у співпраці з Федеральним Міністерством закордонних справ. Все це сприяє як процесу соціалізації молоді, так і формуванню у неї високих громадянських якостей.

Звичайно, що в об'єднаній Німеччині існує широкий спектр не лише громадських рухів, різноманітних формувань по інтересам. Дедалі більшого значення набувають відповідної спрямованості фонди. У Німеччині налічується понад 21 000 юридично правочинних фондів цивільного права – класичної форми фундацій. ФРН нині належить до країн Європи з найбільшою кількістю таких організацій. З початку тисячоліття було засновано майже 13 500 фондів цивільного права – більше половини всіх існуючих на сьогоднішній день такого виду. В середньому по країні на 100000 населення припадає 26,5 фундацій. Всі вони разом мають майно, що обчислюється майже 68 млрд євро. Приблизно 4,3 млрд вони витрачають на загальнокорисні справи, традиційно на соціальні потреби, освіту, науку й культуру. П'ять найбільших фондів приватного права – виходячи з їхніх завдань – це Фонд Фольксвагена, Фонд Роберта Боша, Фонд Бертельсманна, Фонд Ганса Бюклера і Фонд дикої природи Німеччини (WWF).

Усе більше з'являється громадських фондів, які спільно засновуються громадянами й підприємствами для підтримки місцевих або регіональних проєктів. Перші фонди такого типу виникли ще в 1996 р. А станом на 2016 р. Федеральна спілка німецьких фондів зареєструвала їх понад 300.

Німецькі експерти і дослідники громадянського суспільства звертають увагу на те, що громадянська активність протягом останніх років зростає, але переключасться з великих спілок на роботу в маленьких самоорганізованих групах і

проєктах. Новим напрямом діяльності громадських волонтерів та малих спілок є спрямованість на місцеві ініціативи з підтримки біженців.

За сучасних умов майже 31 млн німців у свій вільний час працюють добровільно і беруть на себе відповідальність за суспільство. Ця активність часто буває довготривалою – третина волонтерів активно працює понад десять років. Майже 60% опитаних під час минулорічного анкетування волонтерів, проведеного Федеральним урядом, витрачають на добровільну працю до двох годин щотижня. Спільно з доброчинними спілками, церквами, товариствами, організаціями допомоги, суспільно-корисними підприємствами й приватними ініціативами члени понад 600 тисяч об'єднань створюють основу «третього сектора». Громадянське суспільство є характерним для тієї сфери суспільства, яка не належить до держави чи партій, а бере активну участь у вирішенні суспільних і політичних питань добровільно й на громадських засадах [30].

Говорячи про громадські рухи як складову громадянського суспільства, не можна обійти вельми показовий наступний феномен. Він пов'язаний зі сходженням так званого зеленого руху й формуванням із нього тепер добре відомої і протягом 1998–2005 рр. правлячої партії. Чимало вихідців із лав «Союз 90/зелені» стали відомими і успішними політиками, урядовцями. Саме один із її лідерів Й. Фішер став віцеканцлером та Міністром закордонних справ об'єднаної Німеччини в уряді на чолі з Г. Шредером. Як у перші, так і в наступні роки роботи на цьому посту Й. Фішер мав неабиякий успіх і високий рейтинг. Тоді і в подальшому з лав «зелених» вийшла ціла плеяда відомих діячів державного рівня.

Приклад з партією «Союз 90/зелені» та її яскравим представником Й. Фішером – це свідчення того, що суспільні й політичні процеси нерозривно взаємопов'язані. Вони обопільно обумовлюють живу тканину громадянського суспільства та збагачують його. Адже партія «зелених» – це наслідок

одразу двох громадянських рухів 1970-х і 1980 років, а саме екологічного й пацифістського руху в Західній Німеччині, а також руху за громадянські права у НДР. Останній, як відомо, мужньо відстоював права людини та громадянина, своєю діяльністю наближав процес демонтажу структур НДР та возз'єднання Німеччини [31].

Громадська активність у партіях, профспілках і неурядових організаціях дає можливості стратегічного й політичного формування суспільства. Тим самим діяльність на громадських засадах дозволяє інтенсивнішу участь у демократії якомога ширшого кола її учасників. Проте великим усталеним організаціям дедалі важче залучити добровольців до співпраці.

Вільна преса та інші засоби масової інформації у ФРН становлять своєрідну систему, що склалася і розвивається належним чином і покликана інформаційно забезпечувати не лише функціонування державних органів влади, але і недержавних соціальних інститутів, в їх числі політичних структур та громадянського суспільства. До кола цієї системи відносяться державні установи та позадержавні суспільно-політичні інституції. У числі підрозділів, які покликані інформаційно забезпечувати життєдіяльність політичної системи та громадянського суспільства ФРН, із державних – відомство преси та інформації Федерального уряду, інформаційні підрозділи державних установ; із позадержавних – інформаційні агентства, служби, різноманітна щоденна та щотижнева преса і часописи, центри вивчення громадської думки, партійні фонди і їх віщання, широка мережа видавництв та теле- і радіомовлення, а також мережа Інтернет.

Повоєнна Німеччина набула репутацію держави, в якій особливо чітко прослідковується діяльність вільної преси та інших засобів масової інформації. Свобода слова та друку у ФРН – це правдива і життєдайна реальність. Діяльність як державних, так і недержавних складових системи інформації ґрунтується на засадах демократії, свободи слова та інформа-

ції. Основний закон держави в ст. 5 визначає, що «кожен має право вільно висловлювати та розповсюджувати свою думку, як усно, письмово, так і візуально та безперешкодно отримувати інформацію із загальнодоступних джерел. Гарантується свобода друку і свобода розповсюдження інформації засобами радіо, телебачення і кіно. Цензура не проводиться». Тим самим визнається існування інституту «свободи слова і друку» як атрибуту громадянського суспільства [32].

Звідси витікає, що засоби масової інформації самі визначають те, що їм друкувати чи передавати в ефір. ЗМІ висвітлюють і коментують діяльність уряду, різних установ та політичних структур. Однак ані уряд, ані інші відомства не можуть впливати на форму чи зміст цих повідомлень. З іншого боку, всі ЗМІ повинні мати вільний доступ до інформації, яку надають уряду та позаурядовим установам. Ніхто не повинен відчувати дискримінацію із-за видрукованих небажаних висловлювань.

Поряд з правами і свободами, які гарантує ст. 5 Основного закону ФРН, існують земельні закони, в яких закріплено право на отримання довідок і інформації від державних органів, регламентується діяльність та відповідальність ЗМІ, а також перед ними ставляться суспільно значимі завдання. Завдяки цим правам, порушення яких можна оскаржити в судовому порядку, засобам масової інформації надається можливість отримати чи розповсюдити інформацію і тим самим виконувати свою суспільну функцію – сприяти демократичному волевиявленню громадян і суспільства загалом.

Однак слід брати до уваги, що конституційні положення окреслюють і певні обмеження на свободу слова та друку, які знаходяться у загальних законах, положеннях законодавства, що стосуються захисту прав молоді і особистої гідності громадян. У ФРН не уряд, а суди, котрі, згідно з принципом поділу влади, незалежні від уряду, приймають рішення з приводу того, порушили засоби масової інформації ці обмеження чи ні, а також чи порушувались права вільної преси.

Значну роль у сучасному громадянському суспільстві Німеччини відіграють вільна преса та інші засоби масової інформації. Вони дають змогу не лише політичним структурам, а й громадянам взагалі більш повно розуміти і контролювати діяльність парламенту, уряду, органів управління на земельному і комунальному рівнях. Згідно з визначенням Федерального конституційного суду: «вільна, не підвладна державі, ніким не цензурована преса є важливим елементом вільної держави; сучасній демократії необхідна, зокрема, регулярна преса. Перш ніж прийняти рішення, громадянин повинен бути всесторонньо інформованим, знати погляди і вміти їх співставляти».

У ФРН широка мережа інформаційних засобів, яка сприяє функціонуванню політичної системи, її складових, а також розвитку та життєдіяльності громадянського суспільства. Всі громадяни мають змогу вибирати із конкуруючих між собою різних ЗМІ. Щорічний тираж щоденної преси сучасної ФРН сягає близько 25 млн примірників. У країні виходять в ефір понад 230 радіопрограм. У цілому в Німеччині зареєстровано понад 32 млн телевізорів, приблизно 28 млн радіоприймачів, а кожна сім'я в середньому має змогу приймати понад 30 телепрограм. У середньому дорослі німці щоденно витрачають 5 годин на читання газет і журналів, перегляд чи прослуховування теле-, радіопередач. Більшість громадян отримує регулярно інформацію з двох і більше джерел.

Інформацію, як правило, ЗМІ отримують від інформаційних агентств, від своїх власних кореспондентів, а також завдяки журналістському пошуку. Радіо- та телекомпанії мають власні відділення у всіх точках світу. Теж саме можна зазначити й про масові газети. Широка служба інформації створена різними інформаційними агентствами. Провідним на ринку є німецьке інформаційне агентство ДПА.

Великою популярністю в об'єднаній Німеччині користується читання газет та перегляд телепередач різного спря-

мування. Але становище на свою користь друковані засоби інформації утримують навіть з появою широкої інформаційно-тематичної мережі на телебаченні. За кількістю газет на 1000 жителів ФРН посідає п'яте місце в світі після Японії, Великобританії, Австрії та Швейцарії [33].

На газетному ландшафті домінує місцева і регіональна преса. Щоденно у старих і нових федеральних землях виходять 380 газет, які мають понад 1600 місцевих і регіональних видань і для яких працюють 135 самостійних редакцій. Чотири берлінські газети виходять сім разів на тиждень. Стільки ж виходять щоденні газети й у багатьох інших великих містах Німеччини.

Газета «Більд», яка у вересні 2019 р. об'єдналася з аналогічною недільною газетою, є найбільшою щоденною німецькою газетою. Її друкований наклад продається споживачам усіх федеральних земель загальним обсягом майже у 1,5 млн примірників. Це найбільша за своїм накладом газета в Європі і вона за цим показником посідає п'яте місце у світі [34]. Серед передоплатних видань перше місце посідає «Вестдойче Альгемайне Цайтунг». Дещо менший тираж, але значний вплив на формування громадської думки провідних верств щодо політики і економіки, мають великі надрегіональні газети «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг» і «Ді Вельт», а також газети надрегіонального публіцистичного гатунку, такі як «Зюддойче Цайтунг», «Штутгартер Цайтунг», «Франкфуртер Рундшау» і «Дер Тагесшпігель».

Іншими важливими виразниками думок, позиції інститутів громадянського суспільства є тижневі газети «Ді Цайт», «Ді Вохе», «Вохенпост», «Райнішер Меркур» і «Дас Зоннтагсблатт» і т. ін. Вони подають глибоку інформацію, аналізи і репортажі. Недільні газета «Більд ам Зоннтаг», «Вельт ам Зоннтаг» і «Франкфуртер Альгемайне Зонтагсцайтунг» доповнюють спектр. Великі берлінські щоденні газети пропонують спеціальні випуски для іноземців, які проживають у Німеччині.

Широким для послуг громадянського суспільства є й німецький журнальний ринок. Він складається із 10000 найменувань різних часописів. Однак у ньому основну масу складають близько 1650 журналів, що розраховані на широке коло читачів. У всьому світі відомі такі популярні та авторитетні видання як: журнал «Шпігель», що виходить понад 1,0 млн тиражем та тижневики «Фокус» і «Штерн», які мають дещо менший тираж. Наголосимо, що загальний тираж німецьких часописів та журналів нині сягає близько 150 млн примірників.

Важливо також підкреслити, що провідні німецькі газети й журнали йдуть у ногу з вимогами часу. Так, з 1998 р. понад 130 із цих видань були вже представлені online в системі Інтернет. Частіше за все вони пропонують «електронну версію» друкованого видання.

Помітною особливістю німецької преси є значна концентрація видань. У більшості міст громадяни вже не мають змоги вибирати поміж кількома місцевими газетами. Багато із нинішніх газет не мають «повної редакції». Інформацію про події за межами місцевого регіону вони отримують від інших редакцій. Зовнішня зміна структури супроводжується внутрішньою, технічною зміною, зумовленою використанням комп'ютерів і найсучаснішої друкарської техніки та мережі Інтернет. Це призвело до зниження коштів виробництва. І все ж в економічному відношенні газети залишаються залежними від оголошень та рекламних матеріалів. Співвідношення виручки від оголошень до продажу тиражу становить у більшості видань приблизно від 65 до 35 відсотків.

Слід також звернути увагу на наступне становище. Засоби масової інформації нинішньої Німеччини як позадержавні інститути виконують подвійну роль. По-перше, весь спектр недержавних ЗМІ є уособленням одного із інститутів широкого сегменту складових громадянського суспільства. Адже, на відміну від державних інформаційних служб, недержавні інформаційні інституції не є приводними ременями владних

органів. По-друге, саме наявність різних недержавних інформаційних структур сприяє вільному й беззастережному висвітленню животрепних питань тих чи тих груп громадян, їх об'єднань, а також проблем розвитку суспільства загалом.

Вельми показовим у плані висвітлення подій, явищ та суспільних проблем є діяльність фондів, форумів та різноманітних фундацій ФРН. Тобто поряд зі ЗМІ із числа позадержавних структур інформаційного забезпечення функціонування інститутів громадянського суспільства та політичної системи Німеччини важливу роль відіграють різноманітні фонди і їх видання. Найвідоміші своєю інформаційною та політичною спрямованістю роботи є партійні фонди: Соціал-демократичної партії – фонд ім. Ф. Еберта, партії «Союз-90/зелені» – фонд ім. Г. Бьоля, Християнсько-демократичної партії – фонд ім. К. Аденауера, а також спеціалізовані фонди ФРН – міжнародного розвитку, міжнародної правової допомоги, німецько-французький молодіжний фонд та фонди підприємств і концернів.

В останні роки більше уваги приділяється вивченню громадської думки – демоскопії, співставленню її з поглядами і підходами офіційних політичних кіл. Користь від цього обопільна, оскільки опитування проводиться серед широкого числа респондентів. Межі використання результатів демоскопії визначаються пов'язаністю і швидкоплинністю настроїв та оцінок опитуваних. У Німеччині дослідженням громадської думки займаються виключно приватні інституції. При проведенні опитувань з ними співпрацюють Федеральний уряд, земельні уряди і політичні партії. Важливим аспектом для отримання правильної картини громадської думки є плюралізм, адже результати досліджень великою мірою залежать від методики опитувань. Дослідження останніх років підтверджують, що громадяни об'єднаної Німеччини виступають за мир і свободу, розвиток європейського єднання, зміцнення трансатлантичної солідарності, а також за поглиблення співробітництва зі східноєвропейськими сусідніми державами.

Німецьке громадянське суспільство підтримує Федеральний уряд у питаннях орієнтації на мирне розв'язання навіть великих криз, як-то – навколо Іраку, Ірану схвалює політику справедливих компромісів поміж індустріальними державами і країнами, що розвиваються. Результати демоскопії в сусідніх з ФРН та східноєвропейських країнах показують, що і німцям виявляється велика довіра, особливі надії покладаються на підтримку реформ та подолання економічних труднощів.

Важливою складовою громадянського суспільства ФРН є публічно-правові телерадіостанції. З кінця 1990 років у Німеччині діяли більше десяти земельних телерадіостанцій, одна телекомпанія федерального значення – Друге німецьке телебачення (ЦДФ), що створені на засадах державного договору земель. Найбільша студія – «Вестдойчер рундфунк» (Кельн), де працюють 4,4 тис. співробітників. Найменша студія працює у Бремені – «Радіо Бремен» зі 620 працівниками. З 1997 р. з'явилися ще два публічно-правових тематичних телеканали, що знаходяться у спільному введенні АРД – Першого німецького телебачення, та ЦДФ – Другого німецького телебачення: інформаційно-документальний канал та канал для дітей [35].

З середини 1990 років «Дойчландрадіо» виходить в ефір з двома програмами, у яких відсутня реклама. Водночас тут робиться особливий наголос на подачу новин та культурні програми. Кожна земельна телерадіокомпанія має по декілька програм, що орієнтуються на окремі групи слухачів. В останні десятиріччя отримали розвиток й приватні телерадіокомпанії. Так, якщо в 1991 р. їх налічувалося біля 100, то через 10 років вже майже 200 компаній. Контроль за приватними компаніями здійснюють відповідні земельні відомства, які видають ліцензії, контролюють складання програм та забезпечення розмаїття думок та оцінок. Водночас з метою контролю над своїми програмами та піднесенням їх дієвості приватні компанії у 1993 р. створили Союз добровільного

самоконтролю на телебаченні. Тим самим нові можливості цього інституту набирають більшої ваги і значення як складова громадянського суспільства.

Досить важливим елементом забезпечення функціонування державних структур Німеччини є діяльність спеціалізованих державних інформаційних підрозділів у міністерствах та відповідній федеральній установи. У повоєнні роки у ФРН проходили палкі дискусії з приводу вибору шляхів і форм впливу держави на інформаційну систему країни. Бралась до уваги також попередні форми роботи, не ігнорувалася, а виважено враховувалася практика періоду, коли держава мала потужний пропагандистський апарат. Виходячи з потреб створення системи державного інформування в умовах вільного суспільства, було утворено «Відомство преси і інформації Федерального уряду» (БПА). Воно має статус вищого федерального органу [36].

Наголосимо, що в рамках Федерального уряду на БПА покладені завдання координації політичної роботи з громадськістю, яку проводять федеральні міністерства, а в кожному із них є відділ зв'язків з пресою і громадськістю, що працює за профілем відповідного міністерства. Однак БПА не дозволяється впливати, наприклад, на виборчу кампанію, сприяти тій чи тій партії або виступати за «переобрання урядової коаліції». На чолі БПА знаходиться керівник Відомства друку і інформації Федерального уряду в ранзі державного службовця – статс-секретаря. Структура БПА досить розгалужена, в її основу покладено функціональний принцип.

Важливою особливістю діяльності БПА є безперервна і оперативна забезпечуваність новинами, аналітичними матеріалами, коментарями та інтерв'ю, всі складові політичної системи ФРН та провідні громадські інституції. Надто важливо, що для оцінки політичних подій і вироблення відповідної позиції в будь-який час можна отримати необхідну актуальну інформацію.

У Відомстві друку та інформації функціонує Третє управління, яке опікується виключно роботою всередині країни. На нього покладено завдання інформування громадян і засобів масової інформації про політику Федерального уряду за допомогою проведення роботи з громадськістю. Крім цього, цілодобово інформацію Федерального уряду у всіх землях можна отримати в системі Інтернет на веб-сайтах кожного владного інституту. Причому в режимі кількох мов та відповідно від кожного міністерства.

Варто виокремити, окрім названих, інші форми роботи, які покликані сприяти інформаційному забезпеченню функціонування громадянського суспільства та політичної системи Німеччини. У столиці – м. Берлін нині, як раніше в м. Бонн, регулярно влаштовуються прес-конференції, на яких виступають представники уряду. У ФРН діє суспільно-корисне об'єднання під назвою «Федеральна прес-конференція», членами якої є понад 750 кореспондентів німецьких ЗМІ. Зазначу, що представники уряду беруть участь у прес-конференціях у якості запрошених, а влаштовує їх, власне, ця організація. Як правило, такі регулярні заходи відбуваються тричі на тиждень або окремо з важливого приводу, політичної події тощо. Понад 350 кореспондентів зарубіжних ЗМІ, що працюють у Німеччині, об'єднані в «Спілку іноземної преси у ФРН», яка розміщується в Бонні. У Берліні функціонують відповідні відділення цих об'єднань.

В останні роки на Відомство преси та інформації покладеться і завдання «вивчення і показ громадської думки як допоміжного засобу при прийнятті рішення в сфері політичної діяльності Федерального уряду». Всі складові постають учасниками очевидних і невидимих ланцюжків, що сприяють інформаційному забезпеченню функціонування різних ділянок як політичної системи, так і громадянського суспільства країни [37].

Для діяльності всіх складових інформаційного забезпечення функціонування політичної системи та громадянського

суспільства Німеччини невід'ємними є демократичні засади і демократичні свободи, дотримання конституційних прав і гарантій щодо безперешкодного отримання і розповсюдження інформації. Все це є надбанням розвинутої демократії, її атрибутом і запорукою досягнення суспільної злагоди і рівноваги та поступу громадянського суспільства.

Таким чином громадянське суспільство, його інститути в об'єднаній Німеччині функціонують на солідній конституційно-правовій основі, яка вбирає реальні досягнення демократії. Представники громадянського суспільства у ФРН постають бажаними й необхідними партнерами державних установ і владних структур. Важливою дією передумовою функціонування громадянського суспільства є наявність зрілого громадянина. А держава ставиться до громадянина не з недовірою, а сама сприяє широкому публічному обговоренню того або того питання, залученню структур третього сектора. Тому Федеральний уряд узяв за ідеал «сприяючу державу», яка створює необхідні рамкові умови з тим, аби неурядові організації, спілки й об'єднання могли розвиватися.

«Сприяюча держава» не прагне очолити неурядові організації або ж керувати ними, громадянам Німеччини не потрібна керована демократія. Проте, держава покликана гарантувати необхідну свободу дій і створювати рамкові умови. У такий спосіб вона заохочує до громадської діяльності, створює стимули для прояву активності. Виховання зрілого громадянина розпочинається вже у школі: діти й підлітки вчать дискутувати, формувати власну думку і захищати її. Інститути громадянського суспільства постають дієвим третім сектором поряд із державою та ринковими відносинами.

У сучасній Німеччині вельми розгалужена структура інститутів, об'єднань та формувань, що складають, власне, саме громадянське суспільство. Проте кожна складова даного сегменту має своє, законодавчо визначене поле діяльності й потужного впливу на перебіг подій як у державі, так і суспільстві. Досить переконливими є наведені факти того, що

ініціативи та діяльність інститутів громадянського суспільства є затребуваними, щодо позиції громадянського суспільства прислухаються владні державні органи. Останні навіть приймають відповідні рішення з огляду на позицію та підходи тих чи тих громадських об'єднань і формувань.

Атрибутом громадянського суспільства Німеччини є високий статус як «вільної» преси, так й інших засобів масової інформації країни. Він ґрунтується на засадах демократії і демократичних свободах, дотриманні конституційних прав і гарантій щодо безперешкодного отримання і розповсюдження у суспільстві інформації. Все це є надбанням розвинутої демократії, запорукою динамічної рівноваги як політичної системи німецької держави, її економічного зростання, так і поступу громадянського суспільства.

ІХ. ТЯГАР ВИНИ ТА ЕТАПИ ПОДОЛАННЯ НАЦИСТСЬКОГО І ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО

У багатьох країнах, що пережили в ХХ ст. складний і суперечливий тоталітарний період історії, тривалий час ведуться гострі дискусії щодо ставлення до минулого, піднімаються питання про те, чи потребує тоталітарне минуле подолання, наскільки правомірно вести мову про «колективну вину» народу за злочини минулого, про її спокутування тощо. Ці питання стали гострою проблемою для повоєнної Німеччини. Нині існує велика кількість наукової літератури як у ФРН, так й інших країнах з цієї проблематики. Це роботи мислителів таких як: М. Хайдеггер, Ю. Хабермас, К. Ясперс, так і відомих дослідників А. Ассман, В. Бергманн, Ш. Бергер, А. Борозняк, М. Бросцат, Н. Верт, П. Зайхель, К. Зонтхаймер, Г. Кеніг, В. Любин, Г. Люббе, Е. Нольте, Г. Шван, Ю. Шеррер, Н. Фрай, О. Ференбах та ін. У роботах цих та багатьох інших авторів глибоко досліджуються різні аспекти тягара вини, сфери та етапи подолання обтяжливої спадщини Німеччини, фіксуються форми, в яких німецьке суспільство відновлює та оцінює образ гітлерівського тоталітарного режиму [1]. «Подолання минулого» після Другої світової війни в (західно)німецькому суспільстві набуло значення ключового поняття та стало животрепетним і багатовимірним процесом.

Зі справою концептуалізації політики відповідних заходів щодо непростого перебігу повоєнних подій пов'язана і поява німецькомовного терміну «Vergangenheitsbewältigung», який перекладається як «подолання», осмислення минулого,

включаючи висновки з нього для сьогодення. Цей термін почав вживатись у ФРН з середини 1950 рр. у контексті морально-теологічного погляду на політику і мав на увазі індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Він швидко перетворився на центральне поняття, що позначало загалом полеміку ФРН зі спадщиною нацистського періоду [2].

Слід враховувати, що цей термін завжди піддавався критиці – і тому, що він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди з ним покінчити, і тому, що слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Багато хто пропонував інші концепти. Найвідоміша альтернатива – «обробка минулого», що виникла завдяки назві однієї доповіді Т. Адорно в 1959 р. Петер Райхель у середині 1990 рр. ввів у обіг вислів «культура пам'яті». Обидва поняття відносяться в основному до сфери освіти і виховання або до сфери політичної культури та ведуть до дебатів щодо самоідентифікації. Норберт Фрай в одному важливому дослідженні із сучасної історії оперував терміном «політика щодо минулого», маючи на увазі пакет політичних заходів, прийнятих у перші п'ять років існування ФРН, завдяки яким багато нацистських злочинців і колишніх членів НСДАП скористались плодами різних амністій і були інтегровані молодого демократією. Едгар Вольфрум вважав за краще вести мову про «політику відносно історії». Це поняття вперше з'явилося у другій половині 1980 рр. [3].

Перевага обох визначень полягає в тому, що вони ставлять у центр уваги обмежений, чітко окреслений аспект справи. Але у такої переваги є свій недолік: явища, про які йдеться, не потрапляють у поле зору у всій повноті. Тому термін «подолання минулого» є більш доцільним. Він ширший і охоплює весь спектр політичних, культурних, юридичних, наукових, педагогічних, естетичних і релігійних вимірів цієї проблеми. Адже йдеться про повоєнний розвиток Німеччини, виникнення ФРН та НДР після катастрофи Голокосту і їх ставлення до спадщини Третього рейху, що не зводиться до

того чи того політичного поля. Нацистське минуле наклало глибокий відбиток на суспільно-політичне життя повоєнних німецьких терен. Тому термін «подолання минулого» може допомогти точніше позначити низку політичних і суспільних заходів, цілей і шляхів їх досягнення.

Відзначу, що процес осмислення минулого в Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи по висхідній, зокрема і після приєднання східно-німецьких земель до ФРН у 1990 р. Відомий фахівець із цієї проблематики, професор університету м. Аахена Гельмут Кеніг виділяє чотири історичні періоди осмислення минулого. При цьому, за його підходом, ключове значення мали обставини, за яких даний процес відбувався, та реальна глибина осмислення тягаря вини нацистського минулого [4].

Під таким кутом зору й вбачається слушність визначення спочатку цих чотирьох періодів, їх характерних відмінностей та хронологічних меж. Доречним доповненням цьому постає і з'ясування широкого кола заходів відповідної політики та наведення відповідних унаочнень самої глибини й результатів осмислення та подолання нацистського минулого у ФРН та тоталітарного поступу колишньої НДР.

У роки першого періоду – з кінця війни до створення ФРН та НДР 1949 р. – держави-переможниці визначили широкі заходи денацифікації, демократизації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття як складові перетворень у переможений Німеччині. Вони стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. Для цієї фази характерні гострі дебати про вину, під час яких теми націонал-соціалізму, знищення мільйонів людей обговорювалися з сильним морально-абстрактним ухилом. Водночас навіть такий важливий процес як денацифікація, не став істотним джерелом змін у суспільній свідомості (хоча і визнаний успішним, і на нього посиляються як на головний чинник змін). Так, з 1945 р. до 1948 р. у західних окупаційних зонах кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано

реалізованою ідеєю, зросла і третина опитаних які були впевнені в тому, що євреї не можуть мати рівні права з іншими громадянами [5].

Реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму відразу ж наштовхувалася на серйозну протидію громадян. Адже тільки офіційних членів НСДАП у Німеччині налічувалося близько 8 млн. Окрім цього були ще 4 млн активістів зі складу членів різних низових і прихильних організацій. Процес «подолання минулого» був хворобливим, тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху торувала собі дорогу доволі повільно, а прагнення до забуття в перші повоєнні роки, навпаки, було надзвичайно високим.

Другий період складають 1950 роки. Це основна частина епохи Аденауера. В цій фазі подолання минулого характерною була двоїстість стратегії. Нацистські злочинці, активні прихильники панування націонал-соціалістів інтегруються в нову демократію за допомогою амністії і амнезії, але в той же час молода німецька демократія в своїй політиці і самоідентифікації проводить чітку грань, межу між собою і націонал-соціалізмом.

Третій період, згідно визначення професора Г. Кеніга, це так звана «довга хвиля» з 1960 до 1990 року. У цій фазі негативне ставлення до нацистського минулого стає головним інтерпретаційним шаблоном політичної культури у ФРН. Протягом цих десятиліть відбувається зміна поколінь та широкое усвідомлення глибини і масштабів злочинів німців нацистського періоду.

Четвертий період, за його поділом, становить історія об'єднаної Німеччини, тобто період після приєднання до ФРН земель колишньої НДР та Західного Берліна. Після подолання розколу нації та відновлення державної єдності Німеччини пам'ять про націонал-соціалізм і Голокост, як і раніше, охоплює великий простір, але координати цієї пам'яті зазнали докорінних змін. Протягом цього періоду націонал-

соціалізм з феномена сучасної історії в більшій мірі перетворюється на історичну подію минулого.

Таке членування, за визнанням самого дослідника, служить лише для загальної орієнтації. Звичайно, що викликає певні застереження дуже різна тривалість зазначених фаз. Природно, що існують й інші періодизації. Вони ґрунтуються як на особливостях самого процесу подолання тоталітарного минулого, так і на складових формування нової, демократичної політичної культури (західно)німецького суспільства. Іншу періодизацію подолання минулого в історичному дискурсі ФРН можна розглядати за допомогою розбивки і диференціації в межах виокремлених періодів. Приймавши в цілому періодизацію професора Г. Кеніґа з подолання тоталітарного минулого процесів у ФРН, слід звернути увагу на ключові складові передісторії та перебігу подій та їх чинників.

Нацистський режим з його расовою мотивацією та засадами існував 12 років, тобто з точки зору історичних вимірів, – доволі короткий термін. Проте слід враховувати, що за цей час нацистською ідеологією була просякнута вся система суспільних відносин, певно, що сповідувані засади змогли заповонити більшість верств суспільства. Але в Третньому рейху були і тверді прихильники інших ідеологічних настанов і культурних ціннісних орієнтацій, які здебільшого змушено мовчали, або не могли демонструвати свої справжні погляди. Водночас чимало противників нацистського режиму вимушено емігрували і змогли повернутися на батьківщину лише після повалення нацизму.

Сама расова ідеологія перебувала у протиріччі з гуманістичними традиціями, які формувалися на німецькому просторі в епоху Просвітництва і асоціювалися з такими іменами як Лейбніц, Гете, Шиллер, Кант, Лессінґ і багатьма іншими. Щоправда, після створення єдиної німецької держави в 1871 р. військовими колами, чиновництвом і промисловцями активно підтримувалися ідеї «Натиску на Схід» («Drang nach Osten») і німецького «особливого шляху» («Sonderweg»), що

і стало живильним ґрунтом для націоналістичних і расових ідеологій. А після Версальського миру, за визначенням сумнозвісного правника Карла Шмітта (який співпрацював із нацистським режимом), зміцненню цих підходів сприяло несприйняття багатьма німецькими інтелектуалами ліберальних засад та конституційного нормативізму, які відділяли німецьке конституційно-правове мислення від конкретної реальності внутрішньонімецьких проблем [6]. Суттєвим живильним чинником для подальшого перебігу політичних уподобань націоналістичних та расових настанов стало зародження руху щодо перегляду умов Версальського договору та тези про одноосібну вину Німеччини. Після підписання договору в Німеччині цей рух інституалізується і охоплює майже 2000 громадських організацій. У 1926 р. в Лейпцигу створено «Фонд досліджень національного і культурного ґрунту», який 1931 р. перетворився на «Товариство вивчення проблем етнічних німців» (Volksdeutschen Forschungsgemeinschaft). Ця структура мала п'ять регіональних співтовариств і об'єднувала біля 1000 вчених різного фаху: істориків, географів, лінгвістів, демографів та ін. [7].

Однак поразки Німеччини в Першій світовій, а потім у Другій світовій війнах з перервою всього в неповних три десятиліття наочно продемонстрували суспільству хибність і руйнівний характер саме такого напряму національного і державного самоутвердження. Безславний кінець нацистського режиму і самогубство фюрера, якому приписувалися якості видатного полководця та політика, що володіє надзвичайною харизмою і особливою історичною інтуїцією, після завершення війни все ж багатьма верствами сприймалися неоднозначно.

Добре відоме політичне направлення перебігу подій на теренах переможеної і окупованої союзниками по антигітлерівській коаліції Німеччини. «Велика трійка» була єдина в тому, що «німецький мілітаризм і нацизм належало викоринити», унеможливити становище, коли Німеччина могла б «ста-

новити загрозу для своїх сусідів або для збереження миру в усьому світі». Складовими перетворень для Німеччини були визначені заходи денацифікації, демократизації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття. Заходи денацифікації стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та всіх інших сфер.

Взявши всю повноту верховної влади в Німеччині, заарештувавши останній уряд Третього рейху на чолі із гросадміралом К. Деніцем, союзники антигітлерівської коаліції здійснювали систему заходів щодо денацифікації окупованих територій. Так були розпущені всі організації НСДАП, її членам і функціонерам заборонялося обіймати державні посади. Протягом 1945 р. у чотирьох зонах окупації було заарештовано 270 тис. осіб з нацистським минулим. Для населення, яке дотримувалося твердження, що воно нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, проводилися примусово-додаткові екскурсії до колишніх концтаборів. Показовий характер мав і Нюрнберзький процес, який завершився стратою головних обвинувачених злочинців [8].

Водночас завдання «перевиховання» німецького населення стало гострою проблемою повоєнних десятиліть. Аналізуючи перебіг тогочасних подій, слід завжди відрізняти кілька рівнів та етапів процесів, що відбувалися в переможеній Німеччині. У 1945 р. німецького політичного суб'єкта дії не існувало. Обсяг змін встановлювала окупаційна влада союзників, вони ж визначали, як ці зміни повинні втілюватися в житті. На найвищому рівні знаходилися окупаційні заходи політики, яка уособлювала верховну владу в усій Німеччині, потім земельний і місцевий рівні, а далі низова ланка – міжлюдські відносини та становище в сім'ях, родинях.

Говорячи про складові цього процесу, необхідно мати на увазі політичне значення програми денацифікації переможців нацистського режиму. Заходи цієї політики включали процеси з засудження нацистських лідерів і відсторонення їх від посад у державних структурах, а також звільнення з

важливих посад у громадських і приватних організаціях осіб, які проявляли активну підтримку нацизму і мілітаризму. За всіх застережень, дієвими кроками на цьому шляху покликані були стати судові рішення. Зокрема, непересічне значення мав сам процес та наступне засудження Міжнародним військовим трибуналом нацистських злочинців у Нюрнберзі. Це означало, що кримінальну відповідальність понесли винуватці і провідники жадливої людиноненависницької політики Третього рейху. Крім того, Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал, який проходив з 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. став воістину унікальним явищем в історії міжнародного права. Всім 24 підсудним було висунуто обвинувачення у «плануванні та здійсненні змови проти миру і людяності (жорстоке поводження і вбивство військовополонених, мирного цивільного населення, пограбування суспільної і приватної власності, запровадження і пропаганда рабської праці тощо)». Розглядалося питання щодо визнання злочинними таких організацій як НСДАП, СА, СС, СД і гестапо, уряду Третього рейху і Генерального штабу Збройних сил.

Під час процесу відбулося 403 відкритих судових засідання, допитано 116 свідків, розглянуті численні письмові показання і конкретні документальні докази, які підтверджували обвинувачення чи спростовували їх. У період з 30 вересня – до 1 жовтня 1946 р. було виголошено вирок: усі підсудні, окрім трьох осіб, визнавалися винуватими, 11 із них засудженні до смертної кари через повішання, 3 – отримали пожиттєве ув'язнення, решта – до різних термінів тюремного ув'язнення: від 10 до 20 років позбавлення волі. У ніч на 16 жовтня 1946 р. вирок про смертну кару був приведений до виконання [9]. Надто важливим стало те, що вперше до міжнародної кримінальної відповідальності за злочини проти людяності були засуджені фізичні особи. Особливо значущим став той факт, що Нюрнберзький трибунал, характеризуючи агресивну війну, дав їй не тільки морально-етичну оцінку, але й сформулював чіткі юридичні засади, які стали

основою міжнародного права. Крім того, процес денацифікації в цілому, і військовий трибунал, зокрема, значно розширили обізнаність німців про нацистську історичну добу, про масштаби злодіяння та злочинний характер нацистського режиму.

У той період у трьох західних окупаційних зонах, включно із визнаними винними Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі, було засуджено 5025 осіб за військові злочини і злочини проти людяності, виконано 486 смертних вироків. У радянській окупаційній зоні кількість засуджених, покарання яких часто виходило за межі правового простору, оцінюється в 45 тисяч осіб. Загальна кількість засуджених за кордоном за нацистські злочини становила близько 60 тисяч осіб [10].

У повоєнній Німеччині політика денацифікації, будучи невід'ємною складовою змін, у кожній з окупаційних зон проходила в різних формах, водночас вона торкнулася кожного дорослого німця. Досить важливими складниками суспільного оновлення стали: законодавча заборона нацистської пропаганди в будь-якому її прояві – від публікації текстів, що належать перу нацистських вождів, в першу чергу Гітлеру, до скасування нацистських законів та основних урядових рішень. Водночас у суспільстві існував підхід, який сповідувала окупаційна влада щодо необхідності ознайомлення громадян, особливо представників підростаючих поколінь, з тими жахливими і злочинними явищами, що коїлися в нацистській Німеччині. З цією метою громадяни та особливо молода генерація про це мали знати не лише з підручників, а й мати можливість відвідувати колишні концтабори і наочно переконатися в тому, як діяла машина масового знищення людей.

Втім, розправа над лідерами нацизму ще не означала остаточної перемоги. Як відзначав професор історії Єнського університету Н. Фрай, «всі інші процеси за винятком Міжнародного трибуналу над головними обвинуваченими, наштовхувалися з самого початку на реакцію ворожості (Abwehr) і спротиву (Widerspruch)» [11].

Це не дивно. «Практичне здійснення кампанії, названої «денацифікація», означало, що кожен повнолітній німець був підданий «ретельній процедурі перевірки», – стверджує професор права У. Айзенхардт. Тому були сформовані спеціальні суди («Spruchkammern»), які визначали ступінь залучення людей до злочинів нацизму. Лише в західних зонах окупації ці суди розглянули до 1949 р. 3,6 млн справ [12]. У суспільній свідомості все більше стверджувалася думка, що затіяний переможцями захід перетворюється на пародію справедливості. Карикатурист Брокманн не випадково зобразив вишикуваних у шеренгу німців з відкидними головами, які вони пред'являють офіцеру для огляду. «Треба собі уявити, як глибоко пронизала німецьке населення націонал-соціалістична система, щоб... з допомогою «денацифікації» очистити весь народ від зла і за допомогою перевиховання навчити його добру» [13]. Підтвердженням наявності проблеми у цьому зв'язку були результати опитування суспільної думки населення. Так, згідно з опитуванням, проведеним у 1945–1946 рр. американським військовим командуванням, більше третини опитаних німців заявили, що націонал-соціалізм був хорошою ідеєю, яка лише була погано реалізована [14]. Не дивно, що на цьому тлі сама ідея денацифікації часто не мала глибокого впливу і скоріше тяжіла до фарсу. Доходило до того, що виправдувальні документи купувалися за шматок м'яса, а деякі нацисти шантажували один одного: «Якщо ти скажеш що небудь про мене, тоді я розповім про тебе». У результаті закоренілі нацисти часом виявлялися новими демократами, а «попутники» режиму повинні були нести відповідальність тільки тому, що вони не бажали бути такими спритними.

Реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму відразу ж наштовхувалася на серйозну протидію громадян. І тому були причини та пояснення як із-за багатомільйонної кількості членів НСДАП, їх активних прихильників, так і небажанням широких верств німців вважати себе причетними до злочинів режиму. Адже тогочасна

нацистська всюдисуща партійна бюрократія широко розгалужувалася вниз, аж до рівня окремих будинків, де маленькі партійні працівники вивідували політичні погляди. Тому питання шляхів проведення денацифікації німців хвилювало як переможців Третього рейху, так і кращих представників, власне, німецького народу, його прогресивної інтелігенції. І про посталі величезні завдання та безліч конкретних питань цілком слушно писав автор книги «Роки нашого життя. 1945–1949» Д. Франк [15].

Процеси оновлення суспільного життя раз у раз натикалися на реальні труднощі, проблеми та виклики, з якими стикалися німецькі громадяни та суспільство. Складнощі духовного оновлення повоєнної Німеччини були на всіх етапах її історичного розвитку. ***Мала свої вади політика денацифікації.*** Так, на самому початку найсуворішою вона була, за оцінками сучасних дослідників, у американській зоні, тому що американці самі проявляли особливу наполегливість. Колективно розглядаючи німців як нацистів, західні союзники спочатку навіть заперечували існування антифашистських груп і їх роль у відновленні країни. Такий підхід обернувся тим, що була упущена можливість якомога раніше почати розбудовувати німецьку демократію під проводом місцевих політиків.

Американці та британці запровадили анкети стосовно виявлення нацистів, в яких було понад 130 обов'язкових причин для відмови німцям у післявоєнній зайнятості. Для допитуваних існували чотири можливих категорії вини і тільки одна – виправдання. Такі підходи переможців, що здійснювалися в різних формах протягом тривалого часу, створювали бюрократичні ускладнення для одночасно нещасних і винуватих й викликали неприйняття в репресованих німців. Досить часто практика комісій з денацифікації викликала протест чи заперечення навіть перевірених антифашистів. Через великий обсяг слідчої роботи спочатку розглядалися найпростіші справи. Проте з початком загострення протистояння і холодної війни зацікавленість до посилення денацифікації

відчутно послабшала. Наслідком цього стало те, що чимало обвинувачених у тяжких злочинах отримали асиметричні покарання. У силу таких причин, не дивлячись на початкові перевірки, значна кількість колишніх членів нацистської партії unikла належної кари, і питання власної відповідальності кожен німець вирішував сам зі своїм сумлінням.

Процес «подолання минулого» у західних зонах був непростим і звивистим, справа до відтворення історичної правди щодо Третього рейху була досить складною, а тенденція до забуття в перші повоєнні роки, натомість була надзвичайно високою. Показово, що навіть такий важливий процес як процес денацифікації, не став істотним джерелом змін у суспільній свідомості (хоча він і визнаний успішним і на нього прийнято посилалися як на головний чинник змін). Так, з 1945 до 1948 рр. у західних окупаційних зонах з 47% до 55% зростає кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано реалізованою ідеєю; за той же час з 41% до 30% знизилася кількість тих, хто вважав нацизм винятково поганою ідеєю. Крім того, 18% німців були переконані в тому, що нація може стати сильною тільки в разі знаходження при владі диктатора; 29% висловлювалися за цензуру публікацій, що критикують уряд; 33% були впевнені в тому, що євреї не можуть мати ті ж права, що й інші громадяни. Імперські амбіції громадян західних окупаційних зон також аж ніяк не зникли. Так, 52% опитаних у 1946 р. вважали, що території Гданська, Судет та Австрії неодмінно повинні належати Німеччині, 39% дотримувалися відвертих антисемітських поглядів, а 48% опитуваних були переконані в тому, що одні раси більш схильні до домінування, ніж інші [16].

Водночас на політичному рівні ставлення до ідеологічних засад недавнього минулого направленість підходів переважної більшості німецьких функціонерів керівних земельних структур визначалася переможцями. Але це не знімало напруженості та гостроти дискусій, що розгорталися в повоєнній Німеччині. Після повалення нацизму Німеччина виму-

шено стала не лише на шлях покарання злочинців, але й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З точки зору історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого відігравали дискусії як фахових істориків, так і провідних громадських діячів.

У контексті подолання минулого в Німеччині головну роль посідала так звана «проблема вини», вирішення якої не могло обмежуватися публічними кроками провідників земельних чи навіть пізніше державних структур за злочини свого народу і його керівництва. Першим, хто слушно та з усією гостротою поставив «проблему вини» перед Німеччиною після Другої світової війни, був німецький мислитель Карл Яспрес. За його баченням, це питання потребувало глибокого морального і духовного очищення та подолання вад, що пов'язується не тільки з зовнішнім покаранням за скоєні злочини, але і з внутрішнім оновленням людини [17]. На рівні національної самосвідомості мова має йти про імперативне виведення належних та, певною мірою, позитивних висновків із свого минулого.

Однак серед істориків у Німеччині набували поширення й інші уявлення про правильне вирішення «проблеми вини». Вже в перші післявоєнні роки сформувалася точка зору, згідно з якою німецькому народу не слід відчувати хоч якусь провину і відповідальність за вчинені протягом нацистського періоду злочини. Найчастіше подібні виступи супроводжувалися звинуваченнями інших країн (союзників по антигітлерівській коаліції) у надмірній жорстокості до німецького населення, приписування вини одній лише людині (А. Гітлеру) або групі людей, закликами будувати майбутнє не озираючись на важке минуле.

Таким чином, у повоєнному суспільстві Німеччини була відсутня солідарність з основного питання: ставлення до нацистського минулого. «Стан умів у «годину нуль німецької історії» був подібний хаосу на вулицях німецьких міст... Потсдамська теза про «колективну винуватість» німецького наро-

ду за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, була відкинута громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалось для неї центральним. Інтелектуали підкреслювали фатальний збіг обставин, міркували про незрілість першої німецької демократії, про Гітлера як новоявленого антихриста. У масах переважали апатія і відторгнення великої політики веймарського зразка, на діячів якої покладалася відповідальність за закулісні махінації, що привели до влади НСДАП» [18].

Багато жителів Німеччини не бажали замислюватися про минуле, яке лягло важким тягарем на них не тільки з моральної, але і з практичної точки зору. «Люди поринали у стан співчуття самим собі і у стан самовиправдання. Певно, що лише деякі визнавали свою відповідальність за жахи нацистського режиму. Зрозуміло, що німці були на межі своїх фізичних і моральних сил, однак їх поведінка в «нульовий час» виявилася на диво малодушною» [19].

З усією очевидністю поставала необхідність проведення ретельної роботи з широкими верствами громадян, спрямованої на «перевиховання» «попутників» режиму, звичайних німців, які мало цікавилися політикою. Потрібно було осмислити події, виявити витоки та причини утвердження нацизму, розробити програмні засади відродження країни.

Поділяючи історичний дискурс проблематики «подолання минулого» у Німеччині на кілька умовних етапів, варто підкреслити наступне. До числа досягнень першого етапу, тобто з 1945 р. до 1949 р., слід віднести безпосередню постановку цієї проблеми, диференціацію типів провини і відкритий заклик до жителів Німеччини вивести належні уроки зі свого минулого. Досить важливим фактором «подолання минулого» у суспільній свідомості німців був колосальний вплив на цей процес провідних німецьких інтелектуалів, які ані під час війни, ані у післявоєнний період не припиняли глибокого аналізу того, що сталося, постійно повертаючись у своїх працях до осмислення трагедії власного національного

минулого.

Німецький шлях до переосмислення минулого був тривалним і суперечливим. На думку Ютти Шеррер, «1945 рік не став точкою відліку, яка знаменує початок абсолютно нової історії». Більшість всіх верств населення зазнали значних поневірянь, мільйони німців змушені були вести боротьбу за виживання у вкрай жахливих умовах повоєнної доби. Водночас духовні потреби «подолання минулого» гостро поставили прогресивні мислителі, політики, цей підхід став життєдайним в літературі, театрі, кіноматографії, інших видах мистецтва [20].

Аналізуючи перебіг тогочасних подій, слід відзначити, що до процесу подолання минулого долучалися і відновлені чи засновані нові політичні партії та відповідні земельні органи влади. Так, однією з провідних сил стала відновлена діяльність СДПН, яку очолив колишній в'язень концтабору Курт Шумахер. До керівництва партії увійшли Еріх Олленхауер, який повернувся з Великобританії та Віллі Брандт, який повернувся зі Скандинавії. Для них «подолання минулого» було не просто темою історичного дослідження, а важливою складовою їх особистої долі. Разом з тим соціал-демократи прагнули дотримуватися об'єктивного підходу до осмислення минулого. Ними була створена Історична комісія при Правлінні СДПН. Певний час її очолювала Сусанна Міллер, відома широкому читачеві як одна з авторів «Короткої історії СДПН», перекладеної на кілька мов [21]. Після її смерті комісію очолив відомий історик Бернд Фауленбах.

Достатньо впливовою масовою партією західних окупаційних зон, а потім ФРН, став Християнсько-демократичний Союз, який очолив колишній бургомістр Кельна Конрад Аденауер. У партію входили переважно представники забезпечених верств (з цієї причини вона розглядалася дослідниками марксистської орієнтації як «буржуазна»), але також робітники, службовці, представники інтелігенції. Ставлення цієї партії до проблем «подолання минулого» було дещо

іншим, оскільки в партію входила також і низка колишніх чиновників, які обіймали посади в різних державних установах часів нацистського режиму.

Досить важливо, що у повоєнній Німеччині центрами духовного життя поступово знову ставали університети та видатні науковці. Вони поволі відкривалися світу, прагнучи не повторити практику своєї політизації в роки Третього рейху. В університетах великі німецькі мислителі ХХ століття створювали прогресивні школи, які набули визнання та продовжили свою слушну діяльність до нашого часу.

Філософське осмислення епохи визначали, перш за все, представники екзистенціалізму Мартін Хайдеггер і Карл Ясперс. На відміну від М. Хайдеггера, який всі роки правління Гітлера був членом НСДАП та перебував у привілейованому становищі у Фрайбургському університеті, у К. Ясперса, який зазнав гонінь тоталітарного режиму, не було причин мовчати. І він зайняв активну позицію щодо осмислення тієї трагедії, яка спіткала Німеччину, її народ. Величезне значення в з'ясуванні складових проблематики «подолання минулого» мали роботи і настанови німецького мислителя Карла Ясперса. Вже в перші роки по-війні він став сприйматися як «символ змінених часів і оцінок», як «вчитель Німеччини».

Так, дійсно, видатний філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс став на чолі суспільно-політичної дискусії, спрямованої на вироблення відповідного підходу до тоталітарного минулого та способів його подолання. У 1946 р. філософ написав одну з найвідоміших своїх праць – «Питання про вину» («Die Schuldfrage»), що вийшла друком у Гейдельберзі. Дана книга відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації, вона стала реальною відповіддю на кризу ідентичності, що проявилася у перші повоєнні роки [22].

Вже у 1945 р. К. Ясперс повертається до викладацької роботи в університетах: спочатку в Гейдельберзі, а дещо піз-

ніше у Базелі. В університетських аудиторіях Яспрес неодноразово піддавався обструкції студентів. Адже мало кому із них тоді подобалися ідеї покаяння, змирення, відповідальності за вчинене нацистами, які він відстоював як у лекціях, так і у своїх філософських роботах. Далеко не всі німці зважилися б у той час відкрито підтримувати непопулярну окупаційну політику союзників, необхідність величезних репарацій і депортацій. Із врахуванням суспільної підтримки колишнього режиму, масштабів злочинних діянь поваленого нацизму, а також вкрай важкого повоєнного становища мислитель приходив до висновків щодо завдань внутрішнього оновлення самої людини.

Як відзначав американський дослідник А. Рабинбах, серед німецьких інтелектуалів того часу К. Ясперс був єдиним, хто відкрито визнавав злочини нацистів. М. Московіц стверджував, що тільки він виступав у Німеччині із закликом до своїх співвітчизників покаятися і спокутувати провину за масові вбивства людей. Ясперсу, як нікому іншому із інтелектуалів, як людині, що повсякчасно відчувала небезпеку і пережила в Німеччині всі роки нацистської влади, яка ніколи не співпрацювала з режимом, була притаманна належна принципова, тверда позиція.

У післявоєнній Німеччині, особливо у західних зонах окупації, відома тактика замовчування стала повсюдною практикою широких верств. Тут суспільна думка дотримувалася двох кардинально відмінних одна від одної позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалася як принизлива капітуляція, придушення німецьких культурних і політичних устремлінь. Прихильником цієї точки зору був Мартін Хайдеггер, який у минулому проявляв вимушену лояльність до нацистів. З іншого боку, звільнення Німеччини з допомогою союзників розглядалося як можливість духовного та політичного оновлення і відродження. Саме такі підходи обстоював Карл Ясперс. На відміну від Хайдеггера в Ясперса були і особисті підстави до критичного осмислення минулого нації,

до ствердження своєї політичної активності. Водночас націоналісти звинувачували прогресивного мислителя у зраді. Відомий юрист Карл Шмідт, заарештований американцями за зв'язки з нацистами, звинувачував Карла Ясперса в ініціюванні офіційно санкціонованої союзниками культури вини. А з часом у Східній Німеччині філософа називали апологетом пронатівської політики ФРН.

Вельми показово, що у першій післявоєнній роботі «Питання про вину» К. Ясперс розвиває думки і положення, викладені ще за 15 років до того у своїй праці «Духовна ситуація часу» [23]. Автор бачить причини катастрофи, що вибухнула в духовній «кризі людства», пов'язаній з «втратою та трансформацією будь-якої віри». Звертаючи погляди до Німеччини, К. Ясперс ставить питання про провину німців і прагне піддати долю свого народу «історичному, а, отже, і етичному самоаналізу». За його баченням, цей процес повинен відбутися, перш за все, в силу тієї обставини, що вся німецька нація опинилася в гранично критичній ситуації (*Grenzsituation*). У долях мільйонів німців цією ситуацією стала смерть близьких людей, у долі усїєї нації – страждання народу. Завдяки цій ситуації з'явилася можливість усвідомити крихкість і кінець свого існування, поставити питання про сенс життя. Важливо, що трагедія Другої світової війни відкрила можливість німцям поглянути на своє життя не з точки зору величі нації, расової переваги, класової ворожнечі або політичних переконань. Вона надала можливість кожному поглянути на себе як на людину. Війна стала тією граничною ситуацією, в якій все має кінець – ілюзії, пристрасті, військові битви – все минулося, а німецький народ опинився один на один перед межею вічності. І в цих обставинах ключовим моментом стало визнання і усвідомлення своєї власної провини.

«Спокуса уникнути провини очевидна», – писав К. Ясперс. Доволі багато людей хочуть обмежити горизонт своїх пошуків примітивними потребами – «жити, а не думати». Проте філософ не згоден з такою обмеженою постановкою

питання. Він переконаний, що «питання вини є життєво важливим питанням для німецької душі. Ніякий інший шлях не може привести нас до духовного відродження. Той факт, що переможці нас засудили – є політичним фактом, який має значні наслідки для нашого життя. Проте, – як він зазначав, – це не допомагає німцям у вирішальному питанні, у внутрішньому духовному відродженні. Тут ми маємо справу з самими собою».

Внутрішній роботі над собою філософ приділяє величезну увагу. Тому К. Ясперс підкреслює аспект вини людей за здійснені у нацистський час злочини. Разом з тим відразу ж виникає питання про те, чи справедливо засуджувати весь народ за злочини нацизму? Дійсно, теза щодо колективної вини викликала безліч нарікань у громадській думці. Багато жителів Німеччини вважали підхід щодо загальної винуватості нації нав'язаним західними державами-переможницями. Тому з осені 1945 р. серед населення стала формуватися антитеза про колективну невинуватість німців як народу, сп'яненого, звабленого і потім зрадженого націонал-соціалізмом.

Таким чином, точка зору про «колективну вину» всього німецького народу багатьом давала можливість повністю заперечувати свою власну провину, вважає дослідник Х. Хабихт. Але в такому контексті у повоєнній Німеччині спостерігалось прагнення списати катастрофу нацизму на різні зовнішні чинники, зокрема, на дію ірраціональних сил, які заволоділи народними масами. Тим самим штучно створювалось уявлення про детерміновану визначеність історичного процесу.

Карл Ясперс рішуче виступив проти тези про «колективну вину» німецького народу і для обґрунтування своєї позиції він вдається до глибокого аналізу сутності і типологізації вини. З огляду на складність процесу усвідомлення співвітчизниками власної відповідальності за злочини нацизму, К. Ясперс чітко диференціював основне питання своєї книги. З цією метою, він слушно виділяє чотири типи (види) вини.

Перший вид – кримінальна вина, яка лежить на тих, хто скоїв кримінальні злочини, і яку має право встановлювати тільки суд.

Другий тип – політична вина. З точки зору Ясперса, «всі відповідальні за те, як ними правлять». Визначення цього типу провини знаходиться в юрисдикції переможця, вважає дослідник. Політична вина означає «відповідальність всіх громадян за наслідки дій, вчинених їх державою», але не пов'язана з кримінальним і моральним аспектом поведінки окремого громадянина.

Третій вид – моральна (етична) вина. Мова йде про моральну відповідальність кожної людини за власні вчинки. К. Ясперс не схильний приймати розхоже твердження «наказ є наказ». Навіть якщо злочини скоювалися за наказом, «кожна дія залишається предметом морального вироку». У цьому питанні все вирішує сумління людини і моральні принципи, прийняті в колі рідних і близьких. Причому, якщо політична і кримінальна провини може бути визначена судом і переможцем, то моральну провину слід обговорювати в колі однодумців при наявності довіри і солідарності.

Останній, четвертий тип провини – вина метафізична. Вона пов'язана з почуттям «відповідальності за кожний невірний і несправедливий крок, особливо за злочини, вчинені у присутності людини чи відомі їй». Формула метафізичної провини така: «Якщо мені не вдається зробити все, що я можу, щоб перешкодити злочину, я так само винуватий». Вину людини з метафізичної точки зору, як вважає К. Ясперс, визначає один тільки Бог [24].

Для мислителя найбільше значення мають два останні типи вини. З одного боку, на морально-етичному і, насамперед, на метафізичному рівні відбулося зародження духовної кризи німецького народу. Ключову роль К. Ясперс відводить метафізичному аспекту. Як слушно вказує професор Г. Кеніг із університету м. Аахен, повоєнні настанови мислителя анітрохи не втратили своєї цінності, і до цього часу звернення

до його диференціації поняття провини незмінно виявляється дуже корисним. Інша справа, що Г. Кеніг вказує, що «очищення» від націонал-соціалізму може бути досягнуто не лише завдяки моралізаторству, але й завдяки системі політичних, адміністративних та освітніх заходів [25].

Концепція чотирьох типів вини дозволила мислителю обґрунтувати свій протест проти концепції «колективної вини» німців. Філософ виступав проти прагнення пояснити всі процеси типологічними особливостями національного характеру, оскільки «не існує такого поняття як люди загалом». «Люди взагалі не можуть героїчно жертвувати собою, не можуть бути злочинцями, не можуть поступати морально або аморально». К. Ясперс писав: «Цілком очевидно, що безглуздо не тільки покладати моральну провину на всіх людей», але і звинувачувати всю націю за злочини окремих її представників. Морально-етичний і метафізичний аспекти вини мають на увазі внутрішнє перетворення особистості, яке неможливе на колективному рівні. Що ж стосується кримінальної провини, то і в цьому випадку покарання можливе лише для тих людей, які безпосередньо брали участь у вчиненні злочину. Група людей може нести лише політичну відповідальність» – у цьому був переконаний К. Ясперс.

Вирішення проблеми щодо «колективної вини» німецького народу було необхідним для того, щоб з'явилася можливість позбутися від спадщини «колективного мислення», яке було об'єктом критики К. Ясперса. У заключній главі своєї книги про питання вини, що називається «Наше очищення», філософ пише наступне. Німці, здійснюючи це «очищення», знову «повинні відкинути колективне мислення», адже «будь-яка реальна зміна відбувається тільки через окрему людину», – підкреслював він.

Як в «Духовній ситуації часу», так і книзі «Питання про вину» К. Ясперс закликає позбавитися від гордині, – на його думку, – головного джерела морального розкладання людини. І для цього, насамперед, необхідна смиренність – клю-

човий елемент самосвідомості майбутньої німецької нації. Смиренність для нього включає усвідомлення німецьким народом відповідальності за злочини минулої доби, прийняття політичних реалій, економічних репарацій і санкцій та подолання гонорового ставлення до інших народів.

Важко переоцінити вклад Карла Яспреса у формування повоєнного мислення Німеччини. Закликаючи своїх співвітчизників замислитися над власним минулим, філософ свідчив про необхідність щирого покаяння, яке є неодмінною умовою духовного очищення і оздоровлення людини. Втім, заслуга Яспреса бачиться не тільки в тому, що він зміг поставити людину перед обличчям власного сумління, але і в тому, що багато в чому завдяки йому в основу самосвідомості німецького народу було покладено почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму. Почуття відповідальності за своє минуле для К. Яспреса нерозривно пов'язане з утвердженням християнського погляду на світ, який разом з ним поділяли і розвивали багато представників громадськості у політичному житті Німеччини. Книга видатного мислителя відкрила шлях до глибокого осмислення нацистської трагедії і викривлення самосвідомості німецької нації й була реальною відповіддю на кризу ідентичності, що проявилась у перші повоєнні роки.

Водночас серед істориків у Німеччині набували поширення й інші уявлення щодо «проблеми вини», зокрема підхід, згідно з яким німецькому народу не слід відчувати провини за вчинені злочини, адже союзники по антигітлерівській коаліції проявляли досить часто надмірну жорстокість до німецького населення. З огляду на причинно-наслідкові підходи деякі інтелектуали закликали будувати майбутнє без озираючись на важке минуле.

Іншими словами, повоєнному суспільству Німеччини була притаманна відсутність солідарності з основного питання щодо ставлення до нацистського минулого. Широкі маси переживали апатію і відторгнення від політики минулого

веймарського зразка, на провідних діячів якої покладалася відповідальність за зақулісні змови, що привели до влади нацистську партію.

Створення двох німецьких держав – ФРН та НДР 1949 р. поклало початок другому етапу подолання нацистського минулого, який охоплював події до возведення Берлінського муру в 1961 р. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. У цьому сенсі Основний закон ФРН враховував сумний досвід Веймарської республіки, насамперед, обмежуючи владні повноваження глави держави, вводячи конструктивний вотум недовіри канцлеру, гарантуючи заходи, спрямовані проти антидемократичних течій. У такий спосіб у ФРН було взято курс на розбудову ефективної демократії.

Натомість НДР точкою відліку обрала не кінець, а початок Веймарської республіки, ідентифікуючи себе із завершенням перерваної на пів дорозі революції 1918–1919 рр. Тому в Східній Німеччині складовими перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і крупних землевласників та побудова робітничо-селянської держави і разом з максимальний розрив з фашизмом [26].

На процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах безпосередній вплив мав міжнародний політичний контекст. У післявоєнній Західній Німеччині тактика замовчування стала звичайною практикою влади. Тут суспільна думка дотримувалася двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалася як принизлива капітуляція, що спонукала до пригнічення німецьких культурних і політичних устремлінь. Прихильником цієї позиції був М. Хайдеггер. З іншого боку, звільнення Німеччини з допомогою союзників розглядалось як можливість духовного й політичного оновлення і відродження. Завдяки

К. Ясперсу в основу самосвідомості німецького народу все більше покладалося почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму, нерозривно пов'язане з утвердженням християнського погляду на світ, який поділяли і розвивали відповідні політичні партії та багато представників громадськості Німеччини.

Слід підкреслити, що в офіційному дискурсі політичне керівництво Бонну відстоювало непричетність широкого загалу німців до злодіянь нацистської верхівки та СС. Водночас Закон «Про амністію» 1949 р., при всіх застереженнях та запереченнях, поклав початок інтеграції діячів і прихильників влади націонал-соціалізму до державно-політичних структур, а традиційні еліти в економіці, адміністрації, науці майже в повному складі, після недовгої перерви, повернулися на свої посади. Величезною підмогою для того була холодна війна. За відсутності конфлікту між Сходом і Заходом цей закон і відповідна практика ніколи не знайшли б схвалення у західних держав-переможниць. Тому упродовж 1950 рр. злочини нацизму не були складовою колективної пам'яті. Навіть встановивши дипломатичні відносини з СРСР, Федеральний уряд офіційно не визнавав кордонів по Одеру і Нейсе та толерував дискурс про страждання мільйонів німців-вигнанців з територій тогочасної Польщі та Чехословаччини. Такі підходи забезпечували християнським демократам чималу підтримку громадян, особливо мільйонів переселенців, на виборах.

Міжнародний контекст сприяв зведенню кримінального переслідування значного кола нацистських злочинців практично нанівець, тих, хто був ув'язнений за вироками окупаційної влади, під значним тиском німецької адміністрації партіями випускали на свободу. Процедури денацифікації перед викликами нових фронтів холодної війни, яка легітимізувала колишній східний фронт, здавалося, абсолютно втратили сенс і були зупинені. На зміну полеміці з нацистським минулим прийшла боротьба з комунізмом. Під впливом цього повороту проти судових і денацифікаційних заходів союзни-

ків, проти комунізму формувалася політична свідомість ФРН перших років її існування

У своїй офіційній самоідентифікації ФРН, з одного боку, чітко відмежовувалася від нацистського минулого, з іншого, – великодушно прощала і замовчувала солідарну політичну відповідальність за нацистське панування, а на того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто для політики «подолання минулого» у ФРН значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі й готова дати новому ладу і за що вона відповідальна у своїй нинішній професійній і громадській діяльності. Також солдатське героїчне минуле перестало служити моделлю для майбутнього не тільки у сфері офіційної політики, а й у повсякденному побуті: солдат як ідеал і зразок у ФРН у повоєнні десятиліття не мав жодних шансів.

Така двоїста стратегія широкої інтеграції колишніх нацистів при офіційному політичному відмежуванні від націонал-соціалізму, що піддавалася критиці в 1950 рр., виявилася ефективною як варіант домогтися перемоги демократії у ФРН усупереч настроям більшості населення. Водночас цей підхід до нацистського минулого був обраний, виходячи з теорій, що претендували на місце найпередовіших на той час. Перші законодавці післявоєнної інтелектуальної моди після повного краху націонал-соціалізму в Німеччині, екзистенціаліст Ж. П. Сартр та раціоніст Х. Ортега-і-Гассет, при усіх відмінностях між ними, сходилися в одному. Озираючись назад, самобичування із-за минулих злочинів, стверджували вони, здатні, швидше, завадити необхідному новому початку. Свобода екзистенціалізму, як і свобода переживання, проявляються в тому, що людина обирає не лише своє майбутнє, а й своє минуле. Настанови цих інтелектуалів зводилися саме до такої позиції [27].

Тим самим політика замовчування і забуття близько десяти років визначала ставлення до нацистського минулого в За-

хідній Німеччині. Проте спалах антисемітизму 1959–1960 рр. змушував владу і суспільство ФРН переглянути засади поведження з нацистським минулим. Тим самим наставав кінець моделі першого десятиліття та початок нової фази політики Федеративної республіки щодо подолання спадку Третього рейху [28].

Аналіз свідчить, якщо для практики подолання минулого протягом перших двох етапів характерним було розходження індивідуальних форм свідомості і суспільної комунікації, то з проходженням наступних періодів цей розрив значно скоротився. Таке становище може бути проілюстрованим на прикладі антисемітизму. Офіційно антисемітські погляди у ФРН завжди оголошувалися поза законом. Але вони, зрозуміло, не зникли в 1945 р., а продовжували відігравати суттєву роль у приватному житті і окремих сферах спілкування. У громадських та політичних комунікаціях на антисемітизмі лежало табу. Однак антисемітизм мав поширення серед широких верств населення, але про це не дозволялося зізнаватися публічно. Іншими словами, існували «ножиці» між офіційною анти-антисемітською позицією і антисемітськими настроями населення, різниця між комунікацією і свідомістю.

Своєрідна двоїста стратегія ранньої ФРН у подоланні нацистського минулого виявлялася в більшості суспільних сфер: в університетській і шкільній освіті, юстиції, медицині. Скрізь панувало змішування наступності (кадрової) і замовчування нацистського минулого окремих осіб, з одного боку, і чіткого дистанціювання (на інституціональному і державному рівні) від епохи націонал-соціалізму та однозначної переорієнтації – з іншого. Така ж напруженість характерна для політики інтеграції з Заходом, коли на початковому етапі цих заходів інститути долали шлях до вестернізації швидше, ніж саме населення.

З висоти нинішнього часу можна судити про все значно спокійніше. Але зрозумілим є уявлення наскільки неймо-

вірним здавалося у 1950 рр., що двоїста стратегія широкої інтеграції колишніх нацистів при офіційному політичному відмежуванні від націонал-соціалізму призведе до чогось пристойного. Багато сучасників спочатку були переконані, що це невірне рішення. І дійсно, за подібне поводження з нацистським минулим довелося дорого платити. Перш за все, воно змусило колишніх супротивників і жертв нацистського режиму співіснувати майже у всіх громадських місцях з тими людьми, які ще вчора їх гнобили і позбавляли прав.

Постійно виникали протягом перших десятиріч скандали навколо тих чи тих осіб, які все чіткіше показували ненадійність, ризикованість і вразливість двоїстої стратегії. Може бути, що в перші роки існування ФРН таке рішення і не мало альтернативи, проте з часом воно було приречене на повний провал. Але це був варіант домогтися утвердження демократії у ФРН всупереч існуючим вельми недемократичним настроям більшості населення переможеної країни.

Така двоїста стратегія близько десяти років визначала ставлення до нацистського минулого у ФРН. Її кінець знаменувало 24 грудня 1959 р., коли в Кельні осквернили синагогу, відкриту всього кілька місяців тому в присутності канцлера К. Аденауера. На її стінах поруч зі свастикою з'явилося гасло: «Німці кажуть: геть євреям!» Це поклало початок лавині антисемітських написів, що мали поширення навіть за кордоном. До кінця січня 1960 р. лише у ФРН було зареєстровано 470 антисемітських інцидентів. Спалах антисемітизму ознаменував кінець моделі 1950 рр. та початок нової фази поводження з нацистським минулим. Ціла низка більш або менш гучних справ віщувала і готувала ґрунт завершення відповідного періоду. Одна з них – вимушена відставка 1955 р., всього через кілька тижнів після вступу на посаду, праворадикального міністра землі Нижня Саксонія від ВДП Леонгарда Шлютера, в результаті масових протестів професорсько-викладацького складу і студентів Геттінгенського університету [29].

Ставлення офіційного Бонна до свого державницького походження зазнавало наростаючої критики. І всередині країни, і за кордоном множилися голоси, що настійливо рекомендували відновити зусилля з денацифікації. У ході дискусії вперше отримали перевагу ті, хто публічно вимагав розібратися з нацистським минулим і його наслідками. Це чітко проявилось в заяві, яку 20 січня 1960 р. зробив у Бундестазі його тодішній президент Карл Шмід від імені всіх фракцій: «...Лише розсіюючи те темне, що місцями творить зло серед нашого народу, ми виженемо його». Саме така вимога за допомогою метафори формулювала відповідну модель – не «приватизація» нацистського минулого і щедре виправдання нацистів допоможуть розвіяти злі чари, а лише публічна і відкрита дискусія. Умовою перетворення «співвітчизників» по рейху на громадян демократичної країни бачили тепер не в комунікативному замовчуванні, а в критичній полеміці. За кілька місяців до цього Т. Адорно в знаменитій доповіді «Що означає «обробка минулого» вже рішуче виступив за громадські дебати про нацистське минуле [30]. Це активізувало критичний аналіз нацистського минулого.

Третій етап, так звана «довга хвиля» опрацювання нацистської тоталітарної спадщини у ФРН, охоплював період 1960–1989 рр. Він став **етапом не лише формування, а й утвердження в суспільному дискурсі нової політичної культури**. Уже на його початку судові процеси проти нацистських злочинців, розпочаті за ініціативою Західної Німеччини (передусім, судовий процес у Франкфурті на Майні в 1960 рр., де перед судом постали есесівці, які служили в концтаборі Аушвіц у 1940–1945 рр.) відкрили для суспільного усвідомлення масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт. У ФРН уважно стежили за затриманням ізраїльськими спецслужбами А. Ейхмана і судом над ним в Єрусалимі у 1961 р. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. В університетах під тиском студентів з середини 1960 рр. розгорнулася дискусія про нацистське

минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести.

У підсумку конфлікти з приводу ставлення до нацистського минулого досягли кульмінації і вилилися в широкий рух позапарламентської опозиції. Питання індивідуальної поведінки при нацистському режимі актуалізувалося в сенсі нападок на типове для 1950 рр. деполітизування фашистської поведінки і свідомості та визнання їх приватною справою. Це розкрило глибоку прірву, що розділяла покоління у ФРН: молодь 1968 р. вважала, що країна не убезпечена від загрози нового нацизму, оскільки не ліквідовано економічний лад суспільства, що послужив свого часу його передумовою. У Бундестазі пройшла низка дебатів з питання про термін давності за злочини нацистського періоду й у 1979 р. законодавці прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за масові вбивства.

Вихід на арену молодшої генерації, не пов'язаної з нацизмом, сприяв широким суспільно-політичним змінам. Офіційну політику забуття змінила політика покаяння й «подолання минулого» та відповідні їм заходи: відкривалися музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепошнення федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму. Федеральний канцлер перебував у Польщі 7 грудня 1970 р. з офіційним візитом та підписав мирний договір, який підтверджував визнання Бонном повоєнних східних кордонів і являв реалізацію нової східної політики ФРН. В. Брандт, після покладання вінка біля пам'ятника жертвам невдалого Варшавського повстання проти нацистів, опустився на коліна. Він мовчазно перебував деякий час у цьому положенні, оточений великою групою посадових осіб та фотографів. Це був промовистий крок політика.

З поверненням на початку 1980 рр. до влади християнських демократів на чолі з Г. Колем проявилися спроби сповідання підходу, що нацистське минуле, його злочини не

повинні домінувати в історичній пам'яті німців. Задля реалізації нової концепції були створені історичні музеї в Бонні і Берліні, проводилися відповідні заходи, спрямовані не стільки на відтворення образу минулого, скільки зосереджувані на формуванні майбутнього.

Новим явищем суспільно-політичного дискурсу була знаменита промова федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера в Бундестазі у 1985 р. У ній **вперше на високому державному рівні 8 травня 1945 р. визначалося не лише як розгром Третього рейху, а й як дата звільнення німецького народу від гітлерівського фашизму**. Промова Р. фон Вайцзеккера стала офіційним благословенням висунення пам'яті про нацистське минуле в центр політичної культури. Важливо, що це було запропоновано представником ХДС [31].

Різні підходи до публічного опрацювання нацистського минулого викликали пристрасті та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986–1987 рр. про користь і шкоду громадської дискусії з нацистським минулим і рефлексивного підходу до власної історії. У центрі її перебувало питання еволюції політичних і суспільно-філософських ідей, які уможливили зростання націонал-соціалізму, а також про більшовизм і європейський фашизм, сенс та призначення історії. У суперечці взяли участь визначні науковці та громадські діячі, ті, хто прагнув зрозуміти, чому навчилися німці за десятиліття після розгрому нацизму [32]. У наукових дискусіях та публічних виступах взяли участь Е. Нольте, А. Хилльгрубер, Г. Моммзен, Ф. Фішер, Ю. Хабермас та інші видатні учені.

Власне сама публічна дискусія розгорілася навколо полемічних тез Ернста Нольте про взаємозв'язок між системою таборів для «ворогів народу» у СРСР і концентраційними таборами для євреїв у Третьому рейху. Однією з цілей подібних заяв істориків, що представляли неоконсервативний напрям історіографії, було зниження комплексу

вини у самих німців та забезпечення національної ідентичності. Порівнюючи радянський і німецький варіанти диктатур, історики припускали, що якби не Німеччина, то війну неодмінно розпочав би Радянський Союз, адже йшлося про зовнішньополітичну конкуренцію диктатур. Е. Нольте стверджував, що війна Німеччини проти СРСР у 1941–1945 рр. являла собою захисний захід націонал-соціалістів від більшовизму. Іншими словами, він відтворював позицію нацистів, які у такий спосіб пояснювали ще 22 червня 1941 р. свій «превентивний удар на Схід». Нольте зазначав, що нацистські концтабори були повторенням практики сталінського режиму. До суперечки істориків приєдналися соціологи, політологи, філософи ФРН та інших країн. Французький історик Ф. Фюре, переписуючись з ініціатором спору, рішуче відкинув його «історико-генеалогічний підхід». Звертаючись до Е. Нольте, він писав: «Ви занадто вперто наполягаєте на тому, що виникнення фашизму було реакцією на комунізм, тобто на більш пізню появу фашизму і на його зумовленості Жовтневими подіями. ... Твердження, що ГУЛАГ був створений раніше Освенціма, не є ні невірним, ні малозначним. Але між цими подіями немає причинно-наслідкового зв'язку» [33].

Ця суперечка мала суспільно-політичне значення. Найбільш активним критиком неоконсервативних підходів став філософ і соціолог **Ю. Хабермас, який виходив з того, що національну ідентичність німців слід обґрунтовувати за допомогою зростання «конституційного патріотизму»**. На думку мислителя, це єдина форма етнічної ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. Під час дискусії багатьма дослідниками була слушно поставлена під сумнів спроба порівнювати націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги і небезпеки постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті

головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше в громадській дискусії не досягалося такого усвідомлення злочинного минулого німецької держави і суспільства, як у 1980 рр. У результаті суспільного обговорення 1980 рр. у дискурсі щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю. Хабермаса щодо відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Таким чином, **головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один з вагомих чинників демократичного профілю ФРН як держави і всього суспільства.**

Четвертий період політики «подолання минулого» у Німеччині, як вже наголошувалося, наступив з відходом у минуле НДР та відновленням 1990 р. державної єдності німецького народу. Йому притаманне посилення уваги до подолання нацистського минулого і тоталітарної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики зайнялися осмисленням минулого НДР, була створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням історії». Сам політичний режим НДР у наукових і політичних текстах все більше фігурував як «диктатура СЄПН», тобто правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

На противагу крайнім правим, які ще з 1970 рр. заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, було прийнято низку законодавчих актів: 1985, 1992, 2002 та 2005 рр., що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У дебатах на рубежі ХХ–ХХІ ст. про можливість, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно посилялися. Тим самим юридична боротьба з минулим НДР стала і полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині. Так, якщо у ФРН у 1950 рр.

були взяті засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана у п.2 ст.103 Основного закону Західної Німеччини, слугувала бар'єром на шляху притягнення до відповідальності багатьох нацистських діячів, то по відношенню до політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені небездоганні юридичні підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто засаднича заборона зворотної дії поступилася місцем «вищій мірі справедливості». Після об'єднання Німеччини більше сотні осіб колишньої НДР були притягнуті до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби.

В об'єднаній Німеччині процеси широкого осмислення нацистського минулого стали значно інтенсивнішими і більш унаочненими. Це відобразалося в організації різних тематичних виставок, окремі з яких у спеціально обладнаних потягах демонструвалися по всій країні. Гаряче дебатовалися різні оцінки з приводу виставки, яка розповідала про злочини вермахту під час Другої світової війни.

Характер ставлення до минулого з новою силою відобразили й дискусії другої половини 1990 рр. навколо книги американського дослідника Голокосту Д. Гольдхагена з провокаційною назвою «Добровільні підручні Гітлера» [34]. та з приводу встановлення біля будівлі Рейхстагу в Берліні пам'ятника жертвам Голокосту.

Книга Д. Гольдхагена – сина єврейського історика, який пережив перебування в єврейському гетто, витримала понад десять видань і викликала широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами. Незважаючи на початкове вельми критичне сприйняття, зокрема представниками німецького наукового співтовариства, дискусії і обговорення книги довели зрілість німецького суспільства. Запропоновані Гольдхагеном зрозумілі і популярні пояснення причин Голокосту були сприйняті більшістю німців. Вони базувалися на тому, що політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про

добро і зло, призвела до «нацистської німецької революції», яка, «передусім, була трансформацією свідомості та впровадженням у німців нової моралі». За оцінкою дослідника, тогочасні переконання і моральні почуття сприяли тому, що масове знищення євреїв розцінювалося як правильний вчинок, і «вбивці-злочинці» не хотіли говорити «ні». Оцінки Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка, завдяки американському досліднику, бачила можливість ще раз як під час виступів 1960 років, кинути докір своїм предкам за вчинені в минулому злочини. Книга стала однією з найбільш затребуваних в сучасній ФРН видань про нацистський період, а її автор перетворився для багатьох на символ подолання нацизму.

Новим важливим напрямом роботи останнього періоду стала діяльність з відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали від так званої політики «аризації». Відповідальним за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV). Робота з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва. Нині уряд ФРН, Європейський парламент та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого [35].

Нині в Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики, так і розвитку музейної справи, формування карти документаційних центрів та музейних установ за назвою «Топографія терору». Кожна із

федеральних земель має відповідну мережу місць пам'яті і всіх їх у Німеччині станом на 2020 р. налічується близько 450. Це музеї, документаційні центри, пам'ятники, також це онлайн-пропозиції – багаточисельні тематичні виставки, екскурсії, експозиції та ініціативи, які нагадують про злочини націонал-соціалізму. На базі кожного із цих місць пам'яті проходять освітні та ознайомчі та педагогічні заходи з історії націонал-соціалізму, зокрема і зустрічі молоді з тими, хто пережив той терор та знуцання.

Наголошуючи на зростаючій кількості цих місць, назовемо окремі із них. Фонд «Топографія терору» у м. Берлін, який налічує більше 10 об'єктів та поєднує пам'ятник жертвам Голокосту, що встановлений біля будівлі Рейхстагу, Фонд «Нова синагога Берлін – Центр юдаїки», Центр Анни Франк, Колишній єврейський дитячий будинок Берлін, Музей спротиву фашизму, Туристичний маршрут – «Єврейське життя у Панкові», Берлін – історія бункеру, пам'ятник знищеним сінті і рома, Документаційний центр з примусової праці за часів нацизму Берлін-Шеневайде і т. ін. Підтвердженням усестороннього та ґрунтового вивчення нацистського режиму і його злодіянь є наукова та освітня діяльність таких закладів: Документаційний центр із вивчення нацизму (м. Мюнхен), Документаційний центр з'їздів нацистської партії та Виставка-центр Пам'ять про Нюрнберзький процес (м. Нюрнберг), Документаційний і культурний центр німецьких сінті і рома (м. Гейдельберг), Місце пам'яті Синагога Бейзінген (м. Роттенбург-Бейзінген), Навчальний та документаційний центр Тюбінген (м. Тюбінген), Міжнародна школа миру (м. Бремен), Місце пам'яті та документаційний центр «Жертви політичної тиранії» 1930–1945/1945–1989» (м. Франкфурт на Одері), Земельний документаційний центр жертв диктатури в Німеччині (м. Шверін), Колишня поліцейська в'язниця Клапперфельд (м. Франкфурт на Майні) тощо.

Великого значення для молодого покоління також набули дослідження історії власної родини. Нині численні архі-

ви ФРН пропонують низку можливостей щодо з'ясування біографій. Зокрема, дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих безвісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки надають шанси молодим людям відшукати, дослідити і задокументувати долю своїх предків під час Другої світової війни.

Визначивши хронологічні межі кожного із чотирьох етапів опрацювання нацистського минулого у ФРН, вельми цікавим і корисним стане унаочнення їх не лише особливостей, а й розкриття найбільш характерних підходів та поглиблених напрацювань дослідників, що стосуються відповідної історичної фази поступу. Однак чи не найважчими та доволі суперечливими були перші повоєнні десятиліття. Підтвердженнями цьому є як приклади окремих доль, так і результати широких досліджень, які проводять Інститут сучасної історії в Мюнхені та аналогічний Центр в Потсдамі щодо з'ясування масштабів та значення залучення колишніх діячів рейху до структур повоєнних ФРН та НДР.

Стосовно першої позиції, слід підкреслити, що у 1990 рр. сталася низка гучних скандалів, коли досить неочікувано з'ясувалось приховане нацистське минуле багатьох видатних особистостей. Ці запізнілі розкриття відрізнялися від подібних справ 1950–1960 рр. тим, що вони не несли попередніх драм вини і розплати чи викриття і звинувачення. Специфічні риси, які властиві скандалам 1990 рр. надає той факт, що вони вибухнули через п'ять десятиліть після Другої світової війни.

Яскравим прикладом цього стало добровільне визнання Ганса Шверте в квітні 1995 р. того факту, що наприкінці війни він змінив власне прізвище Ганса Ернста Шнайдера на Шверте. Позиціонуючи себе в новій якості, Ганс Шверте 1958 р. захистив докторську дисертацію з германської філології в Ерлангені, з 1965 р. працював у Рейнсько-Вестфальському технічному університеті в м. Аахені, а в 1970 р. професор-

сько-викладацький склад та студенти обрали його ректором. Протягом 1976–1981 рр. Г. Шверте був уповноваженим по зв'язкам землі Північний Рейн-Вестфалія з сусідніми Бельгією та Нідерландами. Він був відзначений декількома німецькими та іноземними орденами, в 1990 р. став почесним сенатором свого університету.

За часів націонал-соціалізму, як підтвердив Шверте в квітні 1995 р., він під власним іменем Ганса Ернста Шнайдера служив офіцером у загонах СС, обіймав високу посаду в підрозділі «Аненербе». У такій якості він був представником нацистського режиму в окупованих Нідерландах та Бельгії. З 1942 р. до кінця війни працював у відділі «Німецьке використання науки» головного управління «Аненербе» у Берліні [36].

Справа Шверте-Шнайдера дійсно викликала величезний резонанс серед німецької та міжнародної громадськості в силу ще й того, що мали проходити урочистості з нагоди 50-річчя завершення Другої світової війни, а Рейнсько-Вестфальський технічний університет мав відзначати своє 125-річчя. Німецька громадськість вела запеклі суперечки з того, як обійтися з колишніми лідерами вже неіснуючої НДР, з діячами подібними до Шверте-Шнайдера. Різні громадські структури бурхливо реагували кожна у відповідності зі своєю логікою та, не даючи можливості спростити підходи, виходячи із історичних аспектів справи [37]. Водночас історія Шверте яскраво висвітлила ситуацію у ФРН, дала привід неупереджено озирнутися на практику подолання минулого. Ця справа унаочнила подвійну стратегію початкового періоду ФРН, проте не віщуючи його відродження. Водночас правда про минуле, і в цьому випадку, була для суспільства важливішою, ніж покарання злочинця.

Такі явища та інші події вже об'єднаної Німеччини спонукали дослідників сучасної історії з новими підходами й науковими інтересами звернутися до теми нацистських злочинців та їх життя у ФРН. Саме з метою більш повно-

го вивчення неоднозначного повоєнного кадрового складу різних федеральних міністерств і відомств ФРН протягом останніх десятиріч проводиться значна науково-дослідницька робота.

Одним із перших міністерств, архівні матеріали якого були у цьому зв'язку опрацьовані, стало Міністерство закордонних справ, а пізніше – Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та інші відомства. Поштовхом до вивчення істориками стану справ повоєнного періоду в МЗС ФРН стала принципова позиція Маргари Ханзелер і її звернення до тогочасного керівника зовнішньополітичного відомства Йошки Фішера щодо некролога 2003 р. стосовно померлого багатолітнього дипломата Франца Нюсслайна. У гнівному листі до міністра, який було передано через федерального канцлера Герхарда Шредера, колишня підлегла Нюсслайна вказала, що він за свою співпрацю з нацистами та причетність до злочинів у протектораті Богемії та Моравії за рішенням суду повоєнної Чехословаччини отримав вирок 20 років ув'язнення. Однак Нюсслайн вже 1955 р., згідно відповідного договору про повернення військовополонених, зміг прибути до ФРН «як неамністований воєнний злочинець». Проте це не зашкодило йому влаштуватися у МЗС ФРН та отримати дипломатичне призначення до франкістської Іспанії й у подальшому працювати в системі МЗС. Політичні закиди прихильників Нюсслайна на адресу Й. Фішера та прагнення останнього мати об'єктивну картину щодо кадрового складу свого відомства в минулому змусили його залучити істориків для більш повного висвітлення картини повоєнного періоду сучасними науковцями.

У 2005 р. Й. Фішер доручив комісії істориків дослідити питання стосовно нацистського минулого дипломатичного корпусу. Через п'ять років роботи науковці змогли представити відповідні результати співпраці комісії. І вже у жовтні 2010 р. тодішній глава МЗС ФРН Гідо Вестервелле презентував видрукувану 900-сторінкову книгу: «Міністерство і його

минуле. Німецькі дипломати у Третньому рейху та Федеративній республіці» [38].

Один із головних висновків істориків полягав у тому, що з кадрової точки зору між цими двома періодами суттєвої різниці не було: ті, хто працювали на рейх і здійснювали злочини, після війни працювали на ФРН. Така наступність набувала неоднозначних рис. Скажімо, восени 1950 р. як мінімум половина керівного складу працівників відновлюваного Міністерства закордонних справ складала колишні члени НСДАП, серед яких налічувалося 43 колишніх активних есеєвців, 17 колишніх співробітників СД й гестапо. Таким чином, відсоток націонал-соціалістів (хоча й колишніх) у цьому відомстві на початку був навіть вищим, аніж у часи Третього рейху [39].

Як відзначав авторитетний часопис «Die Zeit», дослідження про Міністерство і його минуле не можна віднести до сенсацій – багато фактів щодо нацистського минулого МЗС, представлених у книзі, були відомі й раніше. Скоріше книгу слід розглядати як спробу авторів неупереджено подивитися на своє минуле, розібратися з власною історією. Більше того, у виданні наголошувалося, що той факт, що історичне дослідження було здійснене через 65 років після завершення Другої світової війни, свідчить про те, як важко було на це зважитися. Результати дослідження підтвердили, що 40% співробітників нового МЗС ФРН складала колишні члени НСДАП, а серед керівного складу відомства колишні становили 66%. Комісія істориків під керівництвом Еккарта Гонце, Норберта Вільно, Пітера Хейса і Моше Ціммермана показала, що зовнішньополітичне відомство Західної Німеччини навіть докладало зусиль, у тому числі й фінансових, щоб допомогти колишнім нацистам уникнути відповідальності тим, кого розшукувало міжнародне співтовариство. Презентаціям та самій книзі приділяли велику увагу ЗМІ, вона викликала палку дискусію у інформаційному просторі. Презентуючи видання, глава МЗС Гідо Вестервелле заявив про почуття

глибокого розчарування і сорому. «Ті хто вважав себе елітою нації, насправді глибоко погрузли у злочинах... Тут не може бути ніякого виправдання» – наголосив він.

Протягом кількох років за ініціативою Міністра внутрішніх справ ФРН Томаса де Мезьєра проводиться аналогічна пошукова робота, попередні результати якої вже представлені громадськості. Так, Інститут сучасної історії (IfZ) м. Мюнхен та Центр історичних досліджень (ZZF) м. Потсдам проводять дослідження і їм належить з'ясувати, за словами директора Інституту сучасної історії професора Андреаса Віршінга, чим конкретно займалися колишні нацисти, працюючи в МВС, і «як їх робота вплинула на внутрішню політику ФРН і НДР» [40]. Згідно з новими даними, у повоєнний час у Міністерстві внутрішніх справ в Бонні кількість колишніх членів нацистської партії – НСДАП, серед службовців відомства в 1950 р. складала 54%, в період з 1956 до 1961 рр. – ця цифра сягала 66%. Остаточні результати дослідження будуть підведені протягом найближчих років. Проте вже нині є підстави стверджувати, що в політиці тогочасної Західнонімецької держави проводилася свідомо відмова від інструментів дискваліфікації, яка значною мірою обумовила кадрову наступність функціональних еліт. Таке становище давало достатньо підстав і слугувало джерелом конфліктів та скандалів у історії ФРН.

Слід наголосити, що з поваленням нацистського режиму, союзники провели широку систему заходів денацифікації, зокрема і дискваліфікацію осіб, що заплямували себе. Директива № 24 від 12 січня 1946 р. Союзної контрольної ради змусила очистити суспільні та земельні структури від прихильників та представників старого режиму. Натомість створення ФРН уможливило скасування цієї кількарічної практики, адже однією із перших законодавчих ініціатив уряду Аденауера стала амністія. Обґрунтовуючи свій підхід, федеральний канцлер заявив кабінету: «Позаду у нас такі складні часи, що слід розпочати з чистого аркуша». А на тогочасні критичні

закиди СДПН щодо «реставрації Третього рейху», Аденауер стверджував, що зі створенням ФРН настав час покласти кінець «винюванню нацистів». То ж, набувши чинності у травні 1951 р., закон повернув понад 150 тисячам колишніх нацистів, змушених до 1949 р. залишити державну службу, усі майнові права та пов'язані з ними пенсії. Більше того, за цим законом роботодавців зобов'язували виділяти квоту в 20% коштів із загального обсягу витрат на працевлаштування саме для цієї категорії осіб [41].

Переважно з колишніх нацистів складалося керівництво служби зовнішньої розвідки ФРН – BND. Саме її під керівництвом американської адміністрації створив з колишніх вищих чинів офіцерів СС, СД і гестапо генерал абверу Райнхард Гелен. Американське керівництво воліло закривати очі на минуле нових німецьких спецслужбовців – зрештою, у всіх у них був величезний досвід боротьби з Радянським Союзом, і він був для американців набагато важливішим, аніж схильність покарати нацистських злочинців.

Аналогічна ситуація спостерігалася й у Федеральній службі кримінальної поліції (ВКА). Дана служба кримінальної поліції була створена колишнім офіцером СС, випускником школи командного складу СС в Шарлоттенбурзі – Паулем Диккопфом, відповідальним у роки нацизму за депортацію «расово неповноцінних» і «асоціальних елементів» у Штуттгарті. Диккопф зарекомендував себе в СС так добре, що вже 1943 р. був відправлений резидентом у Швейцарію. Тут він ще до кінця війни зумів налагодити добрі стосунки з американською резидентурою і запропонувати свої послуги в якості силовика у повоєнній Німеччині.

Слід також взяти до уваги й те, що подібна картина використання колишніх нацистів у державних органах влади була і в Східній Німеччині. У повоєнній НДР у силу різних причин та з огляду на потреби у фахівцях також охоче приймали на службу «колишніх». Дослідження науковців Центру історичних досліджень (ZZF) м. Потсдам свідчать, що серед

службовців МВС Східної Німеччини цей показник становив 14% [42]. Адже й тут був відчутний брак кадрів без обтяжуючого минулого. Тобто, подібне залучення до влади «колишніх» легко прослідковується і в тогочасній НДР. Щоправда тут спостерігалася одна суттєва відмінність, а саме – новопосталий уряд Східної Німеччини широко залучав колишніх військових, які пройшли радянський полон та співпрацювали в антифашистському національному комітеті «Вільна Німеччина».

Для унаочнення цього наведу кілька яскравих прикладів. Саме 11–12 вересня 1943 р. у таборі військовополонених в селищі Луневі під Москвою було засновано Союз німецьких офіцерів. У цьому форумі брали участь близько сотні полонених німецьких офіцерів і німецькі комуністи, які втекли в СРСР ще до початку війни. Президентом Союзу було обрано Вальтера фон Зейдліца – успішного генерала, учасника битви під Сталінградом, що здався у полон; віце-президентом – генерал-лейтенанта Олександра Максиміліана фон Даніельса (колишнього командира сформованої у Франції дивізії вермахту), що також здався в полон у Сталінграді на кілька днів раніше Зейдліца. Всього ж у 1943–1944 рр. з Радянським Союзом тією чи іншою мірою співробітничали близько 50 полонених німецьких генералів (що в два рази більше числа радянських генералів, які в полоні пішли на співпрацю з німцями) [43].

Вальтер фон Зейдліц також став заступником голови Національного комітету «Вільна Німеччина» – своєрідного про-радянського міні-уряду Німеччини у вигнанні. До Комітету входив німецький комуніст Вільгельм Пік, майбутній перший президент НДР, а головою Комітету був німецький поет Еріх Вайнерт. Комітет видавав власну газету «Вільна Німеччина», яка закидалась у розташування німецьких військ. Редколегію очолював колишній командир 24-ї танкової дивізії вермахту генерал-майор Арно фон Ленський. Обійняття цієї посади передували довгі вагання полоненого, вступ його у травні

1944 р. до Національного комітету «Вільна Німеччина» і Союзу німецьких офіцерів. У подальшому генерал Ленський активно займався антифашистською діяльністю: виступав на радіо, підписував листівки, писав статті в газетах, в яких відкрито закликав проти Гітлера і за нову демократичну Німеччину. Він повернувся до Німеччини, на територію радянської окупаційної зони у серпні 1949 р.

У подальшому генерали вермахту Арно фон Ленський та Вінценц Мюллер – колишній командувач 4-ї армії, служили у Національній народній армії (ННА) НДР. Останній у 1956–1958 рр. очолював Генеральний штаб ННА, одночасно будучи заступником міністра національної оборони НДР. Обидва залишили свої посади у зв'язку з виходом на пенсію за віком, вони мали цікаву колекцію нагород, що складалася з нацистських і НДР-івських. Наприклад, Мюллер додатково до Лицарського хреста мав орден НДР «За заслуги перед Вітчизною» в золоті.

До подібних прикладів слід віднести і наступні. Вільгельм Адам – офіцер вермахту, полковник (1942 р.) став політичним і військовим діячем НДР, генерал-майором ННА. У 1950 р. він обіймає посаду міністра фінансів Саксонії, з 1949 до 1963 рр. був депутатом Народної палати НДР, з 1952 р. – полковник внутрішніх військ НДР, у 1977 р. вийшов на пенсію в чині генерал-майора. Далі, Зігфريد Далльман – член НСДАП з 1934 р., колишній багаторічний керівник студентської нацистської структури в Тюрингії, а потім у НДР – депутат парламенту з 1950 до 1990 рр. Також Фріц Мюллер, який з вересня 1939 р. був членом НСДАП, пізніше з 1960-го до 1990 рр. – начальник Управління кадрів ЦК ССРН.

Окрім цього й інші відповідальні посади в колишній НДР обіймали вчорашні нацисти. Скажімо, Курт Блеха – член НСДАП з вересня 1941 р., у повоєнний час став керівником прес-служби при Раді міністрів НДР. У його віданні перебувало інформаційне агентство НДР АДН (Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst, ADN), воно відповідало за інформаційну

політику уряду. Член НСДАП і офіцер СС Герберт Крегер, дипломований юрист, після повернення з радянського полону в 1948 р. стає деканом юридичного факультету, професором Академії керівних кадрів НДР, депутатом Народної палати з 1950-го до 1963 рр., юридичним радником ЦК СЄПН, а пізніше довгий період працював ректором Академії держави і права НДР [44].

Для колишньої держави Східної Німеччини нацизм був продуктом капіталізму. Оскільки побудова нового суспільного ладу покінчила з капіталізмом, то небезпеки щодо впливу расової ідеології чи повернення до нацистського минулого там вважалися раз і назавжди усунутими.

Водночас, сучасні історичні дослідження унаочнюють ту кадрову наступність, яка була характерною для повоєнного періоду і практично для двох німецьких держав. Також слід однозначно підкреслити, що у ФРН представники політичної нацистської еліти, верхівка державного і політичного апарату, – ті, хто в найвужчому сенсі ніс відповідальність за режим терору і складав ядро політичного класу нацистського режиму, навпаки, на провідні політичні позиції не потрапляли. Але переважна більшість з них після енергійних чисток, проведених союзниками, незабаром знову відновила статус звичайних громадян, були амністовані та реінтегровані до суспільства [45].

У перші роки ФРН у суспільному дискурсі не сталося витіснення нацистської епохи в загальноприйнятому сенсі. Для 1950 рр. типовим було не заперечення, замовчування, табування минулого, а відсутність у цілому почуття провини, сорому. Як відзначають німецькі дослідники, нацистські діячі і прихильники, офіцери і рядові вермахту справедливо могли розраховувати на співчуття і розуміння. Адже вермахт і його військові дії в той час у ФРН вважалися чистими і незаплямованими.

Поблажливість у повоєнній Західній Німеччині до особистого минулого за нацистської диктатури мала, однак, чіткі

межі: вона не зачіпала офіційну політику і самоідентифікацію Федеративної республіки. Минуле індивідуальне досить строго відмежовується від буття всієї країни. Воно деполітизувалося, пов'язувалося з приватним способом мислення і особистою біографією, яка не мала нічого спільного з поточною ситуацією в країні. У цьому суть поведження з кадровим спадком Третього рейху в 1950 рр.

Наведені вище факти, питома вага «вчорашніх» кадрів міністерств і відомств новопосталої ФРН справляють і нині доволі гнітючий висновок. Звичайно, що пагубні наслідки кадрової спадковості неможливо переоцінити. Водночас варто відзначити, що коли мова заходить про ці факти і їх значення для Німеччини, досить багато чого базується на припущеннях. Спроби виробити надійні знання з цієї проблематики знаходяться тільки на початковому етапі, але історичні дослідження проходять інтенсивніше.

На даний час складаються три варіанти оцінювання такого перебігу подій. Перший із них виходить із безперервної спадковості еліт, що нанесли політичній системі ФРН довгострокові та непоправні вади. Другий заперечує те, що структурна і кількісна зміна еліт у ФРН після 1945 р. пройшла в більш широких вимірах, ніж у 1918 р. чи у 1933 р. Накінець третій вказує на те, що доволі велика «чистка», проведена союзниками після війни, – інтернування, судові переслідування, масові звільнення, денацифікація, – на ментальному і поведінковому рівнях привели до наслідків, які мали величезне значення і це не варто недооцінювати. Навіть враховуючи той факт, що у ФРН у 1950 рр. всі ці заходи були згорнуті, попередній їх вплив мав довготривалі наслідки, особливо для тих, кого вони стосувалися [46]. І підтвердженням цьому може слугувати той факт, що державні службовці у ФРН, на відміну від Веймарської республіки, виявляли значно більшу лояльність до нової держави та її демократичних принципів.

Як зазначають німецькі дослідники, питання про ставлення ФРН до нацистського минулого не зводиться до історії

еліт. Існувала не лише наступність еліт, але й наступність народу. Подолання минулого, в такому ключі, – це доволі багатомірний процес. Він не меншою мірою включає побудову нової політичної системи з новими інститутами, а також компенсацію жертвам колишнього режиму. У нього також входить колективне обговорення націонал-соціалізму і критична «обробка» минулого, спрямовані в довгостроковій перспективі на зміну політичного менталітету всього населення країни. Якщо придивитися до історії подолання минулого у ФРН, то перед нами постає багатогранна, суперечлива, із різних сюжетів складена картина, відносно якої недоречними будуть будь-які легковажні судження.

Так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини, за оцінками німецьких дослідників, окрім іншого, стала етапом не лише формування, але й утвердження в суспільному дискурсі нової політичної культури. За визначенням німецького дослідника Герта Пікеля період 1960–1989 рр. став розвитком критичного мислення та утвердження громадянської політичної культури в широких верствах суспільства ФРН [47]. Уже на початку 1960 років масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт широко відкрилися сприйняттю і суспільному усвідомленню. Цьому сприяли процеси проти нацистських злочинців. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. Так, 19 жовтня 1965 р. одночасно в 15 театрах ФРН і НДР відбулася прем'єра вистави за п'єсою Петера Вейса «Дізнання». Драма Хохгута «Намісник», два роки як написана, була вперше показана на сцені в лютому 1963 р. і викликала запеклі суперечки про роль католицької церкви при нацизмі. У Бундестазі пройшла низка дебатів з питання про термін давності. Після низки компромісів законодавці у 1979 р. все ж прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за вбивство. В університетах під натиском студентів з середини 1960 рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених [48].

Все це відбувалося часом при відчутному опорі, багато робилося нерішуче і невміло. Перші широкі дебати щодо термінів давності у 1965 р. змусили Карла Ясперса піддати ФРН нищівній критиці. За визначенням психоаналітиків Олександра і Маргарети Мичерлих в 1967 р., ФРН досі не зуміла по-справжньому відректися від минулого, що німці на емоційному рівні все ще не прийняли як факт загибель свого Третього рейху і не змирилися з цим, а сама країна залишалася ще у полоні минулого [49].

Прикметним для двох провідних партій ХДС і СДНП, які рухалися в напрямі створення Великої коаліції стало номінування канцлером Курта Кізінгера – політика з активним нацистським минулим. Останній дійсно приєднався до націонал-соціалістів 1933 р., активно працював у міністерстві пропаганди Третього рейху, а після війни продовжив політичну кар'єру вже у ФРН. Принципова журналістка юна Беата Кларсфельд, уособлюючи протестні настрої молодого покоління, на одному із публічних виступів претендента К. Кізінгера дала йому ляпаса і назвала нацистом. За цей вчинок юну Беату засудили до позбавлення волі терміном на рік. Водночас конфлікти з приводу поводження з нацистським минулим з середини 1960 рр. досягли кульмінації і вилилися в широкий позапарламентський опозиційний рух. Славнозвісна журналістка Беата Кларсфельд, яка постійно викривала колишніх нацистів, з часом стала обіймати високу посаду – спеціального представника ЮНЕСКО з питань історії Голокосту та попередження геноциду [50].

На зміну офіційній політиці забуття на рубежі 1960–1970 рр. прийшла політика покаяння та програма «подолання минулого». У рамках цієї програми проводилися відповідні заходи, відкривались музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого [51]. З виникненням позапарламентської опозиції всі попередні спроби нейтралізувати критичний погляд на нацистське минуле зазнали фіаско.

Справжнім проривом і новою відправною точкою у справі подолання минулого стало уклінне перепрошення федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму. Водночас цей вчинок мав неоднозначне сприйняття та чимало критиків у Німеччині та й поза її межами [52]. Певною мірою ця критика відображала й складнощі в утвердженні нових засад політики пам'яті про нацистське минуле і його зlodіяння.

Повернення на початку 1980 рр. до влади християнських демократів на чолі з Гельмутом Колем супроводжувалося ініціативами щодо опрацювання нацистського минулого. Ідеологом нової концепції був радник федерального канцлера історик Міхаель Штюрмер. Він вважав, що націонал-соціалістичне минуле і його злочини не повинні нині домінувати в історичній пам'яті німців. У площину реалізації цієї нової концепції і репрезентації німецького історичного минулого, яке б викликало гордість, а не сором, було заплановано створення двох історичних музеїв: загальнонімецької історії у Берліні та історії ФРН у Бонні. Запропонована концепція ренаціоналізації викликала серйозну критику з боку лібералів, соціал-демократів і колишніх жертв Голокосту [53]. Аргументи й підходи останніх виявилися сильнішими та переконливішими і відповідно в подальшому задавали тон всій наступній політиці подолання та опрацювання нацистського минулого.

Слід наголосити, що саме починаючи з 1980 рр. нацистське минуле стало пануючою і загальноновизнаною центральною темою історичної пам'яті та політичної комунікації у ФРН. Демонстрація американського фільму про Голокост у січні 1979 р. по німецькому телебаченню дійсно зробила знищення євреїв медійною подією першочергової ваги. Розгорілися широкі дебати про те, як слід говорити про нацистське минуле, які форми комунікації співвідносяться з цим явищем та як віднайти прийнятний суспільний підхід до Голокосту і незамовчуючи його. Всі масштабні конфлікти з приводу на-

цистського минулого з того часу являють собою лише виміри з питань стилю подачі, символіки, достовірності висвітлення тогочасних подій тощо.

Вищим мірилом політичних рішень став прийнятий Бундестагом після жорстких дебатів всіх політичних фракцій у квітні 1985 р. закон щодо відповідальності за заперечення правди про Освенцим. Тоді були внесені зміни до кримінального кодексу, згідно з якими параграф 195 відносить заперечення геноциду до злочину, який публічно переслідується у ФРН. Разом з цим оцінка федеральним президентом значення 8 травня 1945 р. як дати звільнення від націонал-соціалізму потужно сприяла широкому і однозначному засудженню політиками та суспільством злочинного минулого Третього рейху, його інститутів, включаючи й вермахт. Даний тягар вини «тисячолітнього рейху» сприяв усвідомленню відповідальності поколінь за геноцид й тим самим дані підходи стали унаочненням демократичного профілю ФРН.

Досить важливим для Федеративної республіки стало те, що змінам політичної свідомості сприяло зміцнення демократичних інститутів, а стабільне функціонування останніх вело до формування й утвердження політичної культури. Тим самим суб'єктивні погляди і демократичні цінності громадян, їх когнітивна ідентичність пов'язувалися із політичною системою. Цей процес значно посилювався та набрав ширших географічних меж з відновленням державної єдності, коли в 1990 р. на демократичних засадах Основного закону ФРН до її складу увійшли землі колишньої НДР та Східний Берлін. Саме політика подолання минулого і широка система заходів щодо введення у історичний наратив пам'яті дискурсу про злочини нацизму мала вельми позитивні результати.

З точки зору історії сучасної Німеччини досить важливим чинником подолання минулого стали як широкі громадські дискусії, в їх числі суперечки істориків, так й належна емпірична практика, засади вестернізації країни. За визначенням Курта Зонтхаймера, «...вирішальне значення для вестерніза-

ції ФРН мали інститути. Інститути роблять політику: уряд, парламент, партії, суди й т. д. – організатори політичного процесу, ними вона визначається. Інститути твердо орієнтувалися на адаптацію до західної системи. Рано чи пізно довелося поступитися й тим, хто ще чіплявся за минуле». За оцінкою дослідника «для політики головне – що люди роблять у середині інститутів. Оскільки там вони не нацисти, по-суті, не можна сказати, що минуле не подолано» [54].

Щодо результатів суспільного обговорення останнього періоду в дискурсі ФРН щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю. Хабермаса про відповідальність за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Тим самим, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один із вагомих чинників демократичного образу німецької держави і всього суспільства.

Поряд з цим звертає на себе увагу важливий для ФРН суспільно-політичний процес щодо можливостей перегляду ролі Німеччини у Другій світовій війні. Її образ як «країни, винуватої в усьому» все частіше зміщується у бік висвітлення страждань німецького народу в останні роки війни. На цьому тлі та з огляду на кризові явища, зокрема з напливом біженців, помітне стрімке зростання популярності правих радикалів, їх партій. Останнім бракує усвідомлення почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму, що стали доконаними фактами для попередніх поколінь. Праворадикальні сили відмовляються від ролі спадкоємців злочинів і з готовністю шукають нові докази того, що Німеччина була «просто однією із жертв війни».

Відносно новими у політиці пам'яті об'єднаної Німеччини стали відповідні включення до загальнонаціонального історичного нарративу спогадів про страждання значної частини німців у кінці Другої світової війни і під час радянської окупації, на які практично до 2000 р. було накладено табу.

Лише більш ніж через пів століття ці травматичні події стали переходити із рамок особистих спогадів у площину суспільної пам'яті, викликаючи багато дискусій та відвертих застережень відносно можливості будь-якого перегляду минулого. Відтак мають бути опрацьовані і ці складові минулого та надані виважені оцінки про національну історію Німеччини, зберігаючи особливе почуття відповідальності за все тогочасне трагічне минуле.

До цього додаються проблеми пошуку, захисту та повернення культурних цінностей, переміщених у роки Другої світової війни, які набувають на початку XXI століття нових вимірів. Примітно, що розвиваючи законодавчу базу Веймарської доби, у Бонні були прийняті відповідні регламент та закон 1955 р. щодо захисту німецьких культурних цінностей від вивезення. Водночас ФРН зобов'язалася вживати заходів проти незаконної торгівлі культурними цінностями згідно норм міжнародного права. Варто зазначити, що за результатами опитувань, проведених німецьким Інститутом музеєзнавства (Institut für Museumsforschung), існує твердження, що в Німеччині у майже 2300 музейних колекціях можна знайти предмети культурної спадщини, незаконно вивезені нацистами. Моніка Грюттерс називає таке становище «неприпустимим» [55].

Нині положення про захист культурних цінностей держав-членів ЄС реалізується на основі права ЄС (Директива 93/7) у Німеччині з 1998 р. (Закон «Про реституцію культурних цінностей»). З приєднанням Берліна до Конвенції ЮНЕСКО (2007 р.) цей закон було розширено і з того часу він діє у площині взаємовідносин 127 держав-учасниць Конвенції ЮНЕСКО. 6 серпня 2016 р. у ФРН вступив у силу новий Закон «Про захист культурних цінностей» [56]. Міністерство культури та засобів масової інформації значно активізувало пошук награваного нацистами мистецтва. Однак донині це ще залишається невирішеною проблемою. Втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими,

час від часу навіть у XXI ст. продовжують повертатися до своїх власників або їх нащадків. Багато з них зберігається не лише в музеях та їх запасниках, а й в приватних колекціях та володіннях різних країн світу. Доволі типовими є випадки, коли вже нинішні власники творів мистецтва не володіють інформацією щодо їх походження, не підозрюють, що це переміщені за часів панування націонал-соціалістів або ж викрадені об'єкти, які є унікальними в своєму роді, або ж вони складають частину колекції і колись були власністю іншої держави чи її громадян. Тогочасна цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини мала на меті пограбування тисячолітніх надбань людства. Це був величезний масив злочинів – позбавлення приватної власності, дискримінація і потурання громадянських прав, переслідування і, врешті-решт, фізичне знищення мільйонів людей. Нацистські заходи періоду 1933–1945 рр. здійснювалися німецькою державою, яка тоді системно діяла як проти власних громадян, так і на всіх окупованих територіях, втілюючи в дію злочинні цілі та механізми [57]. Тож і ці проблеми стоять на порядку денному подальшого опрацювання наслідків нацистського періоду.

Підводячи підсумки щодо історичного дискурсу подолання нацистського минулого і тоталітарної спадщини в Німеччині, слід однозначно підкреслити важливість та результати проведеної величезної роботи. Її визначальною складовою став розгляд «проблеми вини» і сумісності ідеї національної величі та чесного викладу історії. Завдяки дискусії про «проблему вини», її концептуалізації у вимірах чотирьох типів, або рівнів вини за К. Ямперсом, у німецькому суспільстві лише з часом утвердилися відповідні чіткі конотації. Тож уявлення про те, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протиотрутою від повторення страшних сторінок історії служить не їх забуття, а невмируща пам'ять. Такий підхід включає відповідний комплекс суспільно-політичних і соціально-економічних заходів, починаючи від

денацифікації, реституції власності, люстрації, закінчуючи виплатами грошових компенсацій жертвам режиму і створенням музеїв та меморіальних комплексів.

Важливим чинником, що мав позитивний вплив на опрацювання «проблеми вини» в Німеччині, стала зміна поколінь. Для людей, які не застали гітлерівський режим або не брали участі в беззаконні в силу юного віку, виявилось набагато легше актуалізувати в суспільному просторі пам'ять про злочини нацизму. Покоління людей, які пережили націонал-соціалістичний режим у роки свого життєвого розквіту, навпаки – довгий час перешкоджали повноцінному розкриттю «проблеми вини» і проведенню відповідних політико-юридичних заходів у післявоєнній Німеччині.

Завдяки широким суспільно-політичним дискусіям, залученню до них видатних мислителів та фахівців-істориків, у повоєнному дискурсі Німеччини відбулося чітке розмежування понять «колективна вина» і «колективна відповідальність». Відкинувши можливість першого твердження і визнавши необхідність останнього, як пізніше зазначив Ю. Хабермас у «суперечці істориків», історична (тобто колективна) відповідальність актуальна для всіх поколінь нації, які живуть і житимуть після скоєних злочинів.

Тим самим пройдений шлях осмислення тяжкого спадку минулого в Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і проходив по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель. Нацизм у сучасній ФРН перестав сприйматись у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ». Пішли з життя або втратили колишній вплив багато людей, для яких нацистські злочини були конкретними діями їх самих або їх близьких і знайомих. Для тих же, хто не застав нацизм і, отже, не міг бути причетним до його політики, критика нацизму не сприймалася як критика самих себе і свого народу, а трактувалася, насамперед, як критика конкретного політичного режиму. За такого підходу стали можливими уважені оцінки і пам'ять про національну історію. Цей під-

хід передбачає особливе почуття відповідальності за все своє минуле.

Завдяки проведеним системним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь-якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, виразним символом злочинів нацизму та центральною історичною подією XX ст. Пам'ять про злочини Другої світової війни, політика «подолання минулого» – це більш ніж семидесятирічна традиція осмислення та інкорпорації Голокосту до німецького історичного наративу.

Х. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА УТВЕРДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У ХХ столітті Німеччина пройшла довгий шлях від кайзерівської імперії до сучасної західної демократії. Багато поворотів у долі народу та країни залежали від зміни як національної політики держави, так і політичної культури мас. Німеччина зуміла за останні 70 років не тільки подолати негативну спадщину націонал-соціалізму, досягти єдності, а й побудувати ефективну парламентську демократію, сильну правову і соціальну державу. У цьому контексті особливий дослідницький інтерес, практичну та теоретичну цінність представляють питання національної політики та утвердження сучасної політичної культури у Федеративній Республіці Німеччина. Водночас слушним є концептуальний аналіз і погляд на ретроспективу, які мали важливе значення на кожному історичному етапі.

Німеччину підставово дослідники називають «запізнілою нацією» з огляду на те, що національна суверенна німецька держава була створена лише в 1871 р. У силу цього держава відігравала центральну роль у модернізації національного розвитку. Адже німці відставали від західних держав у справі побудови імперії. Ці структурні та історичні факти відігравали специфічну роль як у розвитку національної політики, так і політичної культури Німеччини в порівнянні з іншими західними державами. Аналіз німецькомовної фахової літератури свідчить, що у Німеччині народно-етнічні засади мали давню традицію з часів Гердера і Арндта. Зважаючи на відсутність чітких політичних кор-

донів німецька нація визначалася здебільшого як культурна нація (Kulturnation) [1].

З часу об'єднання в 1871 р. німецьких князівств у Німецьку імперію, коли було обрано «малонімецький» варіант об'єднання, у німецької нації з'явилися політичні кордони; формується німецька державна нація (Staatsnation). Проте і в подальшому не загальна державність, а приналежність до етнокультурної та історичної спільності продовжувала розглядатися в якості основи німецької нації. Ці настанови народно-етнічного мислення в подальшому отримали «великонімецьке» забарвлення, кульмінацією якого став націонал-соціалізм.

Визначення нації в сучасній німецькомовній та зарубіжній науковій літературі вважається усталеним терміном як етнокультурної спільноти, в якому поняття нації і національної ідентичності визначаються такими базовими якостями як етнічна приналежність, спільна мова, культура, спорідненість по крові. Питання формування німецької нації завжди було актуальним як для регіональної, так і для світової політики. Проблема вирішення німецького питання – самовизначення німців, подолання вікової роздробленості та формування єдиної німецької держави з чітко визначеними кордонами, в межах яких закріпився би мовний та культурний простір, – залишалася чи не найболючішою не лише для самих німців, а й для всієї Європи.

Розв'язання цієї проблеми, окрім іншого, тісно пов'язувалося зі смисловим навантаженням визначення нації. Дане поняття в сучасному його розумінні широко застосовується лише з XVIII ст., його етимологію пов'язують з античними часами. Саме слово «нація» походить від латинського *patio*, що означає народ, рід, народження, походження, націю. Вже з XVII ст. термін «нація» використовують для позначення жителів певної країни, незалежно від їхнього етнічного походження.

Починаючи з XVIII ст., більшість науковців, що займалися даною проблематикою, використовували власне визначен-

ня поняття «нація». Французький історик, філолог та філософ Е. Ренан визначав націю як «велику солідарність, утворену почуттям жертв, які вже принесено й які є готовність принести в майбутньому». За його твердженням, нація вимагає спільного минулого, але для сучасності вона резюмується цілком конкретним фактором: «це рельєфно висвітлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації – це щоденний плебісцит».

Для М. Вебера найпершою ознакою нації було те, що «певні групи людей вважають одні одних здатними на специфічне почуття солідарності». Це почуття солідарності проявляється у спільності мови, культури, свідомості, звичаїв, релігії та політичних цілей. Тобто нація – це спільнота, що прагне утворити власну державу. К. Дойч визначав народ та націю через ідею комунікації [2]. Із зазначеного можна вивести наступні критерії, наявність яких засвідчує існування нації: 1) спільна мова та культура; 2) спільна національна пам'ять та історія; 3) солідарність; 4) національна держава та 5) чітко визначена спільна територія.

Наскільки ж відповідала німецька нація визначеним критеріям «нації»? Чи достатньо було тоді спільної мови та культури для цього? Як зазначав О. Дан, німецьке розуміння нації народоцентричне. Німецька ідея нації у своїх витоках не є ані політичною, ані пов'язаною з абстрактною ідеєю громадянства. Націоналізм відзначався народно-етнічними засадами, у його розумінні націю складало населення держави, а народ розглядався як спільність. Цю дополітичну німецьку націю розуміли не як носія певних політичних цінностей, а як культурно-органічну, мовну спільноту, тобто як самодостатню самобутню народність (німецькою – *Volksgemeinschaft*). Це розуміння нації є етнокультурним, а не політичним [3].

Серед чинників, що витворили спільну німецьку культуру, можна виокремити три найважливіші. По-перше, – романтичний націоналізм, що культивував інтерес до вивчення німецької історії та мови. Цей чинник яскраво проявив себе на

початку XIX століття в розвитку жанрів історичного роману та балади (І. Г. Гердер та І. Геррес). Німецький романтичний націоналізм був стимульований зовні, став реакцією на французьке панування в Європі та наполеонівські завоювання. По-друге, важливий внесок у формування спільної німецької культури зробила плеяда видатних діячів філософії, літератури, мистецтва. Серед них варто назвати Г.-В.-Ф. Гегеля, І. Канта, Ф. Шеллінга, Л. Фейербаха, Й. В. Гете, Г. Гейне, І. С. Баха та багатьох інших творців світового рівня, що належать до німецької національної культури. По-третє, на особливу увагу заслуговує Мартін Лютер – батько Реформації та протестантської етики. Протестантизм став для німців джерелом раціонального стилю життя, господарювання та виробництва, виховав у них педантичність та працелюбність.

Щодо другого критерію творення нації – спільної національної пам'яті та історії, то вони формувалися в Німеччині значно пізніше, ніж у інших державах Західної Європи. Лише з 1871 р., коли канцлер Отто фон Бісмарк об'єднав Німеччину, держава розпочала відлік своєї цілісної історії. Так само як й інтерес до німецької мови і культури, «воля до єдності була значною мірою стимульована ззовні, а становлення сучасної нації-держави в Німеччині було свого роду відповіддю Пруссії та інших німецьких політичних утворень на виклики Великої французької революції, на наполеонівські нашествия та на чуже панування» [4].

Слід наголосити також на значенні канцлера О. Бісмарка у формуванні спільної німецької пам'яті та історії й тим самим у формуванні німецької нації. Його вплив виявився у проведенні так званої «культуркампф» – боротьбі за культуру, що полягала в наступі на католицькі організації, поширенні політики попруссачення населення, наступі на права національних меншин та посиленні національного пригнічення поляків, французів, датчан тощо.

Однак необхідно відзначити, що, незважаючи на зусилля держави щодо подальшої культурної гомогенізації населення

колишніх князівств в рамках єдиного німецького суспільства, регіоналізм був і залишався одним із важливих факторів, що впливали на формування національної ідентичності німців. Тому принципи федералізму і децентралізації глибоко вкорінені в державні традиції та політичну культуру Німеччини. Князівства, які увійшли в Німецьку імперію, мали власні прапори, конституції, уряди, парламенти, поштові служби, поліцію, армію і т. п.

Відповідно запізнилася національна державність детермінувала появу провідної ідеї сильної держави та прагнення максимального підкорення їй всіх процесів формування нації із-за страху нової роз'єднаності чи розколу. Німецький національний рух сповідував народно-етнічні засади: у його розумінні націю складала не народи, що населяли країну, а лише народ як етнічна спільнота (Volkstum). Тим самим політичне поняття нації підмінялося етнічним. Така концепція була своєрідною відповіддю на незавершеність процесів формування німецької національної держави.

В силу цього етатизм і романтизм та інші характерні риси німецького суспільства останньої третини ХІХ століття призвели до концептуалізації особливої національної політики – *der deutsche Sonderweg* (особливий німецький шлях). Підсумком даної політики, яка прагнула до силового утвердження на континенті, і не тільки, стало розв'язання Німеччиною двох світових воєн і крах цієї національної концепції.

Перша світова війна для німецької нації мала фатальне значення. Досвід пережитих чотирьох воєнних років призвів до докорінної зміни національно-політичної поведінки усіх верств німецького суспільства. На основі цього досвіду в життя увійшло і укоренилося поняття «народна спільність» (Volksgemeinschaft). Духовно-ідеологічний аспект Великої війни значною мірою сприяв радикалізації німецької національної свідомості, а програш в ній та непомірні санкції – ставали у подальшому живильним ґрунтом політики реваншу.

Окрім інших наслідків цього розвитку подій, досить важливим було питання щодо чіткого визначення кордонів Німеччини. Відомо, що досить часто окреслення спільної території для німців було вельми уразливим. Попередні територіальні надбання навіть за рахунок ареалів з німецьким населенням внаслідок програної війни були втрачені як німецькою імперією, так і Третім рейхом.

Події першої половини ХХ ст., зокрема розв'язані Німеччиною дві світові війни, прагнення осмислити і вивести історичні уроки в повоєнні роки вплинули на більшість країн, на їх інтелектуальні та ділові кола досить витверезно. Як пізніше зазначали К.-Р. Кортє і В. Вайденфельд, німецьке питання – у всі часи було європейським питанням, а європейське питання – це у всі часи німецьке питання [5]. Така зжата формула означала, що Німеччина, будучи центральною європейською державою як у географічному, так і в політико-економічному вимірах, багато в чому детермінувала логіку і спонукала процеси європейського розвитку.

Аналізуючи історичну ретроспективу та шляхи успішної трансформації суспільного буття німців після розгрому Третього рейху, слід враховувати складові перетворень у національних та (західно)європейських вимірах, що пов'язані зі змінами національних політик держав та процесами утвердження демократичних засад і нової політичної культури. Тобто, з'ясуванню підлягає широке коло важливих проблем трансформаційних змін, які пов'язані з вирішенням питань німецького державного будівництва і новими засадами міжнародних відносин та досягненні стабільності політичної системи ФРН, її спроможності до розвитку, зокрема і в період відновленої єдності Німеччини.

У системі державно-політичних відносин політична культура включає в себе як масові феномени, так і способи функціонування державної влади. Тому центральною проблемою політичної культури є культура політичного владарювання, що виявляється у діяльності державних органів. Аналіз сис-

теми владарювання виходить на перший план, коли мова йде про політичну культуру чи про політичну систему. За цих підходів важливо з'ясувати шляхи формування та чинники діяльності інститутів влади і політичної системи, відшукати пояснення раціональності способів функціонування, загалом владних відносин. Разом з тим політична культура характеризує ставлення громадян до державної влади, їх здатність до самоорганізації, способи реакції на політику державних структур і форми участі громадян у політичному житті, їх політичні орієнтації.

Соціальний рівень політичної культури взагалі неможливо з'ясувати без аналізу культури державної влади, її інститутів, норм діяльності, взаємодії як з особистістю, так і з масами, зі структурами громадянського суспільства. Більше того, в окремих країнах (наприклад, в США, у Франції) у формуванні політичної культури домінуючу роль відіграло громадянське суспільство; в інших країнах цю роль переймала держава. Німеччина, як добре відомо, відноситься до цієї групи країн. І за часів кайзерівської Німеччини та Веймарської республіки, а тим більше у період фашистської диктатури, держава відіграла провідну роль у формуванні тогочасної політичної культури, слугувала її законодавцем. Цим відповідною мірою пояснюється стереотип законослухняності громадян Німеччини, схильність значної її частини до етатистського мислення і поведінки.

Шлях, який випав на долю німецького народу в повоєнні роки, був складним і неоднозначним. Окупація повинна була назавжди відбити в Німеччини потяг до світового панування після невдалих спроб 1914 і 1939 рр. Передбачалося ліквідувати Пруссію як оплот мілітаризму, виховати німецький народ у демократичному дусі. Держави-переможниці дійшли згоди на виселення німців з Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Переселені понад 11 млн німців заплатили за нацистську провину. Було пересунуто на Захід польський кордон, до Радянського Союзу відійшли Кенігсберг та Східні те-

риторії міжвоєнної Польщі. Тотальна поразка Третього рейху та наступний контекст світових змін призвели і до розколу Німеччини на дві держави. Карта з кордонами Німеччини та їх змін, що є у додатках, унаочнює цю картину.

У переможений Німеччині вимушено відбувалися вагомі структурні зміни, різкі трансформації німецької національної самосвідомості, політики. Як слушно відзначав німецький історик Вернер Конце, після 1945 р. німецьке суспільство пережило фундаментальний розрив державного, національно-політичного і культурного континуїтету [6]. Значення цього розриву важко переоцінити. Після 1945 р. німецька держава радикально дистанціювалася не лише від націонал-соціалізму, але й від всього комплексу передвоєнних політичних традицій, від багатьох властивих державним інститутам ціннісних конотацій, ідентичностей, переконань та стереотипів, що були провідними у минулому [7]. Жодна із європейських націй не знала у новий та новітній час настільки різкого розриву континуїтету і практично одночасного демонтажу попередньої національної політики та політичної культури, як Німеччина.

Становлення та розвиток демократії у післявоєнній Німеччині проходили на основі заходів денацифікації і формування та утвердження оновлених інститутів й принципів функціонування влади. Демократизація цивільних структур була б неможлива без демократизації державної влади. Тобто, політична культура, у нашому випадку, постає важливим структурним контекстом всього соціального процесу.

Дослідження національної політики і політичної культури в Німеччині в силу певних причин представляє методологічні труднощі. Перш за все, тут ці явища історично еволюціонують і відчутно змінюють свої ціннісні конотації і політико-ідеологічні засади. Далі, протягом ХХ ст. у німців вимушено змінилося кілька соціокультурних парадигм національної політики, політичної культури влади та мас. Національна політика кайзерівської держави з її прусько-мілітаристською

основою зазнала краху. Встановлена після Першої світової війни державно-політична практика Веймарської демократії, зазнаючи зовнішніх впливів, при всіх її позитивах, створила умови для визрівання і встановлення нацистської диктатури. Остання обернулася трагедією не лише для Німеччини, а й для всіх держав та народів Європи і не тільки.

Становище переможеної Німеччини з травня 1945 р. імперативно вимагало відновлення демократичних засад розвитку, що були притаманними Веймарській республіці, та пошуків і впровадження нових життєздатних форм суспільно-політичного буття. Цими проблемами переймалися як окупаційна влада, так і противники гітлерівського режиму, прогресивно мислячі діячі. Прикметно, що ще до капітуляції гітлерівської Німеччини за посередництва церкви була розпочата розробка засад організації буття в повоєнний час.

У практичну площину лягало завдання демократизації, проте її здійснення було дуже складним завданням. Адже за 12 років нацистського панування свідомість багатьох німців була отруєна расовою ідеологією, а ціле покоління німецької молоді було виховане на принципах «фюрерства». Навесні 1945 р. керівники американських і англійських окупаційних військ не вірили в готовність німців до демократичних перетворень. Спочатку були заборонені всі політичні партії, всі виниклі стихійно антифашистські комітети. Окупаційна влада оголосила «політичний карантин», призначила бургомістрів і досить суворо стежила за їх роботою. Американці розпустили навіть створений колишніми в'язнями Дахау комітет «Вільна Німеччина», а військова адміністрація Великобританії в жовтні 1945 р. відсторонила Конрада Аденауера від обов'язків правлячого бургомістра Кельна.

Демократизація в радянській зоні окупації здійснювалася відповідно до уявлень кремлівського керівництва про демократію. І тут уже в перші місяці окупації створювалися німецькі адміністрації, а в містах призначалися бургомістри. Одним з перших було сформовано Берлінський магістрат вже

14 травня 1945 р. Природно, що на ключові пости в органах управління земель і провінцій, в чийх руках зосереджувалося керівництво поліцією, денацифікацією, підбір кадрів, висувалися саме перевірені антифашисти, здебільшого комуністи.

У західних зонах окупації в політиці демократизації істотні зміни почали відбуватися через кілька місяців після капітуляції Берліна. Вони частково були викликані впливом подій у радянській зоні окупації, де діяльність антифашистських партій була дозволена ще на початку літа. Дозвільна система союзників вбирала процедуру ліцензування політичних партій і об'єднань, тож далеко не всі з них отримали право діяльності. Зокрема, в американській зоні не отримали ліцензії радикальні партії переселенців і монархістів.

Суттєвим подальшим етапом демократизації стали вибори всіх рівнів влади, які проводилися в першій половині 1946 р. У другій половині того ж року відбулися заходи щодо прийняття ландтагами конституцій земель. Щоправда, тексти конституцій затверджувалися окупаційною владою. Тим самим, у західних зонах процес передачі управлінських функцій від окупаційних адміністрацій до німецьких органів влади проходив поетапно.

У західних окупаційних зонах важливе місце у справі демократизації займали церковні конфесії і, перш за все, католицька та протестантська. За баченням окупаційної влади, активна діяльність церкви повинна була сприяти відходу німців від ідеології нацизму. Не менш важливу роль у демократизації Німеччини повинні були відіграти радіо, кіно і преса. У багатьох кінотеатрах демонструвалися антифашистські фільми, антивоєнна і антифашистська тематика домінувала у радіопередачах та на сторінках газет і журналів.

Після проходження денацифікації в політичне життя західних зон повертаються колишні гітлерівські юристи, дипломати. Складність ситуації полягала в тому, що після провалу замаху на Гітлера 20 липня 1944 р. консервативна і ліберальна опозиції були майже повністю знищені. Спиратися

ж на активних антифашистів окупаційна влада західних держав не наважувалася. За таких умов на авансцену політичного життя в західних окупаційних зонах стали виходити політики, які в 1933–1945 рр. перебували в тіні та здебільшого відсиджувалися у своїх оселях. Серед них досить швидко за підтримки американців впливовою постаттю став колишній «рейнський сепаратист» доктор Конрад Аденауер. Колишнім лідерам партій Веймарської республіки було зрозуміло, що відновлення попередньої партійної структури неможливе. Вже в кінці серпня – на початку вересня 1945 р. окупаційна влада англійської та американської зон дозволила діяльність партій і профспілок, а французької – лише в останніх числах грудня того ж року. Однак їх діяльність була дозволена не в зональних масштабах, як це було у Східній Німеччині, а спочатку лише на рівні округів. Про особливості сходження партій у західних зонах вже відзначалося раніше.

Німецька національна політика в переможений Німеччині була делегімітована в силу низки причин. Період правління фашистського режиму супроводжувався систематичним піднесенням засобами державної політики німецької нації. Тоді був створений культ фюрера, і суспільство вступило в часи крайнього націоналізму та мілітаризму. Гітлерівський Третій рейх став центром соцієнтальної активності, розповсюджував агресивну ідеологію основану не лише на націоналізмі, але й на расі, на крові, експансіонізмі та культурі війни. Останній, який був підкріплений воєнними перемогами, мав підтримку населення країни до 1943–1944 рр. Після нищівної поразки Берліна 1945 р. серед німців поширилися пацифізм, антимілітаризм та антинаціоналізм. У період суспільної кризи і років окупації традиційні національні цінності стали під питанням і витіснялися на другий план. Відтоді люди, що відчували сильний вплив фашистської пропаганди, відмовлялися займатися політикою і поверталися до традиційних норм і цінностей.

Як справедливо зазначають дослідники, «кінець нацистського режиму залишив у переможений країні політичний і

духовно-моральний вакуум». І найголовніше полягало в тому, що 1945 р. означав кінець ідеї німецької ідентичності, заснованої на концепції «особливого шляху» («*der deutsche Sonderweg*»), яка трактувала Німеччину в своєму самому радикальному (нацистському) варіанті в якості расового «народного співтовариства» [8]. Як зауважували німецькі автори, якщо розглянути всі німецькі розриви континуїтету в порівняльній перспективі, то перехід від націонал-соціалізму до демократії та утвердження Федеративної республіки стали найбільш радикальними системними зрушеннями, що супроводжувалися фундаментальною переоцінкою національних цінностей [9]. Таким чином, поразка Німеччини в Другій світовій війні й її катастрофічні наслідки повністю дискредитували і підірвали колишню німецьку ідентичність.

У цей час з'являється вираз «час нуль» («*Stunde Null*»), що підкреслював радикальний за своєю глибиною історичний розрив. Ця формула констатувала ситуацію *tabula rasa*, ситуацію радикально нового початку. Німецький дослідник Дольф Штернбергер, будучи сучасником цих подій, писав у своєму щоденнику в 1945 році: «Ґрунт в дійсності пішов у нас з під ніг. Закладемо ж новий ґрунт!». У вересні того ж року новий ректор Марбурзького університету заявив: «Позаду нас мільйони убитих, наші будинки і наше майно знищені, ми втратили наше буття ... і як подарунок від переможців Німеччина повинна прийняти тепер саму себе». У цьому зв'язку йшлося також про «години і дні відродження», під час яких переможці надають Німеччині «допомогу при пологах» [10]. Однак чи був для більшості німців 1945-й звільненням і народженням нового, чи він сприймався поразкою?

Історик Гельмут Кельбле слушно підкреслює, що по відношенню до 8 травня 1945 р. існує чітка різниця між почуттями більшості тогочасних німців і почуттями та думками німців наступних поколінь [11]. Ситуація була парадоксальною, так як одночасно означала звільнення від нацистського ярма (Ясперс) і тягаря війни, але, з іншого боку, – вона означала

повну втрату моральної гідності і самосвідомості, оскільки демонтаж нацизму відбувався ззовні, а не зсередини. Як зазначав В. Біалас, 1945 р. був сприйнятий більшістю німців як воєнна поразка, а не як звільнення [12]. Слід мати на увазі, що більшість німців була лояльною до режиму до самого кінця, так як нацистська ідеологія була глибоко укоріненою. Перші роки окупації здебільшого були сприйняті як період глибокого морального приниження, що проходив під знаком «перевиховання», денацифікації і дебатів про колективну провину. Домінуючим було почуття самостраждання.

Своєрідність розвитку повоєнного періоду полягала в контролі союзних держав над становищем у Німеччині. Якщо експеримент репарацій і нагляду Ліги Націй у 1920 рр. був невдалим, то після Другої світової війни міжнародний контроль був максимально повним і держави-переможниці взяли всю відповідальність за майбутнє Німеччини. Проведені денацифікація і демократизація суспільного буття, засудження головних злочинців Третього рейху, ліквідація Пруссії як мілітаристського оплоту німецької держави стали базою подальших демократичних змін. Але розбіжності у підходах колишніх союзників досить скоро принесли далекосяжні наслідки.

Важливо також враховувати, що після Другої світової війни, особливо у Західній Європі, серед політиків і інтелектуалів відбулося усвідомлення невідворотності дилеми: або відмовитися від довоєнної національної політики, або опинитися свідками повної катастрофи, поставити під сумнів саме існування людства в ході ескалації міжнародної напруженості. Імперативом поставало завдання перегляду засад всієї системи внутрішньоєвропейських відносин. Ідея ця не могла бути ініційована німцями, у перші повоєнні роки подавленості вони були неспроможні висунути її. Але для німецьких політиків заклики У. Черчилля 1946 р. та кроки Франції щодо створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, спрямовані на здійснення багатовікової «європейської ідеї», мали

великий шанс [13]. Звичайно, такий напрям вимагав розриву з ідеологією націоналізму, яка визначала характер міжнародних відносин на європейському континенті з часів становлення національних держав. Від Німеччини, її політиків, а також для суспільних уподобань це означало здійснення кардинального розриву з традиціями войовничого націоналізму та експансіонізму.

З іншого боку, вже у перші повоєнні роки, коли протистояння Заходу і Сходу лише починалося, висувалася й ідея Європи як «третьої сили». У Німеччині цих ідей дотримувалися В. Диркс, пастор М. Німеллер, соціал-демократ В. Левенталь та інші. Прихильники Європи як «третьої сили» сподівались, що у послабленні конфлікту Схід–Захід змогла б відчутну роль відіграти й об'єднана Німеччина. Засад посередницької ролі німців у даному конфлікті дотримувалися деякі провідні діячі ХДС, включаючи голову ХДС радянської зони окупації Я. Кайзера [14].

Слід взяти до уваги, що у Східній Європі підходи та події носили інший напрям, мали відмінне від Заходу спрямування. У процесі становлення і зміцнення так званих народно-демократичних режимів у східно-європейських країнах, включаючи і радянську зону окупації східнонімецьких терен, застосовувалися відповідні жорсткі методи для досягнення небездоганних цілей правлячих партій. На остаточне вирішення результатів ідейної та політичної боротьби у західних окупаційних зонах Німеччини з питань загальнополітичної орієнтації й долі країни і нації вплинули події у Чехословаччині початку 1948 р. та блокада Західного Берліна 1948–1949 рр. Західнонімецькі політики за дієвої підтримки США та інших держав пішли на створення держави із трьох західних окупаційних зон і тим самим на розкол німецької нації. Прийняття Основного закону в травні та легітимація у вересні 1949 р. утворення ФРН надало підстав для проголошення в жовтні того ж року східнонімецької держави, НДР [15]. Тим самим розкол Німеччини став доконаним фактом. Відтак дві

німецькі держави, кожна з яких, долаючи нацизм, сформувала свою національну політику і політичну культуру, протистояли одна одній сорок років. Після досягнення державної єдності Німеччина здійснює оновлення національної політики і політичної культури в якості складових демократичної держави, для якої характерний високий авторитет у світовому співтоваристві.

Важливою віхою для німецького національного демократичного відродження стало прийняття Основного закону та конституювання ФРН. Окрім всього іншого, це означало і обрання Федеративною республікою демократичної системи правління та відмови від попередньої націоналістичної політики. У новоствореній державі проголошувався республіканський демократичний і федеративний устрій, державна влада чітко поділялася на три відповідні гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Виходячи із уроків Веймарської республіки, були визначені роль президента і уряду, політичних партій і обмеження заходів плебісцитарної демократії.

Важливо, що наріжними конституційними положеннями ФРН стали визначення принципів демократичного розвитку та забезпечення основних прав і свобод громадян, правовий, соціальний характер держави. Більше того, на перше місце були поставлені основні права і свободи людини, саме у першому розділі в ст. 1–19 чітко сформульовані основні права людини як система цінностей нового суспільства. У ст. 20 Основний закон закріплює принципи як соціальної держави, так і федеративної і правової держави. Далі сформульовано рішення щодо демократичної форми держави, визначався типовий репрезентативно-демократичний її характер. Держава ставала гарантом дотримання принципів економічного і соціального облаштування [16].

Принцип федеративного устрою (західно)німецької держави забезпечує побудову державних структур знизу догори. Тим самим не допускається концентрація влади на одному рівні і забезпечується захищеність громадян. На комуналь-

ному рівні право на самоуправління при вирішенні завдань місцевих громад гарантують положення ст. 28 Основного закону. Для Федерації законодавство стає основною задачею, а управління здебільшого віднесено до функцій федеральних земель.

Для всієї повоєнної Німеччини тема національної політики була особливо чутливою і болючою. Це пов'язувалося із трагічними подіями, які привнесла Німеччина і які довелося пережити Європі та світу в першій половині ХХ ст. Роз'ятреною раною була нацистська окупація Європи, коли викривлення національного сягнуло встановлення знаку рівності між нацією і расою, що призвело до величезних злочинів німецького націонал-соціалізму проти людства. Проведена після розгрому нацизму денацифікація ґрунтовно зруйнувала тоталітарно-націоналістичні структури. Проте і в кінці 1940-х та на початку 1950 рр. спостерігалися зіткнення між демократичними і авторитарно-націоналістичними світоглядними позиціями громадян.

З урахуванням цих складових та тяжкої спадщини про проведення повноцінної національної політики у її загальноприйнятних вимірах для німецьких держав не могло бути й мови. Пережиті такі глибокі «надломи» привносили значні зміни до національної самосвідомості німців. Аналіз тексту Основного закону ФРН свідчить про наступне. У преамбулі цього конституційного документа зазначається, що німецький народ, усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхнений прагненням у якості рівноправного члена Європи, яка йде по шляху об'єднання, служить загальному миру. У окремих статтях Основного закону фіксувався національний характер держави та йшлося про гарантії «усім німцям» відповідних прав та свобод [17]. Даний контекст положень про «німецький народ, і «німців» унаочнює суттєву зміну всієї парадигми національного розвитку ФРН.

За умов національного розколу, новоутворена Західна Німеччина визначила пріоритетним національний курс на

воз'єднання із західноєвропейським світом, трансформацію національних традицій у загальноєвропейський контекст культурних цінностей. К. Аденауер вважав перспективним лише західноєвропейський напрямок інтеграції. При цьому він посилався на засади теоретика неолібералізму В. Рьопке, прихильника створення західнонімецької держави в рамках західного блоку із сильним віддаленням від Сходу. Цей курс став домінуючим і чимало прихильників концепції «третьої сили» прийняли його [18].

Якщо у зовнішньополітичній доктрині даний вектор привів до створення Європейського об'єднання (а в подальшій перспективі Євросоюзу), то у внутрішній політиці теза Аденауера «про колективну ганьбу» значно обмежила процес денацифікації та переслідування колишніх нацистів. Значна частина вчорашніх прихильників Гітлера в часи правління першого федерального канцлера змогла повернутися на владні посади. Ці розбіжності християнських демократів із принципами соціал-демократів привносили напруженість у їх відносини. До цього додавався палкий антикомунізм Аденауера, його рішучі заперечення ініціатив Москви щодо умов об'єднання німецького народу. Тож створення на уламках Третього рейху двох нових німецьких держав не тільки відродило почуття необхідності подолання «нового розколу», а й посилювало розходження в національних політичних традиціях Західної і Східної Німеччини.

Практика державного будівництва у ФРН привнесла відчутні зміни у формування національної і політичної ідентичності. Важливо, що по війні **національна гомогенність Західної Німеччини** довгий період була її притаманною ознакою. Дана особливість постала наслідком післявоєнних депортацій німців і перекроювання політичної карти Європи. У 1950 рр., коли на європейському континенті загострювалася холодна війна, на ґрунті антикомуністичних настроїв поступово виростала нова національна ідея, в якій антимілітаризм брав гору. Тоді німецький націоналізм вичерпався, оскільки

дискредитував себе. Більшість громадян стали ідентифікувати себе з новим політичним порядком та його символами. У цій ситуації надзвичайно важливими були, окрім іншого, економічні успіхи ФРН та її інтеграція до європейських інститутів. Тому «денацифіковані» у післявоєнні роки західні німці стали найчастіше говорити про себе як про європейців, як про космополітів і тільки потім як про німців. На думку П.Шульце, у європеїзмі німці ховали свою ідентичність, «скомпрометовану фашизмом».

Принципи федералізму, децентралізації та регіоналізму стали більш укоріненими в державне будівництво та політичну культуру західнонімецького суспільства. Як і раніше, німецькі землі мали власні атрибути державності: конституції, уряди, ландтаги, прапори, поліцію тощо. Але покоління людей, що пережили Другу світову війну, відчували на собі складні метаморфози. Певна частина німців ностальгувала за часами минулого. Тож за пережитих турбуленцій умонастрої повільно змінювалися лише з плином часу.

З закріпленням повоєнного розколу німецького народу кожна із держав проводила свою національну політику, відмінну одна від іншої. Для К. Аденауера кінцевою метою була розбудова єдиної миролюбивої Німеччини у сім'ї європейських народів. Досягнення цього він пов'язував з інтеграцією ФРН до західного світу, через конфронтацію з СРСР і відхилення всіх його пропозицій стосовно возз'єднання і нейтралізації Німеччини. А вступ ФРН до НАТО, за баченням Аденауера повинен був пришвидшити возз'єднання нації, навіть з позиції сили. Довгий період Бонн претендував на одноосібне представництво інтересів двох існуючих німецьких держав на міжнародній арені, проводив політику в німецькому питанні ґрунтуючись на «доктрині Хальштейна», потім сповідував гасло «подолання статус-кво», тобто ліквідації, поглинання НДР.

Натомість офіційні ідеологи та очільники у Східному Берліні спочатку були прихильні до ідей об'єднання двох

частин Німеччини на обумовлених засадах, але після врегулювання відносин з ФРН досить скоро стали сповідувати теорію існування двох націй німецького народу: соціалістичної у Східній та буржуазної нації у Західній Німеччині. З унормуванням міждержавних відносин у 1972 р. для НДР німецьке питання стало так званим і, в силу цього, у Східному Берліні вважали його вирішеним остаточно.

У той же час провідники ФРН завжди артикулювали гасла і демонстрували прагнення досягнення національної єдності німців. А відмовившись від силового способу об'єднання, вони «в рамках забезпечення національних інтересів» прагнули сприяти поліпшенню існування «другої частини нації». Проте і у ФРН у історико-політичному дискурсі не було єдності щодо можливостей та часу подолання національного розколу. Зверну увагу, що навіть з висоти нинішніх реалій після досягнення державної єдності німців серед науковців є розбіжності щодо оцінки та виведення уроків із того історичного періоду Німеччини. Окремі дослідники обстоюють тезу, що НДР йшла по шляху формування власної ідентичності, спроможної стати окремою нацією, так само, як відбулася остаточно самоідентифікація австрійців у ХХ ст. [19].

Аналізуючи з історичних та політичних засад національний розвиток повоєнної Західної Німеччини, слід акцентувати увагу на наступному. Проголошення національною метою європейської єдності пріоритетною задачею ФРН у перші роки її існування ознаменувало фундаментальну зміну політики порівняно з усією попередньою історичною практикою німецької держави. Відтоді для кількох поколінь поняття Європи було важливим маркером для громадян ФРН. Даний підхід все більше поділяла молодь. У європеїзмі німці могли приховати свою ідентичність, яку скомпрометував гітлерівський нацизм. Європа стала своєрідним сурогатом німецької ідентичності. Участь у НАТО, у світовій торгівлі, так зване німецьке «економічне диво», відродження німецького виробництва та попиту на високоякісні німецькі товари у світі – всі

ці чинники відіграли позитивну роль та направили пошуки ідентичності в мирне й цивілізоване русло.

З висоти нинішнього часу очевидно, що шлях до вирішення національної єдності Німеччини пролягав через примирення із західним світом, інтеграцію країни спочатку в нього, добровільне політичне, воєнне самообмеження Бонна, готовність підпорядкувати кожного свого солдата колективному атлантичному контролю, а починаючи з 1970 р. до цього додавалися вагомі миролюбні кроки в загальноєвропейських структурах. Без всього цього не було б довіри і сприяння з боку західних держав реалізації національних інтересів німецького народу. Звичайно, що єдність мови, поезії, мистецтва тощо, як і єдність усвідомлення історичної долі у німців, існували завжди. Однак, наявність двох держав протилежних політико-ідеологічних засад змогли мінімізувати в німецького народу прихильність до національного возз'єднання.

Післявоєнна ФРН, ставши на шлях відчутної денационалізації, була вимушена **тему національного віднести до розряду «табу»**. У розвитку всього національного офіційний Бонн виходив із реалій повоєнної «кризи національної ідентичності» як сприйнятливої моделі трансформації розвитку німців. Центром післявоєнної парадигми мислення німців стає «питання про провину» (Schuldfrage); культивується почуття колективної провини, почуття сорому по відношенню до відомих тяжких періодів своєї історії [20]. Засобами державної політики здійснюється денационалізація освіти: у багатьох школах не вивчається текст німецького гімну, у країні не культивується почуття любові до Батьківщини. У зв'язку з цим слушно зауважив Х. Гроссер: «Виявом втрати національної ідентичності стали відмова від колективного почуття національної гордості й готовності захищати німецькі інтереси та втрата історичної свідомості, почуття приналежності до єдиної нації. Німці вже не дивляться своїми очима на минуле і те, що відбувається, вони дивляться на все очима своїх супротивників часів Другої світової війни».

З утворенням двох держав – ФРН і НДР, німецька нація стала розділеною політичними кордонами. Німці переживають сильну кризу, пов'язану із втратою національної ідентичності. Як писав німецький історик П. Шульце, «після 1949 р. виникло небажання бути німцем: поняття німецькості не існувало. Місце національної ідентичності було вакантним в системі символів і норм» [21].

Під знаком витіснення провини і забуття минулого знаходилися і східні німці, перебуваючи під жорстким ідеологічним контролем. Роз'єднаність німецького народу поділила націю на дві непримиренні з ідеологічної точки зору частини. З плином часу ставлення до поділу нації призвичаювалося, скажімо, в 1972 р. на питання: «що ви вважаєте найважливішою проблемою, якою необхідно займатися у ФРН?» лише 1% опитуваних західних німців відповів «возз'єднання» [22]. Тому питання про становлення повоєнної національної ідентичності західних німців у історіографії ФРН здебільшого розглядалося в рамках дискурсу сприйняття і подолання «минулого». «Бути німцем в основному означало протягом всієї післявоєнної історії – принаймні, у Західній Німеччині, – дискутувати з нацистським минулим і долати його» [23]. Іншими словами, це означало денаціоналізацію, яка у перші повоєнні десятиліття передбачала практично повне табування всієї національної тематики.

Водночас зазначу, що становлення у Західній Німеччині повоєнної національної ідентичності до середини 1960 рр. проходило під знаком політики замовчування, витіснення і «захисту» від «колективної провини». У суспільному дискурсі акцентувався власний статус «жертви», увага зосереджувалася на власних поневіряннях, стражданнях і повоєнній нужденності громадян.

Для наступних років і десятиліть з початком студентських бунтарських виступів і аж до 1985 р. характерними були зростання самокритики, прагнення політиків і заходи влади до посилення критичних висновків із минулого. Цьо-

му сприяли також і суворі заходи по відношенню до нацистських злочинців у вигляді публічних судових процесів.

Пошуки національної ідентичності розпочалися з новою силою у другій половині 1980 років. У ФРН розгорілася так звана «суперечка істориків» 1986–1987 рр. щодо переосмислення минулого, «питання про вину», про німецьку відповідальність за жакливі сторінки Другої світової війни. Частина представників інтелектуальної еліти Західної Німеччини підняла питання про ренаціоналізацію німецької історії.

До непростих процесів у сфері національної ідентичності в Західній Німеччині додався з часом більш значимий, а з 1960 рр. масовий приїзд робітників із Туреччини. Це призвело до різкого зростання в німецькому суспільстві мусульманської турецької общини. І дана тенденція, все відчутніше зміцнюючись, стала доволі вагомою складовою суспільства ФРН. Проте, по мірі того як ставало зрозумілим, що мусульмани у своїй більшості не асимілюються, а з іншого боку, що діти, які народилися у країні масово отримують громадянство, з новою гостротою заявила про себе проблема релігійної, культурної і етнічної різноманітності. Це імперативно поставило питання про культурні виміри німецької національної ідентичності, які ігнорувалися на той час. Тим самим ФРН була далека від того, щоб вважатися усталеною національною державою.

Водночас дослідники вказують, що протягом 1980 років у Західній Німеччині поширеною ставала концепція «конституційного патріотизму». Вона здебільшого передбачала прихильність до громадянських і демократичних цінностей не просто як головну, але й достатню основу національної ідентичності. Однак, даний термін використовувався досить рідко. Натомість чимало дослідників стверджували, що ФРН – це постнаціональна держава. І такого висновку дотримувалися чимало політиків, істориків та представників інших наук. Економічний сурогат ідентичності, так звана товарна ідентич-

ність – «Мерседес-Бенц», «Сіменс», «БМВ», «Фольксваген», замінила політичну і культурну [24]. З середини 1950 рр., особливо після 1954 р., коли ФРН вперше виграла чемпіонат світу з футболу, таким же сурогатом національної ідентичності західних німців став футбол. Водночас національна ідентичність знову і знову опускалася до рівня регіональної, як у кайзерівській імперії. І тоді німці в першу чергу відчували себе баварцями, берлінцями, саксонцями, рейнландцями і лише потім вже – німцями [25].

Аналіз еволюції концепту німецької нації у повоєнний період слушно пов'язувати саме з етапами трансформації національної ідентичності німців. У дискурсі німецьких та зарубіжних дослідників є кілька підходів щодо з'ясування кола питань, пов'язаних з визначенням сучасного стану німецької нації, вивченням факторів формування німецької національної ідентичності в сучасну історичну добу. Еволюція німецької національної ідентичності детермінується історичним дискурсом ставлення німців до нацистського минулого. Історична пам'ять німців як складова ознака нації обтяжена й спільним смутком за нацистські злочини в ХХ столітті. Повоєнне становище розгромленої Німеччини, спокутування «колективної провини» та відповідальність поколінь за злочини націонал-соціалізму визначали, по-перше, серйозну кризу національної ідентичності, а по-друге, – створили міцну негативну ідентичність, що об'єднувала німців сильніше, ніж спільна слава.

У випадку повоєнної Німеччини і сучасної ФРН процеси трансформації національної ідентичності доцільно концептуалізувати в контексті руху від етнокультурної нації до нації громадянської. Окремі дослідники ділять цей шлях на два великих періоди: з повоєнного часу до відновлення німецької державної єдності у 1990 р. та наступний – від досягнутого рубежу – до нашого часу. Інші науковці виділяють ще кілька етапів, відповідно поділяючи на частини історичний період Боннської та Берлінської республік.

З'ясовуючи процеси трансформації національної ідентичності німців, слід брати до уваги історичний контекст суспільного дискурсу подолання нацистського минулого та еволюцію самого поняття німецької нації, обумовленого різними чинниками в ході розвитку німецького суспільства. З урахуванням цього німецька ідентичність постає складним явищем, що іманентно має множинні і багаторівневі форми. Існуючі в рамках німецького полікультурного суспільства колективні ідентичності, такі як: регіональна, національна, європейська та інші слід розглядати не як альтернативні, а як взаємодоповнюючі, хоча часто і конкуруючі між собою. Істотним є розуміння релятивістського характеру процесу ідентифікації, рухливості кордонів ідентичності, їх залежності від конкретних історичних умов [26]. Власне, під національною ідентичністю розуміється одна зі складових ідентичності людини, пов'язана з відчутною їй приналежністю до певної нації. Останню нині можна розглядати у двох її вимірах: етнокультурному та громадянському. Важливим видається й теза про роль культури як потужного інтегруючого символічного (духовного) ресурсу в процесі ідентифікації індивіда або спільноти та недостатності для соціальної солідарності лише громадянських і політичних підстав.

У якості методологічних засад нинішніх досліджень слушним є поєднання історико-культурних вимірів природи національної ідентичності та конструктивістського підходу, в рамках якого ідентичність розглядається як феномен, штучно створюваний політичними та ідеологічними механізмами. У сучасній історіографії існує велика кількість спеціальних робіт, присвячених вивченню питань нинішнього стану німецької нації, чинників формування німецької національної ідентичності [27].

Автор виходить із того, що для нинішньої Федеративної республіки характерними є чотири періоди еволюції національної ідентичності, які пов'язані із відповідними етапа-

ми подолання обтяжливої спадщини Другої світової війни. Обстоюючи дану періодизацію процесів формування національної ідентичності, важливо враховувати принципи концептуальні положення професора Гельмута Кеніга, викладені ним у монографії «Майбутнє минулого» [28]. У ній дослідник слушно виділяє чотири етапи подолання нацистського минулого протягом повоєнної історії як шлях до сучасної німецької нації. І цей підхід та відповідні етапи детально розглянуто у попередньому розділі.

Тож, нинішні процеси як четвертий етап подолання минулого, так і сучасна ренаціоналізація, повернення до цілісного сприйняття німецького національного виразно проявилися з об'єднанням земель Східної і Західної Німеччини у 1990 р. І дані процеси взаємопов'язані, хоч і мають свої особливості. За визначенням німецької дослідниці Ірени Гьотц, домінуючий у повоєнні десятиліття антинаціональний дискурс у цей період змінюється національною кон'юктурою. За її твердженням, все більше заявляє про себе нова політична культура федеративної громадянської держави, яка ставить на перше місце універсальні демократичні цінності. Саме цей свій образ, а не образ «травмованої країни» подає нині Німеччина. Тож відходить у минуле вразливе ставлення до нації, характерне для повоєнних років [29].

Водночас у останні десятиліття у ФРН виразно проявляються кризові явища німецької національної ідентичності. І як не дивно, на перший погляд, науковці підставово пов'язують їх з викликами, що постали перед нацією після досягнення державної єдності Німеччини. Дана криза обумовлена проблемами консолідації як культурно-етнічної нації, так й інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство і завданнями формування загальної громадянської ідентичності. Серед викликів консолідації німців у якості етнічної нації слід вказати на проблеми щодо ідентифікації західних і східних німців, етнічних німецьких переселенців, а також піднесення розвитку національних меншин.

Водночас у ФРН проблематика формування загальної громадянської ідентичності пов'язується з колом гострих проявів релігійної, культурної і етнічної різноманітності. Дані виклики актуалізувалися з напливом іммігрантів у друге десятиріччя цього століття, особливо у 2015–2018 рр. Так, офіційна статистика свідчить, що у 2015 р. чисельність іноземців, що потрапили до країни, складала біля 2 млн осіб; 2016 р. у Німеччині було зареєстровано майже 1,7 мільйонів іммігрантів. Це були найвищі показники за всю історію ФРН, з того часу показники дещо знизилися. Багато людей приїхало у пошуках захисту: війни, наприклад, у Сирії та Іраку, передусім призвели до того, що чимало людей залишили свою батьківщину, щоб знайти захист деінде. У силу того, що Німеччина після США залишається найулюбленішою країною імміграції у світі, до жодної з 35 країн – членів ОЕСР у минулі роки імміграція не зростала так потужно, як до ФРН [30].

Дане становище свідчить про те, що до проблематики історичної пам'яті, співвідношення різних рівнів ідентичності німців: регіональної, національної та європейської, додаються ще і проблеми культурного та цивілізаційного вимірів. З урахуванням всього цього, процес формування національної ідентичності німців має виражену історичну обумовленість, носить незавершений і суперечливий характер.

В умовах посилення світової глобалізації зростає значення методологічних засад саме концепту «кризи ідентичності» у вивченні проблем національного розвитку. Адже до актуальних проблем подолання ментальних відмінностей між східними і західними німцями додаються проблеми, викликані явищами глобалізаційних проявів у вигляді поглиблення європейської інтеграції та імміграційних напливів і, відповідно, посилення культурно-релігійної різноманітності німецького суспільства.

Об'єднання Німеччини дало поштовх і стало початком нового етапу розвитку нації, стало епохальною подією в новітній історії німецького народу, яка започаткувала сучасний

період трансформації німецької національної ідентичності. Перше випробування, з яким зіткнулося об'єднане німецьке суспільство, – це необхідність подолання проблеми «розділеної нації». Більш ніж сорокарічний період роздільного існування німців у НДР і ФРН привів до формування двох різних типів поведінки, двох відмінних світосприйнятів і двох різних ідентичностей. Навіть після тридцятирічного процесу трансформації та інтеграції між Західною та Східною Німеччиною в країні відчувається, що німці ще не є по-справжньому єдиною нацією, що «внутрішня єдність – це довгостроковий, психосоціальний процес, в якому мова йде, перш за все, про зміну глибоко ментальних і емоційних характеристик» [31].

Процес інтенсивного «зрощування» «оссі» (східні німці) й «вессі» (західні), на який сподівалися представники політичного істеблішменту ФРН, помітно затягнувся. У частини східних німців з'явилася ностальгія за НДР («остальгія»). Показовим прикладом «остальгії» можуть прислужитися результати дослідницького проекту, проведеного у м. Йена федеральної землі Тюрінгія, здійсненого у навчальних цілях на базі Історичного інституту Університету імені Фрідріха Шиллера в рік двадцятиріччя падіння Берлінського муру [32]. Результатом стали записи усних спогадів та їх аналіз про часи НДР, зокрема про 1980 рр. і про «мирну революцію» 1989/1990 рр.

Всі студенти, які проводили опитування та записи спогадів, були народжені ще у НДР, на момент падіння муру їм було від 3 до 8 років. Вони мали уявлення про колишню дійсність тієї країни із своїх спогадів та розповідей батьків. Студенти розділились на три групи і вели пошук респондентів із числа колишніх функціонерів, діячів мистецтва та культури і людей, які не були пов'язані з державним управлінням, з цими сферами.

Опитані були громадяни, які народилися між 1927–1963 рр. Таким чином, у 1989 р. найстаршому було 62 роки, а наймолодшому – 26 років. Для оприлюднення результа-

тів були відібрані й опубліковані 16 інтерв'ю – п'яти жінок і 11 чоловіків. В їх числі: чотири функціонери, серед них бургомістр, чиновник, який відповідав за культуру в міській раді м. Йєни, другий партійний секретар м. Бад-Лангензальця (жінка) і викладач теорії марксизму-ленінізму; потім п'ять діячів культури, серед яких два письменники, один кабаретист, один співак-бард, жінка-музикант, а також один електромонтер, майстер фірми «Карл Цейс», адміністративний працівник (жінка), науковий співробітник на комбінаті (жінка), майстер-ремісник, технолог з транспорту та секретарша. У цій вибірці найбільше було людей із вищою освітою.

Неочікуваним, як відзначають дослідники, був той факт, що членство у СЄПН зовсім не було вирішальним критерієм для віднесення респондента до того чи того типу, бо у всіх групах були партійці. По-друге, спектр позицій і відповідей членів СЄПН був таким же широким, як і у позапартійних. І, по-третє, емоції, пов'язані з епохою змін, були у них різними – від болі і гіркоти до почуття абсолютного звільнення.

Респонденти були єдині в тому, що «мирна революція» корінним чином змінила їх життя. Проте події того періоду в кожного із респондентів у їх спогадах постають по-різному, картина залежала від індивідуальної точки зору та від наступного соціального досвіду після 1990 р., а спектр оцінок охоплював від шокуючого краху – до звільнення, що відкрив можливості і одночасно приніс нові розчарування. У відповідності з цими ракурсами, респонденти використовували різні формулювання для опису подій 1989/1990 рр. від «краху системи», «падіння стіни», «повороту» до «недружнього захоплення». Найчастіше всі опитувані використовували термін «поворот» (*Wende*), який був започаткований Е. Кренцем і який найчастіше асоціюється із переломними подіями осені 1989 р. Слово «*Wende*» за всієї його розпливчатості та багатозначності не випадково стало широко вживаним: воно краще інших слів передає повноту подій 1989/1990 рр., воно принаймні, менш за все заперечує всю тогочасну складність.

Окремі респонденти стверджували наступне: «це не була революція, це був поворот». Карола Мюллер, яка була лояльною до влади СЄПН і яка у 1989 р. добровільно вийшла із її лав, висловила так: «це було поворотним моментом життя, і повинна сказати, я там жила, і добре жила, і я згадую про це без гіркоти і гніву, без злоби». Вона на відповідне запитання давала таку відповідь: «я також зараз стверджую, що соціалізм – хороший лад, просто його неправильно здійснювали. Адже при системі, у якій ми зараз живемо, мені багато чого не вистачає. Людності нині мені не вистачає. Це був такий експеримент, який, на жаль, не вдався».

Опублікований підбір інтерв'ю, як стверджують науковці, це своєрідний зріз політичних і суспільних настроїв населення Тюрінгії (а може не лише Тюрінгії) після двох десятиліть життя у воз'єднаній Німеччині. Звичайно, це було не широке репрезентативне опитування, але висвітленні життєві історії оголюють широкий пласт проблем, якому приділяється не виправдано мало уваги. Адже саме цей опис свідчить про все ще існуючі розподільчі лінії у німецькому суспільстві.

Важливо підкреслити, що досить слушною була оцінка книги та ситуації у ФРН у часописі «Вільна преса». Він наголошував, що «редактори книги знайшли чимало людей, тісно пов'язаних з системою НДР, близьких їй, або які мовчки змирилися з тогочасною ситуацією. Дані підходи можна критикувати, але слід задатися питанням про те, чому ця помітна частина громадян часто так слабо представлена у політичному дискурсі, а також у загальній культурі пам'яті» [33]. Від себе зазначу, що коли б цим питанням приділялась належна увага, то, певно, на земельних виборах у Тюрінгії в жовтні 2019 р. партія «Альтернатива для Німеччини» не змогла би посісти друге місце.

Протягом останнього періоду в рамках відродження національної ідентичності у ФРН приділяється особлива увага ознайомленню молодого покоління з історичним минулим країни. Проте той факт, що об'єднання Німеччини відбулося

через поглинання Західною Німеччиною Східної, серйозно коригує образ «історичного минулого». Предметом гордості сучасного німецького суспільства є виключно ФРН. Вся історія НДР – це похмуре тоталітарне минуле, оточене Берлінською стіною і контрольоване штазі. У офіційному дискурсі його соромляться, над ним насміхаються. Разом з тим слід наголосити, що у тогочасних подіях НДР приймали участь люди, які мали на меті найрізноманітніші цілі, що існували різні опції, що події могли піти й за іншим сценарієм. Коли історію пояснюють заднім числом, то перших підписантів Нового форуму називають піонерами об'єднання Німеччини. При цьому навіть не згадують, що їх концепція передбачала лише реформування НДР. Відтак у середовищі колишніх «оссі» не безпідставно простежується ностальгія щодо зайнятості, соціальної стабільності НДР, значимості країни в рамках соціалістичного блоку тощо.

Про існування чутливих відмінностей поміж «східних» і «західних» німців можуть підтвердити і наступні дані. Напередодні двадцятип'ятирічної дати падіння Муру Берлінський інститут народонаселення та розвитку провів дослідження, яке показує, що навіть через стільки років жителі східних і західних земель дуже рідко створюють спільні сім'ї. За даними цього інституту кількість таких «змішаних» шлюбів становила лише 1,6% від загального числа.

Однак, навіть враховуючи існуючу «остальгію», незважаючи на труднощі, ні «східні», ні «західні» німці не бажають «повернення Стіни»: в старих федеральних землях зазначають таке бажання лише 6%, в нових – 5% опитуваних. Це дозволяє констатувати прагнення жителів східних і західних земель до національного єднання, а також бажання кожної федеральної землі бути важливим актором німецької внутрішньої політики, підтримувати у своїх жителів властиву відповідну ментальність.

Звичайно, що в сучасній ФРН, як і раніше, подальший розвиток отримує регіональна ідентичність, яка часто проти-

ставляється національній. Багато німців на питання про те, ким вони є за національністю, можуть відповісти «я – баварець» або «я – саксонець», тільки потім «я – німець». Водночас невід’ємною частиною культурно-політичного профілю більшої частини нинішніх громадян ФРН є космополітизм [34].

Формуванню регіональної ідентичності сприяє і наявність у країні чотирьох етнокультурних меншин: лужицьких сорбів (нащадки давніх слов’ян), датчан, фризів і циган. Ці групи підпадають під дію «Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» 1995 р. В останні десятиліття у ФРН, як і інших регіонах Західної Європи, чітко фіксуються ознаки етнополітичного ренесансу меншин, котрі намагаються відстояти свої права на ексклюзивний груповий статус. З 1990 рр. у Німеччині проводяться відповідні заходи щодо наповнення прав сорбів, з’явилися перші історико-етнографічні музеї лужицької культури. Відповідно до конституцій Саксонії і Бранденбурга, лужичани мають права на збереження культурної ідентичності, розвиток національної культури, навчання рідною мовою, можливість спілкування з владою на рідній мові, а назви їх населених пунктів вказуються на двох мовах і т. ін.

Однак статус федеральних земель і виражена історико-культурна своєрідність їх мешканців не стають основою для сепаратизму в Німеччині. За оцінкою дослідників, саме федералізм дозволяє зберігати традиції етнокультурного розмаїття в умовах послідовно демократичного способу життя і способів правління, і в цьому запорука міцності, а не слабкості німецької держави.

Важливим фактором, який актуалізує та впливає на проблему національної ідентичності німців, стало переселення до Німеччини, на історичну Батьківщину, етнічних німців з терен колишнього Радянського Союзу і країн Східної Європи. Вони почали прибувати у ФРН після зняття так званої металеві зависи. Чисельність німецьких переселенців

з колишнього СРСР і країн СНД на 2015 р. складає понад 4 млн осіб [35]. Їх статус є найвищим серед іммігрантів, етнічні німці порівняно легко отримують громадянство (єдина умова: спочатку повинні підтвердити свою національність і пройти тест на знання німецької мови). Але ставши громадянином, німці-переселенці стикаються з проблемами інтеграції в німецьке суспільство і національної ідентифікації. Повертаючись на свою історичну Батьківщину, потрапляючи в нові для них соціокультурні умови, вступаючи у взаємодію з етнічно-спорідненими їм німцями, спочатку усвідомлюють себе «іншими німцями» й відчувають почуття деякої ізольованості, психологічного самовідчуття «чужих». Але й для корінних німців спочатку вони є «чужими». Приїхавши до Німеччини російськомовні німці іменуються зазвичай «російськими», хоча найчастіше приїхали не лише із Росії, але й з України, і з Казахстану і т. д. В якості ключових проблем інтеграції в німецьке суспільство є їх мовна і культурна (недостатнє знання німецьких традицій) невідповідність і самоізоляція. Оцінюючи перспективу інтеграції «російських» німців у німецьке суспільство, А. Угера пише, що досягнення ідентичності з членами іншого суспільства неможливе лише на основі самоідентифікації з корінним населенням. Це передбачає оволодіння мовою і культурою іншого суспільства; бажання стати повноправним членом нового суспільства; демонстрацію моделі соціальної поведінки, що відповідає вимогам і прагненням суспільства. Дослідниця стверджує про неможливість повної успішної інтеграції нинішнього старшого і молодого покоління російськомовних німців і висловлює сподівання, що їх прийдешні покоління зможуть більш безболісно пережити цей процес [36].

У період 1990–2000 рр. у німецькому суспільстві нових вимірів набула проблема значно зростаючої імміграції. Відомо, що у попередні десятиліття була характерною здебільшого трудова міграція і не мали сили принципи громадянської нації, населення іммігрантського походження

вважалося «іноземним». У ті роки зберігалися установки німецької політики на етнокультурну модель нації. Прийняття нового Закону «Про громадянство» в 1999 р. відчутно змінює становище в цій царині. З 2000 р. трансформується німецька політика все більше від етнокультурної моделі до мультикультурної нації. Водночас у Німеччині досі ведуться суспільно-політичні дебати з приводу визнання імміграційного характеру німецького суспільства.

Раніше трудові мігранти, значна частина яких була вихідцями з Туреччини, спочатку визначалися як робітники з тимчасовим статусом, який не передбачав їх культурної та політичної інтеграції до приймаючого суспільства. Програми по залученню трудових мігрантів, які обмежувались наданням працівникам-іммігрантам тільки соціальних прав за умовами трудового договору, створили ілюзію тимчасової імміграції.

Тимчасові працівники у ФРН не були іммігрантами в юридичному сенсі. Натомість в дійсності іммігранти були частиною німецького суспільства, будучи інтегрованими в усі сфери приймаючого суспільства, окрім політичної. Вони займали певні позиції на ринку праці, були членами профспілкових організацій, їхні діти ходили в німецькі школи і проходили соціалізацію в культурному просторі Німеччини. Однак зберігалися бар'єри щодо отримання громадянства, яке вважалося умовою інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство. Іноземним робітникам надавалися лише соціальні, а з 1990 рр. – і деякі політичні права. Вони могли брати участь у виборах місцевих органів влади з 1996 р.

Політична інтеграція іммігрантів до 2000 р. у об'єднаній Німеччині була вкрай утруднена через панування ідеалу культурно-гомогенної національної держави. На відміну від громадянської моделі нації, що позначає територіально-політичну спільноту, члени якої виявляють чітку прихильність відповідним політичним засадам, принципи німецької моделі нації підкреслювали значимість спільності етнічного, культурного і мовного походження.

Треба звернути увагу на той факт, що політична культура ліберального республіканізму, що формувалася в Західній Німеччині в післявоєнний період, фактично була відірвана від домінуючих уявлень про німецьку націю як співтовариства за походженням. Етнокультурна ідея нації постійно відновлювала в публічному просторі ФРН дуалізм «німці-іноземці». У політичному та ідеологічному відношенні Федеративна республіка була менш підготовленою до включення великих мас іммігрантів у порівнянні з іншими країнами. Тому потоки іммігрантів, які спрямовувалися в країну в повоєнні десятиліття, представлялися тільки в економічних категоріях [37].

На відміну від Франції, настановам німецької політичної еліти не були характерні прагнення проводити політику культурної асиміляції іммігрантів. Стара модель *volkisch* (народність), на якій відбувалося об'єднання Німеччини в останній третині XIX ст. до 1990 рр., мала то більше, то менше поширення для концептів про національну спільність. Водночас складність впливала з того, що вибудовувати національну ідею на основі апеляції до історії було уразливим. Адже період нацизму делігітимізував звернення суспільства до національного історичного минулого. Ця модель стала неприйнятною для абсолютної більшості німецької політичної еліти через злочини фашизму в ім'я *Volksgemeinschaft*.

Унаочнення цих суперечностей рельєфно проявилось в 1990 роках після розпаду блоку соціалістичних країн. Тоді традиційний для Німеччини партикуляристський підхід до питань громадянства, що визначав національну приналежність за походженням, а не за територією, поєднувався з більш універсальним ліберально-республіканським підходом у питаннях надання політичного притулку. Так, ст.16 Основного закону, що обумовлює надання політичного притулку, ґрунтується на ліберальних принципах і співмірна з політичною культурою, яка поширилася в Західній Європі після 1945 р. У німецькій дійсності виникала політична аномалія: біженці автоматично отримували всі соціальні права,

хоча перспективи їх інтеграції в німецьке суспільство до кінця 1990-х рр. були практично мізерні. «Етнічні німці», що прибували до ФРН з колишніх республік СРСР і різко відрізнялися від приймаючого суспільства в культурному відношенні, автоматично наділялися політичними правами. Водночас нащадки турецьких і югославських іммігрантів, інтегрованих у місцеве життя на соціальному рівні, офіційно вважалися «іноземцями» [38].

Тож на відміну від Франції, де досягнута національна згода щодо республіканських традицій, у німецьких політичних еліт відсутні спільні погляди стосовно питань громадянства. Спадщина нацизму мінімізувала або навіть зробила неможливим звернення до історії для формування єдиних уявлень про німецьку національну ідентичність. Дана обставина вносила труднощі в політику інтеграції, уряд ФРН не зміг виробити прийнятних механізмів для управління імміграційними процесами.

У 1990 рр. серед німецьких інтелектуалів стали поширюватися ідеї про необхідність визнання культурного плюралізму німецького суспільства. У 1994 р. був опублікований ліберальний «Маніфест 60-ти», в якому заявлялося про необхідність внесення змін у імміграційну політику Німеччини. Це була публічна заява, у якій авторитетні представники суспільства усвідомлювали необхідність переходу від концепції гастарбайтера до концепції інтеграції іноземців.

Дані підходи сприяли впровадженню елементів політики та визнання мультикультурності, зокрема цей аспект був привнесений у навчальні програми. Так звана «баварська модель» двомовної освіти ставила собі за мету підтримати «мовну і культурну ідентичність дітей іноземців». Потім стала реалізовуватися політика підтримки моделі мультикультурного суспільства, яка ґрунтувалася на визнанні наявності в суспільстві різних етнокультурних груп і необхідності захисту їх прав на збереження ними культурних відмінностей. В основу політики було покладено ідею нації як цивільно-

політичної спільності, що базувалася на **концепції Ю. Хабермаса** щодо мультикультурного суспільства, яка набула актуального звучання.

І якщо, згідно Закону «Про іноземців» 1990 р. трудовим іммігрантам не передбачалося проходження натуралізації і набуття політичних прав, то, прийшовши до влади, «червоно-зелена» коаліція на чолі з Г. Шредером зняла ці перешкоди. Зміна законодавства стала відповіддю цим викликам. Найважливішими нововведеннями стали закони про громадянство 1999 р., про управління та обмеження імміграції (Закон «Про імміграцію») 2005 р., а також поправки до Закону «Про іноземців» (2005 та 2007 рр.) Новий Закон «Про громадянство» з 2000 р. надав іммігрантам можливість отримання німецького громадянства по народженню для дітей, один з батьків яких постійно і легально проживає у ФРН. Також було запроваджено інститут подвійного громадянства і блакитна карта для залучення висококваліфікованої робочої сили. Тим самим ліберальні засади взяли гору і в питаннях громадянства.

Зі вступом у силу поправок щодо права отримання громадянства ФРН і Закону «Про міграцію» Німеччина фактично визнала себе «імміграційною країною». У 2016 р. у Німеччині загалом жили близько 10 млн людей з іноземними паспортами. До них належали іммігранти, іноземці, що народилися в Німеччині, та особи, один з батьків яких є іммігрантом або іноземцем. Нині понад 22% жителів Німеччини, або 18,6 млн мають міграційне коріння [39]. Тобто влада проводить політику щодо інтеграції іноземців. Однак, відмінною особливістю даної політики постає її селективний характер: різні категорії іммігрантів мають тут різні права. Адже процедура отримання громадянства мігрантами, предки яких ніколи не жили в Німеччині, залишається досить складною.

Якщо спочатку національна політика в галузі міграційного законодавства визначалася «правом крові», тобто інтеграція осіб ненімецького походження і надання їм доступу

до соціальних і економічних прав, то з 2000 р. «право крові» доповнюється «правом ґрунту», тобто місцем народження. Це знайшло продовження та відображення в інтеграційному напрямі в імміграційній політиці, прийнятому в 2007 р. Національному плані з інтеграції, участі Берліна в щорічних самітах Європейського Союзу з питань інтеграції.

Слід враховувати, що Німеччина в останні десятиріччя стала відчутно втрачати попередню моноетнічність: до етнічних меншин – датчан, сорбів, фризів, євреїв додавалася зростаюча кількість мігрантів, зокрема й інших релігій. Так, станом на 2019 р. у ФРН п'ята частина мешканців мала іноземне коріння і серед них кілька мільйонів мусульман. Більшість із них турки, але також вихідці з Південно-Східної Європи, Південно-Східної Азії і країн пострадянського простору.

З огляду на таке становище, у Німеччині започатковано діалог між державою та мешканцями-мусульманами. У рамках політики мультикультуралізму та з метою врегулювання етнокультурних та релігійних проблем офіційного статусу набули у 2006 р. Німецька ісламська конференція, а також Координаційна рада мусульман ФРН та інші організації і форуми. На конференціях відбуваються обговорення проблемних питань зі сприяння інтеграції мусульманського населення в німецьке суспільство, причому особлива увага приділяється освіті та мові. У 2010 р. Німецька ісламська конференція була присвячена превентивній роботі з молоддю заради подолання екстремізму, радикалізації та соціальної поляризації [40].

Незважаючи на заходи влади, вирішити проблеми адаптації та культурно-політичної інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство не вдалося, більш того, у середовищі німецького населення посилюються ксенофобія і праворадикальні настрої. Фахівці застерігають, що загроза для німецької культурної ідентичності в нинішній ФРН пов'язується, в першу чергу, з так званим ісламським чинником, зростанням мусульманської діаспори та посиленням її культурно-політичної активності. Адже спочатку, запрошуючи турків як тимчасових

робітників, приймаюча сторона не вимагала від них інтеграції в німецьке суспільство. Підсумком такої політики стала самоізоляція цієї зростаючої частини німецького суспільства і заперечення нею загальноєвропейських цінностей [41]. Підтвердженням цьому є чимало фактів того, що попри правових заборон існує нелегальний суд шаріату і динаміка виконання його рішень зростає, що нині кожен четвертий із турків в Німеччині не знає німецької мови, а кожен другий практично інтенсивно не спілкується з німцями. І це при тому, що найбільшою є саме турецька громада в кілька мільйонів.

До числа причин слабкої інтегрованості іммігрантських меншин у Німеччині слід віднести «гомогенність і стійкі традиції самої німецької культури, які не орієнтовані на включення іншопольтурних анклавів» та, в принципі, брак такого досвіду. До цього часу в публічному дискурсі ФРН відсутня спеціальна термінологія для позначення статусу іммігрантів, і в цьому проявляється невизначена позиція влади щодо характеру німецького суспільства.

В останні роки, як і в інших країнах, у ФРН політика спрямована на підтримку прийняття до країни людей, більш обізнаних з німецькою історією, культурою, з можливостями спілкування німецькою мовою. Але саме Німеччина зіткнулася з проблемою, коли процесу «вростання іммігрантів в німецький спосіб життя» перешкоджають політики тих країн, з яких приїхали іммігранти. Наприклад, у 2008 р., ще будучи прем'єр-міністром Туреччини Р. Ердоган, виступаючи у Кельні перед величезною аудиторією своїх співвітчизників, застеріг облаштованих у ФРН турків від асиміляції. Останню він назвав «злочином перед людством» як втрату рідної мови, національних традицій і менталітету, й одночасно закликав до збереження власної індивідуальності і культури. Для цього Ердоган передбачав створення в Німеччині турецького університету, мережі шкіл і гімназій, де б велося викладання турецькою мовою, і висловив готовність відправити до Німеччини турецьких вчителів [42].

Водночас відчуття інтегрованості в оточуюче їх суспільство в сучасній ФРН відчувають тільки 35% іммігрантів-мусульман. Звичайні громадяни мусульманського віросповідання, і особливо люди інтелектуальних професій, відчувають себе утиснутими зростаючою «ісламофобією» населення. Дослідження Фонду Фрідріха Еберта констатувало: за лише два кризових роки (2008–2010) частка німців, які заявляють про «вороже ставлення до іноземців», зросла з 21% до 25% [43].

Зрештою, у 2010 р. федеральний канцлер А. Меркель офіційно визнала провал політики мультикультуралізму. Канцлер відверто зазначила: «Просте заохочення мігрантів до інтеграції виявилось не здатним принести результат». Під час дебатів мав місце і виступ тодішнього прем'єр-міністра Баварії Х. Зеєхофера, який висловився більш категорично, стверджуючи, що мультикультуралізм не просто провалився, а помер [44].

Тож побудова відкритого суспільства призвела до великих етнокультурних проблем у німецькій громаді. Проблема іммігрантів стала дуже важливою з точки зору етнонаціональної ідентичності, адже іммігранти часто не можуть інтегруватися у німецьке мультикультурне суспільство, тому культурні відмінності зростають. Можна припустити, що коріння проблеми полягає в тому, що перепорою на шляху до інтеграції є відсутність у мігрантів власного бажання інтегруватися, а спостерігається прагнення жити згідно традиційного укладу. Вони створюють свої організації, будують культові споруди, консервують власну культуру (огороджуються від інших культурних впливів), прагнуть перебувати в компактних місцях проживання. Їх поведінка, стосовно інших етнічних груп та титульного етносу, часто набуває агресивних форм.

Проблемами інтеграції зростаючої кількості іммігрантів і перспективам Німеччини у цьому контексті присвячено чимало наукової літератури. Проте праця одного із авторів набула неабиякого резонансу. Так, у 2010 р. вийшла книга члена ради директорів Німецького федерального банку та

колишнього політика від СДПН Тіло Сарацина «Німеччина сама себе руйнує. Як ми ставимо на кін долю нашої країни». Наклад книги був викуплений за попереднім замовленням ще до появи у книгарнях. Книга викликала бурхливі дебати в суспільстві, адже багато політиків країни вбачали в таких побоюваннях расистський та шовіністичний ухил [45]. Проте автор описав лише загрозливий нинішній стан і наслідки, які, за його баченням, очікують Німеччину невдовзі в результаті проблематичності процесів інтеграції та падіння народжуваності серед німців. Сарацин наголошував на тому, що «німецьке в Німеччині все більше розчиняється, а інтелектуальний потенціал знижується ще швидше». А далі, за його словами, «німці не бажають зрозуміти, що якщо теперішнє становище не зазнає радикальних змін, то через сто років «німецьке» зникне в Центральній Європі».

Підкреслю, що в суспільно-політичному дискурсі вельми відверті твердження Т. Сарацина були одномірно негативно сприйняті. Зокрема, його звинувачували у нетерпимості та в тому, що він вважає, ніби мусульмани мають менші інтелектуальні здібності, ніж інші. Проте, це явне перекручування змісту та суті сказаного у книзі автора, адже він із суто математичної точки зору наголошував на тому, що мусульмани в Німеччині мають найвищий рівень народжуваності серед іноземців у порівнянні з етнічними німцями, а рівень освіти та головне – бажання її отримати – найнижчий [46]. Також слід наголосити, що Т. Сарацин, говорячи про Німеччину та про Європу, жодним чином не применшував досягнень мусульман на своїх рідних землях. Він, не заперечуючи проти міграції як явища, вказував на велику проблему для сучасності та майбутнього. За його твердженням, німці мають самі народжувати, виховувати і давати освіту своїм працівникам, а не поповнювати нестачу іммігрантами [47].

Провівши прискіпливий аналіз та виходячи із статистичних даних, Т. Сарацин наголошував, що іммігранти-мусульмани (турки, араби, вихідці з африканських країн) навіть у

другому та третьому поколіннях не можуть і не хочуть інтегруватися в німецьке суспільство. За баченням автора, причину їхніх невдач та проблем у школах, на ринку праці та в суспільстві треба шукати в мотивації та в поведінці самих іммігрантів, адже інші їм подібні не мають настільки яскраво виражених проблем. Так, іммігранти зі Східної та Південної Європи, різні переселенці та вихідці з азійських країн, у більшості випадків, більш готові до інтеграції [48]. Статистика підтверджує, що друге і третє покоління іммігрантів з цих країн має навіть дещо більший відсоток працівників із вищою освітою, ніж корінні німці. Т. Сарацин також застерігав, що у населення Німеччини падає загальний інтелектуальний рівень.

Тож в німецькому інформаційному просторі розгорнулося відкрите обговорення питання невдалої інтеграції іммігрантів, а особливо їхніх нащадків. Ключовими пунктами обговорення стали питання щодо ролі вищих навчальних закладів, несумісності культур, способу життя та національних характеристик. Консенсус з приводу проблеми інтеграції іммігрантів існував лише в тому, що в центрі інтеграційних зусиль мають бути знання німецької мови та утвердження конституційних цінностей. А з цим у багатьох іммігрантів є проблеми: вони не бажають жити за німецькими законами, не можуть, або, скоріше, не хочуть вчити німецьку мову – живуть, спілкуючись лише у колі своїх. У німецьких школах є багато класів, у яких учні з поганим знанням мови складають переважну більшість; є і класи, де кількість таких дітей сягає майже 100% [49]. Вони не мають можливості отримати освіти, кваліфікацію, а отже, не реалізуючи себе як особистості, осідають у низах суспільства.

Ігнорування іноземцями у Німеччині законів держави, в якій вони проживають, та загальновизнаних прав людини і дитини заради дотримання звичаїв власної культури, стало ще однією проблемою німецького мультикультурного суспільства. Адже глибоко вкорінені традиції не легко зміни-

ти навіть із введенням того чи того закону. Імігранти свого часу приїхали до Німеччини щоб жити краще, проте не бажаючи змінювати спосіб життя і традиції, опиняються на узбіччі суспільного буття. Це стосується не лише різних відмінностей у культурі й житті мусульман та німців, а також інших мігрантів, що проживають на території ФРН.

Після невдач політики мультикультуралізму, про який заговорили практично одночасно з виходом резонансної книги і лідери інших європейських країн, в Німеччині набувають актуальності ідеї «Leitkultur» (провідної культури) або «Kulturnation» (нації культурних традицій). Прихильники цих ідей вважають, що «залучення до німецької культури прислужиться ефективним засобом інтеграції приїжджих у суспільний організм країни, а успіхи цієї «акультурації» – зростою мірою стабільності німецького суспільного життя». У зв'язку з цими твердженнями з'явилися певні застереження про те, що конфлікт «на ґрунті мультикультуралізму вже є конфліктом навколо Leitkultur». Проте немає підстав говорити про конфлікт культур, а слід скоріше аналізувати відмінні бачення того, як різні культури можуть або повинні співіснувати, про те, які правила і практики ці культури можуть розділяти, якщо їм доводиться співіснувати разом.

Загалом, експерти вказують, що імігрантські етнокультурні меншини в ліберальних країнах сьогодні все менше відчують потребу в асиміляції. Водночас вони усвідомлюють себе і зростаючу можливість впливати на спільноту, яка приймає, і змінювати її «на свою користь». Варто підкреслити, що незважаючи на триваючі дискусії про «мультикультурні моделі» або про визнання верховенства «провідної німецької культури», нове покоління німецьких вчених і політиків бачить вихід у концепції «громадянської нації і суспільства» [50].

Прихильники концепції «громадянської нації» у Німеччині бачать вирішення проблеми в переосмисленні понять «нація» і «національна ідентичність» у контексті досвіду

інших європейських країн, зокрема французької моделі формування нації з її підкресленим принципом громадянства. Адже Франція посідає друге місце в Західній Європі з кількості населення іммігрантського походження і тут модель національної інтеграції вибудовується на ідеях громадянського універсалізму. Французька політична культура передбачає культурну гомогенність публічного простору та признає лише індивідуальну інтеграцію в політичне співтовариство.

Ще одним важливим чинником, який впливає на трансформацію німецької ідентичності, стала актуалізація європейської ідентичності німців. У політиків Західної Європи з'явилися побоювання, щодо збільшеної ФРН, яка підірве стабільність міжнародної обстановки і буде загрожувати небезпекою для них; що об'єднана Німеччина може стати родючим ґрунтом для відродження німецького націоналізму. Тому сучасній ФРН довелося знову демонструвати свою щирі прихильність загальноєвропейським цінностям і налаштованість до активної участі в процесах європейської інтеграції. Будучи «локомотивом» європейської інтеграції, підтверджуючи незмінність свого післявоєнного політичного курсу і рішуче заперечуючи будь-який особливий «німецький шлях», об'єднана Німеччина підтверджує свою готовність до подальшої інтеграції в ЄС, аж до делегування йому низки повноважень суверенної держави.

Однак це має і зворотний бік справи. Особлива місія Німеччини в Євросоюзі сприяє зростанню національної самосвідомості німців і їх бачення майбутнього ЄС. У цьому відношенні зростаючою є проблема збереження національно-культурного ядра європейської цивілізації навіть за посилення етноконфесійного багатоманіття в Європі. У даному контексті варто відзначити, що протягом останніх двох десятиліть у Німеччині народилася і толерує нова духовна течія інтелектуалів та діячів культури. Їх прийнято іменувати іноді як «нова громадянськість» («neue Bürgerlichkeit»). До їх числа слід віднести, насамперед, історика П. Нольте, члена

Конституційного суду ФРН У. Ді Фабіо, письменницю й телеведучу Є. Герман, соціолога Г. Хайнсона і філософа Н. Больца та ін. Отже, у Німеччині, і не лише в ній, сформувалась помітна течія теоретиків, навколо яких утворився широкий громадянський рух нового німецького консерватизму. Останні роблять ставку на традиційні цінності – сімейні, громадянські, національні і б'ють на сполох, демонструючи, що сучасні демографічні процеси у розвинутих країнах, що нерозривно пов'язані із незворотними змінами міграційного клімату, можуть призвести до загибелі традиційної Європи у процесі динамічної зміни її національно-культурного ландшафту.

Скажімо, німецький соціолог Г. Хайнсон прагне довести наявність існуючої «демографічної капітуляції західного світу» внаслідок велетенської імміграції із країн третього світу. Всупереч загальноприйнятим критеріям, відбір не був орієнтований на кваліфікацію приїжджих та потреби ринку. Водночас вже сьогодні відчутна значна тривога. За дослідженнями Г. Хайнсона, понад 50% молодих німців хотіли б залишити Європу і переїхати до США, Австралії чи Нової Зеландії. Німеччину щорічно залишає 150 тисяч етнічних німців, які осідають здебільшого в країнах англосаксонського світу, де імміграційна політика орієнтована на висококваліфіковані кадри [51].

Тим самим, політика мультикультуралізму на сьогодні не зняла гостроти інтеграції іммігрантів у ФРН. Рішення досить складної проблеми, що тривожить усю Європу, буде залежати найбільшою мірою від зважених і продуманих стратегічних кроків, коригування своєї конкретної політики в цій доволі чутливій та делікатній сфері, зокрема від відповідної стратегії провідних держав – членів ЄС – Німеччини та Франції.

Незважаючи на вражаючі підсумки економічного і політичного зближення в рамках європейської інтеграції, поняття «нація» сьогодні залишається для німців насиченим емоційним змістом. Як підкреслює П. Шульце, «співати прощальні пісні національній державі передчасно»; що «до тих пір, по-

ки на європейському рівні не з'являється демократично легітимні інститути, національній державі немає альтернативи. Національна держава стала трохи менш важливим за значенням поняттям, але воно зовсім не пережило себе» [52]. І цьому слушному твердженню є нині чимало підтверджень.

Якщо до кінця ХХ ст. Німеччина не вважалась офіційно країною імміграції, то відчутна зміна законодавчої бази та лібералізація міграційної стратегії, що покликані були сприяти створенню мультикультурного суспільства у ФРН (Multikulturelle Gesellschaft), призвели до небувалого притоку іноземців та збільшення чисельності мігрантів всередині країни. Число іммігрантів, особливо із мусульманських країн, неухильно зростало. Починаючи з 2015 р., коли протягом року до ФРН прибуло біля двох мільйонів іноземців, більшість яких залишилася. В Берліні, як і в інших столицях країн Євросоюзу, політики заговорили про кризу з біженцями. Напруженість у суспільстві, погіршення криміногенного становища викликали не лише гострі дебати серед політиків, але й зростання уявлень про національну державу та піднесення на хвилі невдоволення населення політичних сил правого спрямування. Показовим у цьому відношенні було негативне сприйняття атрибутів ісламської релігійної символіки, зростання ксенофобських настроїв у центрі та землях. Виявом цих тенденцій стало створення руху «Pegida» (Європейці-патріоти проти ісламізації Старого Світу), центром якого став Дрезден. Знаковими у цьому відношенні були й протестні антиісламістські акції в Берліні, Кельні та інших містах у 2015-му та наступних роках.

Відтак підтвердженням зростання невдоволення в німецькому суспільстві напливом біженців та загостренням соціальних проблем є посилююча підтримка виборцями праворадикальної партії Альтернатива для Німеччини (АдН). Створена в 2013 р. ця партія на парламентських виборах 2017 р. посіла третє місце, а в 2019 р. на земельних виборах у Тюрінгії навіть друге місце у ландтазі. Тобто, соціальний

запит мають звернення до чутливих складових національної тематики, до відстоювання німецьких інтересів на рівні Європейського Союзу.

Звичайно, що Федеральний уряд Німеччини, провідні політики прихильні широким заходам, спрямованим на більшу консолідацію нації і суспільства. Так, з 1 вересня 2005 р. по всій Німеччині була проведена велика державна PR-кампанія «Ти – Німеччина» («Du bist Deutschland»), приурочена до чемпіонату світу з футболу. Провідні телевізійні канали та найбільші друковані видання ФРН до 1 лютого 2006 р. транслиували гасла патріотичного змісту. Друга, не менш масштабна, PR-кампанія «Німеччина – країна ідей», проводилася під патронажем президента ФРН Х. Келера і, за задумом авторів, мала продемонструвати сильні сторони Німеччини і відмінні риси німців: багатство ідей, пристрасть до творчості, креативне мислення. І таким заходам є підстави та продовження. Скажімо, Німеччина в міжнародному масштабі належить до найперших адрес у галузі досліджень та академічної освіти. Символом цього є 80 нобелівських лауреатів – третє місце серед країн, чії громадяни мають цю відзнаку. У глобалізованому світі, всередині Євросоюзу ФРН посідає провідне місце в групі «провідників інновацій». Німеччина належить до небагатьох країн, де близько 3% свого внутрішнього валового продукту інвестуються в дослідження та винаходи; до 2025 року ці видатки мають бути збільшені до щонайменше 3,5% [53].

З іншого боку, провідні політичні партії, науковці та громадянське суспільство ФРН досить критично ставляться до антиіммігрантських проявів, фактів вандалізму чи антисемітизму. Показовим у цьому контексті стала надрукована кількомільйонною газетою «Більд» петиція проти ксенофобії «Німеччина стала райдужною, не дамо їй знову стати чорно-білою!». Під нею підписалося біля 80 відомих діячів Федеративної республіки, включаючи двох колишніх канцлерів Г. Шмідта і Г. Шредера та сімох міністрів. Тогочасний міністр

фінансів ФРН В. Шойбле, який також підписав звернення, тоді заявив, що «слова не можуть замінити факти, Німеччина потребує іммігрантів». Петицію також підписали представники духовенства, діячі мистецтв і видатні спортсмени.

Водночас протягом останніх років невдоволення, складнощі, викликані напливом мігрантів та біженців, активно використовують радикальні політичні партії, зокрема і АдН. Пройшовши до Бундестагу на останніх парламентських виборах, її провідники стали піднімати не лише уразливі питання євроінтеграції, але й щодо мови, національного нарративу, історії і перспектив Німеччини. Як зазначав історик з Академії політичної освіти в Баварії М. Майер, у політичний дискурс АдН активно вводить термін «Батьківщина», прагнучи отримати ширшу підтримку тих виборців-німців, які себе не дуже комфортно почувають в останні роки.

У відповідь на таке становище та з метою вироблення більш дієвих заходів стосовно проведення виваженої національної політики Німеччини, стало переформатування і функціонування Федерального міністерства внутрішніх справ, будівництва та батьківщини (Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat). Це Міністерство, що включає 20 відомств і установ, в якому працює біля 60 тис. працівників, несе відповідальність за рівень внутрішньої безпеки і захист конституційного ладу, цивільного населення від лих і тероризму, відповідає за адміністративні питання і спорт [54].

У німецьких ЗМІ нове відомство відразу отримало неформальну назву «Міністерства батьківщини» (Heimatsministerium), а оголошення про його створення в четвертому коаліційному уряді Ангели Меркель викликало неоднозначну реакцію як політиків, так і пересічних німців. Адже для багатьох жителів Німеччини, особливо тих, які належать до старшого покоління, слово «батьківщина», справляє скоріше негативну конотацію, оскільки асоціюється з нацистською ідеологією. Нацистський режим пов'язував це слово з поняттям національної держави, тому після Другої

світової війни політики намагалися уникати його вживання, так само як і прикметника «вітчизняний». Нині цей термін реабілітовано і завдання полягає у його слушному змістовному наповненні.

Слід підкреслити, що ідея такого загальнонімецького міністерства – не нова. Подібні відомства вже існують у двох федеральних землях Німеччини – Баварії і Північному Рейні-Вестфалії. Скажімо, баварське Міністерство випускає щорічний звіт, де пояснюється не лише в якому саме значенні в його назві використовується слово «батьківщина», але і широкі заходи з облаштування земельних територій, особливо сільської місцевості. У трактуванні міністерства, воно означає «бути вдома, залишатися вдома і відчувати себе, як вдома». Це лягає у площину стратегії регіонального розвитку Баварії, якою, власне, і опікується Міністерство, включаючи стимулювання зростання зайнятості та розвиток інфраструктури в сільській місцевості. Реалізація цієї стратегії переслідує підтримку економічно слабших районів, «зміцнення регіональної ідентичності» за допомогою підтримки місцевих волонтерських організацій, які займаються збереженням регіонального мистецтва, культури, традицій та звичаїв.

Нинішнє федеральне «Міністерство батьківщини», з огляду на гострі виклики сучасної історичної доби, очолює діяльність щодо проведення широких заходів по захисту демократії та зміцнення правопорядку. Безкомпромісною і оперативною була реакція владних структур та провідних партій на події осені 2018 р. у м. Хемніц (колишньому Кал-Маркштадті) пов'язані з вбивством у ніч на 26 серпня на місцевому святі 35-річного німця та через антисупільні дії праворадикалів наступних днів. До протестів долучилися кілька тисяч людей. З різних кінців Німеччини в Хемніц з'їхалися декілька тисяч правих радикалів, неонацистів та близько півтори тисячі їх противників із лівого табору. Під контролем ситуацію утримували трохи більше 600 поліцейських. Представники обох таборів – як праворадикалів, так і їх противни-

ків, вели себе досить нестримано, а праворадикали – відверто агресивно. Кілька людей зазнали поранень і були доставлені до лікарні. Демонстрації через події у м. Хемніц пройшли також у Дюссельдорфі, Кельні та інших містах. Німецький уряд осудив напади праворадикалів, а земельний суд за поданням відповідних органів видав ордери на арешт 22-річного іракця та 23-річного сирійця, які брали участь у бійці [55].

Серед нових викликів, що постають нині перед Німеччиною, слід враховувати і зміни ставлення до Європейського Союзу з урахуванням впливу кризових явищ. Результати опитувань останніх років показують, що довіра до інститутів єдиної Європи знизилася і складає біля 30%. Депутат Європейського парламенту від СДПН Ютта Штайнрук пояснює це тим, що «люди відчують страх перед завтрашнім днем, вони бояться за свої робочі місця, за свій життєвий рівень, а вину за кризові явища покладають на об'єднану Європу» [56].

Прикметно, що в останні роки найбільш гострою стала проблема мігрантів і їх інтеграції в німецьке суспільство. В одному із своїх виступів федеральний канцлер А. Меркель заявила, що бере мусульман ФРН під свій захист. Таким чином, офіційна влада зберігає прихильність принципу мультикультурного суспільства, «єдності в розмаїтті», незважаючи на зростання антимигрантських настроїв середині німецького суспільства. Крім численних програм, спрямованих на стимулювання інтеграційних процесів, у ФРН проводиться послідовна стратегія щодо формування мультиетнічного середовища і нації, що передбачає визнання інтеграції в німецьке суспільство мігрантів повноправними його членами.

Слід враховувати нинішнє становище, коли серед мігрантів існує три покоління. Мігранти третього покоління, як правило, майже повністю втратили зв'язок з країною походження, вони економічно і соціально адаптовані до німецького суспільства. Натомість, основна маса мігрантів попередніх

двох поколінь воліють жити за законами своїх діаспор. На зростання консервативної релігійності серед мігрантів-мусульман впливають важкі побутові умови, в яких вони перебувають; їх розселення здебільшого у найбідніших і часто у криміногенних районах міст. Все це спонукає їх шукати собі подібних в мечетях, в звичній релігійній обстановці.

Однак антиісламістські настрої висловлюють не тільки ультраправі, а й значна частка простих обивателів. У числі причин на перше місце фахівці відносять кризу самоідентичності, яка виражається страхом стати чужим у рідній країні, прагненням зберегти мононаціональність, яка була раніше. Іншим важливим чинником постає складність реалізації концепції мультикультурного суспільства в умовах зростання соціально-економічних проблем, породжених економічними труднощами та реформуванням соціальної держави.

Нинішня концепція мультикультурного суспільства стає основним принципом не тільки міграційного законодавства, а й всієї системи соціального захисту в цілому. А це не лише обтяжливо для бюджету ФРН, але викликає й широкі прояви несприйняття пересічними німцями соціального становища. Якщо соціальні трансфери є основним засобом існування для 6% сімей з числа корінних німців, то серед мігрантських сімей цей показник у два рази вищий. При цьому число сімей мігрантів, де жоден з дорослих не працює, становить 17%, а серед німецьких сімей – лише 8%.

Все це дає підстави для часто бурхливих дискусій щодо напрямів національної політики в сучасному німецькому суспільстві. Авторитетний вчений Ю. Хабермас визначає поняття «мультикультуралізм» як «рівноправне співіснування різних форм культурного життя». Мислитель відзначає, що ФРН як ліберальна держава має вимагати від іммігрантів нічого більшого, окрім вивчення мови і згоди з конституційними принципами. За його баченням, «Німеччині потрібно було, – і це завдання все ще не зняте з порядку, – подолати той погляд, ніби іммігранти повинні «засвоїти» цінності куль-

тури більшості і прийняти їх «звичаї». Те, що німецьке суспільство переживає рецидиви подібного етнічного розуміння ліберального Основного закону ФРН, – це, за його оцінкою, «дуже погано» [57]. І причин цьому є кілька. По-перше, політика толерантності, що проводиться урядом ФРН по відношенню до національних меншин, насамперед мусульман, значною частиною німецького суспільства сприймається як обмеження прояву власної німецької ідентичності. По-друге, криза традиційних провідних партій Німеччини, яка проявляється в ослабленні позицій «народних партій», змушує їх залучати, у якості свого потенційного електорату, все ширші верстви населення з числа іммігрантів. Сьогодні провідні німецькі партії стоять перед вибором: або посилити свій вплив через залучення в якості електорату іммігрантів, або отримати в майбутньому нового політичного суперника – в особі відповідної (навіть турецької) партії ФРН.

Перспектива створення подібної партії пояснює зростання симпатій до ультраправого руху в німецькому суспільстві. Гасло радикалів: «іноземці віднімають у німців роботу» знаходить все більшу підтримку серед корінного німецького населення. Так, Ю. Хабермас зазначає, що сьогодні протестний рух у ФРН, на відміну від позапарламентської опозиції 1960-х, виводить на вулиці людей різного віку: «безпосередня мета консервативна: зберегти знайомий світ, в який політика вторгається як рука нечуваного економічного прогресу».

В цілому ж показовим стало гасло правлячої партії ХДС/ХСС щодо іммігрантів-мусульман – це прагнення «германізувати іслам». Ще у 2014 р. тогочасний міністр внутрішніх справ ФРН Томас де Мезьєр (ХДС) заявив, що мусульмани більше не являються групою іноземців у Німеччині, вони – частина суспільства. Реалізації цих настанов підпорядкована діяльність відповідних установ і організацій. А.Меркель неодноразово заявляла, що «дискримінації і розмежуванню у ФРН немає місця». Владні органи послідовно переслідують

антисемітські злочини та напади на мечеті доступними правовими засобами. Однак, незважаючи на низку якісних змін у формуванні нової стратегії національної політики, Німеччина не змогла ще позбутися ні антисемітизму, ні бажання залишатися моноетнічною державою.

У контексті оновлення національної політики ФРН суттєву роль відігравала, як раніше, так і нині, політична культура та політкоректність. Остання поєднує національні інституційні виміри та відповідні традиції. Для Німеччини у різний час і різних її державах першочергове значення мали конституційні засади, до яких додавалися і німецькі національні традиції. До числа останніх відносяться як укорінений федералізм, так і етатистська традиція «німецького ідеалізму» тощо [58]. Кожна із цих традицій мала відповідний вплив на формування політичної культури сучасної ФРН.

Етатистська традиція в Німеччині завжди багато значила. Гегель підняв значення держави до реалізації моральної ідеї. Його численні прихильники бачили державу в ролі приборкувача непорядкованого без неї суспільства. Держава служила втіленням суспільного блага й, навіть стоячи до 1918 р. над партіями, вона добре охороняла інтереси панівного класу. Проте їй все ж вдавалося зображати свою політику як таку, що орієнтована на загальне добро. Відповідно, у німецькому обивательському суспільстві дисципліна й слухняність постійно ставилися у шкалі цінностей вище, а ніж воля, індивідуальність, опозиція.

Із цих установок виходили труднощі сприйняття партій та представництва інтересів інакше, ніж демонстрація партикулярних інтересів, спрямованих проти держави – втілювача загальних інтересів. Консервативна критика плюралізму довгий час визначалася саме цією німецькою ідеологією держави. Вона розцінювала політичну активність суспільних груп як потенційно анархічний рух. У Третьюму рейху роль держави та «фюрерства» виводилася на значиму висоту, вони благосхильно сприймалися населенням.

Однак після 1945 р. етатистська традиція поступово втрачала свій незаперечний вплив. Хоча в добу Аденауера вона в офіційній термінології режиму частково зберігала поширення. У цей час покликанням даної традиції було міцніше прив'язати громадянина до відновленої держави. Але з плином часу гору фактично узяла плюралістична система партій та союзів інтересів – сучасна головна сила формування політичної волі народу. Цьому процесу сприяли відповідні конституційні положення щодо покликання політичних партій. З іншого боку, німецька політична практика мала певне значення, а наука – свій внесок у теоретичне осмислення сучасної моделі демократії.

Традиція аполітичного бюргера перебувала у своєрідному зв'язку з етатизмом. Термін «бюргер» у німецькій мові має два значення: громадянин і обиватель. Тож процес становлення громадянина був пов'язаний із подоланням звичок обивателя. Традиція здебільш аполітичного німця мала особливо широке поширення в тяжкі повоєнні роки розчарувань та викликів долі для мешканців країни. Адже жалюгідний кінець гітлерівської ери пожвавив у масі німців бажання ніколи більше не мати нічого спільного з політикою. Пізніше аполітичність громадян підживлює зростаюча бюрократизація, вона знаходить свій прояв у коливаннях чисельності провідних партій. З часом становище змінювалося на краще, і найвища, наприклад, активність на парламентських виборах складала понад 90% у 1972 р., за об'єднаної Німеччини – 82% у 1998 р. і у 2017 р. – більше 76%. У східних землях після приєднання їх до ФРН найвища активність у 80% була на виборах ландтагу землі Мекленбург-Передня Померанія у 1998 р., найнижча – у Саксонії-Ангальт – 44% у 2006 р., а на земельних виборах 2019 р. активність була – 61,3% у Бранденбурзі, 66,6% – у Саксонії і 64,9% – у Тюрингії.

Ідеалістична традиція характерна тим, що досить часто політичні й соціальні відносини вимірюються ідеальним масштабом, який веде до практично нищівного висновку що-

до цих відносин. Дана традиція брала гору під час дискусій доби студентського протестного руху, політичні відносини у тогочасній ФРН оцінювалися вкрай негативно як такі, що були предвісником нового фашизму. Відтак, проекти, які висувалися в ході цієї політико-теоретичної дискусії або очікувань були вкрай радикальними: введення демократії рад, віднесення маргінальних соціальних груп до сучасних спадкоємців революційного пролетаріату тощо. У підсумку виявилось, що всі ці радикальні постулати були мало затребуваними в конкретній дійсності, більше того, вони були зовсім непридатними для політичної практики. Тож після декількох років ідеологічних перегинів, а саме із середини 1970 рр., настало відповідне подолання ідеалістичних крайнощів.

Традиція прикриття виникаючих політичних конфліктів зберегла своє існування у ФРН. Прояви застережливого, якщо не боязливого, сприйняття конфліктів позначалися здебільшого у нездатності більшості німців бачити в упорядкованому конфлікті засіб продуктивного формування суспільства. Німці, прагнучи до гармонії як єднального за собу всіх воєдино в національне співтовариство, охоче підкоряли цьому інтерес до відкритого змагання. З таких позицій, наприклад, розглядався порядок усередині партій, коли проблема взаємин між партійним базисом тієї чи тієї партії і її керівництвом поставала й проблемою німецької громадськості, що не вітає конфліктів. Адже суспільство розцінює внутрішні розбіжності серед політичних груп і суперечки усередині них як ознаку слабкості. Тому сприйняття конфліктів здебільшого стає у даному контексті відображенням недосконалості існуючого соціального ладу.

Традиція бюрократизму та формалізму була і залишається властивою для державного та політичного життя Німеччини. Вона проявляє себе у тенденції подавати політичні проблеми в якості формальних правових проблем й у прагненні обговорювати їх з юридичної точки зору. Живучість даної тенденції відноситься, насамперед, на рахунок юристів,

що утворюють станину німецької бюрократії й організацій інтересів, які накладають сильний відбиток на громадське життя.

Юридичний формалізм найчастіше копіюється не юристами й навіть перевершується ними, приміром, у дебатах про порядок ведення справ. За таких умов бюрократичний підхід та процедурні складові розгляду питань можуть слугувати підставами до затягування справи.

Однак, варто підкреслити, що роль успадкованих політичних традицій з плином часу відчутно зменшувалася. Головним досягненням змін повоєнних десятиліть, утвердження нових демократичних практик стало те становище, що попередні політичні традиції, їх обтяжуючий вплив стали неспроможними привести свідомість німців до прямого протиріччя із принципами демократичного ладу. З іншої ж сторони, нинішня політична свідомість ще не є гарантом забезпечення демократичного конституційного ладу, зокрема, в умовах кризового стану. Поворот вправо після возз'єднання Німеччини відповідно про це свідчить.

Зростання політичної культури і зміни в політичній свідомості серед ціннісних конотацій у Західній Німеччині розвивалися інтенсивно, як безпосередньо після денацифікації і як вони викристалізувалися в перші роки становлення ФРН. Застосування та зміцнення демократичної політичної культури виходило із ціннісних настанов Основного закону та засуджуваних подій у внутрішній політиці чи діяльності відповідних партій. Звичайно, що у політичній практиці мали місце час від часу викривлення в поведінці низки лідерів та діячів високого рівня. Вони пов'язувалися з утаємниченим від громадськості фінансуванням урядових партій за допомогою пожертвувань від промисловців, з методами ведення виборчих кампаній, продиктованих прагненням ХДС зберегти своє владне становище, неприпустимістю тиску на засоби масової інформації і потурання їх конституційної свободи, що була пов'язана з іменем Ф.Й. Штрауса на початку

1960 рр. чи у об'єднаній Німеччині з іменем федерального президента К. Вульфа у 2012 р., так само як і випадки плагіату низки міністрів із урядів А. Меркель. Всі ці уразливі та хибні підходи були рішуче засуджені партійними колами та широкою громадськістю, провідними засобами масової інформації. Суспільство засуджувало їх як негідні приклади демократичного врядування і політичної культури. На підставі цих та інших засуджень, прийняття тих чи тих законів, а також введення відповідних регламентів і норм, у ФРН удалося створити із різних складових цілісну систему вимог, політичних настанов і способів ведення політики. Дані підходи і система консенсусно були сприйняті суспільством.

Помітних змін зазнала і політична свідомість. Це стувалося не лише першого повоєнного десятиріччя, але й особливо періоду 1965–1975 рр. У колі широких верств по війні суспільна свідомість концентрувалася на відбудові та відновленні економіки, житла, а також на ліквідації бідності та упорядкуванні приватного життя. У роки канцлерства К. Аденауера в лавах західнонімецького загалу все сильніше стала проявлятися тенденція до ідентифікації себе з основними цінностями того суспільства, що ФРН для себе створювала. Це була ідентифікація з політичною системою, яка змогла задовольнити найнасутніші матеріальні потреби та надавати розширені можливості формуванню особистості та поліпшення їх матеріального становища.

Проте в 1960 рр. політична практика відчула кризові прояви. З погляду внутрішньої політики виявилось, що новостворене суспільство добробуту принесло із собою не тільки переваги, але й різноманітні проблеми нового виміру. Зміна поколінь та правлячих партій принесла рішучі зміни і широкі реформи. Водночас розходження між великими партіями майже по всіх питаннях практичної політики були здебільшого незначними.

Розвиток політичної культури серед політичних партій сприяв зростанню підтримки громадянами політичної сис-

теми. І навпаки, активні громадяни прагнули до того, щоб їхні очікування й претензії до політичної системи були якщо не виконані, то хоча б враховані. Тож у плюралістичній демократії формувалася і плюралістична та розгалужена політична культура. Вона щонайкраще відповідає політичній системі і стає стабілізуючим резервом на випадок можливих кризових ситуацій. Адже плюралістична політична культура державних і суспільних установ значною мірою збігається з політичною культурою населення. Тому їх відповідність покликана спрацьовувати навіть і тоді, коли, всупереч правилам розгалуженої політичної культури, одна із сторін удасться до політики насильства чи нетерпимості.

Студентські виступи 1960-х та акції масового руху на захист миру в 1980 рр. свідчили про піднесення політичної активності нових поколінь та підвели громадян до створення форм участі у вигляді цивільних ініціатив. Іншою стороною це привнесло нові елементи до політичної культури, що тиснула на панівну політичну культуру. Ця свідомо альтернативна політична культура вважала себе викликом пануючій політичній культурі й зміцнілим установам системи з їх відповідною політикою. Актуальним постає формування придатної «політичної культури конфлікту» з тим, щоб остання була спроможна підтримувати й стабілізувати політичну систему.

Консервативний політичний поворот у владі в 1982 р. закріпив нівелювання альтернативної політичної культури. Остання ставала усе більше індивідуалістичною й втрачала свою політичну ударну силу. На новому етапі в політичній культурі запанував більш диференційованіший плюралізм. Водночас нова урядова коаліція на чолі з Г. Колем докладала зусиль, щоб знову підвищити значення тих цінностей і традицій політичної культури, які переважали до студентського бунту.

Малоочікуване возз'єднання Німеччини створило для політичної культури зовсім нове становище. Відтоді німецька політика, а також її культура встали перед несподіваним

і важким завданням пошуку шляхів не лише взаємодії, але й подальшого зрощування двох політичних культур, що були віддаленими упродовж сорокарічного розколу німецького народу. Цей непростий період з часом набрав динаміки, але потребував ще подальших часових меж та розвитку, на відмінну від більш прискореного вирівнювання умов життя в Східній і Західній Німеччині.

Німецька політична культура після возз'єднання відчутно зміцнила відповідні плюралістичні демократичні засади. Адже тривала відмінність і поділ німецької нації у підсумку, природно, мали дві зовсім різні політичні культури. Одним із найважливіших завдань процесу, що відбувається з 1990 р., – максимально зблизити їх, а точніше східнонімецьку підтягнути до вимірів західнонімецької. Оскільки політична культура ФРН постала результатом демократичного політичного розвитку, взаємодії політичних установ і суспільства при одночасній трансформації успадкованих традицій. На Заході Німеччини не було офіційної політичної культури, що підлягала втіленню державними органами. Вона, навпаки, була спочатку різномірною, а то й строкатою, та зрештою стала підсумком того історичного процесу, що привів до широкого консенсусу, який часто заперечували різні сили щодо основних цінностей і принципів демократичного ладу в державі.

На противагу ФРН, соціалістична НДР, її керівна партія СЕПН вважали своїм завданням засобами тоталітарного панування розвивати ту політичну культуру, що була запозичена з марксистсько-ленінської ідеології. Метою політики й культури Східного Берліна було створення соціалістичного суспільства й відповідної йому людської особистості. Ця офіційна, сповідувана партією й державою політична культура була лише дотичною до німецьких традицій. Зокрема, у Східній Німеччині віддавали пріоритет суспільству, керівній ролі партії, державі перед потребами й схильностями індивіда. Традиційна німецька лояльність до держави, незважаючи на ідеологічні розходження, була перенесена й на панування СЕПН.

Однак керівництву НДР не вдалося нав'язати народу бажану й сповідувану очільниками політичну культуру. Так, поряд з офіційною й цілеспрямованою політичною культурою виникла реальна політична культура в поведінці більшості громадян НДР. Остання відчутно відрізнялася від норм офіційної політичної культури. Величезна маса східнонімецьких громадян зовні погоджувалася з вимогами партії, уникаючи, по можливості, будь-якої критичної конфронтації із соціалістичною державною владою. Водночас громадяни НДР здебільшого прагнули убезпечити приватну сферу від втручання всесильної держави. Вони воліли створити собі індивідуальні, далекі від політики вільні поля діяльності, названі нішами.

Обидві політичні культури Східної Німеччини, офіційна і реальна, перебували в складних взаєминах. Вони не були антагоністичними, а дуалістично співіснували одна із іншою. Громадяни тогочасної НДР жили в умовах розколотої політичної культури. Водночас ці два види політичної культури НДР були більше, ніж політична культура ФРН, пов'язані із традиціями, сприйнятими із німецької історії. Тому, по оцінці деяких дослідників, суспільство НДР мало вигляд «більш німецького» і більш «рідного» для німців, а ніж швидкомоdernізуюча й піддана американізації Західна Німеччина.

Об'єднання обох держав покликано змінити і політичну культуру двох частин держави та трансформувати їх в одну політичну культуру. Цей процес відбувається протягом поточного періоду і буде ще більш тривалим, ніж економічна й соціальна інтеграція земель колишньої Східної й Західної Німеччини. Адже змінити звичний спосіб мислення й поведінки громадян набагато складніше, ніж установи. Для успіху процесу об'єднання необхідні відповідні спонуки, належна політична практика.

Від офіційної політичної культури НДР у результаті краху режиму СЄПН, по суті справи, майже нічого не залишилося. Але з розпадом системи НДР її реальна політична культура теж повинна пройти процес змін, що ще далеко не

завершений. Більшість громадян НДР втратили набуту в цій державі ідентичність і вимушені були шукати нову політичну й особисту ідентичність у нових умовах. Чим більше умови життя в п'ятьох нових федеральних землях зрівняються з життєвими умовами західних земель, тим скоріше й політична культура жителів колишньої НДР наблизиться і зросте з домінуючою політичною культурою сучасної ФРН.

Оскільки цей процес вирівнювання є нелегким і тривалим, він розтягнеться на багато років, поки нарешті можна буде говорити про політичну культуру об'єднаної Німеччини, що належним чином зміцнилася. Особливо важливо, щоб виниклі за об'єднання великі внутрішні проблеми й труднощі були переборені за допомогою тієї демократичної політичної культури, що може сприяти збереженню й стабілізації в розширеній ФРН, її поступу як вільної демократії.

Таким чином, розглянувши ці питання, слід наголосити наступне. У сучасних умовах глобалізації характерними рисами світової політики є певна ерозія національної держави і посилення транснаціональної складової. Виявом останнього, поряд із іншими проявами, отримав зміцнення процес формування концепції мультикультурного товариства. Виникнувши слідом за поняттями «інформаційне суспільство», «суспільство споживання» «мультикультурне суспільство» стало синонімом сучасного західного постіндустріального суспільства. Разом з цим **дискусії про зниження або про відродження національного компонента не припиняються досі серед західних інтелектуалів. Для Німеччини дана проблема стоїть особливо гостро** в силу таких причин. По-перше, це особливе сприйняття національної історії країни, по-друге, невирішеність внутрішньополітичної інтеграції «оссі» та «вессі», по-третє, лідерство ФРН у Європейському Союзі.

Водночас процеси формування сучасних національної політики та політичної культури Німеччини спираються на демократичні засади, конституційні норми та трансформації

національної ідентичності німців у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Ці процеси відображають як специфіку історичного шляху розвитку німецької нації і німецької держави, так і загальні тенденції в розвитку сучасної Європи, її демократичного поступу. У період з 1945 по 1990 рр. зміни були спричиненні подоланням минулого та державними інституційними змінами у переможеній Німеччині. Трансформації зазнали як розуміння нації і національної ідентичності, що відбувалися під впливом денацифікації, так і опрацювання «колективної провини» німецького народу за злочини Третього рейху та поділу німецької нації на «західних» і «східних» німців реальним політичним кордоном.

Сучасний історичний період – з 1990 р. по теперішній час, – охоплює всю Німеччину за умов відновленої державної єдності та величезних змін на континенті і світі, що долають виклики глобалізації. Проблеми інтеграції двох частин Німеччини на засадах Основного закону, який став чинним для всього німецького народу, є породженими не тільки соціально-економічними труднощами, але і, значно більшою мірою, наявністю протилежного досвіду в утвердженні нової політичної практики та здійсненні національної політики в різних регіонах країни.

Нинішній період характеризується кризою німецької національної ідентичності, обумовленої проблематикою консолідації етнічної нації (західні і східні німці, етнічні німці-переселенці), проблемами інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство і формуванням загальної громадянської ідентичності. Особливу роль у формуванні національної ідентичності відіграє ісламський чинник. Він сприяє становленню сучасної ідентичності німців, орієнтованої на відторгнення невластивих «західному» менталітету цінностей і установок, а значить утвердженню і форм ідентичності, заснованих на уявленнях про приналежність до німецьких і в цілому європейських традицій, політичних і культурних цінностей. З іншого боку, ісламський чинник перешкоджає інтеграції ім-

мігрантів в німецьке суспільство, а значить, формуванню національної ідентичності населення Німеччини на рівні громадянського суспільства.

Виразними були для Боннського періоду і нині для Берлінської Німеччини проблеми історичної пам'яті і співвідношення різних рівнів ідентичності німців (регіональної, національної та європейської). Тривалі в середовищі наукової і політичної еліти дискусії про зміст поняття «німецька нація», що базуються на різних підходах, дозволяють зробити висновок про відсутність єдиної стратегії у вирішенні поставлених питань. Сутність протиріч полягає в наявності різних точок зору. Відповідно до першої точки зору, національна ідентичність повинна будуватися на основі політичних цінностей і культурних традицій німецького суспільства; згідно з другою – на громадсько-політичній основі; відповідно до третього – перша і друга позиції не є взаємовиключними: національна ідентичність громадян Німеччини може будуватися з урахуванням культурних традицій всіх компонентів її населення. По суті, це є зіткнення різних підходів до розуміння і трактування нації, еволюцію уявлень про німецьку спільність як процес руху від етнокультурної нації до нації громадянської чи мультикультурної.

Неоднозначну роль у формуванні національної ідентичності відіграє держава. З одного боку, вона докладає зусиль для консолідації населення країни і формування почуття приналежності до єдиної німецької спільноти. З іншого – активно йде на поглиблення процесів європейської інтеграції та, прагнучи «надбудувати» європейську ідентичність, допускає певне послаблення почуття національної ідентичності.

Міжнародний фактор впливає на становлення національної ідентичності німців у контексті проблем подолання «минулого» і включення іммігрантів у німецьку цивільну спільність. У цілому, за результатами з'ясування засадничих підходів цієї теми, можна відзначити яскраво виражену іс-

торичну обумовленість процесу формування національної ідентичності німців, його донині незавершений і суперечливий характер. Потребують подальшого вивчення питання формування національної ідентичності східних і західних німців у період існування ФРН і НДР, проблематика співвідношення ідентичності «вессі» та «оссі».

Заслугує на більшу увагу і проблема співвідношення національної та європейської форм ідентичності громадян Німеччини. Звернення до цих тем у перспективі уможливить більш глибоке з'ясування уявлень щодо феномену національної політики за утвердження сучасної політичної культури, виявленні складових ідентичності сучасних німців і її еволюції.

Певно, що прагнення зберегти своє мононаціональне суспільство постає через довгий шлях щодо створення Німеччини як національної держави, через неможливість самостійно вирішити «німецьке питання» в другій половині ХХ ст. До об'єднання в 1990 р. ФРН і НДР прийшли з різним політичним досвідом осмислення національної політики та з різною політичною культурою. На відміну від Західної Німеччини, де значно раніше починає формуватися концепція мультикультурного суспільства в зв'язку з необхідністю залучення на роботу іммігрантів, НДР, в силу низки обставин, зберегла свою моноетнічність та напружувала не бездоганно свою політичну культуру. Соціально-економічні проблеми, з якими зіткнулася Німеччина в процесі внутрішньої інтеграції, виразніше і гостріше проявилися в східних німецьких землях.

Пасивність уряду постоб'єднаної Німеччини у вирішенні проблем інтеграції іммігрантів призвела до посилення консервативного ісламу серед німецьких мусульман. Сьогодні національна політика мультикультуралізму стоїть перед серйозною загрозою подальшого просування західного суспільства за допомогою ісламізації. Наскільки можливо підвищити ефективність мультикультуралізму в умовах наростаючого цивілізаційного розколу Європи, залежить від багатьох обставин, але перш за все, від здатності конкретної держави, а

саме Німеччини, зберегти баланс між культурним плюралізмом і національними політичними традиціями.

На цьому тлі можна пояснити інтерес німців, що спалахує час від часу, до соціальних утопій, до суспільних проєктів, які забезпеченні від конфліктів і розбіжностей. Такі радикальні вимоги кращого ладу проявилися в ренесансі правого радикалізму та у студентському лівому радикалізмі. Тоді здавалося, що поставлені під питання прагматичні демократичні засади, що сприяли стабілізації політичного буття у Західній Німеччині. Із часу студентського бунту й у процесі воз'єднання країни в німецьку політику входив дух нетерпимості й нетерпіння, що знову підсилив традицію німецького радикалізму й ірраціоналізму, яка, здавалося, була перервана після 1945 р. Однак це не змогло дотепер всерйоз зачепити стабільність політичних відносин у Федеративній Республіці Німеччина.

З історичної точки зору повоєнний розкол та наступне відновлення єдності Німеччини стали величезним випробуванням та унікальним явищем. Тест на стійкість і можливість до саморозвитку та адекватних відповідей на сучасні виклики проходять як подолання обтяжливого минулого, сучасного національного розвитку, так і політичної культури, які до сьогодні виправдовували себе. Тож є підстави сподіватися, що нинішній об'єднаній Німеччині сучасні проблеми та серйозні виклики вдасться оптимально подолати, зміцнивши засади демократичного поступу.

ВИСНОВКИ

Проведене ґрунтовне комплексне дослідження засад демократичного сходження Федеративної Республіки Німеччина протягом семидесятирічного періоду дає підстави для виведення наступних слушних положень, ідей та висновків.

Федеративна Республіка Німеччина, будучи правонаступницею Третього рейху, з самого свого заснування відмовилася від його політико-ідеологічних засад, великодержавного націоналізму, расистських і войовничих конотацій, прославлення виняткової ролі Німеччини і її особливого шляху. Натомість офіційний Бонн сповідував демократичний шлях розвитку, активну прихильність до інтеграції в коло держав євроатлантичного ареалу, у його економічні й військові структури, заперечуючи можливість нейтрального зовнішньополітичного курсу, навіть завдяки збереженню національного розколу та співіснування двох німецьких держав.

Сформована на цінностях західної демократії, Федеративна Республіка Німеччина, яка динамічно розвивалася, ставала все більш вагомим антиподом соціалістичної Німецької Демократичної Республіки. Водночас дві держави Німеччини були дієвими складовими протилежних блоків двополюсного соціально-економічного та політико-ідеологічного протистояння континенту, кожна по-своєму, дбаючи про реалізацію об'єктивної тенденції до відновлення національної державної єдності, вела боротьбу за майбутнє німецького народу, ставлячи на карту життєздатність та соціально-економічні можливості всієї державно-політичної системи.

Виводячи належні уроки із Другої світової війни, вимушено прийнявши національний розкол, обидві німецькі держави

менш за все на шляху до возз'єднання боролися із зовнішніми силами, навпаки, вони рішуче відмовилися від загарбницької ідеології і пропаганди, які підтримували нацистський режим, прагнули більше удосконалювати себе, ствердити власні державно-політичні інститути, нові цінності, йдучи шляхом покаяння та спокути. Останнє далось непросто, про що свідчили час від часу рецидиви минулого. Однак, головним було те, що німецький народ у західній і східній частинах своїх земель, його кращі представники, відмовившись від тевтонського завойовницького духу та зовнішньополітичних амбіцій, піднялися до переосмислення національних цінностей і цілей, зважилися на радикальний розрив із багатьма національними традиціями минулого і досягли радикального оновлення суспільства. ФРН і НДР, унормувавши власні відносини та утверджуючи прихильність до зміцнення миру, відмовилися від того, щоб бути загрозою для сусідніх держав і народів, стали чутливішими до перемін в Європі. Причому, Західна Німеччина, її політичні лідери, маючи суттєві переваги та економічну могутність, перехопивши ініціативу, могли і скористалися державною кризою НДР і «вікном» можливостей, яке відкрилося за зміни пріоритетів лідерів Кремля та значного ослаблення Радянського Союзу. Тим самим були: досягнута державна єдність і свобода німецького народу, розв'язане німецьке питання і перегорнута сторінка суперечливого його виникнення та сорокарічної консервації.

Приєднання земель колишньої НДР до ФРН на її умовах довело стратегічну далекоглядність засновників Боннської республіки, переваги і можливості сформованої моделі демократичної, соціальної і правової системи, що розвивалася на засадах Основного закону Західної Німеччини. Водночас мирне і демократичне волевиявлення та розв'язання німецького питання стало доленосною подією в історії Європи і світу, яка ознаменувала відмову від двополюсного протистояння та відхід у небуття самої уразливої і чутливої лінії протистояння. Державне об'єднання німців 1990 р. відбуло-

ся цілком свідомо за допомогою досягнення демократичного консенсусу всередині країни відносно остаточної території та кордонів. Нинішнє територіально-державне визначення збільшеної ФРН – це узагальнюючий підсумок всього попереднього розвитку для німців у ХХ ст. Об'єднання завершило «малонімецький» процес просторової і територіальної легітимації Німеччини як держави і нації, розпочатий ще Отто фон Бісмарком у ХІХ ст. Досягнута німецька державна єдність практично закрила повоєнну епоху і разом із іншими подіями континенту започаткувала сучасний етап історичного поступу.

Концептуалізація демократичних принципів розвитку була закріплена у прийнятому Основному законі ФРН 1949 р., який спирався на виведені уроки із відповідного досвіду Веймарської доби й імплементував передові практики, та стверджувала конституювання державно-політичної моделі парламентської республіки на усталених засадах і цінностях західної демократії. П'ять принципів, прописаних у конституційному законі, визначають: ФРН є республікою, демократичною, федеративною, правовою й соціальною державою. Федеративна республіка складається із рівноправних земель, кожна з яких має свою конституцію, парламент і уряд. У повоєнній державі – Західній Німеччині, а з 1990 р. і у возз'єднаній Німеччині на засадах Основного закону, який відтоді діє для всього німецького народу, реалізовано традиційний розподіл повноважень і компетенцій поміж трьома гілками влади – законодавчою, виконавчою і судовою. Найвища державна влада належить Федерації, землі на федеральному рівні представлені Бундесратом, який бере участь у законодавчій діяльності Федерації разом із Бундестагом та урядом. Федеральний конституційний суд, будучи вищою судовою інстанцією, постає також чинником законодавчого унормування держави. Розподіл повноважень між гілками влади доповнюється системою їх ефективної взаємодії, а парламентаризм як засадничий принцип пронизує більшість царин суспільного життя ФРН.

Принципи федералізму, завдяки дотриманню розподілу повноважень на загальнодержавний та земельний рівні, слугують наріжним каменем всього нинішнього державного устрою. Розв'язання проблем, що виникають у широких верств громадян, відноситься здебільшого до земель та згідно принципу субсидіарності покладається на комунальні управління. Конституційна вимога співмірності умов життя по всій Німеччині, яка значною мірою визначається економічною та соціальною політикою, регулюється переважно федеральними законами, що іншою стороною веде до посилення унітарності навіть після відновлення державної єдності Німеччини. Водночас за 70-річний період сходження, складові федералізму ФРН зазнавали відчутних змін у періоди діяльності Великої коаліції християн та соціал-демократів у 1966–1969 рр. та з 2005 і з 2009 рр. відповідно. У першому випадку у ФРН зміни Основного закону спрямовувалися на помітне розширення повноважень центральної влади за рахунок прерогатив земельної. Це стосувалося різних соціально-економічних сфер та у випадку оголошення стану оборони, коли значні повноваження надавалися Федеральному уряду.

Реформа федералізму Берлінської республіки на нинішньому етапі переслідує мету досягнення більшої віддачі від змагального федералізму завдяки чіткому конституційному розподілу повноважень між Федерацією та землями, удосконалення системи фінансових відносин з орієнтиром на більш ефективну та конкурентоздатну модель федеративного державного устрою. Зміни, покликані підвищити дієздатність Федерації та земель, сприяли досягненню економічної спроможності та усуненню невідповідностей у сфері фінансових стосунків по лінії «Федерація – землі» та між самими землями. Запорукою успіху можуть прислужитися політична рівновага та неухильне економічне зростання, територіально-економічна оптимізація і кількісне зменшення числа земель, успішне подолання сучасних викликів та проблем, з якими стикається ФРН.

Сформована державна та партійно-політична модель, що пройшли кілька історичних етапів, була і залишається ні-ні важливою складовою всього державного та політичного устрою об'єднаної Німеччини. Ця система ввібрала західні демократичні цінності, виведені історичні та політичні уроки із системи врядування Веймарської доби. Партійна система була і залишається однією із ключових опор моделі німецької демократії, вона виховала велику когорту партійних лідерів, які пропонували суспільству нові підходи до розв'язання не лише нагальних, але й перспективних, державницьких задач. Система «канцлерської демократії» як потужна складова державного та політичного владарювання ніколи не ставала на заваді, а навпаки, вона уможлиблювала постійне сходження непересічним особистостям. Чимало із них ставали своєрідними батьками нації і саме вміле управління йшло на користь національним інтересам та лягало у площину перспектив розвитку Німеччини, визначало і їхні особисті успіхи в якості політичних та державних діячів загальнонаціонального масштабу.

Політичний ландшафт, демократичні засади та структурованість державно-політичного устрою західнонімецького зразка постійно стверджують демократизм, правову унормованість, притаманні західну політичну культуру та кращі традиції. Дані надбання ФРН до цього часу доводили свою дієвість завдяки двом великим партіям центристського спрямування – християнських демократів та соціал-демократів, які у пік свого розвитку підставово отримали назву «народних партій» не лише за кількість членів, але й за їх широку підтримку виборцями. Привабливість програмних настанов ХДС/ХСС та СДПН, державницькі підходи і активна політична робота сприяли звууженню фрагментації політичного ландшафту, витісненню маловпливових партій та дозволяли «народним партіям» співпрацювати, конкурувати та очолювати урядові коаліції як за участю з іншими молодшими партнерами, так і між собою.

Долаючи повоєнну розруху, сповідуючи корпоративно-солідаристську концепцію поступу, утверджуючи соціальне партнерство між державою, роботодавцями та профспілками, політики Бонну домагалися економічного піднесення новоутвореної країни, що тоді і в подальшому мало величезне соціально-політичне значення для суспільства. Уряд цій меті підпорядковував низку фінансово-економічних та соціальних реформ, раціональне використання фінансово-економічної допомоги США, включення ФРН у процеси європейської інтеграції, створення рамкових умов вільного конкурентного середовища. Західна Німеччина вже на середину 1950 рр. досягла відчутних результатів, а завдяки «економічному диву» її громадяни стали жити відчутно краще, ніж у передвоєнні роки, і ця тенденція зростала. Спираючись на реальні позитиви, влада домагалася не лише надання державі соціального характеру, але й зміни свідомості громадян завдяки підвищенню добробуту для більш широких їх верств. Західні німці переконувалися, що недавні гітлерівські постулати про вразливість «народу без життєвого простору», про неможливість прогнати німецький народ у власних кордонах – велика неправда. Адже Німеччина втратила за результатами війни четверту частину території, за розширення якої Гітлер розпочав війну, а всі жителі західної частини за динамічного економічного піднесення на собі відчували покращення життя.

Специфіка німецького розвитку моделі соціальної держави полягає в тому, що неухильне економічне піднесення є засадничим для консолідації суспільства на етапі демократичних перетворень повоєнного періоду, а також для наповнення реальним змістом соціальних вимірів у подальшому. Даний принцип має і правовий контекст. Запровадження у ФРН системи дійових соціальних гарантій означає, що працівникам надаються відповідні права на виробництві, доступ до закладів освіти та установ охорони здоров'я. Правовий принцип також забезпечує їм збереження необхідного мінімального рівня життя на випадок звільнення, непрацевдатності та ін-

ших екзистенційних ситуацій. Тим самим, ґрунтуючись на солідній економічній базі, вже й у об'єднаній ФРН, у кожній із її земель забезпечуються соціальні стандарти щодо гарантованого задоволення широким верствам населення їх зростаючих життєвих потреб. Це звільняє «пересічну» людину від необхідності вести боротьбу за фізичне виживання, зменшує її залежність від «господаря» і сприяє значному розкріпаченню її свідомості. Досягнутий високий рівень соціального забезпечення і правового захисту громадян ставить серед іммігрантів нинішню Федеративну республіку до найпривабливіших країн світу.

У сучасній ФРН існує розгалужена система інституцій громадянського суспільства, які функціонують на солідній правовій основі, яка вбирає реальні досягнення демократії. Представники громадянського суспільства постають бажаними й необхідними партнерами державних установ і владних структур. Важливою дієвою складовою функціонування громадянського суспільства є сформованість зрілого і дієздатного громадянина, якому притаманні економічна та політична активність, впевненість у своїх силах та самоповага, раціональність мислення та поведінки. Держава ставиться до громадянина не з недовірою, а сама сприяє широкому публічному обговоренню того або того питання, залучення структур третього сектора. Для владних органів ідеалом є «сприяюча держава», яка створює необхідні рамкові умови з тим, аби неурядові організації, спілки та об'єднання могли успішно розвиватися.

«Сприяюча держава» не прагне очолити неурядові організації або ж керувати ними, громадяни Німеччини не потребують керованої демократії. Проте, держава гарантує необхідну свободу дій і створює рамкові умови. У такий спосіб вона заохочує до громадської діяльності, створює стимули для прояву активності. Формування дієздатного громадянина розпочинається ще у школі: діти й підлітки вчать дискутувати, формувати власну думку і захищати її. Інститути гро-

мадянського суспільства постають дієвим третім сектором поряд із державою та ринковими відносинами.

Зростаюче значення в розвитку демократії посідають засоби масової інформації та використання сучасних електронних комунікацій, зокрема, глобальної системи Інтернет. Як й інші інститути громадянського суспільства, дана мережа потенційно спроможна значно збільшити відсоток громадян, які впливають на вироблення та прийняття значущих політичних рішень.

Для утвердження демократичного поступу сучасної ФРН важливе значення мав і нині має пройдений шлях осмислення тяжкого спадку нацистського і тоталітарного минулого. Цей процес був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і проходив по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель. Широкий комплекс системи повоєнних заходів з подолання нацистського минулого був спрямований на засудження винних у злочинах проти людяності, велике значення мали міжнародний політичний контекст та відтворення історичної правди про Третій рейх, а також умови формування культури пам'яті в сучасному німецькому суспільстві.

З однієї сторони, це здійснювалося завдяки заходам з денацифікації та судовим процесам, головним із яких був Міжнародний Нюрнберзький трибунал і судовий процес у Франкфурті на Майні в 1960 рр., де перед судом постали есесівці, які служили у концтаборі Аушвіц у 1940–1945 рр. З іншого боку, нацистське минуле долалося через морально-етичний спір, започаткований К. Яспресом у 1946 р. його книгою про політичну вину Німеччини. Яспрес наполягав, що загальнонаціональне розкаяння за політику «остаточного вирішення єврейського питання» має стати визнанням вини німецької нації.

Процес опрацювання тягаря минулого, спокутування вини розтягнувся на три покоління. Завдяки проведеним заходам у всі ці роки в освітній, культурній, історичній політиці та здійсненню компенсаційних виплат постраждалим від

нацизму поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків із минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь-якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, виразним символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст. Пам'ять про злочини Другої світової війни, політика «подолання минулого» – це більше ніж піввікова традиція осмислення та інкорпорації Голокосту до німецького історичного нарративу.

Відносно новими в політиці пам'яті об'єднаної Німеччини стали широка комеморація трагічних місць і створення карти місць злочинів «топографія масового терору». До цього додаються заходи щодо пошуку та повернення матеріальних і культурних цінностей, вилучених за доби панування нацизму, колишнім жертвам чи їх спадкоємцям. Також новим є включення до загальнонаціонального історичного нарративу спогадів про страждання значної частини німців у кінці Другої світової війни і під час радянської окупації, на які практично до 2000 р. було накладено табу. Лише більш ніж через півстоліття ці травматичні події стали переходити із рамок особистих спогадів у площину суспільної пам'яті, викликаючи багато дискусій та відвертих застережень відносно будь-якого перегляду минулого. Відтак мають бути опрацьовані і ці складові минулого та надані виважені оцінки про національну історію Німеччини, зберігаючи особливе почуття відповідальності за все тогочасне трагічне минуле.

Для сучасної об'єднаної Німеччини новим викликом та випробовуванням на стійкість демократичних засад постала актуалізація питання національної політики та ідентичності. Для Берлінської ФРН це досить чутливе питання як з огляду на трагічні події, які довелося країні пережити в ХХ ст., так і в контексті відродження національних складових та формування відповідної політичної культури за ускладнюючих умов глобалізації та сучасних викликів. Якщо Боннська Фе-

деративна республіка була постнаціональною державою, яка своє національне розчиняла у загальноєвропейських та регіональних вимірах, то з досягненням державної єдності Німеччина не лише повернулася до традиційних національних держав, але й переживає своєрідний ренесанс національного, який навіть межує з націоналістичним. Про це свідчать різні прояви праворадикальних сил, а що важливіше – це спроби керівництва країни переосмислити уроки минулого і заново сформулювати відповідний дискурс, який би засвідчував нову віху в історії об'єднаної демократії у центрі Європи. Уряд ФРН не замовчує існуючі проблеми, а діє згідно правила: щоб подолати труднощі і відповідні проблеми, їх слід ґрунтовно вивчити, проаналізувати причини виникнення, добре усвідомити та вести пошук шляхів їх вирішення.

Процеси формування сучасних національної політики та політичної культури об'єднаної ФРН спираються на демократичні засади, конституційні норми та трансформації національної ідентичності німців у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Цей поступ відображає специфіку історичного шляху Німеччини від майже повної денационалізації і табування національного до ренационалізації в контексті демократичного розвитку сучасної Європи за дієвої участі німців. Провідним напрямом еволюції уявлень про німецьку спільність є рух від етнокультурного визначення нації в минулому до сучасної нації мультикультурної, для якої національна ідентичність набирає більшої значимості у вимірах громадянського суспільства.

З іншого боку, існує потяг до збереження мононаціонального суспільства об'єднаної ФРН. Він детермінований запізнілим і нелегким шляхом створення Німеччини як національної держави, неможливістю самостійно вирішити німецьке питання в другій половині ХХ ст., наявністю різного політичного досвіду осмислення національної політики. Також даються взнаки попередні відмінності Західної Німеччини щодо засад мультикультурного суспільства і успадкованої на

Сході моноетнічності та усталеність різних політичних культур, з якими зіткнулася Німеччина в процесі внутрішньої інтеграції, коли виразніший і гостріший їх прояв характерним став саме у східних німецьких землях.

До цього додається нинішня криза німецької національної ідентичності, яка обумовлена проблематикою консолідації етнічної нації (західні і східні німці, етнічні німці-переселенці), труднощами інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство, зокрема, чисельного ісламського сегменту, та чинниками формування загальної громадянської ідентичності. Всі ці складові впливають на еволюцію уявлень про німецьку спільність, що по-своєму ускладнює формування національної ідентичності населення зростаючої ФРН у вимірах громадянського суспільства. Важливою є і поява нової політичної культури Федеративної громадянської держави, яка ставить у центр питання універсальні демократичні цінності. Саме цей образ, а не образ «травмованої країни» все більше демонструє сьогодні об'єднана Німеччина.

Відомо, що у ході стрімкого подолання розколу Німеччини у 1990 р. було чимало застережень, а то і побоювань з боку сусідніх держав та певних політиків, що аргументували своє ставлення не лише з огляду на ейфорію німців, але й виходячи із можливих їх внутрішніх труднощів. Дійсно, що досягнення внутрішньої єдності Східної і Західної Німеччини стало значно складнішим, ніж здавалося на самому початку. Звичайно, що багато проблем вже зняті і не викликають тривоги. Скажімо, до цього кола відносились питання: щодо переведення Основного закону ФРН, який приймався в якості тимчасового на період до волевиявлення і вільного об'єднання усіх німців, у загальнонімецьку Конституцію; щодо сумнівів з приводу перенесення столиці оновленої Німеччини із Бонну до Берліна, яке могло стати ознакою нової геополітичної орієнтації; щодо набору засобів та інструментів перетворень на теренах колишньої НДР після сорока років тоталітарного режиму. Усі ці та низка інших проблем уже

успішно розв'язані. Проте на місці них постають нові проблеми і виклики.

Водночас об'єднана Німеччина, торуючи нелегкий шлях внутрішнього облаштування, доводить положення про те, що лише в умовах державної національної солідарності можна сподіватися на реальне і успішне подолання у досяжному майбутньому суттєвих внутрішніх викривлень та невідповідностей. Окрім цього, саме національна держава, починаючи з XIX ст., була стабільною формою, у рамках якої відбувалося сходження і утвердження демократичних інститутів. Тому слушним є образний вислів про те, що «прощавальна пісня національній державі виявляється передчасною», зокрема, й у німецькому випадку.

Відтак величезні зусилля, докладені в процесі «відбудови Сходу», є певним мірилом національної солідарності, якої навіть не можна було собі уявити в політичній атмосфері, позначеній постнаціональними дебатами. Тож вирівнювання життєвого рівня на Сході з рівнем Заходу залишається, попри усі інші завдання, і в майбутньому першочерговим питанням порядку денного не лише задля досягнення внутрішньої соціально-економічної єдності, але й остаточного подолання існуючої «невидимої берлінської стіни, яка все ще продовжує існувати в головах німецьких громадян».

Дані труднощі, виклики глобалізації, соціально-економічні ускладнення із-за напливу біженців виступають живильним ґрунтом радикальних партій. Останні заявляють про себе не лише на земельному, а й на загальнодержавному рівнях. Дається взнаки криза «народних» партій, відбувається подрібнення електорату та збільшується число партійних акторів. Провідним партіям буває досить складно йти на формування урядової коаліції. Все це так, і можуть настати нелегкі часи випробувань щодо створення уряду із більшого числа партій, ніж до цього, а можливо і уряду меншості. Все це спроможне значно розширити коло ризикованих політичних турбуленцій.

Відповіддю на ці та можливі інші виклики перед сучасною Німеччиною мають стати осмислення досвіду утвердження та успішного функціонування німецької державно-політичної та соціальної моделі, яка довела свою життєздатність і демократизм, дієвість та стійкість протягом нелегких усіх попередніх десятиліть. Цій системі досі не ставали на заваді ні зміни політичних сил і коаліцій на владному Олімпі, ні розширення її географічних меж, ані сучасні виклики глобалізаційного поступу. Цілком вірогідно, що і в подальшому на крутих поворотах чи за кризових ускладнень відповідні демократична політична практика і досвід розв'язання соціально-економічних проблем прислужаться задачам успішної трансформації суспільного розвитку.

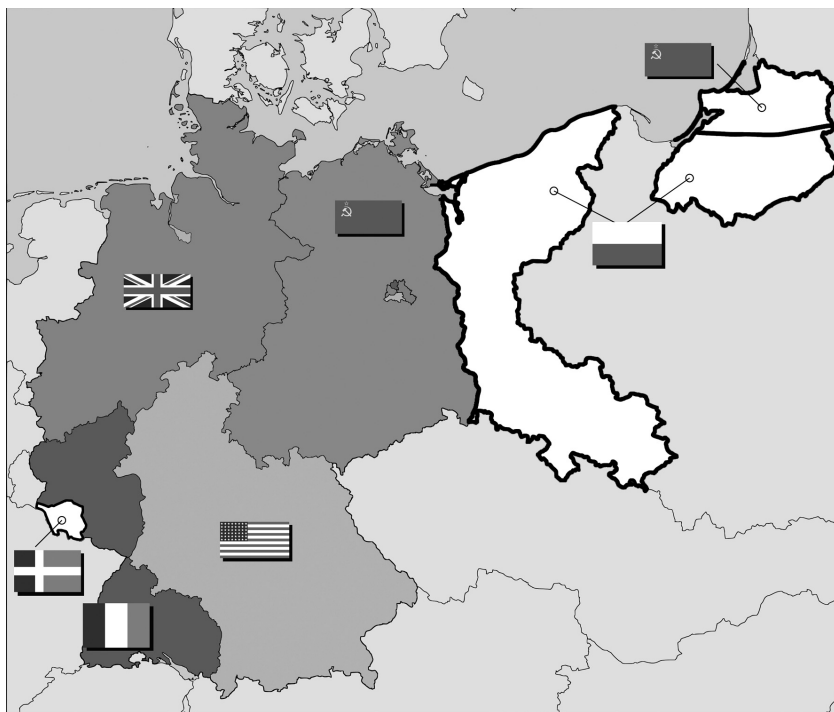
Дані твердження підкріплюються однозначним європоцентричним курсом офіційного Берліна, його політикою на поглиблену інтеграцію ФРН у якості невід'ємної складової частини Європи та всього євроатлантичного ареалу. До цього додаються глобальні виміри Німеччини та її спроможність йти шляхом неухильного соціально-економічного піднесення, успішна діяльність владних інститутів, доведення ними високої життєздатності німецької державно-політичної моделі.

Однозначним є твердження щодо можливості та імперативності досвіду ґрунтовних трансформаційних перетворень у повоєнній Німеччині для країн, що проводять багато реформ. Досить слушними і вельми затребуваними у сучасній Україні можуть бути принципи соціально-економічного піднесення ФРН, засади її демократичного розвитку, низка підходів та практика поводження з минулим, складові досягнення національної консолідації та суспільної злагоди тощо. Демократичні перетворення в нашій державі та суспільстві об'єктивно вимагають ґрунтовного вивчення і адаптації кращого досвіду, який має Німеччина, інші високорозвинуті країни. Досягнення успіхів Україною на цьому шляху відповідає її національним інтересам та реальним запитам широких верств суспільства.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Німеччина в кордонах 1937 р. і поділ її території в 1945 р.

Території:

 – Західні зони і сектори Берліна, окуповані США, Великобританією і Францією (з 1949 р. Федеративна Республіка Німеччина і Західний Берлін)

 – Радянська зона і східний сектор Берліна (з 1949 р. Німецька Демократична Республіка)

 – Німецькі східні території, що відійшли до Польщі і СРСР

Складено автором: за даними відповідних джерел.

ХРОНОЛОГІЯ ЗНАКОВИХ ПОДІЙ

1871 р., 18 січня – проголошення Німецької імперії.

1914 – 1918 рр. – Перша світова війна.

1919 р., 31 липня – прийняття Веймарської конституції.

1933 р., січень–травень 1945 р. – врядування нацистського уряду Німеччини.

1945 р., 4–11 лютого – Кримська конференція голів урядів СРСР, США і Великобританії.

8/9 травня – підписання Акта про беззастережну капітуляцію німецьких Збройних сил у Берліні.

23 травня – арешт уряду К. Деніца.

5 червня – підписання в Берліні Декларації про поразку Німеччини і взяття верховної влади у відношенні Німеччини урядами СРСР, США, Великобританії і тимчасовим урядом Франції.

9 червня – утворення Радянської воєнної адміністрації в Німеччині (РВАН).

10 червня – наказ №2 РВАН про дозвіл діяльності антифашистських демократичних партій і профспілок.

5–10 червня – французькі війська займають свою окупаційну зону, Франція оголошує про особливий статус Саара.

17 липня – 2 серпня – Берлінська (Потсдамська) конференція голів урядів СРСР, США і Великобританії.

19 вересня – проголошення утворення земель Баварія, (Великий) Гессен і Вюртемберг-Баден американською воєнною адміністрацією.

10 жовтня – розпуск НСНРП наказом Контрольної ради.

16 жовтня – проголошення утворення землі Вюртемберг-Гогенцоллерн у французькій зоні окупації.

20 листопада – початок роботи Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрнберзі.

1946 р., 12 січня – директива №24 СКР про усунення нацистів із публічних посад.

21–22 квітня – об'єднавчий з'їзд КПН і СДПН у Східному Берліні, створення ССПН.

9–11 травня – перший з'їзд СДПН західних зон у м. Ганновері, обрання К. Шумахера головою партії.

23 серпня – указ британської воєнної адміністрації про ліквідацію колишніх провінцій землі Пруссія та утворення нових земель Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія та Шлезвіг-Гольштейн.

30 серпня – утворення землі Рейнланд-Пфальц.

4 вересня – угода про об'єднання американської і англійської зон окупації (утворення Бізонії).

1 жовтня – початок 12 судових процесів у Нюрнберзі проти воєнних злочинців.

1947 р., 27 лютого – Закон СКР №46 «Про ліквідацію землі Пруссія».

6–7 червня – конференція прем'єр-міністрів всіх земель у Мюнхені.

1948 р., 7–8 січня – нарада воєнних губернаторів американської і англійської зон за участю прем'єр-міністрів західнонімецьких земель у м. Франкфурт-на-Майні.

21 червня – грошова реформа в західних зонах окупації.

24 червня – початок блокади Західного Берліна радянськими військами, початок «Берлінської кризи».

1 вересня – початок засідань Парламентської ради у Бонні.

1949 р., 8 квітня – приєднання до англо-американської зони французької зони окупації (утворення Тризонії).

8 травня – прийняття Парламентською радою Основного закону ФРН.

14 серпня – вибори першого Бундестагу ФРН.

12 вересня – обрання президентом ФРН Т. Хойса.

15 вересня – обрання федеральним канцлером К. Аденауэра.

7 жовтня – проголошення НДР, обрання прем'єр-міністром О. Гротевоя.

15 жовтня – дипломатичне визнання НДР СРСР.

22 листопада – підписання Петерсбергських угод.

1950 р., 13 червня – відхилення Бундестагом визнання кордону по лінії Одер-Нейсе.

8 липня – включення ФРН до Ради Європи на правах асоційованого члена.

1951 р., 18 квітня – підписання ФРН, Францією, Італією і країнами Бенілюксу договору про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі.

28 вересня – заснування Федерального Конституційного суду в Карлсруе.

16 листопада – подання уряду ФРН до Конституційного суду щодо заборони Соціалістичної імперської партії (СІП) та Комуністичної партії Німеччини (КПН).

1952 р., 10 березня – нота СРСР західним державам з викладенням проєкту основ мирного договору з Німеччиною.

10 вересня – підписання угоди щодо відшкодувань між ФРН та Ізраїлем.

23 жовтня – заборона Конституційним судом ФРН діяльності СІП.

1953 р. 17 червня – антиурядові виступи у Східному Берліні.

25 червня – прийняття Бундестагом ФРН закону щодо 5%-го виборчого бар'єру.

6 вересня – вибори другого Бундестагу ФРН і формування відповідного другого уряду на чолі з федеральним канцлером К. Аденауером.

1954 р., 26 лютого – прийняття Бундестагом першої «воєнної» поправки до Основного закону.

17 липня – обрання Т. Хойса президентом ФРН на другий термін.

1955 р., 25 січня – оголошення СРСР про скасування стану війни з Німеччиною.

5 травня – набуття чинності паризьких угод 1954 р., скасування окупаційного статуту.

7 травня – ФРН стає членом Західноєвропейського союзу (ЗЄС).

9 травня – прийняття ФРН членом НАТО.

14 травня – підписання Варшавського договору, створення ОВД.

18–23 липня – Женевська нарада голів урядів СРСР, США, Великобританії та Франції з німецького питання.

9–13 вересня – переговори К. Аденауера і М. С. Хрущова у Москві, встановлення дипломатичних відносин між ФРН і СРСР.

23 жовтня – відхилення населенням Саара на референдумі Саарського статуту.

1956 р., 4 червня – договір між ФРН і Францією щодо приєднання Саару до ФРН.

7 липня – прийняття Бундестагом Закону «Про загальний військовий обов'язок».

17 серпня – рішення Конституційного суду ФРН про заборону КПН.

1957 р., 1 січня – набуття Сааром статусу землі ФРН.

25 березня – підписання Римських договорів щодо створення ЄЕС і Євроатома.

12 квітня – «Геттінгенська заява» 18 німецьких учених про підтримку відмови ФРН від атомної зброї.

15 вересня – вибори третього Бундестагу ФРН та формування третього уряду на чолі з федеральним канцлером К. Аденауером.

19 жовтня – розрив дипломатичних відносин ФРН з Югославією як перше застосування «доктрини Хальштейна».

1958 р., 25 березня – прийняття Бундестагом рішення щодо атомного озброєння Бундесверу.

1 грудня – створення у ФРН Центрального управління з розслідувань злочинів націонал-соціалізму.

14 грудня – Паризька конференція міністрів закордонних справ західних держав з Берлінського питання.

1959 р., 1 липня – обрання Х. Любке президентом ФРН.

13–15 листопада – прийняття нової партійної програми СДПН на надзвичайному з'їзді у Бад-Годесберзі.

1960 р., 1 січня – набрання чинності закону ФРН щодо використання атомної енергії в мирних цілях.

1961 р., 25 липня – відвідування президентом США Д. Кеннеді Західного Берліна.

13 серпня – початок будівництва владою НДР Берлінського муру.

17 вересня – вибори четвертого Бундестагу ФРН, формування четвертого уряду федерального канцлера К. Аденауера, ХДС/ХСС втрачає абсолютну депутатську більшість.

1962 р., 26 жовтня – поліцейська операція проти західнонімецького журналу «Шпігель».

1963 р., 22 січня – підписання Єлисейського договору між ФРН і Францією.

15–16 жовтня – відставка К. Аденауера з поста канцлера і обрання федеральним канцлером ФРН Л. Ерхарда.

1964 р., 1 липня – обрання Х. Любке президентом ФРН на другий термін.

1965 р. 25 березня – скасування Бундестагом ФРН терміна давності за нацистські злочини.

19 серпня – винесення звинувачувального вироку охоронцям концтабору Аушвіц на процесі у Франкфурті-на-Майні.

19 вересня – вибори п'ятого Бундестагу ФРН і формування другого уряду федеральним канцлером Л. Ерхардом.

1966 р., 1 грудня – обрання К. Г. Кізінгера федеральним канцлером за допомогою угоди між ХДС/ХСС і СДПГ щодо створення уряду Великої коаліції.

1967 р., 11–17 квітня – масові демонстрації у ФРН і Західному Берліні після замаху на Р. Дучке.

30 травня – прийняття Бундестагом Законів «Про надзвичайний стан».

1969 р., 5 березня – обрання Г. Хайнеманна президентом ФРН.

28 вересня – вибори шостого Бундестагу ФРН, формування соціал-ліберальної коаліції партій СДПН і ВДП.

21 жовтня – обрання В. Брандта федеральним канцлером ФРН.

1970 р., 19 березня і 21 травня – зустрічі прем'єр-міністра НДР В. Штофа з федеральним канцлером ФРН В. Брандтом у Ерфурті (НДР) і Касселі (ФРН).

12 серпня – підписання радянсько-західнонімецького (Московського) договору.

7 грудня – підписання польсько-західнонімецького (Варшавського) договору.

1971 р. 3 вересня – підписання чотирьохстороннього договору у відношенні Західного Берліна.

10 грудня – присудження В. Брандту Нобелівської премії миру.

1972 р., 19 січня – прийняття Бундестагом Закону «Про статус підприємства».

17 травня – ратифікація Бундестагом Московського і Варшавського договорів.

19 листопада – позачергові вибори сьомого Бундестагу ФРН, переконлива перемога соціал-демократів на чолі з федеральним канцлером В. Брандтом.

21 грудня – підписання договору про основи відносин між ФРН і НДР.

1973 р., 18 вересня – прийняття ФРН і НДР членами ООН.

11 грудня – підписання чехословацько-західнонімецького (Празького) договору.

1974 р., 6 травня – відставка В. Брандта.

15 травня – обрання В. Шееля президентом ФРН.

16 травня – обрання Г. Шмідта федеральним канцлером ФРН.

1975 р., 1 серпня – підписання заключного акта НБСЄ.

1976 р., 3 жовтня – вибори восьмого Бундестагу ФРН, утворення другого уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Шмідтом.

1977 р., 7 квітня – початок терористичних акцій з боку РАФ, вбивство генерального прокурора ФРН З. Бубака.

1979 р., 23 травня – обрання К. Карстенса президентом ФРН.

12 грудня – «подвійне рішення» НАТО про розміщення в Європі ракет середньої і меншої дальності.

1980 р., 12–13 січня – установчий з'їзд федеральної партії «зелених».

5 жовтня – вибори дев'ятого Бундестагу ФРН, формування третього уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Шмідтом.

1981 р., 11–13 грудня – візит Г. Шмідта в НДР.

1982 р., 1 жовтня – обрання Г. Коля федеральним канцлером ФРН, формування консервативно-ліберальної коаліції із партій ХДС/ХСС і ВДП та уряду на чолі з Г. Колем.

1983 р., 6 березня – позачергові вибори десятого Бундестагу ФРН, утворення парламентської фракції партії «зелених», формування другого уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Колем.

1984 р., 23 травня – обрання Р. фон Вайцзеккера президентом ФРН.

16 жовтня – формування в землі Гессен коаліційного уряду СДПН і партії «зелених».

1985 р., 8 травня – програмний виступ у Бундестазі федерального президента Р. фон Вайцзеккера.

1986 р., – початок «суперечки істориків».

3 червня – формування Федерального міністерства з охорони навколишнього середовища.

1987 р., 25 січня – вибори одинадцятого Бундестагу ФРН, продовження коаліції партій ХДС/ХСС і ВДП та формування третього уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Колем.

7–11 вересня – візит Е. Хонеккера у ФРН.

1988 р., 12–15 червня – візит М. С. Горбачова у ФРН.

Липень – серпень – масові втечі громадян НДР у ФРН через посольства ФРН у Варшаві, Празі, Будапешті.

24–27 жовтня – візит Г. Коля в Москву.

1989 р., вересень–жовтень – масові політичні демонстрації в НДР.

18 жовтня – відставка Е. Хонеккера з усіх постів у партії і державі, обрання Е. Кренца генеральним секретарем ЦК СЕПН.

9 листопада – падіння Берлінської стіни і відкриття кордону НДР із Західним Берліном та ФРН.

13 листопада – обрання Г. Модрова прем'єр-міністром НДР.

28 листопада – виголошення плану Г. Коля із десяти пунктів.

7 грудня – початок роботи «круглого столу» уряду і опозиції НДР.

1990 р., 5 лютого – формування у НДР «уряду національної відповідальності».

10–11 лютого – візит Г. Коля в Москву.

1 березня – рішення Ради міністрів НДР про приватизацію державної власності.

18 березня – перемога «Альянсу за Німеччину» на парламентських виборах у НДР.

12 квітня – обрання Л. де Мезера прем'єр-міністром НДР.

5 травня – початок переговорів по формулі «2+4».

18 травня – підписання договору «Про створення економічного, валютного і соціального союзу ФРН і НДР».

1 липня – введення західнонімецької марки в якості валюти НДР.

15–16 липня – переговори Г. Коля і М. С. Горбачова на Староуплілі.

31 серпня – підписання між ФРН і НДР договору «Про відновлення єдності країни за допомогою приєднання східнонімецьких земель до ФРН».

12 вересня – підписання договору «Про остаточне врегулювання стосовно Німеччини».

3 жовтня – набрання чинності рішення про приєднання п'яти східнонімецьких земель до ФРН, проголошення цієї дати святковим днем німецької єдності.

9 листопада – підписання між ФРН і СРСР договору «Про добросусідство, партнерство і співробітництво».

2 грудня – вибори одинадцятого Бундестагу єдиної Німеччини, утворення партійної фракції ПДС, формування четвертого уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Колям.

1991 р., 20 червня – прийняття Бундестагом рішення про перенесення столиці із Бонна в Берлін.

1992 р., 7 лютого – підписання ФРН Маастрихтських договорів (разом з іншими державами) про створення Європейського союзу (ЄС), економічного і валютного союзів.

12 березня – створення Бундестагом комісії з вивчення «наслідків диктатури ССПН».

1993 р., 12 січня – звільнення з ув'язнення тяжко хворого Е. Хонекера і від'їзд його до Чілі.

9 – 10 червня – офіційний візит федерального канцлера Г. Коля в Україну.

1994 р., 23 травня – обрання Р. Герцога президентом ФРН.

Липень – прийняття Конституційним судом ФРН рішення щодо можливості використання Бундесвера за межами території ФРН і НАТО.

31 серпня – завершення виведення радянських/російських військ із німецької території.

16 жовтня – вибори дванадцятого Бундестагу ФРН, результатом яких стало формування п'ятого уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Колем.

1995 р., 26 – березня набирає чинності Шенгенська угода.

1996 р., січень – грудень – вперше підрозділи Бундесверу беруть участь у бойових діях НАТО по забезпеченню миру в Боснії.

2–4 вересня – візит федерального канцлера Г. Коля в Україну.

1997 р. – підписання ФРН Амстердамського договору щодо розширення компетенції ЄС у галузі соціальної, внутрішньої і екологічної політики.

1998 р., 28 вересня – вибори чотирнадцятого Бундестагу ФРН і прихід до влади «червоно-зеленої» коаліції, наступне формування уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Шредером.

1999 р. – участь ФРН у воєнних діях НАТО проти Югославії.

23 травня – обрання Й. Рау президентом ФРН.

2000 р., 1 січня – набув чинності новий Закон «Про громадянство».

2002 р., 1 січня – введення на території ФРН євро в якості єдиного засобу розрахунків.

22 вересня – вибори п'ятнадцятого Бундестагу ФРН, у результаті яких при владі залишилася коаліція СДПН і «Союзу 90/зелені» та наступне формування другого уряду на чолі з федеральним канцлером Г. Шредером.

2003 р., жовтень – винесення урядом Г. Шредера на обговорення Бундестагом програмного документа «Агенда 2010».

2004 р., 23 травня – обрання Г. Келера президентом ФРН.

2005 р., 1 січня – набув чинності Закон «Про імміграцію».

18 вересня – дострокові вибори шістнадцятого Бундестагу ФРН, результатом яких стало утворення Великої коаліції християнських демократів і соціал-демократів та формування уряду на чолі з федеральним канцлером А. Меркель.

2009 р., 27 вересня – вибори сімнадцятого Бундестагу ФРН, резуль-

татом яких стало утворення коаліції партій ХДС/ХСС і ВДП та формування другого уряду на чолі з федеральним канцлером А. Меркель.

2010 р., 30 червня – обрання К. Вульфа президентом ФРН.

2012 р., 18 березня – обрання Й. Гаука президентом ФРН.

2013 р., 22 вересня – вибори вісімнадцятого Бундестагу ФРН, результатом яких стало утворення великої коаліції християнських демократів і соціал-демократів та формування третього уряду на чолі з федеральним канцлером А. Меркель.

2017 р., 12 лютого – обрання Ф.-В. Штайнмайера президентом ФРН.

24 вересня – вибори дев'ятнадцятого Бундестагу, результатом яких стало утворення фракції партії «Альтернатива для Німеччини», ускладнення з формуванням великої коаліції християнських демократів і соціал-демократів та утворення четвертого уряду на чолі з федеральним канцлером А. Меркель.

Показники активності електорату та результатів підтримки партій на виборах до німецького Бундестагу: 1949–2017 рр.

Виборча активність електорату та підтримка партій у відсотках

День виборів	Виборча активність громадян	ХДС/ХСС	СДПН	ВДП	Зелені	Ліві	АдН	Німецька партія	НП/ЗНП	Інші партії
14 серпня 1949	78,5	31,0	29,2	11,9	—	—	—	4,0	—	23,9
6 вересня 1953	86,0	45,2	28,8	9,5	—	—	—	3,3	5,9	7,0
15 вересня 1957	87,8	50,2	31,8	7,7	—	—	—	3,4	4,6	НПН 1,0
17 вересня 1961	87,7	45,3	36,2	12,8	—	—	—	ЗНП 2,8 / НЕС 1,9		
19 вересня 1965	86,8	47,6	39,3	9,5	—	—	—	—		НПН 2,0; НЖС 1,3
28 вересня 1969	86,7	46,1	42,7	5,8	—	—	—	—	ЗНП 0,1	НПН 4,3
19 листопада 1972	91,1	44,9	45,8	8,4	—	—	—	—	—	
3 жовтня 1976	90,7	48,6	42,6	7,9	«»	—	—	—	—	
5 жовтня 1980	88,6	44,5	42,9	10,6	1,5	—	—	—	—	
6 березня 1983	89,1	48,8	38,2	7,0	5,6	—	—	—	—	
25 січня 1987	84,3	44,3	37,0	9,1	8,3	—	—	—	—	
2 грудня 1990	77,8	43,8	33,5	11,0	5,1	2,4	—	—	—	Республ. 2,1
16 жовтня 1994	79,0	41,4	36,4	6,9	7,3	4,4	—	—	—	Республ. 1,9
27 вересня 1998	82,2	35,1	40,9	6,2	6,7	5,1	—	—	—	Республ. 1,8; ННС 1,2
22 вересня 2002	79,1	38,5	38,5	7,4	8,6	4,0	—	—	—	
18 вересня 2005	77,7	35,2	34,2	9,8	8,1	8,7	—	—	—	НПН 1,6
27 вересня 2009	70,9	33,8	23,0	14,6	10,7	11,9	—	—	—	Пірати 2,0; НПН 1,5
22 вересня 2013	71,5	41,5	25,7	4,8	8,4	8,6	4,7	—	—	Пірати 2,2; НПН 1,3
24 вересня 2017	76,2	32,9	20,5	10,7	8,9	9,2	12,6	—	—	

Складено автором за:

<https://www.bundestag.de>; Bundestagwahl; Das Ergebnis der Wahl – den Niedergang der Volksparteien // Der Spiegel №1/26.9.2017. – S.10 – 15.

Розподіл мандатів у німецькому Бундестазі відповідної каденції

Бундестаг	Каденції	Мандати	ХДС/ ХСС	СДПН	ВДП	Зелені	ПДС/ Ліві	НП	АДН	Інші
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1 Бундестаг	1949–1953	402	139	131	52	—	—	17	—	63
2 Бундестаг	1953–1957	487	243	151	48	—	—	15	—	30
3 Бундестаг	1957–1961	497	270	169	41	—	—	17	—	—
4 Бундестаг	1961–1965	499	242	190	67	—	—	—	—	—
5 Бундестаг	1965–1969	496	245	202	49	—	—	—	—	—
6 Бундестаг	1969–1972	496	242	224	30	—	—	—	—	—
7 Бундестаг	1972–1976	496	225	230	41	—	—	—	—	—
8 Бундестаг	1976–1980	496	243	214	39	—	—	—	—	—
9 Бундестаг	1980–1983	497	226	218	53	—	—	—	—	—
10 Бундестаг	1983–1987	498	244	193	34	27	—	—	—	—
11 Бундестаг	1987–1990	497	223	186	46	42	—	—	—	—
12 Бундестаг	1990–1994	662	319	239	79	8	17	—	—	—
13 Бундестаг	1994–1998	672	294	252	47	49	30	—	—	—
14 Бундестаг	1998–2002	669	245	298	43	47	36	—	—	—
15 Бундестаг	2002–2005	603	248	251	47	55	2	—	—	—
16 Бундестаг	2005–2009	614	226	222	61	51	54	—	—	—
17 Бундестаг	2009–2013	622	239	146	93	68	76	—	—	—
18 Бундестаг	2013–2017	631	311	193	—	63	64	—	—	—
19 Бундестаг	Починаючи з 2017	709	246	153	80	67	69	—	94	—

Складено автором за: <https://www.bundestag.de> та <http://www.statistikportal.de/de/wahlen/bundestagswahl>

**Перелік (почерговий) претендентів
на посаду канцлера в 1949–2017 рр.**

**Кандидати на посаду канцлера ФРН
від двох найбільших партій в 1949–2017 рр.**

Рік виборів	ХДС/ХСС	СДПН
1949	Конрад Аденауер	Курт Шумахер
1953	Конрад Аденауер *	Еріх Оленхауер
1957	Конрад Аденауер *	Еріх Оленхауер
1961	Конрад Аденауер *	Віллі Брандт
1965	Людвіг Ерхард *	Віллі Брандт
1969	Курт Георг Кізіnger*	Віллі Брандт
1972	Райнер Барцель	Віллі Брандт *
1976	Гельмут Коль	Гельмут Шмідт *
1980	Франц Йозеф Штраус	Гельмут Шмідт *
1983	Гельмут Коль *	Ганс-Йохен Фогель
1987	Гельмут Коль *	Йоганес Рау
1990	Гельмут Коль *	Оскар Лафонтен
1994	Гельмут Коль *	Рудольф Шарпінг
1998	Гельмут Коль *	Герхард Шредер
2002	Едмунд Штойбер	Герхард Шредер *
2005	Ангела Меркель	Герхард Шредер *
2009	Ангела Меркель *	Франк-Вальтер Штайнмайер
2013	Ангела Меркель *	Пеер Штайнбрюк
2017	Ангела Меркель *	Мартін Шульц

*Відзначено чинного канцлера, який є одночасно і кандидатом на посаду федерального канцлера

Дані найгірших результатів з підтримки ХДС і СДПН на земельних виборах у порівнянні з попередніми виборами

Християнсько-демократичний союз

Місце	Підтримка (%)	рік	Федеральна земля
1	9,0	1951	Бремен
2	11,2	2020	Гамбург
3	14,8	1959	Бремен
4	15,6	2019	Бранденбург
5	15,9	2015	Гамбург

Соціал-демократична партія Німеччини

Місце	Підтримка (у %)	рік	Федеральна земля
1	7,7	2019	Саксонія
2	8,2	2019	Тюрінгія
3	9,7	2018	Баварія
4	9,8	2004	Саксонія
5	10,4	2009	Саксонія

Складено автором за: Die schlechtesten Ergebnisse von CDU und SPD in Landtags https://de.wikipedia.org/wiki/Ergebnisse_der_Landtagswahlen_in_der_Bundesrepublik_Deutschland; <https://www.bundestag.de>; <http://www.statistikportal.de/de/wahlen/bundestagswahl>

**Таблиця найбільшого зростання підтримки виборцями
земель парламентських партій у порівнянні з попередніми
виборами до ландтагів**

ХДС / ХСС (у відсотках)

Місце	Підтримка (%)	Рік	Партія	Федеральна земля
1	21,0	2004	ХДС	Гамбург
2	15,3	2002	ХДС	Саксонія–Ангальт
3	14,1	1963	ХДС	Бремен
4	13,3	1970	ХДС	Гессен
5	12,4	1954	ХДС	Шлезвіг-Гольштайн

Соціал-демократична партія Німеччини

Місце	Підтримка (%)	Рік	Федеральна земля
1	15,9	1994	Бранденбург
2	14,2	2011	Гамбург
3	12,8	1948	Берлін (Західний)
4	10,7	1965	Саарланд
5	9,9	1960	Саарланд

Партія «Союз 90/зелені»

Місце	Підтримка (%)	Рік	Федеральна земля
1	12,5	2011	Баден–Вюртенберг
2	11,9	2020	Гамбург
3	10,8	2011	Рейланд – Пфальц
4	9,0	2018	Баварія
5	8,7	2018	Гессен

Таблиця найбільшого зростання підтримки виборцями земель парламентських партій у порівнянні з попередніми виборами до ландтагів

Альтернатива для Німеччини (АДН)

Місце	Підтримка (%)	Рік	Федеральна земля
1	17,8	2019	Саксонія
2	12,8	2019	Тюрінгія
3	11,3	2019	Бранденбург
4	9,0	2018	Гессен
5	0,6	2019	Бремен

Ліва партія

Місце	Підтримка (%)	Рік	Партія	Федеральна земля
1	19,0	2009	Ліва	Саарланд
2	7,9	1994	ПДС	Саксонія–Ангальт
3	7,0	1994	ПДС	Мекленбург–Передня Померанія
4	6,9	1994	ПДС	Тюрінгія
5	6,7	2007	Ліва	Бремен

Вільна демократична партія (ВДП)

Місце	Підтримка (%)	Рік	Федеральна земля
1	16,1	1950	Гессен
2	9,1	2002	Саксонія–Ангальт
3	8,3	2009	Шлезвіг – Гольштейн
4	7,7	2001	Берлін
5	7,0	1950	Берлін (Західний)

Складено автором за: Die Ergebnisse von CDU und SPD in Landtages

https://de.wikipedia.org/wiki/Ergebnisse_der_Landtagswahlen_in_der_Bundesrepublik_Deutschland; <https://www.bundestag.de>; та <http://www.statistikportal.de/de/wahlen/bundestagswahl>

**Модель територіального поділу ФРН
на 8 федеративних земель**

№ п/п	Оновлена земля	У складі земель і областей	Кількість жителів у млн чол.	Майбутня площа площі км ²
1	Північний Рейн-Вестфалія		16,3	30317
2	Північна земля	Шлезвіг-Гольштейн, Гамбург, окремі райони Нижньої Саксонії, більша частина Мекленбурга	6,3	37975
3	Тюрінгія-Саксонія	Саксонія, Тюрінгія передає частину Баварії і отримує частину від Гессена	8,9	44226
4	Бранденбург	Бранденбург, Берлін, Передня Померанія, Мекленбург, Штреліц, Альтмарк, Магдебург, Хальберштадт	7,9	50635
5	Середній Рейн-Гессен	Рейнланд-Пфальц, Гессен, Ашафенбург, обмін областями між Нижньою Саксонією і Північною Рейн-Вестфалією, передача Пфальца до Пфальц-Швабії	8,1	35011
6	Пфальц-Швабія	Баден-Вюртемберг, Пфальц і Саарланд	12,8	42855
7	Нижня Саксонія	Нижня Саксонія та Бремен	8,9	44182
8	Баварія		11,4	71337

Складено автором за: Rutz, Werner: Die Gliederung der Bundesrepublik in Länder: ein neues Gesamtkonzept für den Gebietsstand nach 1990. – 1995. – Baden-Baden: Nomos-Verlagsgesellschaft.

Таблиця результатів виборів до Бундестагу у розрізі земель і партій: 2017 р.

Федеральна земля	Малоть право голосу (кількість)	Взяли участь (у %)	Дійсні голоси кількість	Розподіл поданих дієних голосів за партії						
				ХДС, ХСС ¹⁾	СПДН	ВДП	Ліві	Зелені	АДП	Інші
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Баден-Вюртемберг	7.732.597	78,3	5.992.968	2.061.687	982.370	762.008	380.727	807.205	730.499	268.472
Баварія	9.522.371	78,1	7.393.210	2.869.688	1.130.931	751.248	450.803	722.116	916.300	552.124
Берлін	2.503.070	75,6	1.869.042	424.321	334.253	167.046	351.170	234.947	225.170	132.135
Бранденбург	2.051.559	73,7	1.490.831	397.839	261.822	105.485	255.721	74.971	301.103	93.890
Бремен	474.151	70,8	332.323	83.409	88.944	31.056	44.629	36.733	33.244	14.308
Гамбург	1.296.656	76,0	978.118	266.312	229.862	105.610	119.076	136.371	76.511	44.376
Гессен	4.408.986	77,0	3.348.900	1.033.200	788.427	386.742	271.158	323.736	398.712	146.925
Мекленбург-Передня Померанія	1.324.614	70,9	927.510	307.263	139.689	57.895	165.368	39.514	172.409	45.372
Нижня Саксонія	6.124.582	76,4	4.646.976	1.623.481	1.275.172	431.405	322.979	404.825	422.362	166.752
Північний-Рейн-Вестфалія	13.174.577	75,4	9.853.377	3.214.013	2.557.876	1.293.052	736.904	744.970	928.425	378.137

Таблиця результатів виборів до Бундестагу у розрізі земель і партій: 2017 р.

Федеральна земля	Загальнонімецькі вибори до Бундестагу 24 вересня 2017 року										
	Міють право голосу (кількість)	Взяли участь у %	Дійсні голоси (кількість)	Розподіл поданих дійсних голосів за партії							Інші
				ХДС, ХСС ¹⁾	СПДН	ВДП	Ліві	Зелені	АдН		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Рейнланд-Пфальц	3.080.591	77,7	2.362.506	848.003	570.518	245.235	160.912	179.233	265.688	92.917	
Сарланда	777.264	76,6	585.258	189.573	158.895	44.477	75.448	35.117	58.920	22.828	
Саксонія	3.329.550	75,4	2.479.404	665.751	261.105	203.662	398.627	113.608	669.940	166.711	
Саксонія-Ангальт	1.854.891	68,1	1.244.980	377.411	188.980	96.555	220.858	46.243	244.401	70.532	
Шлезвіг-Гольштейн	2.266.012	76,3	1.715.641	583.135	399.505	216.844	124.678	205.471	140.362	45.646	
Тюрінгія	1.767.014	74,3	1.294.448	372.258	171.032	101.129	218.212	53.340	294.069	84.408	
ФРН	61.688.485	76,2	46.515.492	15.317.344	9.539.381	4.999.449	4.297.270	4.158.400	5.878.115	2.325.533	

1) ХСС лише у Баварії.

Складено автором за: <http://www.statistikportal.de/de/wahlen/bundestagswahl> та https://de.wikipedia.org/wiki/Ergebnisse_der_Landtagswahlen_in_der_Bundesrepublik_Deutschland

Система та черговість земельних виборів / ландтагів у ФРН

Додаток № 10

Федеральна земля	Народне представництво	Останні вибори	Детигра- турний період	Кількість мандатів	Наступні вибори (передбачуються)
Земля Баден-Вюртемберг	Ландтаг Баден-Вюртемберг	13 березня 2016	16-й	120	весна 2021
Вільна держава Баварія	Ландтаг Баварії	14 жовтня 2018	18-й	180	осінь 2023
Земля Берлін	Народна палата Берліна	18 вересня 2016	17-й	130	3-й квартал 2021
Земля Бранденбург	Ландтаг Бранденбургу	1 вересня 2019	6-й	88	3-й квартал 2024
Вільне ганзейське місто Бремен	Промадянські збори Бремена	26 травня 2019	20-й	83	2-й квартал 2023
Вільне ганзейське місто Гамбург	Промадянські збори Гамбурга	23 лютого 2020	21-й	121	весна 2025
Земля Гессен	Ландтаг Гессена	28 жовтня 2018	20-й	110	осінь 2023
Земля Мекленбург - Передня-Померанія	Ландтаг Мекленбурга Передньої- Померанії	4 вересня 2016	6-й	71	3-й квартал 2021
Земля Нижня Саксонія	Ландтаг Нижньої Саксонії	15 жовтня 2017	17-й	135	осінь 2022
Земля Північний – Рейн – Вестфалія	Ландтаг Північної-Рейн- Вестфалії	14 травня 2017	17-й	181	2-й квартал 2022
Земля Рейнланд – Пфальц	Ландтаг Рейнланд-Пфальца	13 березня 2016	17-й	101	14 березня 2021
Саарланд	Ландтаг Саарланду	26 березня 2017	16-й	51	1-й квартал 2022
Вільна держава Саксонія	Ландтаг Саксонії	1 вересня 2019	6-й	120	3-й квартал 2024
Земля Саксонія – Ангальт	Ландтаг Саксонії Ангальт	13 березня 2016	7-й	91	6 червня 2021
Земля Шлезвіг – Гольштейн	Ландтаг Шлезвіг – Гольштейна	7 травня 2017	19-й	69	2-й квартал 2022
Вільна держава Тюрингія	Ландтаг Тюрингії	27 жовтня 2019	7-й	88	квітень 2021

Летіглатурний період нині в земельних парламентах ФРН триває 4 або 5 років; кількість депутатів сягає від 51 у Саарланді – до 180 у Баварії та 181 у землі Північний Рейн – Вестфалія як у найбільших за числом виборців.

Таблиця результатів крайніх земельних виборів: 2016–2020 рр.

Федеральна земля	Крайні вибори рік	ХДС/ ХСС/1	СДПН	Зелені	ЛДН	ВДП	Ліві	Вільні виборці/ ОГБ/2	Піраги	Партія захисту тварин	Інші
Баден-Вюртемберг	2016	27,0	12,7	30,3	15,1	8,3	2,9	0,1	0,4	0,3	3,2
Баварія	2018	37,2 ^a	9,7	17,6	10,2	5,1	3,2	11,6	0,4	0,3	3,3
Берлін	2016	17,6	21,6	15,2	14,2	6,7	15,6	—	1,7	1,9	5,7
Бранденбург	2019	15,6	26,2	10,8	23,5	4,1	10,7	ОГБ/5,0	0,7	2,6	0,8
Бремен	2019	26,7	24,9	17,4	6,1	5,9	11,3	1,0	1,0	—	4,0
Гамбург	2020	11,2	39,2	24,2	5,3	5,0	9,1	0,6	0,5	0,7	4,3
Гессен	2018	27,0	19,8	19,8	13,1	7,5	6,3	3,0	0,4	1,0	2,1
Мекленбург-Передня Померанія	2016	19,0	30,6	4,8	20,8	3,0	13,2	0,6	0,5	1,2	6,9
Нижня Саксонія	2017	33,6	36,9	8,7	6,2	7,5	4,6	0,3	0,2	0,7	1,6
Північний-Рейн-Вестфалія	2017	33,0	31,2	6,4	7,4	12,6	4,9	0,4	1,0	—	3,7
Рейнланд-Пфальц	2016	31,8	36,2	5,3	12,6	6,2	2,8	2,3	0,8	—	2,0
Саарланд	2017	40,7	29,6	4,0	6,2	3,3	12,8	0,4	0,7	—	2,3
Саксонія	2019	32,1	7,7	8,6	27,5	4,5	10,4	3,4	0,3	1,5	4,0
Саксонія-Ангальт	2016	29,8	10,6	5,2	24,3	4,9	16,3	2,2	—	1,5	3,8
Шлезвіг-Гольштейн	2017	32,0	27,3	12,9	5,9	11,5	3,8	0,6	1,2	—	5,1
Тюрінгія	2019	21,7	8,2	5,2	23,4	5,0	31,0	—	—	—	4,3
Загалом		30,2 ^c	22,1	13,7	12,3	7,7	6,6	2,8 ^f	0,6	0,5	3,5

1) ХСС лише у Баварії

2) Об'єднання вільних виборців Бранденбурга

Складено автором за: <http://www.statistikportal.de/de/wahlen/bundestagswahl>
та https://de.wikipedia.org/wiki/Ergebnisse_der_Landtagswahlen_in_der_Bundesrepublik_Deutschland

**Дані рівня підтримки виборцями партій до земельних парламентів
у м. Берлін та п'яти східних земель**

Народна палата Берліна (активність та підтримка партій (у %))

День виборів	Взяли участь (у %)	СДПН	ХДС	Ліва	Зелені	АдН	ВДП	Пірати	Інші
02.12.1990	80,8	30,4	40,4	9,2	9,4 ¹		7,1		3,5
22.10.1995	68,6	23,6	37,4	14,6	13,2		2,5		8,7
10.10.1999	65,5	22,4	40,8	17,7	9,9		2,2		7,0
21.10.2001	68,1	29,7	23,8	22,6	9,1		9,9		4,9
17.09.2006	58,0	30,8	21,3	16,4 ²	13,1		7,6		10,8
18.09.2011	60,2	28,3	23,3	11,7	17,6		1,8	8,9	8,4
18.09.2016	66,9	21,6	17,6	15,6	15,2	14,2	6,7	1,7	7,4

Розподіл мандатів

Рік	Загальна кількість	СДПН	ХДС	Ліва	Зелені	АдН	ВДП	Пірати
1990	241	76	101	23	23 ¹		18	
1995	206	75	87	34	30			
1999	169	42	76	33	18			
2001	141	44	35	33	14		15	
2006	149	53	37	23	23		13	
2011	149	47	39	19	29			15
2016	160	38	31	27	27	25	12	

Земля Бранденбург (активність та підтримка партій (у %))

День виборів	Взяли участь (у %)	СДПН	ХДС	Ліва	АдН	Зелені	BVB/ FW	ВДП	DVU	Інші
14.10.1990	67,1	38,2	29,4	13,4		9,3 ¹		6,6		3,1
11.09.1994	56,3	54,1	18,72	18,71		2,9		2,2		3,4
05.09.1999	54,3	39,3	26,5	23,3		1,94		1,86	5,3	1,8
19.09.2004	56,4	31,9	19,4	28,0		3,6		3,3	6,1	7,7
27.09.2009	67,5	33,0	19,8	27,2		5,6		7,2	1,2	6,0
14.09.2014	47,9	31,9	23,0	18,6	12,2	6,2	2,7	1,5		6,6
01.09.2019	61,3	26,2	15,6	10,7	23,5	10,8	5,05	4,1		5,1

Розподіл мандатів

Рік	Загальна кількість	СДПН	ХДС	Ліві	АдН	Зелені	BVB/ FW	ВДП	DVU
1990	88	36	27	13		6 ¹		6	
1994	88	52	18	18					
1999	89	37	25	22					5
2004	88	33	20	29					6
2009	88	31	19	26		5		7	
2014	88	30	21	17	11	6	3		
2019	88	25	15	10	23	10	5		

Земля Мекленбург – Передня Померанія (активність та підтримка партій (у %))

День виборів	Взяли участь (у %)	СДПН	АдН	ХДС	Ліві	Зелені	ВДП	NPD	Інші
14.10.1990	64,7	27,0		39,4 ¹	15,7	9,3 ²	5,5	0,2	2,9
16.10.1994	72,9	29,5		37,7	22,7	3,7	3,8	0,1	2,5
27.09.1998	79,4	34,3		30,2	24,4	2,7	1,6	1,1	5,7
22.09.2002	70,6	40,6		31,3	16,4	2,6	4,7	0,8	3,6
17.09.2006	59,1	30,2		28,8	17,4 ³	3,4	9,6	7,3	3,3
04.09.2011	51,5	35,6		23,0	18,4	8,7	2,7	6,0	5,6
04.09.2016	61,7	30,6	20,8	19,0	13,2	4,8	3,04	3,02	5,6

Розподіл мандатів

Рік	Загальна кількість	СДПН	АдН	ХДС	Ліві	Зелені	NPD	ВДП
1990	66	21		29	12			4
1994	71	23		30	18			
1998	71	27		24	20			
2002	71	33		25	13			
2006	71	23		22	13		6	7
2011	71	27		18	14	7	5	
2016	71	26	18	16	11			

Ландтаг Саксонії (активність та підтримка партій (у %))

День виборів	Взяли участь (у %)	ХДС	Ліві	СДПН	АдН	Зелені	NPD	ВДП	Інші
14.10.1990	72,8	54,4 ¹	10,2	19,1		5,6	0,7	5,3	5,3
11.09.1994	58,4	58,1	16,5	16,6		4,1		1,7	3,0
19.09.1999	61,1	56,9	22,2	10,7		2,6	1,4	1,1	5,1
19.09.2004	59,6	41,1	23,6	9,8		5,1	9,2	5,9	5,3
30.08.2009	52,2	40,2	20,6	10,4		6,4	5,6	9,95	6,8
31.08.2014	49,2	39,4	18,9	12,4	9,7	5,7	4,9	3,8	5,2
01.09.2019	66,6	32,1	10,4	7,7	27,5	8,6		4,5	9,2

Розподіл мандатів

Рік	Загальна кількість	ХДС	Ліві	СДП	АдН	Зелені	ВДП	NPD
1990	160	92	17	32		10	9	
1994	120	77	21	22				
1999	120	76	30	14				
2004	124	55	31	13		6	7	12
2009	132	58	29	14		9	14	8
2014	126	59	27	18	14	8		
2019	119	45	14	10	38	12		

Ландтаг Саксонії – Ангальт (активність та підтримка партій (у %))

День виборів	Взяли участь (у %)	ХДС	АдН	Ліві	СДПН	Зелені	ВДП	DVU	Інші
14.10.1990	65,1	39,0		12,0	26,0	5,3	13,5		4,2
26.06.1994	54,8	34,4		19,9	34,0	5,1	3,6		3,0
26.04.1998	71,7	22,0		19,6	35,9	3,2	4,2	12,9	2,2
21.04.2002	56,5	37,3		20,4	20,0	2,0	13,3		7,0
26.03.2006	44,4	36,2		24,1	21,4	3,6	6,7	3,0	5,0
20.03.2011	51,2	32,5		23,7	21,5	7,1	3,8		11,4
13.03.2016	61,1	29,8	24,3	16,3	10,6	5,2	4,9		8,9

Розподіл мандатів

Рік	Загальна кількість	ХДС	АдН	Ліві	СДПН	Зелені	ВДП	DVU
1990	106	48		12	27	5	14	
1994	99	37		21	36	5		
1998	116	28		25	47			16
2002	115	48		25	25		17	
2006	97	40		26	24		7	
2011	105	41		29	26	9		
2016	87	30	25	16	11	5		

Ландтаг Тюрінгії (активність та підтримка партій (у %))

День виборів	Взяли участь (у %)	ХДС	Ліві	СДПН	АдН	Зелені	ВДП	Інші
14.10.1990	71,7	45,4	9,7	22,8		7,2 ¹	9,3	5,6
16.10.1994	74,8	42,6	16,6	29,6		4,5	3,2	3,5
12.09.1999	59,9	51,0	21,4	18,5		1,9	1,1	6,1
13.06.2004	53,8	43,0	26,1	14,5		4,5	3,6	8,3
30.08.2009	56,2	31,2	27,4	18,5		6,2	7,6	9,1
14.09.2014	52,7	33,5	28,2	12,4	10,6	5,7	2,5	7,1
27.10.2019	64,9	21,7	31,0	8,2	23,4	5,2	5,0	5,4

Розподіл мандатів

Рік	Загальна кількість	ХДС	Ліві	СДПН	АдН	Зелені	ВДП
1990	89	44	9	21		6	9
1994	88	42	17	29			
1999	88	49	21	18			
2004	88	45	28	15			
2009	88	30	27	18		6	7
2014	91	34	28	12	11	6	
2019	90	21	29	8	22	5	5

Складено автором за: Die Ergebnisse von CDU und SPD in Landtages
https://de.wikipedia.org/wiki/Ergebnisse_der_Landtagswahlen_in_der_Bundesrepublik_Deutschland;
<https://www.bundestag.de> і <http://www.statistikportal.de/de/wahlen/bundestagswahl>

ПРИМІТКИ

РОЗДІЛІ. Теоретико-методологічні засади та історіографія

1. Хоус Д. Краткая история Германии / Джеймс Хоус. – М., 2017. – С. 226.
2. Шульце Х. Краткая история Германии / Хаген Шульце. – М., 2004. – С. 258–259.
3. Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. 2 Bde. / H. A. Winkler. – München, 2000. – Bd. 1.: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. – 652 s. – Bd. 2: Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung. – 742 s.; Winkler H. A. Weimar 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie / H. A. Winkler. – München, 1998. – 709 s.
4. Див. книги лідерів ФРН та про них: Die Adenauer-Ära. Die Bundesrepublik Deutschland. 1949 – 1963. – Hrsg. von Werner Bührer. Piper München Zürich, 1993. – 363 S.; Ежов В. Д. Конрад Аденауэр: Немец четырех эпох / В. Д. Ежов. – М., 2003 – 311 с.; Adenauer K. Erinnerungen 1945-1953 / Konrad Adenauer. – München : DVA Verlag, 1965. – 590 s.; Adenauer K. Erinnerungen 1959-1963 / Konrad Adenauer. – München : DVA Verlag, 1968. – 376 s.; Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. – М. : Дело, 2001 – 332 с.; Brandt W. Begegnungen und Einsichten 1960–1975 (Encounters and Insights 1960–1975 / Willy Brandt. – Hamburg, 1976. – 655 s.; Brandt W. Der Wille zum Frieden / Willy Brandt. – Hamburg, 1982. – 400 s.; Брандт В. Без страха перед 1984 годом / Вилли Брандт // Отважиться на расширение демократии! – М., 1992. – С. 88-120; Schmidt H. Menschen und Mächte. Siedler / Helmut Schmidt. – Berlin, 1987. – 474 s.; Helmut Kohl: Kanzler der Einheit / [Ed. Maria Schmidt]. – Göttingen, 2015. – 149 s.; Политический портрет Герхарда Шредера. – М.: Прогресс, 1999. ; Г. Шредер. Решения. Моя жизнь в политике / Г. Шредер [пер. с нем. Г. Леоновой]. – М. : Издательство «Европа», 2007. – 552 с.; Kohl H. Erinnerungen. 1982-1990 / Helmut Kohl. – Frankfurt-am-Maine : Suhrkamp Verlag, 2005. – 1168 s.; Schröder G. Entscheidungen. Mein Leben in Politik / Gerhard Schröder. – Hamburg : Hoffmann und Kampe, 2006. – 544 s.; Ritter G. A. Hans-Dietrich Henschel: Das Auswärtige Amt und die deutsche Vereinigung / Gerhard A. Ritter. – München, 2013. – 263 s.; Schwarz H.-P. Helmut Kohl Eine politische Biographie / Hans-Peter Schwarz. – München, 2012. – 1056 s.; Schmidt. H. Was ich noch sagen wollte / Helmut Schmidt. – München, 2016. – 239 s.; Wolfgang Stock. Angela Merkel: eine politische Biografie. Olzog Verlag, München, 2000. 208 S.; Philip Plickert (Hrsg.) Merkel:

- eine kritische Bilanz. Finanz Buch Verlag, 2017. 256 S.; Stefan Kornelius. Angela Merkel: Die Kanzlerin und ihre Welt (Zeitgeschichte), Hoffmann und Campe Verlag GmbH, 288 S.
5. Stoltenberg G. Wendpunkte: Stationen deutscher Politik 1947 – 1990 / G. Stoltenberg G. –Berlin: Dietz, 1997. – 383 s.
 6. Aktuelle Zahlen zu Asyl (09/2017). Tabellen. Diagramme. Erläuterungen / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Statistik/AsylinZahlen/aktuelle-zahlen-zu-asyl-september-2017.html?nn=282388>; Migrationsbericht der Bundesregierung 2016–2017 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2016-2017.pdf?__blob=publicationFile.
 7. Аппатов С. И. Американская буржуазная историография германской проблемы / С. И. Аппатов. – М. : Международные отношения, 1966. – 200 с.; Власов С. Н. Европейская безопасность: в контексте германских интересов / С. Н. Власов. – К. : Наукова думка, 1991. – 200 с.; Гулевич В. Н. Класи і політичні партії ФРН. – К: Наукова думка, 1975. – 287 с.; Кулинич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулинич. – К.: Наукова думка, 1969. – 276 с.; Мирончук В. Д. Советско-западногерманские отношения на современном этапе / В. Д. Мирончук. – К. : Вища школа, 1981. – 167 с.; та ін.
 8. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970–1991 рр.) / А. І. Кудряченко. – К. : Наукова думка, 1996. – 235 с.; Кудряченко А. І. Україна й Німеччина – двосторонні відносини на початку 90 років / А. І. Кудряченко, Г. О. Грабарчук. – К: Знання, 1994. – 48 с.; Грабарчук Г. О. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання / Г. О. Грабарчук, А. І. – К. : Наукова думка, 1994. – 50 с.; Мартинов А. Ю. Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини ХХ століття. – К., 2003; Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990 – 2005 рр.) / А. Ю. Мартинов. – К, 2006. – 447 с.; Кудряченко А. І., Солошенко В.В. Німеччина / Енциклопедія. Країни світу і Україна. Т. 1., Країни Північної, Західної і Південної Європи. – К., 2017.– С. 323–360; Солошенко В.В. Україна – Німеччина: становлення і розвиток політичних відносин у 90 рр. ХХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2001. – № 52. – С. 69–73; Німецькомовні країни. Німеччина. Австрія. Швейцарія. Люксембург. Ліхтенштейн: Навчальний посібник для студентів / Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 208 с.; Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднаної Німеччини / С. В. Кондратюк; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. – К., 2008. – 264 с.
 9. Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990 – 2005 рр.) / А. Ю. Мартинов. – К, 2006. – 447 с.; Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина у дзеркалі німецької історіографії (1990 – 2002 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., – 2005. – С. 285–297; Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейської

- співпраці / Р.А. Кривонос. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – 166 с.; Солошенко В.В. «Викрадене мистецтво» в структурі політики пам'яті Федеративної Республіки Німеччина // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – 2018. № 1 (5). – С. 100–115; Солошенко В.В. Проблема захисту і збереження культурних цінностей у Німеччині: нові ініціативи // Зовнішні справи. – 2016. – № 7. – С. 40–43.
10. Абрахимов П. А. Четверть века послем Советского Союза / П. А. Абрахимов. – М., 2007. – 344 с.; Ахтамзян А. А. Объединение Германии. Обстоятельства и последствия: очерки / А. А. Ахтамзян. – М., 2008; Ватлин А. Ю. Германия в XX веке / А. Ю. Ватлин. – М., 2002; Ежов В. Д. Конрад Аденауэр: Немец четырех эпох / В. Д. Ежов. – М., 2003 – 311 с.; Германия. Вызовы XXI века / [под ред. В. Б. Белова]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2009; Кузьмин И. Н. Поражение: крушение ГДР и объединение Германии / И. Н. Кузьмин. – М., 2003; Максимычев И. Ф. Крушение. Реквием по ГДР. Последний год ГДР / И. Ф. Максимычев. – М., 2003; Объединённая Германия: десять лет. – М., 2001; Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепция, практика / [под ред. А. Ю. Чепуренко] – М., 2001; Павлов Н. В. Германия на пути в третье тысячелетие / Н. В. Павлов. – М., 2001; Павлов Н. В. История современной Германии, 1945–2005 / Н. В. Павлов. – М., 2006; Патрушев А. И. Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель / А. И. Патрушев. – М., 2009; Петелин Б. В. ХДС/ХСС и объединение Германии / Б. В. Петелин. – Вологда, 2002; Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства. Политические воспоминания / В. М. Фалин. – М., 1999; и др.
 11. Benz W. Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 4 Bde. / Wolfgang (Hrsg.) Benz. – Frankfurt am Main, 1989; Bracher K.-D. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 5 Bde. / Karl-Ditrich Bracher, Theodor Eschenburg, Joachim C. Fest, Eberhard Jäckel (Hrsg.). – Stuttgart und Mannheim, 1983, 1987; Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen. Kräfte. Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. – Bonn, 1988. – S. 206–217.
 12. Nipperdey T. Deutsche Geschichte 1800–1918: 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat. 1866–1918. / Thomas Nipperdey. – München, 1992. – Bd. 1: Arbeitswelt und Bürgergeist. – Bd. 2: Machtstaat vor der Demokratie; Nolte E. Die Weimarer Republik. Demokratie zwischen Lenin und Hitler / Ernst Nolte. – München, 2006; Schulze H. Kleine deutsche Geschichte / Hagen Schulze. – München, 2007; Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. 2 Bde. / H. A. Winkler. – München, 2000. – Bd. 1.: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. – 652 s. – Bd. 2: Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung. – 742 s.; Weber J. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Analyse und Dokumentation in Text, Bild und Ton / Jürgen Weber (Hrsg.). – Bd. 1: Auf dem Weg zur Republik 1945 – 1947. – Paderborn, 1979. – 352 s. – Bd. 2: Das Entscheidungsjahr 1948. – Paderborn, 1980. – 356 s. – Bd.3: Die Gründung des neuen Staates 1949. – Paderborn, 1982. – 351 s.; Kistler H. Bundesdeutsche Geschichte. Die Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland seit 1945 / Helmut Kistler. – Stuttgart, 1986. – 448 s.; Löwenthal R. Die Zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland eine Bilanz / Richard Löwenthal, Hans-Peter Schwarz (Hrsg.). – Stuttgart 1974. – 970 s.; Nicholls A. J. The Bonn Republic.

- West German Democracy 1945–1990 / Anthony James Nicholls. – London, 1997 – 341 s.; Merkl P. The Federal Republic of Germany at Forty-Five, Basingstoke / Peter Merkl (Hrsg.). – London, 1995. – 500 s.; Pulzer P. German Politics 1945 – 1995 / Peter Pulzer. – Oxford, 1995. – 195 s.; Goldhagen D. Hitlers willige Vollstrecker / D. Goldhagen. – Berlin, 1996; Озмент С. Могучая крепость. Новая история германского народа / Стивен Озмент [пер. с англ. М. Жуковой]. – М. : АСТ: Астрель, 2010. – 539 с.; История Германии: учебное пособие: в 3 т. / [под общ. ред. В. Бонвеча, Ю. В. Галактионова]. – М. : КДУ, 2008. – Т.1: С древнейших времен до создания Германской империи. – Т.2, Т.3: Документы и материалы.
13. Becker J. Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Zwischen Kapitulation und Grundgesetz / Josef Becker, Theo Stammen, Peter Waldmann (Hrsg.). – München, 1979. – 452 s.; Benz W. Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat / Wolfgang Benz. – München, 1984. – 220 s.; Escheinburg T. Jahre der Besatzung 1945 – 1949 / Theodor Escheinburg. – Stuttgart, 1983. – 627 s.; Fromme F. K. Von der Weimarer Verfassung zum Bonner Grundgesetz. Die verfassungspolitischen Folgerungen des Parlamentarischen Rates aus Weimarer Republik und nationalsozialistischer Diktatur / Friedrich Karl Fromme. – Auflage, Tübingen, 1962. – 243 s.; Oberreuter H. Notstand und Demokratie. Von monarchischen Obrigkeits zum demokratischen Rechtsstaat / Heinrich Oberreuter. – München 1978, 374 s.
 14. Baring A. Im Anfang war Adenauer. Die Entstehung der Kanzlerdemokratie / Arnulf Baring. – München, 1982. – 583 s.; Schwarz H.-P. Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949–1957 / Hans-Peter Schwarz. – Stuttgart, 1981. – 543 S.; Schwarz H.-P. Die Ära Adenauer. Epochenwechsel 1957–1963 / Hans-Peter Schwarz. – Stuttgart, 1981. – 543 s.; Wengst U. Staatsaufbau und Regierungspraxis 1948–1953. Zur Geschichte der Verfassungsorgane der Bundesrepublik Deutschland / Udo Wengst. – Düsseldorf, 1984. – 351 s.; Abendroth W. Das Grundgesetz. Eine Einführung in seine politischen Probleme / Wolfgang Abendroth. – Pfullingen, 1978. – 107 s.; Schäfer G. Der CDU–Staat. Analysen zur Verfassungswirklichkeit der Bundesrepublik / Gert Schäfer, Garl Nedelmann. – Frankfurt, 1972. – 460 s.; Niclaub K. Kanzlerdemokratie. Bonner Regierungspraxis von Konrad Adenauer bis Helmut Kohl / Karlheinz Niclaub. – Stuttgart, 1988. – 300 s.
 15. Hesse J. J. Das Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland, 2 Bde. / Joachim Jens Hesse, Thomas Ellwein. – Opladen, 1992. – 507 s.; Denninger E. Freiheitliche demokratische Grundordnung. Materialien zum Staatsverständnis und zur Verfassungswirklichkeit in der Bundesrepublik. Zwei Bände / Erhard Denninger (Hrsg.). – Frankfurt, 1977. – 1031 s.; Schäfer G. Der CDU – Staat. Analysen zur Verfassungswirklichkeit der Bundesrepublik / Gert Schäfer, Carl Nedelmann. – Frankfurt, 1972. – 460 s.; Kremendahl H. Pluralismus in Deutschland. Entstehung, Kritik, Perspektiven, Leverkusen / Hans Kremendahl. – Heggen, 1977. – 494 s. Lampert H. Die Wirtschafts- und Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland / Heinz Lampert. – München, 1992. – 324 s.; Hockerts H. C. Sozialpolitische Entscheidungen im Nachkriegsdeutschland. Alliierte und deutsche Sozialversicherungspolitik 1945 bis 1957 / Hans Cünther Hockerts. – Stuttgart, 1980. – 463 s.; Adam

- H. Wirtschaftspolitik und Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung / Hermann Adam. – Opladen, 1995. – 304 s.; Beyme K. Politik in der Bundesrepublik Deutschland / Klaus Beyme, Manfred G. Schmid (Hrsg.). – Opladen, 1990. – 398 s.; Schmollinger H. Zwischenbilanz. 10 Jahre sozialliberale Politik 1969–1979. Anspruch und Wirklichkeit / Horst Schmollinger, Peter Müller. – Hannover, 1980. – 230 s.; Hildebrand K. Von Erhard zur Großen Koalition 1963–1969 / Klaus Hildebrand. – Stuttgart, 1984. – 531 s.; Baring A. In Zusammenarbeit mit Manfred Görtemaker: Machtwechsel. Die Ära-Brand-Scheel / Arnulf Baring. – Stuttgart, 1982. – 583 s.; Bickerich W. Die dreizehn Jahre. Bilanz der sozial-liberalen Koalition / Wolfram Bickerich (Hrsg.). – Reinbek, 1982. – 253 s.
16. Benz W. Wie es zu Deutschlands Teilung kam: Vom Zusammenbruch zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1945–1949. / Wolfgang Benz. – München, 2018; Uhl M. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert 11. Die Teilung Deutschlands: Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945–1949 / Matthias Uhl. – München, 2009; Kielmansegg P. G. Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschlands / Peter Graf Kielmansegg. – Berlin, 2000; Creuzberger S. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert 14. Westintegration und Neue Ostpolitik: Die Außenpolitik der Bundesrepublik: Die Außenpolitik der Bundesrepublik / Stefan Creuzberger. – München, 2009; Hoffmann D. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert 15. Von Ulbricht zu Honecker: Die DDR 1945–1989: Die DDR 1949–1989: Die Geschichte der DDR 1949–1989 / Dirk Hoffmann. – München, 2013.; Pötzsch H. Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten / Horst Pötzsch. – München, 1998; Brechenmacher T. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert 13. Die Bonner Republik: Politisches System und innere Entwicklung der Bundesrepublik Gebundenes Buch / T. Brechenmacher. – München, 2010.; Görtemaker M. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart / Manfred Görtemaker. – München, 1999; Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы / Курт Зонтхаймер – М., 1996; Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века / О. Ференбах. – М., 2001.
17. Reifengerger J. Vergangenheit. Bewältigung. Vergangenheitsbewältigung. Zur Geschichte und Theorie eines scheinbar erforschten Themas / Jürgen Reifengerger. – München, 2019; Bittner J. Die Decke des Schweigens / Jobst Bittner. – Tübingen, 2012; Кёниг Х. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ / Хельмут Кёниг [пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2012; Ян Э. Спорные политические вопросы с точки зрения современной истории / Эгберт Ян [пер. с нем. М. А. Елизарьевой]. – М. : РОССПЭН, 2014.
18. Ansprache des Bundespräsidenten Dr. Richard von Weizsäcker; Ansprache des Bundestagspräsidentin Frau Prof. Dr. Rita Süsmuth; Ansprache des Bundeskanzler Helmut Kohl / Die Vereinigung Deutschland im Jahr 1990. Eine Dokumentation. – Bonn, 1991; Umbruch in Europa im 2. Halbjahr 1989. Eine Dokumentation. – Bonn, 1990; Dokumente zur Deutschlandpolitik. Bundesarchiv / Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des

- Bundeskanzleramt 1989/90. – Berlin, 1998; Deutschland von der Teilung zur Einheit. Presse und Informationsamt der Bundesregierung. – Berlin, 1998.
19. Judt M. DDR Geschichte in Dokumenten / Mattias Judt. – Berlin, 1997; Einheit in Frieden und Freiheit. Dokumente der Wiedervereinigung Deutschlands. – Braunschweig, 1991.
 20. Binder P. Episode oder Epoche? Zur Geschichte des geteilten Deutschland / Peter Binder. – München, 1996. – 289 s.; Lehman H. Historikerkontroversen. Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft / Hartmut Lehman. – Göttingen, 2000.
 21. Geschichte der Deutsche Einheit, 4 Bde. – Stuttgart 1998. – Bd. 1: Korte K.-R. Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft: Regierungsstil und Entscheidungen 1982-1989 / Karl-Rudolf Korte. – Bd. 2: Grosser D. Das Wagnis der Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion: Politische Zwänge im Konflikt mit ökonomischen Regeln / Dieter Grosser. – Bd. 3: Jäger W. Die Überwindung der Teilung: Der innerdeutsche Prozeß der Vereinigung 1989/90 / Wolfgang Jäger, Michael Walter. – Bd. 4.: Weidenfeld W. Außenpolitik für die deutsche Einheit: Die Entscheidungsjahre 1989/90 / Werner Weidenfeld, Peter M. Wagner, Elke Bruck; Ellwein T. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschlands. Entwicklung – Perspektiven / Thomas Ellwein, Eberhard Holtmann. – Opladen, 1999.
 22. Danker J. Westeuropa in den Ost-West – Beziehungen / J. Danker, W. Ersil. – Berlin, 1987; Zur Entwicklung der Systemauseinandersetzung zwischen Sozialismus und Imperialismus in Europa. – Berlin, 1988; Schmidt W. Zum Begriff «Deutsche Geschichte» in der Gegenwart / W. Schmidt. – Berlin, 1989.
 23. Klinger F. Das ganze Deutschland soll es sein. Thomas Dehler und die aussenpolitischen Weichenstellungen der fünfziger Jahre / F. Klinger – München, 1987; Adenauer und Deutsche Frage / Josef Foschepoth (Hrsg.). – Stuttgart, 1988; Gotto K. Adenauers Deutschland – und Ostpolitik. In.: Adenauer Studien III / K. Gotto. – Mainz, 1974. – S. 3-91; Gotto K. Der Realist als Visionär. Die Wiedervereinigungspolitik K. Adenauers / K. Gotto // Die politische Meinung. – St. Augustin. – 1990. – № 249.
 24. Bruns W. Von der Deutschlandpolitik zur DDR-Politik? Prinzipien. Probleme. Perspektiven / W. Bruns. – Opladen, 1989; Deutsche Frage und europäische Gleichgewicht. – Köln, 1985; Ist die deutsche Frage Aktuell? / J.-P. Von Pieaper, G. O. Lobenthal (Hrsg.). – Berlin, 1985; Venohr H. Die deutsche Einheit Kommt bestimmt / H. Venohr. – Bergisch Gladbach, 1982; Kiesling G. Zum Begriff der Neutralität in der deutschlandpolitischen Diskussion / G. Kiesling // Deutschland Archiv. – Köln, 1989. – № 4; Seiffert W. Das ganze Deutschland: Perspektiven der Wiedervereinigung / W. Seiffert. – Zürich, 1986; Schweissfurt T. Die deutsche Konföderation – der grosse nationale Kompromis als tragendes Element einer neuen europäischen Friedensordnung / T. Schweissfurt // Aus Politik u. Zeitgeschichte. – Bonn, 1987. – № 50; Schweissfurt T. Fahrplan für ein neues Deutschland / T. Schweissfurt. – Erlangen, 1990; Sedevy J. Wie kann die Spaltung Europas Überwunden werden? / J. Sedevy // Europa-Archiv. – Bonn, 1986. – F. 15; Sturmer H. Die Deutschen in Europa: auf dem Weg zu einer zwieschen-staattlichen Innepolitik / H. Sturmer // Europa-Archiv. – Bonn. – 1989. – F. 24.

25. Klonne A. Zurück zur Nation? Kontroversen der deutschen Frage / A. Klonne. – Köln, 1984; Majer R. Die Normalisierung Deutschlands: Bonner Protokolle und Reportage aus der DDR / R. Majer. – Zürich, 1986; Glotz P. Manifest für eine Neue Europäische Linke / P. Glotz. – Köln, 1985; Glotz P. Der Irweg des Nationalstaats: Europäischen Reden an ein deutsches Publikum / P. Glotz. – Stuttgart, 1990; Heimann G. Die deutsche Frage und die Künftige Gründung Europas / G. Heimann // Neue Gesellschaft. – Bonn, 1985. – № 4; Hoffmann G. Nationalstaat oder Republik? / G. Hoffmann // Blätter für dt. u. inter. Politik. – Köln, 1989. – № 6.
26. Edgar J. H. Die deutsche Frage von 1945 bis heute: Der Weg der Parteien und Regierungen / J. H. Edgar. – Mainz, 1985; Probst L. Deutsch-deutsche Sicherheiten / L. Probst, E. Bahr // Evangelische Komment. – Stuttgart, 1986. – № 8; Schnappertz J., Kuchen G. Das Verhältnis BRD-DDR / J. Schnappertz, G. Kuchen // GBD; Gmer Basis-Dienst. – Bonn, 1986. – H. 7/8/9; Sieffert W. Die Deutschlandpolitik der SED im Spannungsfeld der sovjetischen Interessenlage / W. Sieffert // Deutschland Arch. – Köln, 1987. – № 3; Pyta W. Fünfzig Jahre deutsche Teilung: Zum Stellenwert der deutschen Frage in der Politik der Bundesregierungen / W. Pyta // Deutschland Arch. – Köln, 1989. – № 10.
27. Müller-Mertens E. Politische Wende und deutsche Einheit. Fixierung und Reflexion der Ereignisse in der DDR. 1989/1990 / Eckhard Müller-Mertens. – Berlin, 1997; Ахтамзян А. А. Объединение Германии или аншлюс ГДР к ФРГ. – М., 1994; Кудряченко А.І. Німецько-німецькі відносини – від визнання до єднання / Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970 – 1991 рр.) – К.: Наукова думка, – 1996, – С.104 – 117; Кудряченко А.І. Мистецтво можливого, або успіх боннської дипломатії // Нова політика. – К. – 1997. – № 1. – С. 44–52.
28. Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989–1999 / Werner Weidenfeld, Karl-Rudolf Korte (Hrsg.). – Frankfurt, 1999.
29. So arbeitet der Deutsche Bundestag (19. Wahlperiode). https://www.mitmischen.de/fileadmin/user_upload/So_arbeitet_der_Bundestag.pdf
30. Oscar W. Gabriel, Everhard Holtmann Handbuch Politisches System der Bundesrepublik Deutschland Lehr- und Handbücher der Politikwissenschaft / W. Oscar. – Oldenburg, 2011.
31. Barzel R. Von Bonn nach Berlin. Deutschland verändert sich / Rainer Barzel. – Bonn, 1997.
32. Dittberner J. Neuer Staat mit alten Parteien? Die deutschen Parteien nach der Wiedervereinigung / Jürgen Dittberner. – Opladen, 1997; Мартинов А.Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990 – 2005 рр.) / А. Ю. Мартинов. – К, 2006.
33. Model Deutschland. Erfolgsgeschichte oder Illusion? / Von Thomas Hertfelder, Andreas Röder (Hrsg.). – Göttingen, 2007. – 208 s.; Simmert C. Die Lobby reagiert das Land / Christian Simmert. – Berlin, 2002; Klages A. Direkte Demokratie in Deutschland: Impulse aus der deutschen Einheit / Andreas Klages. – Marburg, 1996.

34. Hoffe O. Demokratie im Zeitalter der Globalisierung / Otfried Hoffe. – München, 1999; Über Deutschland: Die Bundesrepublik in der deutschen Geschichte / Von G. A. Ritter (Hrsg.). – München, 2000; Павлов Н. В. Германия на пути в третье тысячелетие / Н. В. Павлов. – М., 2001.

РОЗДІЛ II. Німецьке питання в повоєнній Європі

1. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. Hrg. Deutscher Bundestag. Referat Öffentlichkeitsarbeit, Bonn. 1988. – S.27.
2. Озмент, Стивен. Могучая крепость. Новая история германского народа. Пер. с англ. М. Жуковой – М.: АСТ: Астрель, 2010. – С.184.
3. Winkler, Heinrich August: Der lange Weg nach Westen. Bd. 1. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik, Bd.2. Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung. München, 2000.
4. Хоус, Джеймс. Краткая история Германии. Пер. с англ. Т.Ю. Гутман.: ООО «Издательская Группа «Азбука-Аттикус», – М. 2019. – С. 106–107.
5. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. Hrg. Deutscher Bundestag. Referat Öffentlichkeitsarbeit, Bonn. 1988. – S. 40–45.
6. Німеччина. Факти. Видавництво «Societäts-Verlag», Берлін. 1999. – С.V – VII.
7. Хоус, Джеймс. Краткая история Германии. Пер. с англ. Т. Ю. Гутман.: ООО «Издательская Группа «Азбука-Аттикус», – М. 2019. – С.130.
8. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. Hrg. Deutscher Bundestag. Referat Öffentlichkeitsarbeit, Bonn. 1988. – S. 206–212.
9. Шульце Гаген. Історія Німеччини / пер. з нім. О. Насика. – К.: Наука, 2010. – С. 135, 140.
10. Шульце Гаген. Історія Німеччини / пер. з нім. О. Насика. – К.: Наука, 2010. – С. 140.
11. Ройлеке Юрген. Эпоха мировых войн / Краткая история Германии / Ульф Дирльмайер, Андреас Гестрих, Ульрих Херманн и др. пер. с нем. К. В. Тимофеевой. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 354.
12. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. – М.: РОССПЭН. – 2002. – С. 130–131.
13. Клесманн Кристоф. Раздел и объединение Германии / Краткая история Германии / Ульф Дирльмайер, Андреас Гестрих, Ульрих Херманн и др. пер. с нем. К. В. Тимофеевой. – СПб.: Евразия, 2008. – С.401.
14. Die Zeit der Abrechnung. Augsburg. – 2004. – S. –107.
15. Тегеран – Ялта – Потсдам. Сб. док. – Протокол работы Крымской конференции; Протокол Берлинской конференции трех великих держав. – М., 1971. – С. 194–200; 401–408.

16. История Германии: учебное пособие в 3 тт. / под общ. ред. Б. Боневича, Ю. В. Галактионова. – М.: КДУ, 2008., Т.2: От создания Германской империи до начала XXI века. – С. 335–336.
17. Энциклопедия Третьего рейха. М. 2003. – С. 306–308.
18. Шульц Гаген. Історія Німеччини. Пер. з нім. О. Насика. К. Наука. – 2010. – С.215.
19. Там само, – С.215–216.
20. Eschenburg Th. Jahre der Besatzung 1945–1945. Stuttgart, 1983. – S.315.
21. Schwarz H.P. Von Reich zur Bundesrepublik. Neunied – Berlin, 1966. – S.27; Europa und Einheit Deutschlands / Hrg. von W.Hofer. – Köln, 1970. – S.321–328.
22. Левенталь, Рихард. Хрущев и мировой коммунизм [Текст] : Пер. с нем. / Рихард Левенталь. – Москва : Прогресс, 1964. – 198 с.
23. Loth W. Ost-West Konflikt und deutsche Frage. – München, 1989 – S. 80.
24. Schwarz Th. A. Americas Germany. Harvard, 1991. – P.32.
25. Loth W. Ost-West Konflikt und deutsche Frage. – München, 1989 – S. 82.
26. Клесманн Кристоф. Раздел и объединение Германии / Краткая история Германии / Ульф Дирльмайер, Андреас Гестрих, Ульрих Херманн и др. пер. с нем. К. В. Тимофеевой. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 426–428.
27. Schröder K. Egon Bahr. – Rastatt. 1988. – S.63.
28. Adenauer K. Erinnerungen 1945 – 1953. – Stuttgart, 1965. – S.257.
29. Schwarz H.-P. Auf dem Weg zum post-kommunistischen Europa // Europa Archiv, 1989. – F.11. – S.329; Oldenburg F. Sowjetische Europa-Politik und die Lösung der deutschen Frage // Osteuropa. – 1991. – № 8. – S.772.
30. Torben, Gülstorf: Die Hallstein-Doktrin – Abschied von einem Mythos, in: Deutschland Archiv, 9. August 2017.
31. Schröder K. Egon Bahr. – Rastatt. 1988. – S.63.
32. Докладніше див. Сенін М. В. Немцы и Европа. – М. – 1968.
33. Loh W. Ost – West Konflikt und deutsche Frage. – München, 1989. – S.142–150.
34. Bahr E. Zum europäischen Frieden: Eine Antwort auf Gorbatschow. – Berlin. – 1988. – S.39.
35. Die deutsche Frage und die Nachbarn im Osten. – München, 1989. – S.65–80.
36. Bahr E. Zum europäischen Frieden: Eine Antwort auf Gorbatschow. – Berlin. – 1988. – S.39.
37. Kielmansegg P.G. Nach der Katastrophe: Eine Geschichte des geteilten Deutschland. –Berlin: Siedler, 2000. – S.198.
38. Brandt W. Deutschland Begegnungen und Einsichten. – S.639. Der Fischer Weltalmanach. Chronik Deutschland 1949 – 2009. 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick. Fischer Taschenbuch Verlag 2009. – S.105.
39. Brandt W., Schmidt H. Deutschland 1976. Zwei Sozialdemokraten im Gespräch. Reinbeck bei Hamburg. – 1976. – S.138–140.

40. Организация Варшавского Договора. 1955–1975. – Документы и материалы. – С.130–131.
41. Die Sicherheitspolitik der Bundesrepublik Deutschland in Rahmendes Ost–West Konflikts / Atzerodt A., Diemer G., Franze M., Schubert K.von. – München, 1988. – S.205.
42. Четырехстороннее соглашение по Западному Берлину. – М. – 1977. – С.67.
43. Кузьмин В. Ю. Важный фактор стабильности и добрососедства в Европе. – М. 1980. – С.59.
44. Die Sicherheitspolitik der Bundesrepublik Deutschland in Rahmen des Ost–West Konflikts.-1988.-S.225.
45. Der Fischer Weltalmanach. Chronik Deutschland 1949 – 2009. 60 Jhare deutsche Geschichte im Überblick. Fischer Taschenbuch Verlag 2009. – S.197.
46. Германская Демократическая Республика. – М.: Политиздат, – 1974. – С.168.
47. Договор об основах отношений между Германской Демократической Республикой и Федеративной Республикой Германии. – Дрезден, – 1972. – Цайт им бильд. – 31с.
48. Там само, - С.3.
49. Brief zur deutschen Einheit. In: Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. Verträge, Vereinbarungen und Erklärungen. — 1990. — S. 15.
50. Bahr E. Zum europäischen Frieden: Eine Antwort auf Gorbatschow. — В, 1988. — S. 39.
51. Brandt W. Das Grundgesetz verwirklichen – deutsche Politik und sozialdemokratische Grundsätze. – Berlin –Bonn, 1984. – S.196.
52. Громыко А. А. Во имя торжества ленинской внешней политики. – М, 1978. – С. 274.
53. Brandt W. Das Grundgesetz verwirklichen – deutsche Politik und sozialdemokratische Grundsätze. – Berlin –Bonn, 1984. – S.206.
54. Nawrocki J. Die Beziehungen den Beiden Staaten in Deutschland: Entwicklungen, Möglichkeiten u. Grenzen. –Berlin, 1986.
55. Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 209.
56. Der Fischer Weltalmanach. Chronik Deutschland 1949 – 2009. 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick. Fischer Taschenbuch Verlag 2009. – S.270.
57. Genscher H.-D. Deutsche Aussenpolltik: Ausgew. Grundsatzreden, 1975–1980. –Stuttgart. – 1981. – S.97.
58. Ibid. – S.274–275.
59. Елисеев М., Снопковский В. Е. Два германских государства и европейская безопасность. – М. – 1989. – С.128–142.
60. Jung L. Deutsch-Sowjetisches Verhältnis am Scheideweg oder Neuenanfang?// Deutschland Arch. – Köln, 1987. – Nr.1 – S.274.

61. Klinger F. Das ganze Deutschland soll es sien. Thomas Dehler und die aussenpolitischen Weichenstellungen der fünfziger Jahre. – München. – 1987.
62. Ist die deutsche Frage aktuell?/ Hrsg. Von Pieaper J.-P., Lobenthal G.O. – Berlin (West). – 1985; Glots P. Der Irweg des Nationalstaats: Europäischen Reden an eim deutsches Publikum. – Stuttgart. – 1990; Schweissfurt Th. Fahrplan für ein neues Deutschland. Erlangen. Bonn. Wien. Straube Verlag. – 1990.
63. Schulz E. Die deutsche Frage und die Nachbarn im Osten. R. Oldenburg–Verlag. – München, 1989. – S. 61, 76–77.
64. Loth W. Ost–West Konflikt und deutsche Frage. – München, 1989. – S.143.
65. Schulz E. Die deutsche Frage und die Nachbarn im Osten. R. Oldenburg–Verlag. – München, 1989. – S. 142–143.
66. Schmunde J. In den Beziehungen zwischen beiden deutschen Staaten // Deutschland Arch. – Köln, 1986. – Jg. 19. – Nr. 10. – S. 1046.
67. The two German states and Européen secyrity / Ed. by Larraboe S. — Macmillan, 1989.22P. 106–128.
68. «Eütremes Maß An Instinktlosigkeit» / Der Spiegel, № 44, 1986. – S. 17–21.
69. Winters P.J. Innerdeutsche Beziehungen / Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989– 1999 / W. Weidenfeld, K.-R.Korte Hrsg.). – Frankfurt am Mein: Campus, 1999. – S. 446–447.
70. Bruns W. Deutsch–deutsche Beziehungen: Prämissen, Probleme, Perspektiven. – Opladen Leske und Budrich, 1984. – S. 85.
71. Winkler, Heinrich August: Der lange Weg nach Westen. Bd. 2. – S.517.
72. Görtemaker M. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart. – München,1999; Kielmansegg P.G. Nach der Katastrophe: Eine Geschichte des geteilten Deutschland. – Berlin: Siedler, 2000; Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989–1999 / W. Weidenfeld, K.-R.Korte Hrsg.). – Frankfurt am Mein: Campus, 1999; Кудряченко А. I., Грабарчук Г. О. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання. – К.: Наук. думка; Павлов Н. В. История современной Германии, 1945 – 2005. – М., 2006; Фалин В. М. Без скидок на обстоятельство. Политические воспоминания. – М., 1999; 1994. Максимычев И.Ф. Присоединение: закат Германской Демократической Республики, часть 1 и 2 // Современная Европа. – 2019, № 5 и 6; Филитов А.М. Германский вопрос: От раскола к объединению. – М.: Междун. отношения. – 1993; Филитов А. М. Германо-германские отношения 1949 – 1989 гг. / Роль и место Германии в Европе и мире. – М. – 2019.
73. Glaab M. Einstellungen zur deutschen Einheit / Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989– 1999 / W. Weidenfeld, K.-R.Korte Hrsg.). – Frankfurt am Mein: Campus, 1999. – S. 306–317.
74. Habermas J. Nachholende Revolution und linker Revisionsbedarf // Frankfurt a.M., 1990. S.197.
75. Habermas J. Über die Defizite der deutschen Vereinigung und über die Rolle der intellektuellen Kritik // Die Zeit. 1991. 10. Mai. S.63.
76. Dreßen W., Gillen E. Editorial // Niemandland. 1989. H.8-9. S.3.

77. Links. 1990. № 6. S.14.f. Geistige Brandstiftung. На початку XXI ст. ця позиція ще раз була представлена у статтях збірника: Geistige Brandstiftung. Die neue Sprache der Berliner Republik /hg.J.Klotz, G.Wiegel. Berlin, 2001.
78. Winkell D., Kiseritzky T. Was machen wir jetzt? // Konkret. 1990. Juli. S.21.
79. Günter Grass. Kurze Rede eines vaterlandslosen Gesellen // Die Zeit. – 1990. – № N 7.
80. Kleßmann Ch., Lautzas p. (Hrsg.) Teilung und integration. – Bonn. – 2005. – S.33.
81. Договір об остаточному урегулюванні в стосунках Німеччини // Вестник МІД СРСР. – 19/1990. – С.15.–18.
82. Bericht der Bundesregierung zur Lebensqualität in Deutschland. Berlin. 2016.
83. Die Einigkeit im Spiegel der Demoskopie. Elisabeth Nelle-Neuman // Deutschland. Politik, Wirtschaft und Wissenschaft. August 1995. S42–43.
84. Зоммер Тео. Про падіння Берлінської стіни й важкий процес єднання // Deutschland. Журнал про політику, культуру, економіку та науку. Берлін. Спеціальний випуск. №5. 1999. Жовтень – листопад. – С.6–11.

РОЗДІЛ III. Конституційно-правові засади демократичного поступу

1. Becker, Josef / Theo Stammen / Peter Waldmann (Hrsg): Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Zwischen Kapitalution und Grundgesetz, München 1979, 452 S. – ТВ (Fink).
2. Конституція Німецької імперії від 16 квітня 1871 р. https://de.wikipedia.org/wiki/Bismarcksche_Reichsverfassung; Веймарська конституція 1919 р. https://de.wikipedia.org/wiki/Weimarer_Verfassung; Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). Бонн. – 2015.
3. Fromme, Friedrich Karl: Von der Weimarer Verfassung zum Bonner Grundgesetz. Die verfassungspolitischen Folgerungen des Parlamentarischen Rates aus Weimarer Republik und nationalsozialistischer Diktatur, 2. Auflage, Tübingen 1962, 243 S.
4. Erscheinung, Theodor Jahre der Besatzung 1945 – 1949. Stuttgart / Wisbaden 1983, 627 S.
5. Бергманн В. Введение в понимание германского Основного закона / Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями до 20 октября 1997 г.). Бонн. 1997.
6. История Германии: учебное пособие в 3 т. / под общ. ред. Б. Боневича, Ю. В. Галактионова. – М.: КДУ, 2008., Т.2: От создания Германской империи до начала XXI века.–С.335 – 336.
7. Besatzungszonen 1945 – 1948 / Der Fischer Weltalmanach. Chronik Deutschland. 1949 – 2009. 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main, 2008. – S.7.

8. Benz Wolfgang: Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat, München. 1984, 220 S.; <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/grundgesetz-und-parlamentarischer-rat/>
9. Миллер С., Поттхоф Х. Краткая история СДПГ 1848–1990. – Киев, – Изд-во «Основні цінності». – 210 с.
10. Германия. Факты. Издательство «Socitäts-Verlag», Берлин. 1999. – С. XIX.
11. Wengst, Udo: Staatsaufbau und Regierungspraxis 1948 – 1953. Zur Geschichte der Verfassungorgane der Bundesrepublik Deutschland, Düsseldorf 1984, 351 S. (Droste)
12. Schwarz, Hans-Peter: Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949–1957, Stuttgart/Wiesbaden 1981, 543 S.
13. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991. – 472 с.
14. Wilhelm Grewe: Deutschlandvertrag (Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Drei Mächten, Generalvertrag) In: Werner Weidenfeld, Karl-Rudolf Korte (Hrsg.): Handbuch zur deutschen Einheit. 1949–1989–1999. Neuausgabe, Campus, Frankfurt am Main/New York 1999, S. 291–299.
15. Зонтхаймер, Курт. Федеративная Республика Германия. Основные черты политической системы / Пер. с нем. Г. Я. Рудого. Под общ. Ред. и с предисловием Я. С. Драбкина. – М.: Памятники исторической мысли. – 1996. – С. 300–301.
16. Бергманн В. Введение в понимание германского Основного закона / Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями до 20 октября 1997 г.). Бонн. 1997. – С. 8.
17. Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). Бонн. 1997, Основные права. – С. 13–23.
18. Правосудие. Основной закон ФРН. – Бонн. – 1997. – С. 70 – 76.
19. Основной закон ФРН. – Бонн. – 1997. – С. 21 – 22, статья 16а.
20. Abendroth, Wolfgang: Das Grundgesetz. Eine Einführung in seine politischen Probleme, 7. Auflage. Pfullingen 1978, 107 S. – TB (Neske).
21. Kloepfer, Michael: Verfassungänderung statt Verfassungsreform. Zur Arbeit der Gemeinsamen Verfassungskommission, Berlin 1995, 173 S. (Nomos).
22. Миллер С., Поттхоф Х. Краткая история СДПГ 1848–1990. – Киев, – Изд-во «Основні цінності». – С. 209–211.
23. Основной закон ФРН. – Бонн. – 1997, відповідно статті 21 і 79. – С. 24, 57.
24. <https://books.google.com.ua/books?id=kNudCgAAQBAJ&pg>
25. Siegfried, Weichlein: Föderalismus und Demokratie in der Bundesrepublik. Kohlhammer, Stuttgart. – 2019.
26. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991. – С. 13–14.

27. Бергманн В. Введение в понимание германского Основного закона / Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями до 20 октября 1997 г.). Бонн. 1997. – С.7–8.
28. Deutsche Teilung. Deutsche Einheit. <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte>
29. Федеральный президент / Основной закон ФРГ. – Бонн. – 1997. – С.34–38.
30. Bundespräsidentenwahl in Deutschland 2017 <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/242405/bundespraesidentenwahl>
31. Konrad Reuter: Praxishandbuch Bundesrat. Verfassungsrechtliche Grundlagen, Kommentar zur Geschäftsordnung, Praxis des Bundesrates. 2. Auflage. C.F. Müller, Heidelberg 2007.
32. Oscar W. Gabriel, Everhard Holtmann Handbuch Politisches System der Bundesrepublik Deutschland Lehr- und Handbücher der Politikwissenschaft / W. Oscar. – Oldenburg, 2011.
33. Бундестаг / Основной закон ФРГ. – Бонн. – 1997. – С.42–45.
34. Bundeswahlgesetz. – Bonn, – 2001. – S. 6–8.
35. 70 Jahre Bundestag. Ein Parlament im Erregungszustand <https://www.zdf.de/nachrichten/heute/70-jahre-bundestag-100.html>
36. Susanne Strasser, Frank Sobolewski. So arbeitet der Deutsche Bundestag (Taschenbuch) 19. Wahlperiode <https://www.mayersche.de/Buecher/So-arbeitet-der-Deutsche-Bundestag-buch-Susanne-Strasser.html>
37. Федеральное правительство / Основной закон ФРГ. – Бонн. – 1997. – С.46–48.
38. Див. додаток №9; 11; 12. Підсумки виборів до ландтагів у східних землях...
39. Шрёдер Г. Решения. Моя жизнь в политике / пер. с нем. Г. Леоновой. – М.: Изд-во «Европа», 2007. -552 с. – 179, 221; Görtemaker, Manfred: Die Berliner Republik. Wiedervereinigung und Neuorientierung. – Bonn, 2009. S. 155.
40. Hesse, Joachim Jens/Thomas Ellwein: Das Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland, 1. Bde., 7. Auflage, Opladen 1992, 507 S.
41. Кудряченко А.І. Федеративна Республіка Німеччина: демократична модель взаємодії альтернативних суб'єктів політики / Політична влада в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами/ Монографія. Заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016. – 488 с. – С. 382–413.
42. Там само.
43. Plenarprotokoll 18/4. Deutscher Bundestag – 18. Wahlperiode – 4. Sitzung. Berlin, Dienstag, den 17. Dezember 2013. – Wahl der Bundeskanzlerin. – S.229 – 230. <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/18/18004.pdf>
44. Das komplette Team Merkel <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2013-02/grosse-koalition-kabinet-angela-merkel-minister>
45. Wahl des Bundeskanzlers/ der Bundeskanzlerin <https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/kanzlerwahl>

46. Див. додатки №3; 4. Вибори до німецького Бундестагу 1949–2017 pp.
47. SPD stimmt für Koalitionsverhandlungen mit der Union <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/spd-parteitag-delegierte-stimmen-fuer-koalitionsverhandlungen-a-1189028.html>
48. Koalitionsvertrag von CDU, CSU und SPD. <https://www.cdu.de/koalitionsvertrag-2018>
49. Wahl des Bundeskanzlers/ der Bundeskanzlerin <https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/kanzlerwahl>
50. Das neue Kabinett von Kanzlerin Merkel steht fest <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2018-02/grosse-koalition-kabinett-angela-merkel-minister>
51. Zum Beispiel: Befragung der Bundesregierung. Tagesordnungspunkt 2. Fragestunde <https://www.bundestag.de/dokumente/protokolle/amtlicheprotokolle/ap19136-674562>

РОЗДІЛ IV. Особливості німецького змагального федералізму

1. Синджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского Сообщества до Европейского Союза. – М.: РГГУ, 1998. – С. 86–89.
2. Перелік німецьких фахівців по федералізму: Nipperdey, Thomas: Der Föderalismus in der deutschen Geschichte, 1979; Benz, Arthur/ Lehbruch, Gerhard (2001) (Hrsg.), Föderalismus. Analysen in entwicklungsgeschichtlicher und vergleichender Perspektive. In: Politische Vierteljahresschrift, Sonderheft 32/2001, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag GmbH; Laufer Heinz, Münch Ursula: Das föderative System der Bundesrepublik Deutschland. Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, München 1997; Sacharpf, Fritz: Optionen des Föderalismus in Deutschland und Europa. Frankfurt, New York: Campus, 1994; Stolorz, Christian: Bedrückende Entwicklungsperspektiven des Föderalismus im vereinigten Deutschland, in Zeitschrift für Parlamentsfragen. 1997, Heft 2; Wehling, Hans-Georg (Hrsg.), Die deutschen Länder. Geschichte, Politik, Wirtschaft. 3. aktualisierte Auflage, Wiesbaden. Verlag für Sozialwissenschaften, 2004; Zenthöfer, Jochen: Wettbewerbsföderalismus – Zur Reform des deutschen Bundesstaates. Grasberg bei Bremen, 1. Auflage 2006; Siegfried Weichlein: Föderalismus und Demokratie in der Bundesrepublik. Kohlhammer, Stuttgart 2019.
3. Kleßmann, Gristoph / Lautsatzas, Peter (Hrsg): Teilung und Integration. Die doppelte deutsche Nachkriegsgeschichte als wissenschaftliches Problem. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn, 2005. – S. 20–37.
4. Хоус, Джеймс. Краткая история Германии. Пер. с англ. Т. Ю. Гутман.: ООО «Издательская Группа «Азбука-Аттикус», – М. 2019. – С. 106–107.
5. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. Hrg. Deutscher Bundestag. Referat Oeffentlichkeitsarbeit, Bonn. 1988. – S. 40–45.

6. Німеччина. Факти. Видавництво «Socitäts-Verlag», Берлін. 1999. – С. V – VII.
7. Конституція Німецької імперії від 16 квітня 1871 р. https://de.wikipedia.org/wiki/Bismarcksche_Reichsverfassung; Веймарська конституція 1919 р. https://de.wikipedia.org/wiki/Weimarer_Verfassung
8. Schaffers, Bernhard. Politischer Atlas Deutschland. Gesellschaft. Wirtschaft. Staat. Berlin: Dietz Verlag, 1998. – S.9.
9. Веймарська конституція 1919 р. https://de.wikipedia.org/wiki/Weimarer_Verfassung
10. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen. Von 1800 bis zur Gegenwart. Hrsg. Deutscher Bundestag. Bonn, 1988. – S.467.
11. Kropp, Sabine. Regirungen in Koalitionen. Handlungsmuster und Entscheidungsbildung in deutschen Länderregierungen. Wissbaden. Westdeutscher Verlag, 2000. – S.220.
12. История Германии: учебное пособие в 3 тт. / под общ. ред. Б. Боневича, Ю. В. Галактионова. – М.: КДУ, 2008., Т.2: От создания Германской империи до начала XXI века. – С.335–336.
13. Kohler, Horst. Offen will ich sein – und Notfalls unbeguem. Berlin: Hoffmann & Campe, 2004. – S.11.
14. 70 Jahre Grundgesetz. <https://www.de/dokumentation/zdfzeit/zdfzeit-70-jahre-grundgesetz---die-beste-verfassung-der-welt-100.html>
15. Laufer, Heinz / Münch Ursula: Das föderative System der Bundesrepublik Deutschland, Opladen. Leske und Budrich, 1998.
16. Gortemaker Manfred: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart. München. Verlag C.H.Beck, 1996. – S.257.
17. Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями до 20 октября 1997 г.). Бонн. 1997. – ст.73.
18. Beume, Klaus. Schmidt, Manfred.G: Politik in der Bundesrepublik Deutschland-Westdeutscher Verlag GmbH, Opladen. 1990 S.194.
19. Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). Бонн. 1997. – ст. 72, п. 1,2.
20. Schneider, Herbert: Ministerpräsidenten. Profil eines politischen Amtes im deutschen Föderalismus, Opladen: Leske und Budrich, 2001. – S.27.
21. Sacharpf, Fritz: Optionen des Föderalismus in Deutschland und Europa. Frankfurt, New York: Campus, 1994.
22. Abromeit, Heidrun: Der verkappte Einheitsstaat, Opladen: Leske und Budrich, 1992, – S.43; Wachendorfer-Schmidt, Ute: Politikverflechtung im vereinten Deutschland, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003. – S.13.
23. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. Под ред. и вст. статьей доктора юридических наук Ю. П. Урьяса. – М.: Прогресс, 1991. – Ст.31 ОЗ, стр.37 и Ст.154 Конституции земли Гессен от 1 декабря 1946г., стр. 122.

24. Там же. Закон о Федеральном конституционном суде от 12 марта 1951 г. – С. 302–335.
25. Там же, пункт 4 ст.106.
26. Федеративной Республике Германия – 50 лет / Германия. Факты. Издательство «Societäts-Verlag». Берлин, 1999. – С. 24–25.
27. Laufer, Heinz: Das föderative System der Bundesrepublik Deutschland, 6. Auflage, München 1991, 357S. (Взаємодія міністрів (культурів) федеральних земель)
28. Зонтхаймер, Курт: Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы. – М., 1996. – С.259.
29. Kilper, Heiderose/Roland Lhotta: Föderalismus in Bundesdeutsche Geschichte, Eine Einführung, Opladen 1996, 288 S. (Leske).
30. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. Под ред. и вст. статьей доктора юридических наук Ю. П. Уряса. – М.: Прогресс, 1991. – С. 13–14.
31. Hajna, Karl–Heinz: Länder – Bezirke – Länder, in 5 Länder in Deutschland zwischen Elbe, Werra, Oder und Neise. Sonderdruck der Texte zum Kalender 1991 des Gesamtdeutschen Instituts. – Bonn, 1990 – S. 7–13.
32. Kleßmann, Gristoph / Lautsatzas, Peter (Hrsg): Teilung und Integration. Die doppelte deutsche Nachkriegsgeschichte als wissenschaftliches Problem. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn, 2005. – 295S.
33. Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). Бонн. 1997. – ст.50.
34. Pöttsch, Horst: Die Deutsche Demokratie. Die fünfte überarbeitete und aktualisierte Auflage, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2009, S. 86–87. <https://www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-demokratie/39348/bundesrat>
35. Зонтхаймер, Курт: Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы. – М., 1996. – С. 262.
36. Pöttsch, Horst: Die Deutsche Demokratie. Die fünfte überarbeitete und aktualisierte Auflage, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2009, S. 113–115. <https://www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-demokratie/39373/verwaltung-des-bundes>
37. Detlef, Marten. Der Bundesrat in Deutschland und Österreich. – Berlin. – 2001.
38. Федеративной Республике Германия – 50 лет / Германия. Факты. Издательство «Societäts-Verlag». Берлин, 1999. – С. 134–136.
39. Hoffmann, Alexander / Klatt, Helmut: Die Bundesrepublik Deutschland. Eine kleine politische Landeskunde. – Bonn. – 1992; Benz, Arthur: Neuen Formen der Zusammenarbeit zwischen der Ländern. In: Die öffentliche Verwaltung, 1993, Heft 3, S. 85–95; Männle, Ursula (Hrsg.): Föderalismus zwischen Konsens und Konkurrenz. Tagungs- und Materialienband zur Fortentwicklung des deutschen Föderalismus, Baden-Baden. – 1998: Nomos Verlagsgesellschaft; Arnim, Hans

- Herbert (Hrsg): *Föderalismus – hält er noch was er verspricht?*, Berlin. Duncker und Humblot, 2000; Hoff, Benjamin-Immanuel: *Länderneugliederung. Ein Modell für Ostdeutschland*. Opladen. – 2002: Leske und Budrich;
40. Döring, Thomas u.a.: *Wirtschaftliche Aspekte einer Vereinigung der Länder Brandenburg und Berlin* in: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, *Beiträge zur Strukturforschung*, 157/1995, Berlin: Duncker und Humblot; Hartmann, Ulrich / Herten, Stephan / Schroeder, Klaus: *Land in Sicht. Die Fusion von Berlin und Brandenburg. Fakten, Hintergründe, Zusammenhänge*, Berlin, 1996: Aufbau-Verlag; Peter, Martin (2004): *Mehrheit der Bürger für Fusion. Berlin und Brandenburg*. In: *Das Parlament* 52-53/20.12.2004. Abrufbar im Internet. URL: <http://www.das-parlament.de/2004/52-53/inland/005.html>
 41. *Gemeinsam für Deutschland. Mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD für die 16. Wahlperiode des Deutschen Bundestages* 18. November 2005. <https://ethikzentrum.de/downloads/2005-koalitionsvertrag.pdf> – S.46
 42. Fischdick, Jan: *Die Reform des föderalen Systems der Bundesrepublik Deutschland. Ansätze, Möglichkeiten und Grenzen – unter besonderer Berücksichtigung der Arbeit der Kommission zur Modernisierung der bundesstaatlichen Ordnung*. Potsdam, Univ. 2005; BertelsmannStiftung *Diskussionspapier zum FöderalismusReformdialog*, Gütersloh, 2004, abrufbar im Internet, URL: <http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xchg/SID0A000F0A->.
 43. *Gemeinsam für Deutschland. Mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD für die 16. Wahlperiode des Deutschen Bundestages* 18. November 2005. <https://ethikzentrum.de/downloads/2005-koalitionsvertrag.pdf> – S.46.
 44. *Aus Politik und Zeitgeschichte, Bilanz der Föderalismusreform I*, APuZ 50/2006; Schneider, Hans-Peter: *Der neue deutsche Bundesstaat. Bericht über die Umsetzung der Föderalismusreform I*, Baden-Baden 2013.
 45. Daniel Buscher: *Der Bundesstaat in Zeiten der Finanzkrise. Ein Beitrag zur Reform der deutschen Finanz- und Haushaltsordnung (Föderalismusreform)*, Duncker & Humblot, Berlin 2010; Winfried (Hrsg.): *Föderalismusreformgesetz. Einführung und Kommentierung*. Nomos, Baden-Baden 2007.
 46. Rutz, Werner: Scherf, Konrad, Strenz, Wilfried, *Die fünf neuen Bundesländer. Historisch begründet, politisch gewollt und künftig vernünftig?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993, - S.93 - 129; Abromeit, Heidrun: *Der verkappte Einheitsstaat*, Opladen: Leske und Budrich, 1992, – S.92–112; Hoff, Benjamin-Immanuel: *Länderneugliederung. Ein Modell für Ostdeutschland*. Opladen: Leske und Budrich, 2002, – S.98.
 47. Jung, Otmar: *Die Volksabstimmung über die Länderfusion Berlin-Brandenburg: Was hat sich bewährt – wer ist gescheitert?* In: *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 1/1997, S. 13–20 Keunecke, Ulrich: *Die gescheiterte Neugliederung Berlin-Brandenburg*, Berlin: Duncker und Humblot, – 2001. – C. 183, 220.
 48. Див. додаток №8. Модель територіального поділу ФРН на 8 федеративних земель.

49. Die Welt, 8- März, 2007; Die Welt, 9. Mai, 2007.
50. Kramp-Karrenbauer, Annagret. Saarbrücken – Sechs oder acht Bundesländer // Der Spiegel <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/annegret-kramp-karrenbauer-sechs-oder-acht-bundeslaender-a-998987.html>
51. Eckert, Daniel: Auseinanderdriften zwischen Ost und West wird drastisch unterschätzt. Veröffentlicht schreiben Ost-Dörfer ab. Veröffentlicht am 4. März, 2019; <https://www.welt.de/wirtschaft/article189765457/Sachsen-Co-Wissenschaftler-schreiben-laendlichen-Raum-im-Osten-ab.html>
52. Там само.
53. Florian, Gehm: Ökonomen schreiben Ost-Dörfer ab Veröffentlicht am 04.03.2019 <https://www.welt.de/wirtschaft/article189765457/Sachsen-Co-Wissenschaftler-schreiben-laendlichen-Raum-im-Osten-ab.html>
54. Scharpf, Fritz: Optionen des Föderalismus in Deutschland und Europa, Frankfurt; New York: Campus, 1994, – С.87; Wochendorfer-Schmidt, Ute: Politikverflechtung im vereinigten Deutschland. 2. Auflage, Wiesbaden, 2005, – С.13.

РОЗДІЛ V. *Партійно-політична система і утвердження представницької демократії*

1. Avenarius, Hermann: Die Rechtsordnung der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung, Neuwied 1995; Beyme, Klaus von: Das politische System der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung, 8. Auflage, München 1996; Bierke, Adolf Die Bundesrepublik Deutschland. Verfassung. Parlament und Parteien, München, 1997; Brechenmacher T. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert 13. Die Bonner Republik: Politisches System und innere Entwicklung der Bundesrepublik. Gebundenes Buch / T. Brechenmacher. – München, 2010; Görtemaker M. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart / Manfred Görtemaker. – München, 1999; Görtemaker M. Die Berliner Republik. Wiedervereinigung und Neuorientierung. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung; Jesse, Eckhard: Die Demokratie der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung in das politische System. Berlin, Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 1997; Zeh, Wolfgang Parlamentarismus. Historische Wurzeln Moderne Entfaltung. 2. völlig neubearbeitete Auflage, Heidelberg, 1983; Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века / О. Ференбах. – М., 2001; Ян Э. Спорные политические вопросы с точки зрения современной истории / Эгберт Ян [пер. с нем. М. А. Елизарьевой]. – М. : РОССПЭН, 2014.
2. Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы / Пер. с нем. Г. Я. Рудого. Под об. ред. и с предисловием Я. С. Драбкина. М. 1996.
3. Olzog G., Liese H.J. Die politischen Parteien in der Bundesrepublik Deutschland. München-Wien, 15. Auflage. 1985.
4. Tempel Karl G. Die Parteien in der Bundesrepublik Deutschland. Grundlagen.

- Funktionen. Geschichte. Programmatik. Organisation. Überarbeitete und veränderte Neuauflage 1990. – Berlin. – S.17–18.
5. Kaden, Albrecht. Einheit oder Freiheit. Die Wiedergründung der SPD 1945/1946. 2. Auflage. Berlin – Bonn, 1980. – S.125.
 6. Миллер Сюзанна, Поттхоф Хайнрих: Краткая история СДПН 1848 – 1990. – К.: Изд-во «Основні цінності» – 2000. – С.197. Об'єднання партій 1946
 7. Handschuh-Kremer-Kretschmer-Zeh Wegweiser Parlament. Parlamentarismus. Der Weg ins Parlament. Fraktionen.Gesetzgebung.Sonderauflage der Landeszentrale für politische Bildung. 1986, Heiderberg. Druk Glausen & Bosse, Leck – 537S.
 8. Grundgesetz für Bundesrepublik Deutschland. Deutschrussische Textausgabe. Bearbeitung des russischen Textes: Stefanie Solotych. Bundeszentrale für politische Bildung. Stand: Dezember 2000 – Berlin, 2001. – S.47.
 9. Tempel Karl G. Die Parteien in der Bundesrepublik Deutschland. Grundlagen. Funktionen. Geschichte. Programmatik. Organisation. Überarbeitete und veränderte Neuauflage 1990. – Berlin. – S.72–74.
 10. Backes, Uwe /Eckhard, Jesse (Hersg.) Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland, 4 Auflage. Bonn, 1996, 608S. (Bundeszentrale für politische Bildung).
 11. Dieter Langewiesche Parlamentarismus Parteistaat. Ordnungpolitische Konzeptionen in historischer Perspektive. Modell Deutschland. Erfolgsgeschichte oder Illusion. Herausgegeben von Thomas Hertfelder und Andreas Röder. Göttingen. 2007. – S.63–64.
 12. Gesetz über die politischen Parteien. Parteiengesetz. Materialien zu Politik und Gesellschaft in der Bundesrepublik Deutschland. – Inter Nationes. – Bonn. 1994.
 13. Raab Klaus Das sind unsere Parteien. Wahl spezial. Cicero Magazin für politische Kultur. Alles zur Bundestagswahl 2017. – S.56–68.
 14. Див. додаток №3; 6. Таблица результатів виборів до Бундестагу ФРН за 1949 – 2017 та блиця втрат ХДС і СДПН.
 15. Див. додаток №4. Таблица результатів виборів до Бундестагу ФРН за 1949–2017 pp.
 16. Zusammengewachsen 20 Jahre Deutsche Einheit. Bundeszentrale fürpolitische Bildung. 2010, S.4.
 17. Закон про нове регулювання розподілу місць у Бундестазі від 21 лютого 2013 р. <http://www.bundestagwahl-bw.de/wahlssystem1.html>. До-ступ10.03.2017.
 18. Statut der Christlich-Demokratische Union. Stand 11. Dezember 1995. – Bonn, – S.3.
 19. Grundsatzprogramm der GDU 1994. Bonn. S.3, 8, 73.
 20. Parteien und Wählervereinigungen in Parlamenten // https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_politischen_Parteien_in_Deutschland
 21. Das Grundsatzprogramm der Christlich–Demokratische Union 1994. – Bonn, – S.75.

22. Grundsatzprogramm der CDU (1978) // Die Programm der CDU. Der Weg zum Grundsatzprogramm. Dokumentation. – Bonn, – S.191.
23. Parteitag der CDU Deutschlands. Protokoll 21. – 23. Februar 1994. – Bonn, – S. 335.
24. Freiheit und Sicherheit. Grundsätze für Deutschland. Das Grundsatzprogramm. Beschlossen vom 21. Parteitag Hannover, 3. – 4. Dezember 2007. – 120S.
25. Das Grundsatzprogramm der Christlich–Demokratischen Union 1994. – Bonn, – S.41.
26. Quelle Ifratest dimap, Bundestagwahl in Deutschland am 22. September 2013. Wahlanalyse, Viola Neu, Konrad-Adenauer-Stiftung, S.2 – 3; http://www.kas.de/wf/doc/kas_35530-544-1-30.pdf?131220112410. Доступ 16 березня 2017 р.
27. Das Grundsatz Programm der CDU / <https://www.cdu.de/grundsatzprogramm>
28. Див. додаток №3. Підсумки виборів до Бундестагу ФРН у 2017 році,
29. Grundsatzprogramm der Gristlich-Sozialen Union in Bayern. – München, – 1993. – S. 14.
30. Програма ХСС https://www.bundestag.de/blob/196092/fde8228a5d/kapitel_01_07_wahlergebnisse_nach_parteien-data.pdf
31. Урядова програма https://www.csu.de/common/csu/content/csu/hauptnavigation/dokumente/2018/Regierungsprogramm_2018.pdf
32. Kurt Klotzbach: Der Weg zur Staatspartei. Programmatik, praktische Politik und Organisation der deutschen Sozialdemokratie 1945 bis 1965, Verlag J.H.W. Dietz Nachf. Berlin/Bonn 1982.
33. Grundsatzprogramm der SPD 1959. – Bonn, – S. 32.
34. Brandt W. Über die Tag hinaus. Eine Zwischenbilanz. – Hamburg, – 1974. – S.112.
35. Grundsatzprogramm der SPD 1959. – Bonn, – S. 8.
36. Das Regirungsprogramm der SPD. Reformen für Deutschland. Bonn, – 1994, – S. 38,44.
37. Grundsatzprogramm der SPD 1959. – Bonn, – S. 13.
38. Das Regirungsprogramm der SPD. Reformen für Deutschland. Bonn, – 1994, – S. 37.
39. Arbeit, Innovation und Gerechtigkeit. SPD-Wahlprogramm für die Bundestagswahl 1998. – Bonn. – 1998. – 80S.
40. Frieden. Freiheit. Solidarität. Sozialnachhaltigkeit. Hamburger Programm Das Grundsatzprogramm der SPD. Beschlossen auf dem Hamburger Bundesparteitag der SPD am 28. Oktouber 2007. – 80 S.
41. Ibid, – S.42, 8.
42. Рішення правління СДПН https://www.bundestag.de/blob/196092/fd29961e135c65b5ed5d/kapitel_01_07_wahlergebnisse_nach_parteien-data.pdf – S. 10
43. Satzung der FDP // Deutsche Parteiprogramme / Hrsg. von Mommsen W. – München, – 1960. – S. 803.

44. Beschluß des F. D. P. Bundesparteitages, – Wiesbaden 24. Mai 1997. – Bonn, – 1997. – S.32.
45. Вільна демократична партія – результати парламентських виборів 2017 року https://www.bundestag.de/blob/196092/fd299664381e135c65b5ed31e8228a5d/kapitel_01_07_wahlergebnisse_nach_parteien-data.pdf – S.5.
46. Bündnis 90/Die Grünen. Programm zur Bundestagswahl 1994. – Bornheim, – S.6, 8.
47. Kleinert H. Abstieg der Parteiendemokratie. Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2007, – № 35–35. – S.7.
48. Див. додаток №3; 4. Таблиця результатів виборів до Бундестагу....
49. Endlich am Ziel – und weiter unterwegs <https://www.gruene-bw.de/wahlen/landtagswahl/winfried-kretschmann/>
50. Див. додаток №3; 7. Результати виборів 2017 р. та наступне https://www.bundestag.de/blob/196092/fd299664381e135c65b5ed31e8228a5d/kapitel_01_07_wahlergebnisse_nach_parteien-data.pdf – S.2.
51. Programm der Partei des Demokratischen Sozialismus (1993). – Berlin, – S.23.
52. Ліва партія – результати парламентських виборів 2017 року https://www.bundestag.de/blob/196092/fd299664381e135c65b5ed31e8228a5d/kapitel_01_07_wahlergebnisse_nach_parteien-data.pdf - S.6.
53. Deutsche Welle 11.07.2017 <https://www.dw.com/du/%DU%BD%D0%B5%>
54. Див. додаток №9; 7. Підсумки земельних виборів у східних землях у період 1990 – 2020 рр.
55. Die Republikaner. Parteiprogramm. – 1993. – Bonn, – 96S.
56. <http://www.ifd-allensbach.de/studien-und-berichte/sonntagsfrage/gesamt.html>
57. Див. додаток №3; 4. Підсумки парламентських виборів 2017 року https://www.bundestag.de/blob/196092/fd299664381e135c65b5ed31e8228a5d/kapitel_01_07_wahlergebnisse_nach_parteien-data.pdf – S.2.
58. Что провал на выборах в Тюрингии значит для Меркель и партий ФРГ? <https://www.dw.com/ru/что-провал-на-выборах-в-тюрингии-значит-для-меркель-и-партий-фрг/a-51020648>

РОЗДІЛ VI. Загальнонаціональні інтереси та політичне лідерство у вимірах «канцлерської демократії»

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Duetschland. Bundeszentrale für politische Bildung. Stand Dezember 2000. S.89.
2. Siwert-Probst J. Die Klassischen aussenpolinischen Institutionen // Deutschlands neue Aussenpolitik. Band 4. Institutionen und Ressourcen. München, 1998. – S.14.
3. Baring A., Schölgen G. Kanzler, Krisen, Koalitionen. – Berlin, – 2002. – S.12–13.
4. Дані щодо федеральних канцлерів Німеччини з 1949 р. <https://www.query=wikipedia+bundeskanzler+der+BRD+Liste+der+bundeskanzler+seit+1949>

5. Воробьева Л. М. Внешняя политика ФРГ на пороге XXI века. – М., – 2000. – С. 66.
6. Baring A. Über deutsche Kanzler // Der Monat. Oktober 1969. – S. 14.
7. Брандт В. Воспоминания. М., – 1991. – С. 41.
8. Griffith William E. Die Ostpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, – 1981. – S. 77.
9. Kanzler und Minister 1949 – 1998. Biografisches Lexikon der deutschen Bundesregierungen. Hrsg. U. Kemp, H.G. Merz. Wisbaden, – 2001. – S. 86.
10. Pfetsch F.R. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik 1949 – 1992: von der Spaltung zur Vereinigung. München, 1993. – S. 146.
11. Griffith William E. Die Ostpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, – 1981. – S. 79–80.
12. Die Adenauer Ära. Die Bundesrepublik Deutschland 1949 – 1963. Hrg. von Werner Bühler. München Zürich. 1993.
13. Die Bundesrepublik Deutschland 1955–1966. Informationen zur politischen Bildung. Bonn, 1992. – S. 18.
14. Хакке К. Великая держава поневоле (внешняя политика Федеративной Республики Германии). М. 1995. – С. 71.
15. Павлов В. Н. Политическое лидерство в условиях «канцлерской демократии» // Мировая экономика и международные отношения, 2011. – № 11. – С. 31.
16. Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард. Секреты «экономического чуда». М., 1997.
17. Caro M.U. Der Volkskanzler Ludwig Erhard. Köln, 1969.
18. Übersicht der Wahlen seit 1946, Wahlgewinner Bundestagswahl 1965 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
19. Übersicht der Wahlen seit 1946, Landtagswahl Nordrhein-Westfalen 1966 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
20. Übersicht der Wahlen seit 1946, Landtagswahl Hessen 1966 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
21. Leitenberger V. Lüdwig Erhard. Der Nationalökonom als Politiker. Göttingen, 1986.
22. Патрушев А. И. Король красноречия Курт Георг Кизингер / Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель. М. – 2009. – С. 349.
23. Schiller und Strauß. Plisch und Plum entzaubert / Manfred Schäfers // Frankfurter Allgemeine. — 28.09.2005.
24. Übersicht der Wahlen seit, Landtagswahlen 1966-1968 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
25. Павлов В. Н. Политическое лидерство в условиях «канцлерской демократии» // Мировая экономика и международные отношения, 2011. – № 11. – С. 31.
26. Übersicht der Wahlen seit 1946, Landtagswahl Baden-Württemberg 1972 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>

27. Übersicht der Wahlen seit 1946, Bundestagswahl 1972 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
28. Пагрушев А. И. Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель. – М. – 2009. – С.374.
29. Übersicht der Wahlen seit 1946, Bundestagswahl 1983 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
30. «Eütremes Maß An Instinktlosigkeit» / Der Spiegel, № 44, 1986. – S.17–21.
31. Kanzler und Minister 1949 – 1998. Biografisches Lexikon der deutschen Bundesregierungen. Hrsg. U. Kemp, H.G. Merz. Wisbaden, – 2001. – S.374.
32. Baring A. Über deutsche Kanzler // Der Monat. Oktober 1969. – S.281.
33. Übersicht der Wahlen seit 1949, Bundestagswahl 1983 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
34. Aufbruch und Erneuerung : Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert; Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen ; Bonn, 20. Oktober 1998. – 51 S.
35. Übersicht der Wahlen seit 1946, Landtagswahl Nordrhein-Westfalen 2005 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
36. Übersicht der Wahlen seit 1946, Bundestagswahl 2005 <http://wahl.tagesschau.de/uebersicht-der-wahlen.shtml>
37. Endlich am Ziel – und weiter unterwegs <https://www.gruene-bw.de/wahlen/landtagswahl/winfried-kretschmann/>
38. Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. – München, 2012. – 461 s.
39. Der Spiegel. 2010 Dezember. № 48. – S.21.
40. Financial Times, Deutschland. 29. Dezember. 2010.
41. Тимошенко Е.П. Выборы в германский парламент: основные результаты и их влияние на партийно-политическую систему Германии. Германия. 2013. Часть 1. Доклады Института Европы РАН. – М. – 2014 – С.34 – 50; http://gazeta.dt.ua/international/partneri-mimovoli-_html
42. Див. www.statistik-bund.de/wahlen; Bundestagswahl in Deutschland am 22. September 2013. Wahlanalyse, Viola Neu, Konrad-Adenauer-Stiftung, S.6; http://www.kas.dewf/doc/kas_35530-544-1-30.pdf?131220112410.
43. Белов В.Б. Минимальный экономический рост при снижении экспорта / Германия. 2013. Часть 1. Доклады Института Европы РАН. – М. – 2014 – С.11 – 33.
44. Доступ на: <http://bioeconomy.de/spitzencluster-bioeconomy/region///>
45. Schulz ist so bleibt wie Merkel <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/martin-schulz-und-angela-merkel-sind-jetzt-gleich->
46. Кривонос Р. А. Ангела Меркель / Європейський Союз: економіка, політика, право: енциклопедичний словник / редкол.: В. В. Копійка – К. 2011. – С. 216 – 217.

47. Див. додаток №5. Перелік номінантів на пост Федерального канцлера від ХДС/ХСС і СДПН.

РОЗДІЛ VII. «Економічне диво» і подальший розвиток складових соціальної держави

1. Festing, Heinrich: Adolph Kolping und sein Werk. Verlag Herder, Freiburg im Breisgau 1981; Feldmann, Christian: Adolph Kolping. Ein Leben der Solidarität. Herder, Freiburg 2008.
2. Stein L. van. Geschichte der sozialen Bewegungen Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. Bd. III. München, 1921; Кочеткова Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/130203>
3. Штейн Л. фон. История социального движения Франции с 1789 года / Л. фон Штейн. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1872. – 320 с.
4. Штейн Л. фон. Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательств Франции, Англии и Германии / Л. фон Штейн. – СПб. : Изд-во А. С. Гиероглифова, 1874. – 650 с.
5. Штейн Л. фон. История социального движения Франции с 1789 года / Л. фон Штейн. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1872. – С. 281.
6. Штейн Л. фон. Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательств Франции, Англии и Германии / Л. фон Штейн. – СПб. : Изд-во А. С. Гиероглифова, 1874. – с. 575.
7. История Германии: учебное пособие: в 3 т. / под. общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Т.3: Документы и материалы. – М.: КДУ, 2008. – С. 262–264.
8. См.: Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепция, практика / Под общ. ред. А.Ю. Чепуренко. М., 2001. С. 122–129.
9. Eberhard Eichenhofer (Hrsg.): Bismarck, die Sozialversicherung und deren Zukunft. Berlin 2000, S. 15–41.
10. Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik im Deutschen Kaiserreich (1871–1918). – München, 1996. – S. 102, 104.
11. Neumann L.-F. Die Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland. Fr. a. M. / L. F. Neumann, K. Schaper. – Campus Verlag, 2008. – S. 43–44.
12. Ritter G. Der Sozialstaat: Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. München, 1989.
13. Neumann L.-F. Die Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland. Fr. a. M. / L. F. Neumann, K. Schaper. – Campus Verlag, 2008. – S. 44.
14. Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit: NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich / hrsg. von Hockerts H. G. – München, 1998. – S. 8–9.
15. Tuchtfeldt E. Soziale Marktwirtschaft als ordnungspolitisches Konzept / Perspektiven der Sozialen Marktwirtschaft. Hrsg. von Friedrun Quaas und Thomas Straubhaar. Bern u.a., 1995. S. 30.
16. Winkler H.-A. Der lange Weg nach Westen. Bd. 2. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 2001. – S. 214.

17. Hoffmann, D. Sozialpolitische Neuordnung in der SBZ/DDR. Der Umbau der Sozialversicherung 1945–1956 / D. Hoffmann. – München, 1996. – S.109.
18. Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit: NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich / hrsg. von Hockerts H. G. – München, 1998. – S.10.
19. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundeszentrale für politische Bildung. Stand: Dezember 2000. Berlin. 2001. – S.47.
20. Meyer Th. Theorie der Sozialen Demokratie. Wiesbaden, 2005. S. 313–378.
21. Winkler H.-A. Der lange Weg nach Westen. Bd. 2. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 2001. 742 s. = C.214.
22. Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы / Пер. с нем. Г. Я. Рудого. Под об. ред. и с предисловием Я. С. Дабкина. М. 1996. – С.259.
23. Görtenmaker M. Kleine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2002. 243 s.
24. Павлов Н. В. История современной Германии, 1945—2005. М.: АСТ, 2006. – С.235.
25. Winkler H.-A. Der lange Weg nach Westen. Bd. 2. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 2001. 742 s. = C.160.
26. Эрхард Л. Благосостояние для всех. М.: Дело, 2001. 332 с. =С.165.
27. Германская история в новое и новейшее время. Т. 2 / под ред. С. Д. Сказкина. М.: Наука, 1970. – С.33.
28. Там само. – С.463.
29. Stoltenberg G. Wendepunkte: Stationen deutscher Politik 1947-1990. Berlin: Dietz, 1997. 383 s. =C.109.
30. Geurner R. Ein «Dritter Weg», der seinen Namen nicht verdient. Berlin: Ullstein Verlag, 2000. 342 s. =C.147.
31. Der Staat in der Wirtschaft der Bundesrepublik / hrsg. D. Grösser. Opladen: Westdeutsche Verlag, 1985. 243 s.= 86.
32. Ibid. S.5, 84.
33. Schwarz H.-P. Adenauer. Der Staatsmann: 1952–1967. Stuttgart: DVA, 1991. 299 s. = C.183.
34. Weimer W. Deutsche Wirtschaftsgeschichte: von der Währungsreform bis zum Euro. Hamburg: Hofmann und Campe, 1998. 478 s. = 86.
35. Müller Gl. Mitbestimmung in der Nachkriegszeit. Düsseldorf: Schwann, 1987. 378 s. = 320.
36. Schwarz H.-P. Adenauer. Der Staatsmann: 1952–1967. Stuttgart: DVA, 1991. 299 s. = C.112.
37. Эрхард Л. Благосостояние для всех. – М.: Начала Пресс. 1991. – С.21 – 22.
38. Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit: NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich / hrsg. von Hockerts H. G. – München, 1998. – S. 9.
39. Белов В. Б. Социальное государство в Германии / Социальная Европа в XXI веке /под. ред. М. В. Каргаловой . – М.: Весь мир, – 2011. – С.244.

40. Эрхард Л. Благосостояние для всех. М., 1991. С. 232.
41. Там само. – С. 231.
42. Див.: Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепция, практика / Под общ. ред. А. Ю. Чепуренко. М., 2001. С. 122–129.
43. Sozialgesetzbuch (SGB) Zwölftes Buch (XII) – Sozialhilfe – (Artikel 1 des Gesetzes vom 27. Dezember 2003, BGBl. I S. 3022) Inhaltsverzeichnis: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_12/inhaltsverzeichnis.html
44. Иванчук Д. В. Становление идеологии и практики социального рыночного хозяйства в ФРГ (вторая половина 1940 – нач.1960 гг.). Самара: Изд-во СГЭУ, 2012, с. 167–168.
45. Die Bundesrepublik Deutschland 1966–1974. Informationen zur politischen Bildung. Bonn, 1992., с. 191.
46. Baring A., Scholgen G. Kanzler, Krisen, Koalitionen. Berlin: Siedler Verlag, 2002. – С. 216.
47. Deutsche Geschichte 1962–1983. Dokumente in zwei Bänden. Bd. 2. F/m, 1985., с. 31, 32.
48. История Германии. Т. 2 / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. М.: КДУ, 2008. с. 452.
49. Осипова Ж. П. Трудовой договор в ФРГ // Государство и право. 1996. № 2. С. 126.
50. Görtenmaker M. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland: von der Gründung bis zur Gegenwart. München: Goldman Verlag, 1999. с. 39.
51. Deutschland in den 70er/80er Jahren. Informationen zur politischen Bildung. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2001., с. 77.
52. История Германии. Т. 2 / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. М.: КДУ, 2008., с. 460. 461.
53. Weimer W. Deutsche Wirtschaftsgeschichte: von der Währungsreform bis zum Euro. 1. Aufl. Hamburg: Hofmann und Campe, 1998., с. 87.
54. Дарендорф Р. От социального государства к цивилизованному обществу // ПОЛИС. 1993. № 5. – с. 33.
55. Пенсійне забезпечення / Факти про Німеччину. Франкфурт на Майні, Соціететс. – 1993. – С. 286.
56. Münch, U. Sozialpolitik und Föderalismus / U. Münch. – Opladen: Leske+Budrich, 1997. s. 98, 100, 103,108.
57. Modell Deutschland. Erfolgsgeschichte oder Illusion? Hrsg. Von Thomas Hertfelder und Andreas Rödder. Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. – Göttingen – S. 28–30.
58. Шрёдер Г. Решения. Моя жизнь в политике / пер. с нем. Г. Леоновой. – М.: Изд-во «Европа», 2007. – 552 с. – 179, 221.
59. Тоганова Н.В. ФРГ и перспективы социального государства. – С.76.
file:///C:/Users/Kudani/Desktop/Соціал_ФРН_2020-статі/toganova3.pdf
60. Факти про Німеччину. Актуальне видання, 2018. Підрозділ / Міцна со-

ціальна держава <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/uk/kategoriyi/suspilstvo/micna-socialna-derzhava>

61. Там само. <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/uk/kategoriyi/suspilstvo/micna-socialna-derzhava#background-page-5>
62. Факти про Німеччину. Актуальне видання, 2018. Соціальна мережа задля захисту <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/uk/kategoriyi/suspilstvo/micna-socialna-derzhava>)

РОЗДІЛ VIII. Сходження громадянського суспільства за «сприяючої держави»

1. Lothar Gall Gebunden von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft. – München, Oldenbourg Verlag, 1993. – 167S.; Fritz Lang, Katja Mulansky, Thomas Mulansky Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts. Recht, Besteuerung, Gestaltungspraxis. – Schäffer-Poeschel Verlag, 2010 – 393S.; Lutz Niethammer Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke, Fragen, Perspektiven. – Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag, 1990. – 718 S.; Reimer S. Die Stärke der Zivilgesellschaft in Deutschland: Eine Analyse im Rahmen des Civicus Civil Society Index Projektes. – Berlin: Maecenata Verlag, 2006 – 223 S.; M.Riedel, H. Seubert, F.Sprang Bürgerliche Gesellschaft. Eine Kategorie der klassischen Politik und des modernen Naturrechts. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011.– 380 S.; E.Schrader Die Formierung der bürgerlichen Gesellschaft 1550–1850. – Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag, 1996.–160 S.; Кудряченко А. І. Партиїно-політична система і громадянське суспільство сучасної Німеччини // Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. Посібник/Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, А. І. Кудряченко та ін. – К.: Либідь, 2008.– 440с.; Солошенко В. В. «Сприяюча держава» та громадянське суспільство як основні складові діючої демократії в Німеччині // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць.– К.: Фоліант, 2012. – С.220; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Політичні вчення в Німеччині. – К.: Либідь. – 2002.
2. [Electronic resource]. – Regime of access: //http: www. stern. de/
3. Декларация прав человека и гражданина от 26 августа 1789 г. / Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие, 5-е издание. – М. – 2006. Wolters Kluwer. – С.80–82.
4. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Gesammelte Werke. – T1. – Hamburg: Felix Meiner Verlag. – 1989. – S. 87.
5. Immanuel Kant's Sammtliche Werke. Bd. 2 – Bonn: R.M. Buch und Medienvertrieb, 2000. – S. 124.
6. Stein L. von. Geschichte der sozialen Bewegungen Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. Bd. III. München, 1921.
7. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи) / Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Монографія. За

- ред. проф. Ф. М. Рудича. – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 399–422.
8. Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). – Немецко-русское издание текста. Федеральный центр политического просвещения. – 2015, Бонн.
 9. Siegfried Weichlein: *Föderalismus und Demokratie in der Bundesrepublik*. Kohlhammer, Stuttgart 2019.
 10. Бергманн В. Введение в понимание германского Основного закона / Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями до 20 октября 1997 г.). Бонн. 1997. – С. 8–9.
 11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Deutschrussische Textausgabe. Bearbeitung des russischen Textes: Stefanie Solotych. Bundeszentrale für politische Bildung. Stand: Dezember 2000 – Berlin, 2001. – S. 23–24.
 12. Жолквер Н. Важные темы в Германии на референдумы не выносят <https://www.dw.com/ru/важные-темы-в-германии-на-референдумы-не-выносят/a-5819768>
 13. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / Упор. М.П. Рагозін, О.В.Сухомлинські. – Донецьк: Видавництво «Донбас», 2001. – С. 7.
 14. Fritz Lang, Katja Mulansky, Thomas Mulansky *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts. Recht, Besteuerung, Gestaltungspraxis*. – Schäffer-Poeschel Verlag, 2010.
 15. Дітмар Штюдeman «Громадянське суспільство в Німеччині». – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/gromadyanske_suspilstvo_v_nimechhini-2725.vhtml.
 16. Hoffmann, Reiner: *Einheit ist Grundlage für unseren Erfolg. 70 Jahre DGB: einblick Oktober 2019* <https://www.dgb.de/themen/++co++8a133d66-e372-11e9-b8a9-52540088cada>
 17. Профспілки – соціальні партнери / Факти про Німеччину 1992. – Соціететс, Франкфурт на Майні, 1993. – С. 271–272.
 18. Fakten - Der Bundestag auf einen Blick. So arbeitet der Deutsche Bundestag (19. Wahlperiode) <https://www.btg-bestellservice.de/index.php?sid=4f58ff0f440a70e8391dc70053de509f&navi=1&subnavi=50>
 19. Mitglieder in den DGB – Gewerkschaften 2018 / <https://www.dgb.de/uber-uns/dgb-heute/mitgliederzahlen/2010>
 20. Görtemaker, Manfred: *Beginn der Regierung Schröder Fischer / Die Berliner Republik. Wiedervereinigung und Neuorientierung*. – Bonn, 2009. S. 107–113.
 21. Statistische Ämter des Bündnis und der Länder. Arbeitslose, Arbeitslosenquote und gemeldete Arbeitsstellen <http://www.statistikportal.de/de/arbeitslose-arbeitslosenquote-und-gemeldete-arbeitsstellen>

22. Nachhaltigkeits- Strategie für Duetschland / Стратегия устойчивого развития Германии. Новая редакция <https://www.bundesregierung.de/breg-de/themen/nachhaltigkeitspolitik>
23. Сколов С. Скасовується майже 880 рейсів 23 листопада через страйк пілотів <https://www.dw.com/uk/lufthansa-скасовує-майже-880-рейсів-23-листопада-через-страйк-пілотів/a-36480908>
24. Вільне віросповідання / Факти про Німеччину, Вид-во Societäts-Verlag. – С. 132 – 133 / file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_Соц_держава/Факти_ФРН-2018/tatsachen_2018 ukr.pdf
25. Демографія /Факти про Німеччину, Вид-во Societäts-Verlag.– С. 10 – 12 / file:///C:/Users/Kudani/Desktop/Економ_див_Соц_держава/Факти_ФРН-2018/tatsachen_pdf
26. Nordmann, A. Das «Jahr der Gleichstellung» <https://www.frauenrat.de/das-jahr-der-gleichstellung-2020/> 25. Februar 2020.
27. Активне громадянське суспільство / Факти про Німеччину, Вид-во Societäts-Verlag.–С.126 – 127 file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_держава /Факти_ФРН-2018/tatsachen_pdf
28. Deutsch-Französische Forum <https://www.ffa-dff.org/de/home>
29. Німецько-польсько-російський триалог 31.08.2019 <http://research.sfu-kras.ru/node/13325>)
30. Членство у неурядових організаціях / Факти про Німеччину. 2018, Societäts-Verlag.–С.126 file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_держава / Факти_ФРН-2018/tatsachen_pdf
31. Шагалін Д. Союз 90/«Зеленые» – дитинця внепарламентской оппозиции <https://www.dw.com/ru/a-1157305>
32. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Deutschrussische Textausgabe. Bearbeitung des russischen Textes: Stefanie Solotych. Bundeszentrale für politische Bildung. Stand: Dezember 2000 – Berlin, 2001.– S. 14.
33. Бурхлива зміна ЗМІ / Факти про Німеччину. 2018, Societäts-Verlag.– С. 146 – 147. file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_держава /Факти_ФРН-2018/tatsachen_pdf
34. Horbelt, Benjamin von. Horizont.net: Reichelt fusioniert «Bild» und «Bild am Sonntag», Horn geht wohl <https://www.turi2.de/aktuell/horizont-reichelt-fusioniert-bild-und-bild-am-sonntag-horn-geht/>
35. Солошенко В. В. «Сприяюча держава» та громадянське суспільство як основні складові діючої демократії в Німеччині // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць / За заг. ред. д. і. н, проф. Кудряченка А. І. // Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України».– К.: Фоліант, 2012.–С.220.
36. Das Bundespresseamt von 1949 bis heute / <https://www.bundesregierung.de/breg-de/bundesregierung/bundespresseamt/geschichte-und>
37. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи) / Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Монографія. За ред. проф. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 399 – 422.

РОЗДІЛ ІХ. Тягар вини та етапи подолання нацистського і тоталітарного минулого

1. Bergmann W. Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989. Opladen, 1991; Brochhagen U. Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer. Hamburg, 1994; Broszat M. Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte. München, 1988; Frei N. Vergangenheitspolitik. München, 1996; Jaspers K. Die Schuldfrage. München, 1987; Jeismann M. Auf Wiedersehen Gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von morgen, München, 2001; Heft J. Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland. Berlin, 1998; Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Berlin, Propyläen, 1987 (5. Auflage München (Herbig) 1997); Reichel P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. München, 2001; Winkler H.A. Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte. Bd 1–2. – München, 2002; Борозняк А.И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века / Александр Борозняк. – М. : Политическая энциклопедия, 2014; Ваглин А. Ю. «Германия в XX веке». М.: РОССПЭН; Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. – М.: РОССПЭН. – 2012; Любин В. П. Преодоление прошлого: Споры о тоталитаризме: Аналитический обзор / РАН ИНИОН. – М., 2004; Шерпер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого ... – М. – 2012.
2. Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrg. H.König, M.Kohlstruk, A.Wöll. – Opladen – Wiesbaden, – 1998; König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. – Frankfurt am Mein. – Fischer Taschenbuch Verlag. – 2003. – S.5.
3. Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung, 1948–1990. – Darmstadt. – 1999; Winkler H.A. Der lange Weg nach Westen. – München. – 2001. – Bd. 2. – S. – 446.
4. Див. Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. – М.: РОССПЭН. – 2012. – С. 13–14.
5. Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945–1949 / Ed. by Merrit A. J. & R. L. University of Illinois Press. 1970. P. 31, 32, 171.
6. Шмитт К. Государство. Право и политика / пер. с нем. и вступ. статья О. В. Кильдюшова; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов. М.: Территория будущего, 2013. – С. 311.
7. Fahlbusch M. «Wo der deutsche... ist, ist Deutschland!» Die Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933. Bochum: Brockmeyer, 1994.
8. Нюрнбергский процесс / Энциклопедия Третьего рейха. «ЛОКИД-ПРЕСС», М. – 2003. – С. 306.
9. Там само. – С. 306–308.

10. Шульце, Гфген Історія Німеччини /Пер. з нім. О. Насика. – К.: Наука, – 2010. – С.215.
11. Frei N. «Siegerjustiz?» Das Problem der Kriegsverbrecher». Цит. По: Studt C. «Die Deutschen im XX. Jahrhundert»: ein historisches Lesebuch. München, Beck, S.199.
12. Там само.
13. Franck D. «Jahre unseres Lebens. 1945–1949». Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, S. 104.
14. Wolgast Eike «Vergangeheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit», (http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/RuCa3_97/wolgast.htm)
15. Franck D. «Jahre unseres Lebens. 1945–1949». Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, S. 105.
16. Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945–1949 / Ed. by Merrit A. J. & R. L. University of Illinois Press. 1970. P. 31, 32, 171.
17. Яспрес Карл / Jaspers Karl Die Schuldfrage. – 1946. – Heidelberg. – 105 S. <http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/18198/bf68f96d1b7120b65dd49e6a604691eb.pdf?sequence=1>.
18. Ватлин А. Ю. «Германия в XX веке». М.: Роспен, с. 136–137.
19. Смирнова Н. А. «Нюрнбергский процесс и послевоенная Германия». (http://pravgos.narod.ru/nurnberg/doc/smirnova_doc.htm)
20. Шеррер Ю. Дискусии во Франции и Германии вокруг «Черной книги» коммунизма // Проблемы всеобщей истории. Сборник статей. – СПб, 2000. – С.91–92.
21. Миллер, Сюзана; Поттхоф, Хфйнрих Краткая история СДПГ. 1848 – 1990. – К.: Вид-во «Основні цінності» – 2000. – С.217–221. (із 375)
22. Яспрес, Карл / Jaspers Karl Die Schuldfrage. – 1946. – Heidelberg. – 105 S. <http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/18198/bf68f96d1b7120b65dd49e6a604691eb.pdf?sequence=1>
23. Ясперс, Карл Духовная ситуация времени. Пер. с нем. Левина М. И. – М. – 2013. – 288 с.
24. Яспрес, Карл / Jaspers Karl Die Schuldfrage. – 1946. – Heidelberg. – 105 S. <http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/18198/bf68f96d1b7120b65dd49e6a604691eb.pdf?sequence=1>
25. Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. – М.: РОССПЭН. – 2012. – С.13–14.
26. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974). – В. – 1974.
27. König H. Ortega und die Bundesrepublik // Die Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte. 1988. Jg. 35. № 3.
28. Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. München, 1996.
29. Див. Marten H.-G. Der niedersächsische Ministersturz. Protest und Widerstand

- der Georg-August-Universität Göttingen gegen den Kultusminister Schlüter im Jahre 1955. Göttingen, 1987.
30. Adorno T.W. Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit Adorno T.W. Eingriffe. Neun kritische Modelle. Frankfurt a. M., 1963.
 31. Див. Rede des Praesidenten der Bundesrepublik Deutschland Richard von Weizsäcker vom 8. Mai 1985 https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-RvW-Rede-8-Mai-1985-russisch.pdf?__
 32. Див. Кёниг Х. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. – М.: РОССПЭН. – 2012. – С. 30.
 33. Див. Верт Н. Сравнивая нацизм и сталинизм сегодня // Россия и Германия на пути к антигитлеровскому согласию. – М., 2000. – С. 172.).
 34. Daniil Goldhagen. Hitlers willige Vollstrecker. Berlin 1998. <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/>
 35. Солошенко В. В. «Викрадене мистецтво» в структурі політики пам'яті Федеративної Республіки Німеччина» // Проблеми всесвітньої історії. К., 2018 – № 5.
 36. Jäger L. Seitenwechsel. Der Fall Schneider/Schwerte und die Diskretion der Germanistik. München, 1988; Leggewie C. Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der Geschichte lernen wollte. München, Wien – 1998.
 37. Jasper G. Die Universität Erlangen-Nürnberg und der Fall Schneider / Schwerte // Leviathan. 1996. Jg.24; Sprache und Literatur. Schwerpunkt: Der Fall Schneider / Schwerte. 1996. H.77; Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS-Vergangenheit der deutschen Hochschulen / hg. H.König et al. München, 1997.
 38. Eckart Conze E., Frei N., Hayes P., Zimmermann M. Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik, unter Mitarb. v. Annette Weinke u. Andrea Wiegeshoff, München: Blessing Verlag 2010.
 39. Döscher H.J. Verschworene Gesellschaft. Das Auswärtige Amt unter Adenauer zwischen Nuebeginn und Kotinuität. Berlin. 1995.
 40. <http://xehe.club/149552-mif-o-denacifikacii-germanii-kak-bylo-na-samom-dele.html>
 41. Frei N. Karrieren im Zwielicht. Hitlers Eliten nach 1945. Franfurkt am Mein. New York, 2001.
 42. http://www.rg-rb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=17200&Itemid=0
 43. Бланк А., Хавкин Б. Вторая жизнь фелдмаршала Паульса. – М. – 1990 – С. 160–165.
 44. <http://xehe.club/149552-mif-o-denacifikacii-germanii-kak-bylo-na-samom-dele.html>
 45. Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной]. – М.: РОССПЭН. – 2012. – С. 77.
 46. Henke K.-D. Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung,

- politische Säuberung, «Entnazifizierung», Strafverfolgung // Politische Säuberung in Europa / hg. K.-D. Henke, H. Woller. München, 1991; Frei N. Karrieren im Zwielficht. Hitlers Eliten nach 1945. Frankfurt a. M., New York, 2001.
47. Pickel, Gert Das politische System der BRD. Die politische Kultur der Bundesrepublik Deutschland. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://slideplayer.de/slide/207440/>
48. Кёниг Х. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. – М.: РОССПЭН. – 2012. – С.26–27.
49. Jaspers K. Wohin treibt die Bundesrepublik? München, 1966; Hug W.F. Der hilflose Antifaschismus. Frankfurt a. M., 1967; Mitscherlich A., Mitscherlich M. Die Unfähigkeit zu trauern. München, 1967.
50. Див. Охотница за нацистами / 05 февраля 2017 / <http://pravdoryb.info/okhotnitsa-za-natsistami-113203.html>
51. Шерпер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого / Ю. Шерпер // Историческая политика в XX веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С.473–505.
52. Михник А. Тернистая дорога диссидента: Два польских визита Вилли Брандта / А. Михник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cogita.ru/polskii-eterburg/nauka/ternistaya-doroga-dissidenta-dva-polskih-vizita-villi-brandta>
53. Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии 1949–1982 / Ш. Бергер // Историческая политика в XXI веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С.33–64.
54. Sontheimer K. «Das Preußische ist uns sowieso ausgetrieben». Die Bundesrepublik zwischen alt und neu. Ein Gespräch mit Kurt Sontheimer // Blätter für deutsche und internationale Politik. 1995. Jg.40. S.669, 672.
55. Солошенко В. В. Проблема захисту та збереження культурних цінностей у Німеччині: нові ініціативи. Зовнішні справи. 2016. №7. С. 40-43.
56. Kulturgutschutzgesetz <http://www.kulturgutschutz-deutschland.de/DE/Alles-ZumKulturgutschutz/Kulturgutschutzgesetz/neuekulturguts>
57. Солошенко В. В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму. Зовнішні справи. 2016. №8. С. 28–33.

РОЗДІЛ X. Національна політика та утвердження сучасної політичної культури

1. Данн О. Нация и национализм в Германии 1770–1990. СПб., 2003. – С.247.
2. Weidenfeld W., Korte K-R. Die Deutschen. Profil einer Nation. Stuttgart, 1991.
3. Данн О. Нация и национализм в Германии 1770–1990. СПб., 2003. – С.94.
4. Шульце П. Немецкий поиск национальной идентичности // Свободная мысль. 2007. № 11. – С.180 <http://dlib.eastview.com/browse/doc/13349004>

5. Weidenfeld W., Korte K-R. Die Deutschen. Profil einer Nation. Stuttgart, 1991. – S. 13.
6. Conze W. Die deutschen Nation. Ergebnis der Geschichte. Cöttingen, 1963. – S. 121.
7. Данн О. Нация и национализм в Германии 1770–1990. СПб., 2003, – С. 84.
8. Bialas W. (Hrsg.). Die nationale Identität der Deutschen. – S. 282.
9. Wolfgang B. (Hrsg.). Die NS-Diktatur im deutschen Erinnerungsdiskurs. – S. 45.
10. Assmann A., Frevert U. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. – S. 101.
11. Ibid, – S.87.
12. Bialas W. (Hrsg.). Die nationale Identität der Deutschen. – S. 165.
13. Терпі, Головей. Слова, що лунають кризь час. Найважливіші в історії людства промови, які змінили світ. Передмова Льюїса Лефема. Пер. з англ. О. Гамурарь – К.: Вид. група КМ_БУКЛС, 2018. – С. 318–332.
14. Loth W. Ost-West Konflikt und deutsche Frage. – München, 1989 – S. 79–80, 143.
15. Dirlmaer , Ulf, Gestrich, Andreas, Hermann Ulrich. Kleine deutsche Geschichte. Stuttgart, – 2006. – S. 167.
16. Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). Бонн. 1997, Основные права. – С. 13 – 23.
17. Там само. – С. 12, 16, 17.
18. Dirlmaer , Ulf, Gestrich, Andreas, Hermann Ulrich. Kleine deutsche Geschichte. Stuttgart, 2006. – S. 214.
19. Максимичев И. Ф. Особенности германского культурно-цивилизационного ландшафта / Германия – вызовы XX века / ред. Белов В. Б. – М. – 2009; Его же – Присоединение. Закат Германской Демократической Республики. Часть первая // Современная Европа. – 2019, №5 – С. 158.
20. Бонвеч Б. Вторая мировая война в национальной памяти Германии и России // Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы конференции российских и немецких историков (Москва, 28–30 октября 2005 г.): Сборник статей / под ред. Б. Бонвеча и А. Ю. Ваглина. – М.: ДиректМедиаПабблишинг, 2007. – С. 10.
21. Шульце П. Немецкий поиск национальной идентичности // Свободная мысль. 2007. № 11. – С.182 <http://dlib.eastview.com/browse/doc/13349004>
22. Кроненберг Ф. Немецкая перспектива после катастрофы 1945 г.: Нация, Основной закон, отечество // Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы конференции российских и немецких историков (Москва, 28–30 октября 2005 г.): Сборник статей / под ред. Б. Бонвеча и А. Ю. Ваглина. – М.: ДиректМедиаПабблишинг, 2007. – С. 28.
23. Там само, С. 26.

24. Шульце П. Немецкий поиск национальной идентичности // Свободная мысль. 2007. № 11. – 177–184 с. <http://dlib.eastview.com/browse/doc/13349004>
25. Klönne A. Zurück zur Nation? Kontroversen zu deutschen Fragen. Köln, 1984. – S. 262.
26. Weidenfeld W., Korte K.-R. Die Deutschen. Profil einer Nation. Stuttgart, 1991. – S.72.
27. Adenauer und Deutsche Frage / Josef Fochepoth Hrsg. – Stuttgart. 1988; Bialas W. (Hrsg.). Die nationale Identität der Deutschen; Klönne A. Zurück zur Nation? Kontroversen zu deutschen Fragen. Köln, 1984; Wolfgang B. (Hrsg.). Die NS-Diktatur im deutschen Erinnerungsdiskurs. Opladen, 2003; Иванова С. В. К вопросу о национальной идентичности в России и Германии (российская идентичность в сравнении со значимым Другим) // Пространство и время. – 2010. – № 2. – <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-natsionalnoy-identichnosti-v-rossii-i-germaniirossiyskaya-identichnost-v-sravnenii-so-znachimym-drugim>; Кауганов Е. Л. Дискурс национальной идентичности в послевоенной Германии // Очерки о европейской идентичности и многокультурности: Сборник / под ред. М. Ю. Мартыновой. – М.: ИЭА РАН, 2013; Кельнер Х., Зофнер Х.-Г. Культурная глобализация в Германии; Грошева Г. В. К вопросу о периодизации трансформации национальной идентичности Германии во второй половине XX – XXI в. (По материалам российской историографии // Сибирские исторические исследования, 2014, № 1; Кириллина А. С. Европейская идентичность немцев // Дневник АШПИ.– 2013. – № 29 <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=2267>; Орлов Б. С. Немцы в поисках идентичности. (Перелистывая страницы книги Хагена Шульце «Краткая германская история») // Актуальные проблемы Европы. – 2001. – № 1 <http://elibrary.ru/item.asp?id=1355470>; Тюкаркина О. М. Немецкий вопрос и проблема формирования немецкой национальной идентичности // Мир и политика. – 2012. – № 12 (75) <http://mir-politika.ru/2594-nemeckiy-voprosi-problema-formirovaniya-nemeckoy-natsionalnoy-identichnosti.html>.
28. Кёниг Х. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л.Ю.Пантиной]. – М.: РОССПЭН. – 2012.
29. Götz I. Deutsche Identitäten: Die Wiederentdeckung des Nationalen nach 1989. – 2011. – Köln – Wien.
30. Демографія. Формувати міграцію / Факти про Німеччину. 2018, – С. 10, 118–120 / file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_Соц_держава/Факти_ФРН-2018/tatsachen_2018_pdf
31. Миллер А. И. Дебаты об истории и немецкая идентичность // Политическая наука. 2005. – № 3. – С. 66–75 <http://elibrary.ru/item.asp?id=9082666>
32. Аньес Арп. Воспоминания о ГДР 20 лет спустя после падения Берлинской стены. Устная история и историческая политика в юбилейный 2009 год. Повседневная жизнь при социализме. Немецкие и российские подходы. М.: РОССПЭН, 2015. – С. 248–258.

33. Mein Land verschwand so schnell ... 16 Lebengeschichten und die Wende 1989/1990 /A.Arp, A.Leo (Hrsg.). Weimar, 2009.
34. Солошенко В. В. Проблема мультикультурализма в Германии: современное состояние. Международная научная конференция «Мультикультурализм в полиэтнических обществах: проблемы изучения и преподавания в России и Европе. Москва, Российская Федерация (2–3 ноября 2011 г.). Институт всеобщей истории Российской академии наук. (Москва). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igh.ru/>
35. Migration, Integration // Statistisches Bundesamt. Bevölkerung, <http://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/MigrationIntegration.html;jsessionid=9D66938BE96D32FA42696136B6EA960D.cae1>
36. Угера А. Русские немцы: как остаться немцем в России? Как стать немцем в Германии? Проблема поиска идентичности на пути интеграции в общество Германии // Информационно-коммерческий портал, Русскоязычный Кёльн http://germany-koeln.net/search/index.php?id_mess=1594
37. Hoskin M. Integration or Non-integration of Foreign Workers: Four Theories // Political Psychology, vol. 5, # 4, 1984. С. 661–685.
38. Joppke C. Multiculturalism and Immigration: A Comparison of the United States and Germany // Theory and Society. Vol. 25, № 4, 1996. P. 449–500.
39. Демографія /Факти про Німеччину file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_Соц_держава/Факти_ФРН-2018/tatsachen_2018_pdf
40. Deutsche Islamkonferenz. Von einer Initiative zu einem gemeinsamen Weg. – Junge Islamkonferenz. – Режим доступа: <http://www.junge-islamkonferenz.de/>
41. Хауер-Тюкаркина О. М. Дискурс национального в современном немецком обществе / Европейская политика № 4 (71) 2013.
42. Турецкий премьер заявил, что его родственники боятся жить в Германии // Институт религии и политики / <http://i-r-p.ru/page/stream-event/index-18732.html>
43. Вайнштейн Г. Идентичность инокультурных меньшинств и будущее Европы // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 4. – С. 9 / <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0587/analit05.php>
44. Merkel hält Multikulti für «absolut gescheitert» // Die Welt. – [Электронный ресурс]. – http://www.welt.de/videos/politik_original/article10340788/Merkel-haelt-Multikulti-fuer-absolut-gescheitert.html
45. Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. – München, 2012. – 461 s.
46. Schwarz P. Die Sarrazin-Debatte eine Provokation – und die Antworten. – Hamburg, 2010. – S. 111–112.
47. Сарацин Т. Німеччина сама себе руйнує. Як ми ставимо на кін долю нашої країни / Пер. з нім. Тарашук П. – К.: Темпора, 2016. – С. 394, 666–667.
48. Там само. – С. 460.

49. Schayan J. Zusammen leben in Deutschland // Deutschland. – 2008. – № 5. – S. 44.
50. Величко О. Дискуссия о религиозно-культурном многообразии: немецкие католики о возможности диалога с исламом // Россия и мусульманский мир. – 2008. – № 3. – С. 169. – [http://www.isras.ru/files/File/ezhegodnik/2007/Diskussiya%20o%20religiozno-kulturnom%20mno goob razii.pdf](http://www.isras.ru/files/File/ezhegodnik/2007/Diskussiya%20o%20religiozno-kulturnom%20mno%20goob%20razii.pdf)
51. Солошенко В. В. Особливості мультикультурного розвитку Федеративної Республіки Німеччина. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету № 42. 2015. С. 290-291
52. Орлов Б. С. Проблемы идентичности в современной Германии // Аналит. обзор / Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Зап. Европы и Америки; Отв. ред. В. П. Любин. – М., 2012. – 76 с.
53. Країна потужної науки / Факти про Німеччину file:///C:/Users/Desktop/Економ_див_Соц_держава/Факти_ФРН-2018/tatsachen_018_ukr.pdf
54. Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat <https://www.bmi.bund.de/DE/ministerium/behoerden-und-einrichtungen/behoerden-und-einrichtungen-artikel.html>
55. В Хемнице правые радикалы устроили беспорядки после гибели мужчины // DW <https://www.dw.com/ru/в-хемнице-правые-радикалы-устроили-беспорядки-45238734>
56. Науман Н., Гурков А. Европейцы теряют доверие к Евросоюзу // Deutsche Welle. 01.05.2013 www.dw.de/европейцы-теряют-доверие-к-евросоюзу/a-16781391
57. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности / Час национального восприятия. Республиканские убеждения или национальное сознание? – Донецк: Донбасс, 1999.–123 с.
58. Sontheimer, Kurt / Wilhelm Bleek. Grundzüge des politischen Systems Deutschlands. Bundeszentrale für politische Bildung. – Bonn, 2003. S.179–185.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрасимов П. А. Четверть века послем Советского Союза / П. А. Абрасимов. – М., 2007.
2. Альтман И. А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР: Учебное пособие / И. А. Альтман. – М., 2002.
3. Апатов С. И. Американская буржуазная историография германской проблемы / С. И. Апатов. – М. : Международные отношения, 1966.
4. Артемов В. А. Германия и Россия на изломах истории / В. А. Артемов. – Воронеж, 2004.
5. Ахтамзян А. А. Объединение Германии или аншлюс ГДР к ФРГ / А. А. Ахтамзян. – М., 1994.
6. Ахтамзян А. А. Объединение Германии. Обстоятельства и последствия: очерки / А. А. Ахтамзян. – М., 2008.
7. Баранова К. Объединение Германии и его последствия / К. Баранова, В. Белов, И. М. Борисова и др. – М., 1998.
8. Белецкий В. Н. Потсдам 1945: История и современность: 2-е изд., перераб. и доп. / В. Н. Белецкий. – М., 1987.
9. Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии 1949–1982 / Ш. Бергер // Историческая политика в XXI веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012.
10. Бланк А., Хавкин Б. Вторая жизнь фельдмаршала Паульса. – М. – 1990.
11. Бобильова С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року : Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. Й. Бобильова; МОНУ; Дніпропетровськ. нац. ун-т. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2003.
12. Борозняк А. И. Искушение: Нужен ли России германский опыт преодоления прошлого? М., 1999.
13. Борозняк А. И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века / Александр Борозняк. – М. : Политическая энциклопедия, 2014.
14. Брандт В. Без страха перед 1984 годом / Вилли Брандт // Отважитесь на расширение демократии! – М., 1992.
15. Брандт В. Воспоминания / Пер. с нем. М., 1991.
16. Брандт В. Демократический социализм: Статьи и речи / Пер. с нем., авт. предисл. Б. С. Орлов. М., 1992.
17. Бурдяк В., Ротар Н. Образ німців і Німеччини у громадській думці населення краю (на матеріалах Чернівецької області). – Чернівці, 2004.

18. Бусыгина И. М. Регионы Германии. М., 2000.
19. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке / А. Ю. Ватлин – М., 2003.
20. Веймар — Бонн. Опыт двух германских демократий и современная Россия. Сб. науч. ст. / Отв. ред. Я. С. Драбкин. М., 1998.
21. Верт Н. Сравнимая нацизм и сталинизм сегодня // Россия и Германия на пути к антитоталитарному согласию. – М., 2000.
22. Висков С. И., Кульбакин В. Д. Союзники и «германский вопрос»: 1945–1949 гг. М., 1990.
23. Власов С. Н. Европейская безопасность: в контексте германских интересов / С. Н. Власов. – К. : Наукова думка, 1991.
24. Воробьева Л. М. Внешняя политика Германии на пороге XXI в. / Отв. ред. Е. М. Кожокин. М., 2000.
25. Гайдуков Л. Ф., Савелова М. О. Програми культурної політики ЄС (2000–2020 рр.) Науковий історико-філософський журнал «Університет». – 2014. – № 1–6.
26. Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии: Сб. науч. ст. (Серия «Германские исследования в Сибири». Вып. 1.) / Отв. ред. Ю. В. Галактионов, Б. Бонвеч. Кемерово, 2001.
27. Германия и Россия: События, образы, люди: Сб. науч. статей. В 3 вып. / Отв. ред. В. А. Артемов. Воронеж, 1998–2000. Вып. 1-3.
28. Германия, июнь 1953 года: уроки прошлого для будущего. М., 2003.
29. Германия. Вызовы XXI века / [под ред. В. Б. Белова]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2009.
30. Германия: Факты. Изд-во «Sozietäts-Verlag». Бонн, 1992; 1999; 2018.
31. Германская история в новое и новейшее время: В 2 т. / М. М. Смирин, С. Д. Сказкин, Л. И. Гинцберг, Редколл.: С. Д. Сказкин и др. М., 1970. Т. 1–2.
32. Гинцберг Л. И. Массовые демократические движения в ФРГ и партия «зеленых» / Отв. ред. М. И. Семиряга. М., 1988.
33. Горбачев М. С. Как это было: Объединение Германии. М.-СПб., 1999.
34. Грабарчук Г. О., Кудряченко А. І. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання / Г. О. Грабарчук, А. І. Кудряченко – К. : Наукова думка, 1994.
35. Гулевич В. Н. Класи і політичні партії ФРН. – К: Наукова думка, 1975.
36. Гутник В. П. Политика хозяйственного порядка в Германии. М., 2002.
37. Давлетишина Д. К. Политика ФРГ в Европейском Союзе. Учебное пособие/Д. К. Давлетишина. – М.:МГИМО– Ун–т, 2006.
38. Данн О. Нация и национализм в Германии 1770–1990. СПб., 2003.
39. Ежов В. Д. Конрад Аденауэр: Немец четырех эпох / В. Д. Ежов. – М., 2003.
40. Ермаков А. М. Вермахт и Холокост: Учебное пособие. Ярославль, 1999.
41. Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард: Секреты «экономического чуда». М., 1997.
42. Зимомря М. Німеччина та Україна у нарисах взаємодії культур. – Львів, 1999.

43. Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия сегодня: Основные черты политической системы / Под общ. ред. и с предисл. Я. С. Драбкина; Пер. с нем. Г. Я. Рудого. М., 1996.
 44. Иванчук Д. В. Становление идеологии и практики социального рыночного хозяйства в ФРГ (вторая половина 1940 – нач.1960-х гг.). Самара, 2012.
 45. История Германии: учебное пособие: в 3 т. / [под общ. ред. В. Бонвеча, Ю. В. Галактионова]. – М. : КДУ, 2008. – Т.1: С древнейших времен до создания Германской империи. – Т.2 : От создания Германской империи до начала XXI века, Т.3: Документы и материалы.
 46. Истягин Л. Г. Общественно-политическая борьба в ФРГ по вопросам мира и безопасности (1949–1987 гг.). М., 1988.
 47. Кёниг Х. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ / Хельмут Кёниг [пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2012.
 48. Кнышевский П. Н. Добыча. Тайны германских репараций. М., 1994.
 49. Кремер И. С. ФРГ: этапы «восточной политики». М., 1986.
 50. Кривonos Р. А. Німеччина у структурі європейської співпраці: моногр. / Кривonos Роман Анатолійович. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2004.
 51. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970–1991 рр.). Монографія / А. І. Кудряченко. – К. : Наукова думка, 1996.
 52. Кудряченко А. І. Україна й Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років / А. І. Кудряченко, Г. О. Грабарчук. – К: Знання, 1994.
 53. Кудряченко А.І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи) / Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Монографія. За ред. проф. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.
 54. Кудряченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина: демократична модель взаємодії альтернативних суб'єктів політики / Політична влада в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами/ Монографія. Заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016.
 55. Кудряченко А. І. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті Федеративної Республіки Німеччина // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – К. – 2018. № 1 (5).
 56. Кудряченко А. І. Особливості подолання обтяжливого нацистського і соціалістичного минулого у сучасній Німеччині / Україна дипломатична. Випуск XX. Київ, 2019.
 57. Кузьмин И. Н. Поражение: крушение ГДР и объединение Германии / И. Н. Кузьмин. – М., 2003.
 58. Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулінич. – К.: Наукова думка, 1969.
 59. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика: Германский путь / Пер. с нем., М., 1993.
- 644

60. Любин В. П. Преодоление прошлого: Споры о тоталитаризме: Аналитический обзор / РАН ИНИОН. – М., 2004.
61. Мазер В. Гельмут Коль: Биография / Пер. с нем. М., 1993.
62. Максимычев И. Ф. Крушение. Реквием по ГДР. Последний год ГДР / И. Ф. Максимычев. – М., 2003.
63. Мартынова М.Ю. Очерки о европейской идентичности и многокультурности / Сборник. – М.: ИЭА РАН, 2013.
64. Мартинов А. Ю. Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини ХХ століття. К., 2003.
65. Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.) / А. Ю. Мартинов. – К, 2006.
66. Мартинов А. Ю. Вибори в Бундестаг 2017 року у контексті новітньої політичної історії Німеччини // Україна–Європа–Світ. – Тернопіль, 2017. – № 20.
67. Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина у дзеркалі німецької історіографії (1990 – 2002 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., № 12. – 2003.
68. Мирончук В. Д. Советско-западногерманские отношения на современном этапе / В. Д. Мирончук. – К. : Вища школа, 1981.
69. Нольте Э. Европейская гражданская война. Национал-социализм и большевизм. М., 2003.
70. Нольте Э. Фашизм в его эпохе / Пер. с нем.; Предисл. Л. И. Гинцберга. Новосибирск, 2001.
71. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 8 т. М., 1987–1999. Т. 1–8.
72. Объединённая Германия: десять лет. – М., 2001;
73. Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепция, практика / [под ред. А. Ю. Чепуренко] – М., 2001.
74. Озмент С. Могучая крепость. Новая история германского народа / Стивен Озмент [пер. с англ. М. Жуковой]. – М. : АСТ: Астрель, 2010.
75. Орлов Б. С. Эволюция концепции социализма в программных документах СДПГ. М., 1990.
76. Орлова М. И. ГДР: Рождение и крах. М., 2000.
77. Охотница за нацистами / 05 февраля 2017 / <http://pravdoryb.info/okhotnitsa-za-natsistami-113203.html>
78. Павлов Н. В. Германия на пути в третье тысячелетие / Н. В. Павлов. – М., 2001.
79. Павлов Н. В. История современной Германии, 1945–2005 / Н. В. Павлов. – М., 2006.
80. Патрушев А. И. Германская история / А. И. Патрушев. – М., 2003.
81. Патрушев А. И. Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель / А. И. Патрушев. – М., 2009.
82. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечествен-

- ной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. / Предисловие А. Громыко. М., 1957. Т. 1–2.
83. Петелин Б. В. Германская политика канцлера Гельмута Коля 1982–1990 гг. Вологда, 2004.
84. Петелин Б. В. ХДС/ХСС и объединение Германии / Б. В. Петелин. – Вологда, 2002.
85. Повседневная жизнь при социализме. Немецкие и российские подходы. М.: РОССПЕН, 2015.
86. Погорельская С. В. Некоторые проблемы зарубежной деятельности немецких политических фондов. – М., 1998.
87. Погорельская С. В. Неправительственные организации и политические фонды во внешней политике ФРГ. М., 2007.
88. Поттхофф Х., Миллер С. Краткая история СДПГ: 1848–2002 / Отв. ред. Б. С. Орлов. М., 2003.
89. Россия и Германия в годы войны и мира: 1941–1995: Сб. научн. статей / Под ред. Д. М. Проэктора и др. М., 1995.
90. Россия и Германия в Европе: Сб. научн. статей / Сост. Б. Орлов, Х. Тиммерманн. М., 1998.
91. Россия и Германия на пути к антитоталитарному согласию: Сб. научн. статей / Отв. ред. Л. Кюнхарин, А. О. Чубарьян. М., 2000.
92. Солошенко В. В. Особливості мультикультурного розвитку Федеративної Республіки Німеччина. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету № 42. 2015. С. 290–291.
93. Солошенко В. В. «Викрадене мистецтво» в структурі політики пам'яті Федеративної Республіки Німеччина // Проблеми всесвітньої історії. К., 2018 – № 5.
94. Солошенко В. В. Права на культурное наследие и ценности, конфискованные в странах Европы во времена национал-социализма // «Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Osiągnięcia bariery- nowe wyzwania i rozwiązania». Sejm Republikański Polska Adam Marzalek, Jerzy Jaskiernia, Kamil Spryszak, Torun, – 2019.
95. Солошенко В. В. Подолання обтяжливого нацистського минулого у культурній сфері ФРН (на прикладі німецьких арт-установ). «Україна Дипломатична». 2019. Вип. XX.
96. Социальная Европа в XXI веке /под. ред. М. В. Каргаловой . – М.: Весь мир, – 2011.
97. Соціально-ринкова економіка Німеччини в економічній системі ЄС: монографія / Р. В. Міхель; ред. І. М. Грабинський; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів: Укр. технології, 2015.
98. СССР и германский вопрос: 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации: В 3 т. М., 1996–2003. Т. 1–3.
99. Уильямс Ч. Аденаур: Отец новой Германии / Пер. с англ. А. М. Филитова М., 2002.

100. Урьяс Ю. П. Механизм государственной власти в ФРГ. М., 1988.
101. Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства. Политические воспоминания / В. М. Фалин. – М., 1999.
102. Федеративная Республика Германия: Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; сост. Т. Г. Моршакова; под ред. и с вступ. ст. Ю. П. Урьяса. М., 1991.
103. Федоров В. П. ФРГ: 80-е годы: Очерки общественных нравов. М., 1988.
104. Ференбах О. Крах и возрождение Германии: Взгляд на европейскую историю XX века / Пер с нем. Г. Сахацкого. М., 2001.
105. Филитов А. М. Германский вопрос: От раскола к объединению: Новое прочтение. М., 1993.
106. Филитов А. М. Германо–германские отношения 1949–1989 гг. / Роль и место Германии в Европе и мире. – М. – 2019.
107. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности / Час национального восприятия. Республиканские убеждения или национальное сознание? – Донецк: Донбасс, 1999.
108. Хакке К. Великая держава поневоле: Внешняя политика ФРГ / Пер. с нем. М., 1995.
109. Хоус Д. Краткая история Германии / Джеймс Хоус. – М., 2017.
110. Хоус, Джеймс Краткая история Германии. Пер. с англ. Т. Ю. Гутман.: ООО «Издательская Группа «Азбука-Аттикус», – М. 2019.
111. Шеррер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого / Ю. Шеррер // Историческая политика в XX веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012.
112. Шеррер Ю. Дискуссии во Франции и Германии вокруг «Черной книги» коммунизма // Проблемы всеобщей истории. Сборник статей. – СПб, 2000.
113. Ширер К. Взлет и падение Третьего рейха: В 2 т./Пер. с англ. под ред. О. Л. Ржешевского. М., 1991. Т. 1-2.
114. Шмитт К. Государство. Право и политика / пер. с нем. и вступ. статья О. В. Кильдюшова; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов. М.: Территория будущего, 2013.
115. Шредер Г. Решения. Моя жизнь в политике / Г. Шредер [пер. с нем. Г. Леоновой]. – М. : Издательство «Европа», 2007.
116. Шульце Х. Краткая история Германии / Хаген Шульце. – М., 2004.
117. Шульце Г. Історія Німеччини / Гаген Шульце [пер.з нім. О. Насака]. – К.: Наука, 2010.
118. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. М., 1996.
119. Эрхард Л. Благополучие для всех / Пер. с нем.; вступ. ст. Б. Б. Багарацкого, В. Г. Гребенникова. М., 1991.
120. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи / Пер. с нем. М., 1996.
121. Эрхард Л. Благополучие для всех / Л. Эрхард. – М. : Дело, 2001.
122. Ян Э. Спорные политические вопросы с точки зрения современной истории / Эгберт Ян [пер. с нем. М. А. Елизарьевой]. – М. : РОССПЭН, 2014.

123. Ясперс, Карл *Духовная ситуация времени*. Пер. с нем. Левина М.И. – М. – 2013.
124. Яцишин М. *Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті рр. ХХ ст.* – Луцьк. – 1999. – 206 с.
125. Abelshauser W. *Die Langen Fünfziger Jahre. Wirtschaft und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland 1949-1966*. Düsseldorf, 1987.
126. Abendroth W. *Das Grundgesetz. Eine Einführung in seine politische Probleme*. Pfullingen, 1978.
127. Adam H. *Wirtschaftspolitik und Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung*. Opladen, 1995.
128. Adenauer K. *Errinerungen 1945–1953*. München: DVA Verlag, 1965; Adenauer K. *Errinerungen 1959–1963*. München : DVA Verlag, 1968.
129. Adenauer und Deutsche Frage Stuttgart, Josef Foschepoth (Hrsg). 1988.
130. Adorno T.W. *Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit*. Frankfurt/M., 1963.
131. *Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945–1949: Sonderausgabe (Deutsch) Taschenbuch*. (Hrsg.) von Bundesarchiv, Institut für Zeitgeschichte, 1989.
132. *Ansprache des Bundespräsidenten Dr. Richard von Weizsäcker; Ansprache des Bundestagspräsidentin Frau Prof. Dr. Rita Süsmuth; Ansprache des Bundeskanzler Helmut Kohl / Die Vereinigung Deutschland im Jahr 1990. Eine Dokumentation*. – Bonn, 1991.
133. Assmann A., Frevelt U. *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit*. Deutsche Verlags-Anstalt DVA, Stuttgart 1999.
134. Augstein J., Blome N. *Oben und unten Abstieg, Armut, Ausländer – was Deutschland spaltet*. Deutsche Verlags-Anstalt. München, 2019.
135. Baring A. *Am Anfang war Adenauer. Die Entstehung der Kanzlerdemokratie / Arnulf Baring*. München, 1982.
136. Baring A. *In Zusammenarbeit mit Manfred Görtemaker: Machtwechsel. Die Ära-Brand-Scheel*. Stuttgart, 1982.
137. Barzel R. *Von Bonn nach Berlin. Deutschland verändert sich*. Bonn, 1997.
138. Becker J., Stamm Th., Waldmann P. (Hrsg). *Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Zwischen Kapitulation und Grundgesetz*. München, 1979.
139. Benz W. *Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat*. München, 1999.
140. Benz W. *Wie es zu Deutschlands Teilung kam: Vom Zusammenbruch zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1945-1949*. München, 2018.
141. Bergmann W. *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989*. Opladen, 1991.
142. Berlach M. *Deutschland im Jahr 2030: Ein Land konvertiert zum Islam*. MAGR, DuMondVerlag. Köln, 2015.
143. Beyme K., Schmid Manfred G. (Hrsg). *Politik in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen, 1990.

144. Bialas, Wolfgang (Hrsg.) Die nationale Identität der Deutschen philosophischen Imaginationen und historische Mentalitäten. PETER LANG Frankfurt/M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York-Oxford-Wien, 2002.
145. Bickerich W. (Hrsg.) Die dreizehn Jahre. Bilanz der sozial-liberalen Koalition. Reinbek, 1982.
146. Binder P. Episode oder Epoche? Zur Geschichte des geteilten Deutschland. München, 1996.
147. Bittner J. Die Decke des Schweigens. Tübingen, 2012.
148. Bracher K.-D., Eschenburg Th., Fest Joachim C., Jäckel E. (Hrsg.) Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 5 Bde. Stuttgart und Mannheim, 1983, 1987.
149. Brandt W. Begegnungen und Einsichten 1960–1975 / Encounters and Insights 1960–1975. Hamburg, 1976.
150. Brandt W. Der Wille zum Frieden. Hamburg, 1982.
151. Brechenmacher T. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Die Bonner Republik: Politisches System und innere Entwicklung der Bundesrepublik. München, 2010.
152. Brochhagen U. Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer. Hamburg, 1994.
153. Broszat M. Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. München, 1988.
154. Bruns W. Von der Deutschlandpolitik zur DDR-Politik? Prinzipien. Probleme. Perspektiven. Opladen, 1989.
155. Creuzberger S. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Westintegration und Neue Ostpolitik: Die Außenpolitik der Bundesrepublik. München, 2009.
156. Daniil Goldhagen Hitlers willige Vollstrecker. Berlin, 1998. <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/>
157. Danker J., Ersil W. Westeuropa in den Ost-West – Beziehungen. Berlin, 1987.
158. Denninger E. (Hrsg.) Freiheitliche demokratische Grundordnung. Materialien zum Staatsverständnis und zur Verfassungswirklichkeit in der Bundesrepublik. Zwei Bände. Frankfurt/M., 1977.
159. Deutsche Frage und europäische Gleichgewicht. Köln, 1985.
160. Deutschland von der Teilung zur Einheit. Presse und Informationsamt der Bundesregierung. Berlin, 1998.
161. Dittberner J. Neuer Staat mit alten Parteien? Die deutschen Parteien nach der Wiedervereinigung. Opladen, 1997.
162. Dokumente zur Berlin-Frage: 1944–1966. Bearb. von Heidemeyer W. u. Hindrichs G. München, 1962.
163. Döscher H.J. Verschworene Gesellschaft. Das Auswärtige Amt unter Adenauer zwischen Nuebeginn und Kotinuität. Berlin, 1995.
164. Eckart Conze E., Frei N., Hayes P., Zimmermann M. Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik. Blessing Verlag, 2010.

165. Edgar J. H. Die deutsche Frage von 1945 bis heute: Der Weg der Parteien und Regierungen. Meinz, 1985.
166. Ein neues Deutschland? Zur Physiognomie der Berliner Republik, Stuttgart, 2006.
167. Einheit in Frieden und Freiheit. Dokumente der Wiedervereinigung Deutschlands. Braunschweig, 1991.
168. Escheinburg Th. Jahre der Besatzung 1945–1949. Stuttgart, 1983.
169. Fahlbusch M. «Wo der deutsche... ist, ist Deutschland!» Die Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933. Bochum: Brockmeyer, 1994.
170. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen. Kräfte. Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. Bonn, 1988.
171. Franck D. «Jahre unseres Lebens. 1945-1949». Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH 2009.
172. Frei N. Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945. München, 2002.
173. Frei N. Karrieren im Zwielficht. Hitlers Eliten nach 1945. Frankfurt/M., New York, 2001.
174. Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. München, 1996.
175. Frei N. Vergangenheitspolitik: die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. München, 2003.
176. Fromme F. K. Von der Weimarer Verfassung zum Bonner Grundgesetz. Die verfassungspolitischen Folgerungen des Parlamentarischen Rates aus Weimarer Republik und nationalsozialistischer Diktatur. Auflage, Tübingen, 1962.
177. Gall L. Gebunden von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft. München, Oldenbourg Verlag, 1993.
178. Geurner R. Ein «Dritter Weg», der seinen Namen nicht verdient. Berlin: Ullstein Verlag, 2000.
179. Glotz P. Der Irweg des Nationalstaats: Europäischen Reden an einem deutsches Publikum. Published by DVA Berlin, 1990.
180. Glotz P. Manifest für eine Neue Europäische Linke. Köln, 1985.
181. Goldhagen D. Hitlers willige Vollstrecker. Berlin, 1996.
182. Görtemaker M. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart. München, 1999.
183. Görtemaker M. Die Berliner Republik. Wiedervereinigung und Neuorientierung. Berlin, 2009.
184. Gotto K. Der Realist als Visionär. Die Wiedervereinigungspolitik K. Adenauers. Die politische Meinung. St. Augustin, 1990.
185. Grösser D. (Hrsg.) Der Staat in der Wirtschaft der Bundesrepublik. Opladen: Westdeutsche Verlag, 1985.
186. Heft J. Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland. Berlin, 1998.

187. Hertfelder Th., Röder A. (Hrsg.) Model Deutschland. Erfolgsgeschichte oder Illusion? Göttingen, 2007.
188. Heimann G. Die deutsche Frage und die Künftige Gründung Europas. Bonn, 1985. № 4.
189. Hesse J. J., Ellwein Th. Das Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland, 2 Bde. Opladen, 1992.
190. Hillgruber A. Deutsche Geschichte 1945–1982: Die «deutsche Frage» in der Weltpolitik. Stuttgart, 1984.
191. Hoffmann G. Nationalstaat oder Republik? Blätter für dt. u. inter. Politik. Köln, 1989. № 6.
192. Hockerts H. G. Sozialpolitische Entscheidungen im Nachkriegsdeutschland. Alliierte und deutsche Sozialversicherungspolitik 1945 bis 1957. Stuttgart, 1980.
193. Hockerts H. G. (Hrsg.) Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit. NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich. München, 1998.
194. Hoffe O. Demokratie im Zeitalter der Globalisierung. München, 1999.
195. Hoffmann D. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Von Ulbricht zu Honecker: Die Geschichte der DDR 1949–1989. München, 2013.
196. Jäger L. Seitenwechsel. Der Fall Schneider/Schwerte und die Diskretion der Germanistik. München, 1988.
197. Jasper G. Die Universität Erlangen-Nürnberg und der Fall Schneider / Schwerte Leviathan. 1996. Jg.24.
198. Jaspers K. Die Schuldfrage. München, 1987.
199. Jeismann M. Auf Wiedersehen gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von morgen. München, 2001.
200. Jesse E. Die Demokratie der Bundesrepublik Deutschland. Landeszentrale für politische Bildungsarbeit. Berlin, 1997.
201. Kielmansegg P. G. Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschlands. Berlin, 2000.
202. Kistler H. Bundesdeutsche Geschichte. Die Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland seit 1945. Stuttgart, 1986.
203. Kleßmann Ch. Die doppelte Staatsgründung: Deutsche Geschichte 1945–1955. Bonn, 2001.
204. Kleßmann Ch. Zwei Staaten, eine Nation: Deutsche Geschichte 1955–1970. Bonn, 1997.
205. Klinger F. Das ganze Deutschland soll es sein. Thomas Dehler und die aussenpolitischen Weichenstellungen der fünfziger Jahre. München, 1987.
206. Kloepfer, M. Verfassungsänderung statt Verfassungsreform. Zur Arbeit der gemeinsamen Verfassungskommission. Berlin, 1995.
207. Klönne A. Zurück zur Nation? Kontroversen der deutschen Frage. Köln, 1984.
208. Kohl H. Erinnerungen. 1982–1990. Suhrkamp Verlag. Frankfurt/M., 2005.
209. Kohl, Helmut: Kanzler der Einheit / [Ed. Maria Schmidt]. Göttingen, 2015.

210. Kocka J., Sabrow M. Hrsg. Die DDR als Geschichte: Fragen. Hypothesen. Perspektiven. Berlin, 1994.
211. König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt/M., 2003.
212. König H. Ortega und die Bundesrepublik. Die Neue Gesellschaft / Frankfurt/M. Hefte. 1988. Jg. 35. № 3.
213. Lampert H. Die Wirtschafts- und Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland. München, 1992.
214. Lang F., Mulansky K., Mulansky Th. Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts. Recht, Besteuerung, Gestaltungspraxis. Schäffer-Poeschel Verlag. Stuttgart, 2010.
215. Laufer H., Münch U. Das föderative System der Bundesrepublik Deutschland. München, 1997.
216. Leggewie C. Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der Geschichte lernen wollte. München, Wien 1998.
217. Lehman H. Historikerkontroversen. Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft. Göttingen, 2000.
218. Loth W. Ost-West Konflikt und deutsche Frage. München, 1989.
219. Löwenthal R., Hans-Peter Schwarz (Hrsg.) Die Zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland eine Bilanz. Stuttgart, 1974.
220. Mann G. Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Frankfurt/M., 1998.
221. Marcowitz R. Die Weimarer Republik 1929–1933. Darmstadt, 2004.
222. Merkl P. (Hrsg). The Federal Republic of Germany at Forty-Five, Basingstoke. London, 1995.
223. Meyer Th. Theorie der Sozialen Demokratie. Wiesbaden, 2005.
224. Mommsen H. Aufstieg und Untergang der Republik von Weimar: 1918–1933. München, 2001.
225. Money R. Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969. München, 2000.
226. Müller-Mertens E. Politische Wende und deutsche Einheit. Fixirung und Reflexion der Ereignisse in der DDR. 1989/1990. Berlin, 1997.
227. Münch, U. Sozialpolitik und Föderalismus. Opladen: Leske+Budrich, 1997.
228. Natmark N. Die Russen in Deutschland Die sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949. Berlin, 1999.
229. Neubert E. Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989. Bonn, 2000.
230. Nicholls A. J. The Bonn Republic. West German Democracy 1945–1990. London, 1997.
231. Niclaub K. Kanzlerdemokratie. Bonner Regierungspraxis von Konrad Adenauer bis Helmut Kohl. Stuttgart, 1988.
232. Niethammer L. Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke, Fragen, Perspektiven. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt/M., 1990.

233. Nipperdey Th. Deutsche Geschichte 1800–1918: 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat. 1866–1918. München, 1992. Bd. 1: Arbeitswelt und Bürgergeist. Bd. 2: Machtstaat vor der Demokratie.
234. Nipperdey Th. Thomas Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays. München, 1986.
235. Neuausg Erw., Steininger R. Deutsche Geschichte seit 1945. Darstellung und Dokumente in 4 Bd-n. Frankfurt/M., 1996–2002. Bd. 1–4.
236. Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Berlin, Propyläen, 1987 (5. Auflage München (Herbig) 1997).
237. Nolte E. Die Weimarer Republik. Demokratie zwischen Lenin und Hitler. München, 2006.
238. Nolte H.-H. (Hrsg.) Häftlinge aus der UdSSR in Bergen-Belsen. Frankfurt/M., 2001.
239. Oscar W. Gabriel, Everhard Holtmann Handbuch Politisches System der Bundesrepublik Deutschland Lehr- und Handbücher der Politikwissenschaft. Oldenbourg, 2011.
- 240.
241. Philip Plickert (Hrsg.) Merkel: eine kritische Bilanz. Finanz Buch Verlag, 2017.
242. Pickel, G. Das politische System der BRD. Die politische Kultur der Bundesrepublik Deutschland: <http://slideplayer.de/slide/207440/>
243. Pieaper J.-P., Lobenthal G.(Hrsg.). Ist die deutsche Frage aktuell? Berlin, 1985.
244. Pötzsch H. Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten. München, 1998.
245. Pulzer P. German Politics 1945–1995. Oxford, 1995.
246. Reichel P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. München, 2001.
247. Reifenberger J. Vergangenheit. Bewältigung. Vergangenheitsbewältigung. Zur Geschichte und Theorie eines scheinbar erforschten Themas. München, 2019.
248. Reimer S. Die Stärke der Zivilgesellschaft in Deutschland: Eine Analyse im Rahmen des Civicus Civil Society Index Projektes. Maecenata Verlag. Berlin, 2006.
249. Riedel M., Seubert H., Sprang F. Bürgerliche Gesellschaft. Eine Kategorie der klassischen Politik. Franz Steiner Verlag. Stuttgart, 2011.
250. Ritter G. A. Hans-Dietrich Henscher: Das Auswärtige Amt und die deutsche Vereinigung. München, 2013.
251. Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. München, 2012.
252. Schäfer G., Nedelmann C. Der CDU – Staat. Analysen zur Verfassungswirklichkeit der Bundesrepublik. Frankfurt/M., 1972.
253. Schmidt H. Menschen und Mächte. Siedler. Berlin, 1987.
254. Schmidt. H. Was ich noch sagen wollte. München, 2016.
255. Schmollinger H., Müller P. Zwischenbilanz. 10 Jahre sozialliberale Politik 1969–1979. Anspruch und Wirklichkeit. Hannover, 1980.

256. Schneider H. P. Der neue deutsche Bundesstaat. Bericht über die Umsetzung der Föderalismusreform I. Baden-Baden, 2013.
257. Schröder, Gerhard. Entscheidungen. Mein Leben in Politik. Hoffmann und Kampe. Hamburg, 2006.
258. Schröder K. Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft. 1949-1989. München, 1998.
259. Schulze H. Kleine deutsche Geschichte. München, 2007.
260. Schwarz H.-P. Adenauer. 2 Bde. Stuttgart, 1986, 1991.
261. Schwarz H.-P. Die Ära Adenauer. Epochenwechsel 1957–1963. Stuttgart, 1981.
262. Schwarz H.-P. Helmut Kohl. Eine politische Biographie. München, 2012.
263. Schweissfurt T. Die deutsche Konföderation – der große nationale Kompromiss als tragendes Element einer neuen europäischen Friedensordnung. Aus Politik u. Zeitgeschichte. Bonn, 1987. № 50.
264. Schweissfurt T. Fahrplan für ein neues Deutschland. Erlangen, 1990.
265. Sedevy J. Wie kann die Spaltung Europas Überwunden werden? Europa-Archiv. Bonn, 1986. F. 15.
266. Seiffert W. Das ganze Deutschland: Perspektiven der Wiedervereinigung. Zürich, 1986.
267. Simmert Ch. Die Lobby reagiert das Land. Berlin, 2002.
268. Schmidt W. Zum Begriff «Deutsche Geschichte» in der Gegenwart. Berlin, 1989.
269. Sobolewski F., Linn S. So arbeitet der Deutsche Bundestag (19. Wahlperiode) Kürschners Politikkontakte, 2017.
270. Sontheimer K. «Das Preußische ist uns sowieso ausgetrieben». Die Bundesrepublik zwischen alt und neu. Ein Gespräch mit Kurt Sontheimer. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1995. Jg.40.
271. Sprache und Literatur. Schwerpunkt: Der Fall Schneider / Schwerte. 1996. H.77.
272. Stantz D. Geschichte der DDR: 1949-1990. Frankfurt/M., 1996.
273. Stoltenberg G. Wendpunkte: Stationen deutscher Politik 1947–1990. Dietz. Berlin, 1997.
274. Tempel Karl G. Die Parteien in der Bundesrepublik Deutschland. Grundlagen. Funktionen. Geschichte. Programmatik. Organization. Überarbeitete und veränderte Neuauflage, 1990.
275. Ritter G.A. (Hrsg.) Über Deutschland: Die Bundesrepublik in der deutschen Geschichte. München, 2000.
276. Uhl M. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Die Teilung Deutschlands: Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945–1949. München, 2009.
277. Umbruch in Europa im 2. Halbjahr 1989. Eine Dokumentation. Bonn, 1990; Dokumente zur Deutschlandpolitik. Bundesarchiv / Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90. Berlin, 1998.

278. Venohr H. Die deutsche Einheit kommt bestimmt. Bergisch Gladbach, 1982.
279. König H., Kohlstruk M., Wöll A. (Hrg.) Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts. Opladen – Wiesbaden, 1998.
280. Weber H. Die DDR: 1945-1990. München, 2000.
281. Weber J. (Hrsg.) Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Analyse und Dokumentation in Text, Bild und Ton. Bd. 1: Auf dem Weg zur Republik 1945–1947. Paderborn, 1979; Bd. 2: Das Entscheidungsjahr 1948. Paderborn, 1980; Bd.3: Die Gründung des neuen Staates 1949. Paderborn, 1982.
282. Weidenfeld W., Wagner P.M., Bruck E. Außenpolitik für die deutsche Einheit: Die Entscheidungsjahre 1989/90. Stuttgart, 1998.
283. Ellwein Th., Holtmann E. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschlands. Entwicklung – Perspektiven. Opladen, 1999.
284. Weichlein, Siegfried: Föderalismus und Demokratie in der Bundesrepublik. Kohlhammer, Stuttgart, 2019.
285. Weimer W. Deutsche Wirtschaftsgeschichte: von der Währungsreform bis zum Euro. Hofmann und Campe. Hamburg, 1998.
286. Werner W., Korte K.R. (Hrsg.) Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989–1999. Frankfurt/M., 1999.
287. Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. 2 Bde. München, 2000. Bd. 1.: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. Bd. 2: Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung.
288. Winkler H. A. Weimar 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. München, 1998.
289. Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung, 1948–1990. Darmstadt, 1999.
290. Wolgast E. Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/ RuCa3_97/wolgast.htm

Наукове видання

КУДРЯЧЕНКО Андрій Іванович

**Федеративна Республіка Німеччина:
засади демократичного сходження**

Монографія

В авторській редакції

Верстка – *Кірсенко Світлана*
Коректура – *Голованова Інна*

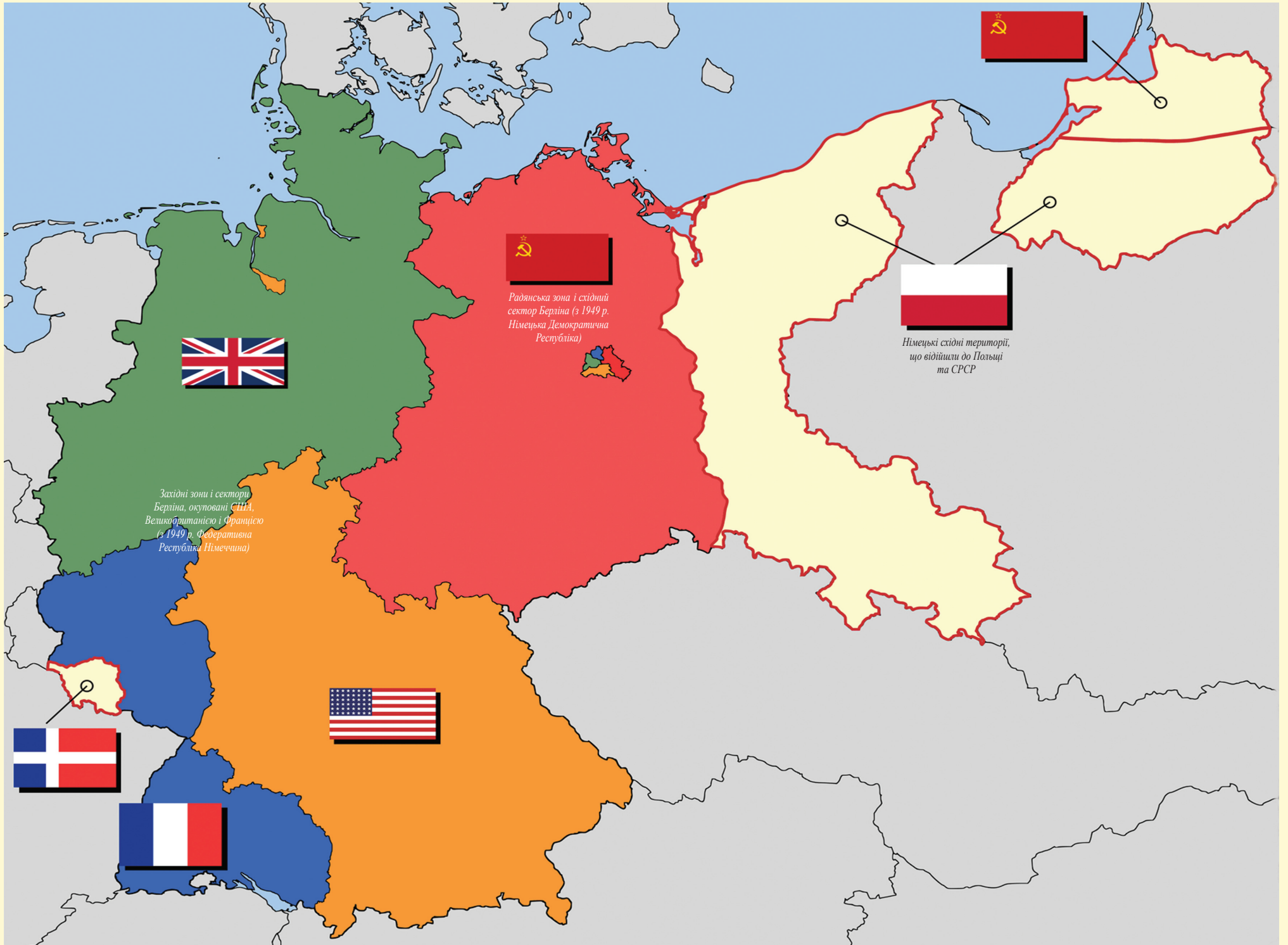
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 38,13.
Наклад 500 прим. Зам. 20-076; 04.2020.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.

Німеччина в кордонах 1937 р.

і поділ її території у 1945 р.

DIE BUNDESLÄNDER DER BRD

ФРН. Адміністративно-територіальний поділ

ФЕДЕРАЛЬНІ ЗЕМЛІ

- 1 Шлезвіг-Гольштейн
- 2 Нижня Саксонія
- 3 Бремен
- 4 Гамбург
- 5 Мекленбург-Передня Померанія
- 6 Бранденбург
- 7 Берлін
- 8 Саксонія-Ангальт
- 9 Саксонія
- 10 Тюрінгія
- 11 Гессен
- 12 Північний Рейн-Вестфалія
- 13 Рейнланд-Пфальц
- 14 Саар
- 15 Баден-Вюртемберг
- 16 Баварія